

HISTORIJSKO DALEKO ZRCALO

SALMEDIN MESIHOVIĆ

Prof. dr. Salmedin Mesihović
HISTORIJSKO DALEKO ZRCALO
agrarna, ekonomska, socijalna, demografska, vojna kriza rimskog svijeta u II st. p. n. e.

Izdavač:
O.D. "FONT" - Sarajevo
E-mail: font@post.com

Urednik:
Tarik Jažić
Dizajn naslovne strane:
Nadir Jažić
DTP:
Nadir Jažić

Elektronsko izdanje

Sarajevo, maj 2020. godine

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

94(37)

MESIHOVIĆ, Salmedin
Historijsko daleko zrcalo [Elektronski izvor] : agrarna, ekonomska, socijalna, demografska, vojna kriza rimskog svijeta u 2. st. p. n. e / Salmedin Mesihović. - El. knjiga. - Sarajevo : Font, 2020

Način pristupa (URL): https://unsa-ba.academia.edu/. - Nasl. sa nasl. ekrana. - Opis izvora dana 4. 5. 2020.

ISBN 978-9926-480-00-4

COBISS.BH-ID 38458374

Salmedin Mesihović

HISTORIJSKO DALEKO ZRCALO

- AGRARNA, EKONOMSKA, SOCIJALNA, DEMOGRAFSKA, VOJNA KRIZA RIMSKOG SVIJETA U II ST. P. N. E. -

O.D. "FONT"

Sarajevo, 2020. godine

I neka rad i moje djelo bude zasnovano na sentenci Amijana Marcelina (XXIX, 1, 15): „Čini mi se da nigdje nisam svjesno pokušao da pokvarim djelo koje je obećavalo da će govoriti istinu, bilo time što bih štogod prešutio, bilo lažno prikazao.“

Predgovor

Povijesni procesi su se odvijali, još uvijek se odvijaju i odvijati će se na osnovi zakonitosti koje usmjeravaju, inspiriraju, vode i utiču na ponašanje i individua i zajednica (ili bilo kojega drugoga kolektiviteta). Jedna od najbolje poznatih je uzročno – posljedična zakonitost koja se bazira na jednostavnom obrascu po kojem sve što postoji je posljedica dešavanja (u daljem tekstu „posljedična dešavanja“) koja su bila uzrokovana nekim neposredno ranijim postojanjem (u daljem tekstu „uzročna dešavanja“). A onda se i sama ta posljedica ili posljedična dešavanja pretvaraju u uzročna dešavanja koja vode ka nekom kasnijem postojanju. Kako bi se ranija uzročna dešavanja transformirala u posljedična dešavanja postoji sklopka koja se u historiografiji uobičajeno naziva „povod“ ili „motivacija“. Uprošteno gledano uzročno – posljedična zakonitost bi izgledala na sljedeći način : uzročna dešavanja → povod → posljedična dešavanja → uzročna dešavanja → povod → posljedična dešavanja...itd...itd... Potrebno je istaći da uzročno – posljedična zakonitost ne oblikuje kružnu formu, koja bi ustvari formirala statičnu formaciju, nego je riječ o vrlo razvojnoj formi postojanja. Uzročno – posljedična zakonitost vodi uvijek i samo u budućnost, u nešto novo, pa su samim tim i svaka uzročna dešavanja, svaki povod i svaka posljedična dešavanja uvijek samo novi. Djelovanje uzročno – posljedične zakonitosti je i takvo da to „novo“ nije nastalo *ex nihilo,* nego je ustvari direktni proizvod onoga „staroga“. To bi značilo da je sve ono što je „novo“, u našem kontekstu „sadašnjost“, ustvari naslonjeno i

proizašlo iz onoga „staroga“, u našem kontekstu „prošlosti“. Samim tim „sadašnjosti“ ne bi bilo da nije bilo „prošlosti“. Istovremeno se daljim progresivnim razvojem toka povijesti, i naš kontekst „sadašnjosti“ ili „novoga“ se pretvara u oslonac za naš kontekst „budučnosti“. Iz tih navedenih činjenica je proizašla i potreba iz koje su nastale znanosti koje se bave istraživanjem, izučavanjem, proučavanjem, analiziranjem, sistemtiziranjem i prezentiranjem prošlosti ljudske vrste kao što su historiografija, arheologija, historija umjetnosti, etnologija, genetička genealogija.

Kako bi se pravilno shvatila sadašnjost, i pripremilo za budučnost neophodno je poznavati povijesne procese i dešavanja. Što se bolje, pravilnije, tačnije i jasnije poznaje ono što se procesualno i događajno dešavalo u našoj povijesti, i to u smislu historijske nauke, proporcionalno tome se bolje shvata sadašnjost i naša pozicija u svakodnevnom javnom i privatnom djelovanju postaje efikasnija, i proporcionalno tome se bolje pripremamo za budučnost. Samim tim i naša kontrola nad sadašnjošću i budućnosti je veća. Sa druge strane, osobe ili zajednice koje imaju vrlo nizak nivo historijske svijesti (bilo u individualnom ili kolektivnom smislu) ili odbacuju historiju (i općenito humanističke nauke) kao nešto nepotrebno, balast kojega se moraju osloboditi ili ne žele da se njome bave ili su opčinjene (poglavito u smislu nasilnog nametanja ili dominiranja) pseudo - historijom, pseudo - naukom, ideologiziranim i religiziranim viđenjem povijesti po pravilu ulaze u periode stagnacije, dekadencije, slabosti i nalaze se na neumitnom putu ka destrukciji i nestanku. Samim tim poznavanje historije

postaje egzistencijalno pitanje, jer onaj koji ne zna historiju liči na čovjeka koji nije nijem, ali je zato gluh i slijep.

Za razliku od same uzročno – posljedične zakonitosti koja se uvijek razvojno odvija i to po zadatoj šemi, njene sastavnice (uzročna dešavanja, povod, posljedična dešavanja) uopće nisu lineralne formacije. One su vrlo raznolike i po svojim trajanjima, intenzitetima, zavisno od situacije mogu se razvijati i vrlo usporeno, ali i iznimno brzo, negdje i nekada je naboj za promjenama snažan, a negdje i nekada jedva primjetljiv, negdje i nekada bi ti procesi bili prilično slični po svojim osobenostima (što olakšava historičarima razumijevanje sadašnjosti i pripremanje budučnosti), a negdje i nekada i vrlo specifični i dosta različiti od drugih procesa. Načelno bi se ipak svi ti mnogobrojni i raznoliki procesi mogli sistematizirati u dvije skupine : evolutivnog i revolucionarnog karaktera. Evolutivni su procesi dužega trajanja, stalnih promjena slabijeg intenziteta i naboja, dok su revolucionarni oni procesi koji traju kratko, vrlo su jakoga intenziteta i naboja i koji u pojedinim slučajevima mogu voditi i prema nasilju. Ono što je bitno reći jeste da se evolutivni i revolucionarni procesi međusobno smjenjuju, i da su revolucije često posljedica uzročnih evolutivnih procesa, kao i da revolucije mogu biti uzrok razvijanja posljedičnih evolucija.

Sadržaj

Uvod

U historiografiji istraživanje procesa dekadencije „dugoga trajanja" još uvijek ne zauzima mjesto koje bi mu trebalo pripadati. Jedan od osnovnih razloga je u tome što se u tim procesima dekadensa ne traže povijesne silnice niti se ide u dubinu kako bi se otkrili stvarni korjeniti i suštinski uzroci na kojima bi ti procesi nastali i dalje se kultivirali. Radi toga, ljudska vrsta još uvijek nije pronašla niti uspjela da spozna načine kojima bi adekvatno mogla da reagira na te procese i da ih u samome začetku suzbije, sve dok uzroci i elementi dekadense ne metastaziraju u oblicima da ih više nemoguće sanirati. I zato su procesi dekadensa neki od najozbiljnijih problema ljudske povijesti, pa je neophodno ih upoznati u svim njihovim aspektima kako bi se omogučila strategija njihovih eliminiranja i zaustavljanja. Ono što bi se u prvi momenat moglo reći za procese dekadensa jeste da se oni javljaju u miljeu onih zajednica gdje se pojave kriza morala i sustava vrijednosti elite, nezajažljiva i bespotrebna pohlepa, ekonomska kriza i naglo socijalno raslojavanje te se izgubi harmonija i ravnoteža odnosa među različitim društvenim stratumima i okruženjima, idejama i drugim interesnim formama i institucijama.

Jedan od najboljih primjera procesa dekadensa na osnovi kojega bi se lako moglo ići u utvrđivanje njegovih silnica i mehanizama jeste ono što se desilo sa Rimskom Republikom u periodu koji se u historiografiji naziva „agrarna kriza".[1] Upravo u ovom primjeru se

[1] O agrarnim odnosima, o svim aspektima agrarne, ekonomske, socijalne, društvene, moralno – vrijednosne, političke, vojne i demografske krize, genezi zla, agrarnom zakonu (*Lex Sempronia Agraria*) koji je predviđao zaustavljanje zloupotreba i reguliranje javnog zemljišta (*ager publicus*) i njegovu djelomičnu redistribuciju bezemljašima, daljim pokušajima demokratskih i socijalnih mjera u Rimskoj Republici u godini (133. god. p. n. e.) plebejskog tribunata Tiberija Sempronija Grakha (*Tiberius Sempronius Gracchus*), helenističkim socijalnim i demokratskim idejama, ideologiji i pokretima, I. sicilskom robovskom ustanku, pokretu braće Grakh sa kraja Srednje i početka Kasne Republike, grakhovskoj revoluciji, Aristonikovoj

pronalazi i paradoksi da se proces dekadens pojavio u trenutcima najveće moći Republike i njenom prerastanju u hegemona Euromediterana i da se jedna tako dobro kreirana struktura, stvarana stoljećima, koja je uspjela ujediniti Italiju (i to iz njenih najrazličitih sastavnica) i izdržati takva iskušenja kao što su Pirova najezda i II. punski rat[2] kolabirala i urušila se iznutra skoro bez pokušaja

---

„Državi Sunca", i kasnijim stranačkim borbama v. Fraccaro, 1914; Isto, 1967; CAH VIII, 16 – 39; 163 – 243; 493 – 502; Rostovtzeff/Rostovcev, 1926; Isto, 1957; Isto, 1957A; Isto, 1990; Syme, 1939; Isto, 2002; Truesdell, 1947; Brunt, 1962; Isto, 1971; Isto, 1971 A; Toynbee, 1965; Salmon, 1970; Badian, 1972; Isto, 1972 A; Briscoe, 1974; Hands, 1976; Hopkins, 1978; Stockton, 1979; Schochat, 1980; Evans 1980; Isto, 1981; Isto, 1988; Millar, 1984; Garnsey – Rathbone, 1985; Spurr, 1986; Gargola, 1997; Treggiari, 2002; Rosenstein, 2004; Raaflaub, 2005; Shotter, 2005; Beness, 2005; Keaveney, 2007; Santangelo, 2007; Roselaar, 2008; Isto, 2008 A; Isto, 2010; Konrad, 2010; Morley, 2010; Mesihović, 2011: 171–371; Isto, 2015: 464–520; Isto, 2015 A; Isto, 2016; Isto, 2016 A; Isto, 2017; Isto, 2017 A; Isto, 2017 B; Isto, 2017 C; Isto, 2019; Isto, 2019 A; Isto, 2019 B; Isto, 2019 C; Isto, 2019 D; Beesley, 2015; Duncan, 2017.

O Tiberiju Semproniju Grakhu (*Tiberius Sempronius Gracchus*, plebejski tribun iz 133. god. p. n. e) v. Smith W., 1849:II, 290 – 294; PWRE, 1923, II A, 2, *col*. 1409 - 1426. O njegovom mlađem bratu Gaju Grakhu (*Caius Sempronius Gracchus*, plebejski tribun za 123. i 122. god. p. n. e.) v. Smith W., 1849:II, 294 – 298; PWRE, 1923, II A, 2, *col*. 1375 – 1400.

[2] O II. punskom ratu v. *CIL* XI, 1828 (p 1274) = *CIL* I, p 193 = D 56 = *InscrIt*-13-3, 80 = AE 2003, +267 = AE 2011, +361= EDCS-ID: EDCS 22000181 = EDR157149 iz Arezzo / *Arretium* / *Adretium*; *CIL* VI, 284 (p 3004, 3756) = *CIL* I, 00607 (p 918) = D 11 = *ILLRP* 118 (p 319) = AE 1991, 211a = EDCS-ID: EDCS 17200376 = EDR115679 = EDR115585 iz Rima; *CIL* VI, 1281 (p 3134, 3799, 4669) = *CIL* I, 608 (p 918) = *ILLRP* 295 = D 00012 = EDCS-ID: EDCS 17800187 = EDR109032 iz Rima; *CIL* VI, 474 (p 3005, 3757) = *CIL* VI, 30774 = *CIL*I, 609 (p 918) = D 13 = D 3139 = ILMN 1, 12 = ILLRP 218 (p 323) = EDCS-ID: EDCS 17300626 = EDR140496 iz Rima; *Sosyl. fr.* 1 (Jacoby FGrH 176.Sosil iz Lakedemona je bio helenski historičar koji se nalazio u pratnji Hanibala u toku II. punskog rata i autor je „Djela Hanibalova" u sedam tomova. Od ovoga vrijednog djela su ostala sačuvani sami rijetki fragmenti. Moguće je da je Sosil bio značajno vrelo i za Polibijev opis Hanibala i njegovih djelatnosti i poduhvata); *Enn. fr. Ann.* 258 – 270;274 – 299; 307 - 315; 324; 360 – 362; 441 – 447; *Enn. fr. Scipio*, p394 – p399; *fr. Cat. Mai. Orig*. III, 1; IV, 9; 13 – 14; *Polyb*. II, 24; III, 1 –XV, 19; XVII, 23; XXXVI, 16; *Lucil*. 952 – 952; *Cic. Phil.*5, 27; 6, 6; *Cic. Div*. I, 48 - 49; 77; II, 21; 67;71; 77; *Cic. de Nat.*

*Deor.*II, 8; *Cic. Off*, I, 40; III, 47; 113 - 115; *Cic. de Leg. Agr.*I, 20; II, 88; 90; 95; *Cic. Tusc.* I, 89; *Cic. Brut*. 12; *Cic. Sen*. 10 - 12; 32; 45; *Cic. Verr*. II, 2, 4; 50; 4, 115 – 116; 120-123; 130-131; 150; *Cic. de Re Pub.* I, 21; V, 10; *Cic. de Fin.* V, 50; *Cic. de Orat.*II, 273; *Cic. Brut*. 60; 72; *Cic. Balb*. 34; 39; *Cic. Har. Resp*. 27; *Cic. Rhet. Her.* III, 2; *Cic. Sest.* 142; *Sall. Iug.* 5; 14; *Sall. Hist*. IV, 25; 67, 6; *Diod*. I, 34, 2; V, 37, 3 – 4; fr. knjige XXV, 15 –fr. knjige XXVII; fr. knjige XXIX, 19; fr. knjige XXXII, 16; fr. knjige XXXIV, 33; fr. knjige XXXVII, 1, 4; *Nep. Hann*. 3 – 7; *Cat*. 1;*Verg. Aeneid.* VI, 845 – 846; X, 11 – 15; *Hor. Od*. IV, 4, 37 – 72; *Liv*. XXI, 5 – XXX, 45; XXXI, 1; 7; 11 - 13; 31; 46; XXXII, 2; 21; XXXIV, 1; 4 – 6; 8; 13; 44; 50; XXXV, 10; XXXVI, 36; XXXVII, 25; 53; XXXVIII, 43; 45; 51 - 53; XXXIX, 37; XL, 17; XLII, 23; XLV, 7; 14; 36; *Vitr*. X, 16, 9 – 10; *Fast. Cap*. p60; p62; *CIL_add.*8'*Apr*4*; = InscrIt* 13-02, 17 = EE-9, 740 = Gordon 36 = AE 1898, 14 = AE 1922, 96 = AE 1953, +236 = AE 1993, +144 = AE 2002, +181 = AE 2007, 312 = EDCS-ID: EDCS 38000281 = EDR105435 iz Palestrina / *Praeneste*; *Ovid. Fast.* IV, 249 – 347; VI, 625 – 626; 763 – 770; *Strab*. IV, 6, 12; V, 1, 11; 2, 9; 4, 6; 10; 13; VI, 1, 5; 3, 1; VIII, 4, 8; 7, 5; XII, 5, 3; *Frontin. Str.* I, 1, 3; 9; 2, 1; 9; 3, 3; 5; 8; 5, 12; 28; 6, 4-5; 7, 2; 8, 2; 6; 10-11, 4; 19; 12, 1; II, 1, 1; 2, 7; 25; 3, 1; 7 - 9; 16; 4, 8; 5, 3; 13; 21 - 22; 24; 27; 29; 6, 2; 4; 7, 4; 7; 9, 2; 10, 2; 11, 1; 5; III, 2, 3; 3, 2; 6; 4, 1; 6, 1; 5; 7, 24; 9, 1 - 2; 10, 4;13, 2; 14, 2; 15, 3; 16, 1; 4; 17, 3; 18, 1-2; IV, 1, 4; 25; 44; 3, 18; 20; 5, 5 - 7; 14; 6, 1; 7, 9; 12; 15; 22; 25 - 26; 29; 38 - 39; *Vell*. I, 7, 4; 9, 3; 15, 1; II, 38, 4; *Pomp. Mela* II, 116; *Val. Max.*I, 1, 15; 21; *ext*. 1; 6, 2; 5 - 6; 8 - 9; 7, *ext*. 1; II, 3, 3; 7, 15; 8, 4 – 5; 9, 8; III, 2, 11; *ext*. 1; 20; 3, *ext*. 5; 4, 4; 6, 1; 7, 1; 4; *ext*, 6; 10; 8, 1-2; *ext*. 1; IV, 1, 5; 7; 9; 2, 2; 3, 1; 5, 2; 8, 1; 2; 8, *ext*. 1; V, 1, 3 - 4; *ext*. 6; 6 - 7; 2, 1; 3-4; 6, 4; 7 - 8; VI, 4, 1; 6, 4; *ext*. 1 - 2; 9, 3; 7; *ext*. 7; VII, 2, 3;6; 2, *ext*. 16; 3, 3; *ext*. 8; 4, 4; *ext*. 2; 5, 2; 6, 1 - 3; VIII, 7, *ext*. 7; 13, 1; 3; 15, 1; IX,1, *ext*. 1; 3; 2, *ext*. 2; 3, 1; 5, *ext*. 3; 6, *ext*. 2; 8, *ext*. 1; 11, *ext*. 1; 12, 2; *Sen. Mai. Contro.* V, 7; IX, 4, 5; *Sen. Ben.* II, 7, 1; III, 33; *Sen. Dial.* III, 11, 5 - 6; IV, 5, 4; 31, 4;X, 17, 6; *Sen. Ep.*51, 5; 7; *Lucan. Phar*. IV, 658 – 660; *Petron. Sat.* 141; *Plin. NH, prae,* 30; II, 200; 241;III, 21; 103; VII, 35;92; 104 – 105; 120; 125;156; 180; VIII, 118; 222; X, 41; XI, 189; XVI, 192; 216; XVII, 7; XXII, 10; XXXIII, 20; 45; 47; 51; 96 – 97; XXXIV, 40; XXXV, 14; *Silius*, I – XVII; *Quint*.I, 10, 48; II, 17, 19; III, 8, 17; 37; VIII, 2, 11; *Iuv*. VII, 163 – 164; X, 151 – 158; *Tac. Ann.* II, 59; III, 33 – 34*; Plut.Fab.*; *Plut. Com. Peric. – Fab.*; *Plut. Aemil.* 2; *Plut. Pel.* 2; *Plut. Marc.* 1; 9 – 30; *Plut. Com. Pelop. – Marc.*; *Plut. Cat. Mai.* 1- 3; 26; *Plut. Flam.* 1; 13; 21; *Plut. Arat.* 51; *Plut. Pomp.* 14; *Plut. Ages*. 15; *Plut. Mor. Regum et imperatorum apophthegmata*,195 C – 196 E; *Plut. Mor. Mulierum virtutes,* 246C; *Plut. De fortuna Romanorum* 324B; *Paus*. IV, 29, 1 – 5; 32, 2; VII, 7, 7; *Suet. Tib*. 2; *Fronto, Ep.* II, 28; *Flor*. I, XXII, (2, 6);I, XXIII, (2, 7), 4 – 7; XXXIII (2, 17); *App.Hann*. 1 – 61; *Hisp*. 1 – 38; *Pun*. 6 – 66; 134; *Sic*. 5 – 7; *App. Bell. civ*. I, 112; *App. Mac.* 1; 3; *App. Sic.* 5 - 7;*App. Ill.* 8; *App. Syr*. 10; *Lucian, Dia. Mort.*XII; *Lucian*, *Hipp*. 2; *Galen*, I, 657; *Ampel*. XVIII; XXXVI - XXXVII; XLVI; *Cass. Dio* fr. knjige XIII; fr. knjige XIV; fr. knjige XV, fr. knjige XVI; fr. knjige XVII; *Polyaen*, VI, 38; VII, 50, 1; VIII, 11, 1; 14, 1 - 3; 16, 1; 6 - 8; 21, 1; *Min. Fel. Oct.* VII, 3;

ozbiljnijeg otpora. Kako bi se sva ta kompleksnost pitanja vezanih za dekadens koji je pogodio Republiku za vrijeme „agrarne krize“, mogla i predstaviti i izučiti i objasniti, neophodno je ne samo govoriti o toj krizi, nego prvo detaljno dati i cjeloviti kontekst povijesnog razdoblja, organizacije, stanja, forme i društvenih struktura Republike i Italskog saveza, pozornica odvijanja političkog života, agrarne i druge privredne odnose. Tek onda je moguće prijeći na same uzroke, šta je dovelo do njihove pojave, kako su se dalje razvijali, šta ih je „hranilo“ i usložnjavalo, i na kraju koje su to sve bile negativne posljedice procesa dekadensa. I na samom kraju bi se analizirali i prezentirali i eventualni pokušaji reformi onda kada su posljedice dekadensa postale i vrlo vidljive i vrlo opterećavajuće. Ustvari, samo djelo bi trebalo da ukaže šta je sve to u jednom polustoljetnom povijesnom razvitku rimskog svijeta vodila ka onoj ključnoj 133. god. p. n. e. kada sa agrarnim zakonom plebejskog tribuna Tiberija Sempronija Grakha, kojim se nastojao prekinuti i sanirati taj proces evolucije dekadensa, započinje nešto što se naziva „grakhovska revolucija“ i nakon čega Republika ulazi u svoju posljednju fazu obilježenu stranačkim sukobima, neredima, nestabilnošću i građanskim ratovima kada i nestaje republikanski poredak.

Herodian I, 11; *Iust*. XXXVIII, 6; XXIX, *Prol*.; 4; XLIV, 5; *Gell*. II, 6; 19; III, 7; 15; IV, 18, 3; V, 6, 10; 17; VI, 1, 7-11; 18; VII, 5, 1; 8, 3; X, 3; 19; 24; *SHA, Marc. Aurel. Anton.* 21, 6; Arnob. II, 73; VII, 49; *Fest*. VII, 1; *Sex. Aur. Vic. Vir Ill.*42, 2; 5 - 6; 43;45, 3 - 8; 46, 1 – 3; 47, 1; 48, 1 - 5; 49, 4 -11; 50, 2; *Iulian, Or*. I, 29C; V, 159C-161B; *Amm. Marc*. XIV, 1, 7; XV, 10, 10 – 11;XVIII, 5, 6; XXII, 9, 5; XXV, 1, 15; 3, 13; 9, 10; XXVIII, 4, 23; XXIX, 5, 32; XXXI, 13, 7; *Eutrop.*III, 7 –23; *Macrob. Sat*. I, 11, 26; 31; 16, 26; 17, 28 – 29; VI, 7, 10; Hieron. Chron. 1777; 1802; 1804; 1805; 1808; 1813; *Augustin. de Civ. Dei*, I, 6; 30; II, 5; III, 12; 14; 19 - 22; IV, 29; X, 16; Chron Pasc432'A;*;433B; *Oros*. IV, 14 – 20; V, 5, 7 – 11; *Malal*. 209 – 211; *Zonar*. 8 – 14; *Memn*. (*Excer. Phot.*), XVIII; Romejska enciklopedija *Suda*, Ἀννίβας; Ἱερώνυμος ; Ἀνυστικωτέρα;Φλάκκος ; Αἰδοῖ εἴκων ; Ἀνεπισήμαντον ; Ἀννίβας; Dodge, 1891; Lazenby, 1978; Bagnall, 1990; Rich, 1996; Hoyos, 1998; Isto, 2003; Isto, 2011; Isto, 2015; Goldsworthy, 2000; Isto, 2006; Daly, 2002; Mahaney, 2008; Fronda, 2010; Mesihović, 2015:353-376; Bellón-Rueda-Lechuga-Moreno, 2016.

Politički i institucionalni razvitak Republike i njenoga imperija

Res publica

Rimljani su državu zasnovali na istim onim načelima kao i Heleni. Vezu koja je povezivala građane, ono zajedničko što objedinjava građane, odnosno stvara državu, Rimljani su nazivali *res publica*[3] (u korumpiranoj varijanti **Republika**), što je pojmovno označavalo i samu državu. Za Rimljanina je *res publica* bila i javno dobro, odnosno imovina koja je po shvatanju antičkih ljudi bila zajedničko vlasništvo svih građana, a ne vlasništvo neke metafizičke društvene formacije. *Res publica* je podrazumijevala i zbir javnih poslova, odnosno sve političke institucije koje su Rimljani izgradili i pomoću kojih su upravljali državom. To potvrđuje i pojam *civitas,*[4] koji ima više mogućih tumačenja, pa se može definisati i kao građanstvo (pravo pripadnosti određenoj zajednici) i kao država i kao sam grad. On je analogan sa grčkim terminom *politeia.* Za Rimljane je i *natio* direktno proizlazio iz političke veze, a ne etničke ili religijske

[3] Od latinskih riječi *res, rei f* = stvar i *publica, ae f.* = javnost, u doslovnom značenju stvar javnosti, naroda. U prenesenom ono što je zajedničko svim građanima.

[4] *Civitas, atis f,* doslovno ono što proistiće iz *civis, is*- građanin.

pripadnosti.[5] Kao što vidimo, po klasično-civilizacijskim načelima, država nije zaseban organizam, nego je i ona sama produkt zajedništva svih građana, i samim tim nije bila odvojena od bilo koga svoga građanina[6]. Pored *res publica*, na koju su rimski građani prenosili, bar teorijski, dio svoga suvereniteta, postajala je i suverenost koju je on zadržavao-njegova *res privata*. Rimsko društvo je bilo posebno osjetljivo na svaki, pa i najmanji pokušaj remećenja ustaljenog odnosa javnog i privatnog. Za svakog građanina njegova *res privata* je bila svetinja, dakle njegova familija, imovina i sloboda morali su biti zaštićeni od svakog prisezanja države. Iako je Rimljanin u pravilu bio slobodan čovjek, on je bio saglasan sa svim onim što je od njega tražila *res publica*. Koliko god bio privržen svojoj *res privata*, Rimljanin je isto, ako ne i više bio privržen zajednici, tj. *res publici*, za koju je u republikansko doba bio spreman i život položiti. Već na samom početku Republike ustaljuje se i pravilo da rimski građanin ne smije ni pred kime klećati, čak ni pred bogovima. Uvijek mora ostajati ustrajan. Ovako ustanovljen odnos javnog i privatnog Rimljani su razvili više i bolje od Helena.

---

[5] U našem jeziku pojam „država" odražava na najbolji način otuđenje (uvjetovano različitim historijskim, političkim, društvenim i kulturološkim razlozima) običnih ljudi od te zajedničke veze javne vlasti koja ih objedinjuje i ukazuje na feudalni karakter (državina = ono što neko drži, što mu pripada = posjed).

[6] Iako su komparacije dosta nezahvalne i neprikladne, ipak se radi pomoći čitaocima može navesti usporedba sa odnosom državnog i društvenog vlasništva. Dok je državno vlasništvo definisano kao posjed državne strukture i država, odnosno oni koji je predstavljaju mogu raspolagati po svojoj volji sa tom imovinom bez uplitanja građanstva, dotle je društvena imovina vlasništvo građana i oni bar formalno imaju pravo raspolagati po svojoj volji sa svojom imovinom. U antici je, za razliku od modernog svijeta, i sama država bila shvatana kao društveno vlasništvo.

Opći pregled

Standardni politički i institucionalni okvir koji je bio prepoznatljiv za kasniju fazu Srednje Republike je bio rezultat jednoga iznimno dugoga razvojnog procesa koji je započeo još sa uspostavom republikanskog sustava na kraju VI. st. p. n. e. Ta razvojna staza je bila ponajviše usmjeravana i obilježavana sa dva faktora : skoro kontinuiranim ratnim stanjem u kojem se nalazila Republika još od svoga utemeljenja na vanjskopolitičkoj pozornici i odnosima prvo između patricija i plebejaca, a kasnije između različitih slojeva rimskog građanstva (nobilitet, vitezovi, seoski plebs, gradski plebs) na unutarpolitičkoj pozornici. Navedeni čimbenici su u značajnoj mjeri uvjetovali gradnju i „arhitektonsko“ oblikovanje jedne, za klasičnu civilizaciju, iznimno komplicirane i složene političke i institucionalne strukture Srednje Republike u III. st. p. n. e., ali i koja se pokazala iznimno funkcionalnom, snažnom, elastičnom i više nego uspješnom i to ponekad u vrlo teškim i opasnim iskušenjima kao što su bile Pirova invazija, a zatim i Hanibalova invazija na Italiju. Taj institucionalni i politički sustav je ponajviše i doprinio stvaranju imperija rimskog naroda, prvo na području Italije a zatim i na Euromediteranu. Ono što je bila vrijednost rimskog građanstva, ili bolje rečeno njegovih vodstava jeste njegova mudrost i sposobnost dubinskog promišljanja kako bi dva navedena faktora poglavito služila u svrhu postupnog kreiranja imperija i stabilnosti i održanja države, a ne njenog urušavanja i nestanka. Ako je što bilo svojstveno bitku rimskoga čovjeka, onda su to umijeće kompromisa, odsustvo avanturizma vođenog emocijama i umješnost eklektičkog rješavanja problema. Bez ovih odlika, stalni ratovi bi iscrprljivali građanstvo, a nesređenost unutarnjih odnosa bi obesmislila državnu cjelinu. I zato se možemo diviti rimskom političkom geniju, koji je uspio postići ono što većina

drugih zajednica ne bi učinila, a to je da ustvari krize, iskušenja i problemi posluže kao šansa da se izdigne, postigne više i bolje, ostvari nešto stabilnije, efikasnije, funkcionalnije od onoga ranijeg te da se nedostatci pretvore u prednosti. I sve je to omogučilo višestoljetno postojanje Republike koja se iz jednog maloga polisa transformirala u euromediteranski imperij.

Svaka država, pa i RES PVBLICA ROMANA**,** mora da bi efektivno funkcionirala izgraditi i svoje institucije. Rimljani nisu poznavali načelo separacije vlasti na tri elementa-sudsku, izvršnu i zakonodavnu, koju primjenjuju moderni politički sistemi, niti su ikada imali ustav u onom obliku što mi podrazumijevamo pod tim terminom. Rimski ustavni poredak činio je skup niza zakona, odredbi, edikata i načela običajnog prava koji su nastajali tokom rimske historije.[7] Rimljani su kao državni ideal imali stvaranje društva u kome vladaju harmonija i ravnoteža između različitih političkih ideja i državnih struktura, staleža, klasa. Time bi se, po rimskom shvatanju,

[7] Evolutivni razvitak rimskog državno-upravnog uređenja je kao svoje prvobitno izvorište imalo :

1. Strogo definisan i zaštićen koncept privatne imovine.
2. Vojno-odbrambene potrebe.
3. Zakonodavstvo se definira kao ugovaranje punopravnih građana koje kao rezultat ima donošenje. zakona koji vrijede za sve građane i državu u cjelini..
4. Ujednačavanje/uniformiranje gentilne, klanske i plemenske (tribalne) strukture.
5. Apsolutnost suverenosti punopravnog građanina.
6. Izričito i nepobitno poštivanje zakonske (ustavne) procedure zakonodavstva u toku razvitka i preobražaja društvenih struktura, institucija, pa i cjelokupne države.
7. Jasnu razdvojenost javnog (državnog)-*res publica*-segmenta i privatnog segmenta rimskog društva.
8. Kontinuiranu regulaciju odnos a između prvo patricija i plebejaca, a kasnije između nobiliteta, vitezova, plebsa.

izbjegli sukobi između stranaka, koji su upropastili helenski svijet.[8] S tim ciljom oni su vremenom formirali državne institucije koje su održavale tu ravnotežu. To je bio i prvi princip djelovanja institucija Rimske države u njeno republikansko doba. Taj vrlo složeni politički sistem sa nizom institucija, od kojih je teorijski svaka trebala paziti na onu drugu da radi u skladu sa zakonom i željama rimskog naroda, nije nastao odjednom nego je bio posljedica dugog historijskog razvitka rimskog društva i države. Na ovakav način zasnovan državni organizam je bio djelo mnogih generacija, a razvijao se postupno uz greške i mnoge neuspjehe, ali se i pored niza poteškoća i nepredviđenih okolnosti, ipak izgrađivao postojano i disciplinovano. To praktično znači da su rimske institucije bile plod kompromisa između tri različite ideje o obliku državnog uređenja, koje su vladale u antičkom svijetu (demokratske, oligarhijske i monarhijske). U Rimu se nalazi zajednička koegzistencija i usklađenost oligarhijskih, demokratskih i monarhističkih formi državnog uređenja. Oligarhijski element predstavlja senat, demokratiju narodne skupštine-komicije (COMITIA), a monarhiju predstavlja institucija konzula i vanrednih magistara sa *imperium*-om (na primjer diktatora). Potrebno je reći da predviđena koegzistencija nije uvijek bila mirna ni bezbrižna. Interesi različitih ideja, institucija i staleža su, po samoj svojoj prirodi stvari, često bili suprotstavljeni. Tako je rimsko društvo znalo postati i pozornicom sukoba i borbi različitih slojeva rimskog stanovništva koje su predstavljale ove institucije. Ali, sve je to ipak uspijevalo ostati u okvirima opće stabilnosti Republike i njenoga poretka i političke filozofije i razvitka. I radi toga ti sukobi različito interesnih skupina sve do sedme decenije II. st. p. n. e. nisu prerastali u šira, otvorena krvava i oružana razračunavanjima, a često bi se završavali i

[8] *Sal.* Dvojbena djela, Poslanica o državi upućena Cezaru, 10, 4-9

kompromisnim dogovorom, sporazumom ili široko konsenzualnom odlukom.

Već je sredinom II st. pr. n. e. ahejski dužnosnik i helenistički historičar Polibije, analitički studiozno[9] i veoma pronicljivo u VI. knjizi svojih Historija, primijetio i razložno i detaljno objasnio da je upravo ravnoteža, međusobna harmonija i kombinacija moći i odnosa rimskih političkih institucija i tri osnovne antičke ideološke misli (monarhije, oligarhije i demokratije) uzrok rimske stabilnosti i moći. Po njemu su u rimskom sustavu bili spojeni i demokratski i oligarhijski i monarhijski oblici, i to preko čitave mreže rimskih političkih institucija. I dok god su Rimljani poštivali, uvažavali i pridržavali se ovoga genija svoga političkog života koji je bio temeljen na maksimi harmonije i ravnoteže između različitih ideologija, staleža, klasa, frakcija, te različitih socijalnih, ekonomskih, kulturološko – civilizacijskih, regionalnih interesa te između interesa građanina kao pojedinca/individue i države kao kolektiviteta koji sabira te građane, Republika je napredovala.

Sitni i srednji zemljišni posjednici su za vrijeme Rane i Srednje Republike činili uvjerljivu većinu stanovništva, u pravom smislu „srednju klasu" rimsko-italskog svijeta. Na njima se stoljećima oslanjala jedna osjetljiva ravnoteža i harmonija između različitih ideja,

[9] *Polyb.* VI, 3: περὶ δὲ τῆς Ῥωμαίων οὐδ᾽ ὅλως εὐχερὲς οὔτε περὶ τῶν παρόντων ἐξηγήσασθαι διὰ τὴν ποικιλίαν τῆς πολιτείας, οὔτε περὶ τοῦ μέλλοντος προειπεῖν διὰ τὴν ἄγνοιαν τῶν προγεγονότων περὶ αὐτοὺς ἰδιωμάτων καὶ κοινῇ καὶ κατ᾽ ἰδίαν. διόπερ οὐ τῆς τυχούσης ἐπιστάσεως προσδεῖται καὶ θεωρίας, εἰ μέλλοι τις τὰ διαφέροντα καθαρίως ἐν αὐτῇ συνόψεσθαι.
("Što se Rimljana tiče, uopće nije lako govoriti o njihovoj sadašnjosti, jer im je ustav komplikovan, a teško je i predvidjeti im i budućnost zato što su nam nepoznate karakteristike njihovog javnog i privatnog života u prošlosti. Zato su potrebni posebna pažnja i proučavanje ako se želi dobiti jasan pregled svih karakteristika njihovog uređenja.")

ideologija, političkih i državnih institucija, staleža, klasa, statusa, interesa, frakcija, teritorijalnih jedinica, moći, utjecaja, profesionalnih kolegija, imovinskih grupacija, kolektivizma i individualizma. A iz te ravnoteže i harmonije proizašlo je takvo „ustavno”[10], državno uređenje i političko ustrojstvo, koje je bilo najviše „odgovorno”, prvo za opstojnost Republike, a zatim i za njeno napredovanje (i pored teških iskušenja sa kojima se znala suočavati u određenim razdobljima svoje povijesti) i uspon i prerastanje u svjetsku silu i pretvaranje u hegemona mediteranskog svijeta, pravog i istinskog nasljednika zaostavštine Aleksandra Velikog.[11]

Ono što je bitno napomenuti, jeste da su ekonomska i socijalna stanja uvijek usko uzročno-posljedično povezana sa političkim i ustavnim uređenjima. Posebno je institucija srednjorepublikanske vojske bila u značajnoj mjeri odraz političkog sustava i društvenog uređenja.

---

[10] Klasična helensko-rimska civilizacija, a ni bilo koja druga drevna ili antička civilizacija, nisu poznavale formu i oblik onoga što se u novom vijeku i modernom dobu podrazumijeva pod pojmom „ustav“. Tako da je naše korištenje ovoga pojma, i izvedenica iz njega, „*terminus technicus*“ pod kojim se podrazumijeva skup zakona, običaja, institucija, pravila, protokola koje definiraju državno i političko uređenje određene zajednice.

[11] Za razliku od uobičajene pučke predstave o standardizaciji rimskog političkog sustava i jednoličnosti, koja se, nažalost, djelomično uvriježila i u historiografiji i drugim znanostima koje se osvrnu i na klasičnu helensko-rimsku civilizaciju, mora se istaći činjenica da standardni oblik rimskog političkog, institucionalnog i „ustavnog“, odnosno državno-pravnog poretka nije postojao. Rimska država klasične civilizacijske epohe je u skoro 1200 godina svoga postojanja pokazivala iznimnu dinamičnost, sklonost prema evolutivnim etapama razvoja, ali i revolucionarnim „skokovima“. Promjene i transformacije i zakonskog i institucionalnog i ekonomskog, društvenog, socijalnog uređenja i kulturoloških vrijednosti i značajki bile su česte. Pošto je radi toga teško dati tu „standardnu formu“ općenito za cjelokupno trajanje Rimske države, jedino je moguće zadovoljiti se objašnjavanjem političko-državnog, „ustavnog“ i institucionalnog uređenje Rimske države u konkretnim epohama. U našem slučaju riječ je o sustavu Srednje Republike, posebno od usvajanja Hortenzijevog zakona (*Lex Hortensia*) iz 287. god. pr. n. e.

Republika, građani i vojska bili su usko međusobno isprepleteni i uzročno-posljedično uvezani. Faktički, Republika i njena vojska bile su toliko duboko međusobno srasle, da se može govoriti i da Republika ima svoju vojsku u istoj onoj mjeri u kojoj vojska ima svoju državu.[12]

Rimska država u toku svoga 1200godišnjeg postojanja i u svim svojim razvojnim fazama u svome prilično kompleksnom amalgamu načela, struktura, slojeva, odnosa, institucija je raspolagala sa mehanizmom fluktuativne hijerarhije.[13] I moralni i vrijednosni „kod“ Rimljana

---

[12] Polibije u svojoj VI. knjizi (19 - 42) daje vrlo detaljan opis sustava i strukture na kojima je bila zasnovana i bila funkcionalna vojska u Srednjoj Republici.

[13] O fluktuativnoj hijerarhiji v. Mesihović, 2015:1327: „Rimski svijet je uvijek bio hijerarhijski stratificiran, čak i u vrijeme svoje najveće demokratizacije između I. i II. punskog rata. To je jedna prepoznatljiva konstantna rimskog društvenog i socijalnog poretka, i nije se samoočitovala u političkoj sferi ili društvenom životu, nego u svim segmentima, aspektima i elementima oblikovanja, funkcioniranja i prepoznavanja u rimskom svijetu, kao što su npr. društveni redovi (*ordo*), upravno – teritorijalna organizacija, vojska, ekonomski odnosi, profesije...itd....Pošto i rimski svijet počiva na hijerarhijskoj organizaciji, stratifikacija je poprimila vanredno složenu strukturu i širila se lepezasto, u vidu jedne mreže međuzavisnosti od središnje vlasti pa do najnižih lokalnih nivoa. Ta struktura je bila temeljena i održavana i pisanim i običajnim zakonima i pravilima koja su skoro do najmanjeg segmenta regulirala odnose i interakciju unutar te glomazne, složene stratifikacijske strukture. Praktično je svako znao u datom momentu svoje mjesto u toj strukturi. Ali ta hijerarhijska i stratifikacijska struktura rimskog svijeta je imala još jednu vrlo značajnu osobinu u odnosu na hijerarhijsko - stratifikacijske stukture drugih zemalja i naroda. Ona je bila veoma mobilna i fluktuativna, i pojedinci su mogli vrlo brzo (poštivajući zacrtana pravila) mijenjati pozicije koje su zauzimali u okvirima rimske stratifikacijske mreže. Ali ta izražena mobilnost i fluktuacija zasnovana na definiranim pravilima unutar rimske stratifikacijske mreže je i onemogućavala neka iznenađenja, otprilike da neki pojedinac odjednom prodre sa samoga dna na sami vrh, preskačući skoro sve nivoe te mreže. Takva rimska mobilna hijerarhijsko - stratifikacijska mreža se ustvari sastojala od čitavog niza različitih nivoa, međunivoa i podnivoa, a pojedinac ih je morao strpljivo savladavati i sporo, ali sigurno napredovati prema vrhu. Tako je i napredovanje na ljestvici društvenih, vojnih, ekonomskih, profesijskih, strukovnih...itd... skala imalo neki svoj *cursus honorum*, koji je svako morao da pređe. Ovako ustrojena fluktuativna stratifikacijska mreža sa multi nivoima u najrazličitijim

staroga kova odavale su one klasične vrline, koje je (istina u idealiziranoj i pomalo nostalgičnoj formi) prikazao Salustije u svome djelu o Katilininoj uroti. Genije seljačkog, rimskog naroda uz te kvalitete, posjedovao je i ozbiljnost i energičnost ali i onu crtu koju nisu imali Atenjani i Spartanci, a koja se izražavala u smislu za red i organizaciju, a koja je bila, *conditio sine que non*, stvaranja i Republike i Imperije. Međutim, i taj vrijednosno-moralni „kod” bit će nagrizen agrarnom krizom. Prvi vidljivi pokazatelji negativne stihije krize bili oni koji su se ticali vrijednosti i morala u rimsko-italskom svijetu, posebno među njegovom elitom i bogatašima. A onda su te negativnosti kapale sa „vrha prema dnu”, odnosno prema skromnijim slojevima stanovništva.

U narednim poglavljima okvirno su prikazani politički, institucionalni, društveno – socijalni, državni i imperijalni sustavi Republike, rimskoga naroda, Italskog saveza i euromediteranske hegemonije i koji su bili funkcionalni kada je Rim postao i počeo razvijati i ponašati kao euromediteranski hegemon. Ti sustavi su bili rezultat izgradnje na osnovi postulata ovoga političkog genija rimskoga naroda. Međutim, onda kada Republika postane euromediteranski hegemon, nove generacije izgleda da se neće više pridržavati toga genija. I ta mentalna, moralno – vrijednosna i politička tranzicija je osnovna tematika ovoga djela.

---

segmentima života rimskog svijeta je bila nesumnjivi garant njegove stabilnosti i funkcionalnosti.“; 1419; 1425.

Rimska Italija

Nakon pobjede nad vojskom epirsko – mološkoga kralja Pira u bitci kod Beneventa u proljeće 275. god. p. n. e., i preuzimanja kontrole nad helenskom apoikijom Tarentom 272. god. p. n. e.,[14] Republika se etablirala kao glavna sila na Apeninskom poluotoku. U narednih nekoliko godina Republika je stavljala pod svoju kontrolu još neka manja područja, zajednice i pojedine gradove koji su se ili još opirali rimskoj hegemoniji ili su se bili odmetnuli od Republike (kao garnizon u Regiju)[15]. I konačno nakon brutalnog gušenja demokratske

[14] Po ustaljenoj rimskoj praksi, pobijeđenim Tarentincima je ostavljena domaća, široka autonomija ali su morali predati brodove i oružje, a zidine porušiti. Rimska Republika je po pravilima potčinjenim „saveznicima“ ostavljala autonomiju, ali se osiguravala eliminiranjem svih onih potencijala koji bi mogli predstavljati vojnu prijetnju rimskoj hegemoniji.

[15] Ῥήγιον, *Rhegium*, na samome jugu Italije, preko puta otoka Sicilije. Moderni Reggio di Calabria i nekadašnjoj antičkoj pokrajini Brutiji, kasnije (od srednjega vrijeka) Kalabriji. Kada je Pir sa svojom vojskom izvršio invaziju u Italiju, građani helenske apoikije Regij su zatražili od Republike pomoć. Rim im je poslao jedan dosta brojan garnizon vojnika da ih čuva. Međutim, kako se rat u Italiji odužio, armije Republike i njenih saveznika trpile poraze, vojnicima u regijskom garnizonu su oslabili i moral i lojalnost prema Rimu, pa su počeli da rade za svoj interes. Ugledavši se na najamnike (Mamertince) koji su preuzeli vlast u Meseni, helenskoj apoikiji koja je bila na otoku Siciliji i nasuprot Regiju, garnizon iz Regija se odmetnuo i zavladao “za svoj račun” regijskim polisom, pri tome počinivši niz nepravdi prema regijskim građanima. Oficijelni Rim je od samoga dobijanja vijesti o onome što se desilo u Regiju, bio vrlo ljut na svoj odmetnuti garnizon, ali zbog težine rata sa epirsko – mološkim kraljem, nisu mogli da reagiraju odmah. Ipak, kada su ratovi završili, Republika je vrlo oštro nastupila protiv odmetnika. Uspjeli su 270. god. p. n. e. da poraze odmetnike. Država je ove odmetnike tretirala kao najobičnije razbojnike, a nipošto kao neku legitimnu vojnu sile. Oni odmetnici koji su preživjeli ovu kaznenu ekspediciju i bili zarobljeni, su oštro i brutalno egzemplarno kažnjeni na rimskom Forumu kako bi se pokazalo na jednoj strani kako se kažnjava izdaja, a na drugoj kako Republika drži i do interesa i dostojanstva svojih saveznika ili onih koji joj se obrate za pomoć. Tim činom su nastojali da kod saveznika pojačaju povjerenje u Rim. Republika je odmah polis Regij vratila njegovim građanima. “Regijski slučaj” ukazuje na visoko principijelnu i načelnu politiku Republike, koja bez ikakvih

revolucije u etrurskoj državici Velzni[16] i uništavanja ovoga grada (264. god. p. n. e.), Republika je postala neosporni hegemon Italije (u tadašnjem smislu bez Sicilije, Sardinije, Padske ravnice i ostalih sjevernih oblasti).

Iako je bila potpuni hegemon tadašnje Italije, pod neposrednom kontrolom i posjedom (*ager Romanus*) Republike nalazilo se samo oko 1/5 njen teritorije (27 000 km2 uključujući i agere rimskih kolonija, municipija, konventa, opiduma. Rimska Republika je imala i oko 30 % ukupne tadašnje italijanske populacije. Ostatak je pripadao latinskim kolonijama (možda oko 10% teritorije) i italskim „saveznicima“/*socii*, odnosno čitavom jednom mozaiku malih politija/*civitates*/„državica“; ukupno cc 150 takvih zajednica. Ovakva organizacija je ustvari značila da je tadašnja Italija neka vrsta federativne države ili konfederativne zajednice sa Rimskom Republikom kao hegemonom, odnosno najsnažnijom i najvažnijom članicom. Italski savez koji je oko sebe izgradila Republika je nastao na razvalinama nekadašnjeg Latinskog saveza, koji je praktično

okolišanja i zadrški nedvosmisleno štiti interese svojih saveznika i poštuje dogovore i saveze. Spremnost da se bori za saveznike i one koji su se nalazili pod njenom zaštitom bila je jedna od ključnih kvaliteta koji su omogučili jednoj nekada maloj Republici da se transformira u višestoljetni svjetski imperij. *Polyb.* I, 7; *Liv. Perioche* 15. Službeni Rim nije trpio ni prekršaje od strane svojih građana prema strancima, kao što pokazuje i slučaj sa jednim stranim izaslanstvom koje je napala grupa mladiča. Ti mladići su bez milosti kažnjeni. *Liv. Perioche* 15.

[16] Poznati i kao Volsiniji ili Vulsinij (*Velusna / Volsinii / Vulsinii* / Ὀυολσίνιοι / Ὀυολσίνιον). Grad je 264. god. p. n. e. sravnjen sa zemljom, vođe revolucionarne frakcije kažnjeni, a oni Etrurci i lokalne aristokrate (lukumoni) koji su podržavali Rimljane i preživjeli ovaj težak rat su naseljeni u novi grad pod starim imenom na obali jezera Bolsena (moderni gradić Bolsena). Lokaliziranje staroga grada još uvijek nije precizirano na općeprihvaćeni konzensus u historiografiji. Kako bi se imala određena distinkcija, stariji grad se naziva *Volsinii Veteres,* a novi grad se naziva *Volsinii Novi.Liv. Perioche* 16; *Plin. NH,* XXXIV, 34; *Flor*. I, 16, 1; *Sex. Aur. Vic. Vir Ill.*36, 2; *Oros*. IV, 5, 5; *Zonar*. VIII, 7.

prestao postojati sa Latinskim ratom. Ovakav teritorijalni i populacioni odnos, uspostavljen nakon konačnog utemeljenja i konsolidiranja rimske hegemonije poslije pobjede u ratu sa epirsko – mološkim kraljem Pirom, je ostao više – manje sličan sve do početka Savezničkog rata. Uspostavljeni sustav rimsko – italskog Saveza se pokazao veoma funkcionalan i djelotvoran u ovome skoro dvostoljetnom periodu.

I. Teritorija Rimske Republike

Ager Romanus, znači teritorija same Republike je smatrana državnom teritorijom rimskih građana. Ta teritorija je 264. god. p. n. e. uglavnom zahvatala neposrednu okolicu grada Rima i donji tok rijeke Tibra, veći dio Lacija i Kampanije, južne Etrurije i posebno široki pojas u središnjoj Italiji koji je povezivao Lacij sa rimskim jadranskim posjedima. Biti Rimljaninom, značilo je imati rimsko građanstvo (*Civitas Romanae*). *Civitas Romanae* je elementarna institucija Rimske države koja je određivala pripadnost rimskom narodu (*Populus Romanus),* i samim tim se posredno nalazila i u državnoj titulaciji: SPQR (*Senatus populsque Romanus* - Senat i Rimski narod). Ona je *conditio sine qua non* postojanja i funkcioniranja Rimske države jer je bila temelj državnog zdanja Rima. Dobivanje rimskog građanstva nije nikada bila ograničeno kao u slučaju dobivanja građanstava helenskih polisa, i ono je uvijek imalo karakteristiku stalne absorbcije stranaca i oslobođenika (u nekim periodima sa većim, u nekim sa manjim intenzitetom). Uslijed toga, broj rimskih građana nije rastao samo prirodnim priraštajem, nego i stalnom dodjelom rimskog građanstva ne samo pojedincima i libertinima, nego i kompletnim zajednicama (polisima, pojedinim gradskim naseljima, rodovima, plemenima pa i narodima). Praktično, rimsko građanstvo se stalno regeneriralo obnavljanjem svoga sastava, što je samo doprinosilo njegovoj dugovječnosti. Među saveznicima, prijateljima,

gostima, deditcijama i ostalim peregrinskim zajednicama pod svojom hegemonijom, rimske javne institucije su imale običaj i odlikovati pojedince (nekada i čitave zajednice) sa rimskim punim građanstvom. Takva odlikovanja su bila smišljena politika kako bi se na rimsku stranu u potpunosti privukli odličniji, ugledniji, bogatiji, moćniji i utjecajniji pojedinci. Pretvaranje prvo predstavnika elite, a kasnije i drugih slojeva stanovništva u Rimljane doprinijelo je tome da je rimska politika apsorbiranja postajala vrlo učinkovita.

Biti rimskim građaninom značilo je posjedovati jedan skup prava, privilegija, obaveza i dužnosti. Rimsko građanstvo nije bilo unificirana institucija, postojale su i njegove različite kategorije i vrste, sa obzirom na opseg prava koje su pojedinac ili određena zajednica uživali. Posebno se usložnila institucija rimskog građanstva kada je Rim prestao da bude mala seljačka republika i postao hegemon Italije. U sklopu korištenja rimskog građanstva postoji više različitih stupnjeva koja su se ogledala u visini uživanja prava koja proizlaze iz građanstva. Punopravni rimski građani su bili *cives optimo iure.* posjedovali su *iure publica* i *iura private*.

Iura publica su obuhvatala:

- *Ius suffragai* (aktivno biračko pravo), odnosno pravo glasanja u komicijama.
- *Ius honorum* (pasivno biračko pravo), pravo da budu birani, pravo na magistarske položaje i pravo na čast.
- *Ius militiae,* pravo služenja u legijama. Za razliku od modernih vremena, služenje u regularnim vojnim formacijama se nije smatralo obavezom, u klasično – civilizacijskim državama nego

pravom, jer su iz njega proizlazili i stupnjevi političkih prava koja je pojedinac nosio sa sobom.[17]

- *Ius procationis ad populum,* pravo žalbe narodnim skupštinama na odluku magistarskih sudova o tjelesnim ili smrtnim kaznama.

Iura privata su se sastojala su obuhvatala:

- *Ius conubii* - pravo zakonitog (po rimskim zakonima) sklapanja braka, tj. pravo stupanja u kviritski brak, koji su pratile

---

[17] Ovo je direktno proizašlo iz političko – društvenog sustava vojničke demokratije koji je kod pojedinih zajednica postojao u prapovijesti i protohistorijskom dobu, i u kojem su naoružani ratnici bili ti koji su odlučivali o vojnim i obrambenim pitanjima koji su tada zahvaćali dobar, ako ne i ubjedljivi dio, javne politike. Kasnije je ta „vojnička demokratija“ evoluirala u državne sustave zasnovane na načelu zajednice građana. U Lakedemonskoj državi je glavni državni stalež (i koji je jedini imao politička prava) Spartijata ili Spartanaca ustvari smatran staležom profesionalnih vojnika. Solonove timokratske reforme su atensko građanstvo podijelile u klase sa različitim vojnim dužnostima i političkim pravima. Jezgro i vojske Aleksandra III. Argeada Makedonskog Velikog su činili ustvari građani makedonske kraljevine, koji su se ujedno smatrali i građanima i vojnicima, čija se politička prava i vojne dužnosti uzajamno prožimaju i neraskidive su uvezane , pa su zato ti vojnici/građani mogli sebi dopustiti da se javno, na zborovima vojnika, ponašaju kao punopravni politički građani na narodnim skupštinama i javno iznose svoje zahtjeve, želje pa i neslaganje prema vrhovnom komandantu koji je za njih ipak samo kralj građana, a ne istočnjački despot. I servijanske reforme su Rimljane podijelile u različite klasne stratume koje su određivale i poziciju pojedinca u vojno – odbrambenoj organizaciji. Da je narodna skupština kod indoeuropskih naroda u svojim osnovama imala primarno vojničko značenje, odnosno da su termini politički punopravan narod i vojska jedno te isto, slikovit primjer pruža i latinski jezik jer riječi *populus* (narod) i *populari* (pustošiti u vojničkom smislu) i *quirites* (građani) i *quiris* (koplje) pokazuju nesumnjivu sličnost i zajedničko podrijetlo. U rimskoj historiji uvijek su vojne reforme bile usko vezane sa društvenim i političkim pitanjima, vodeći do staleških i klasnih sukoba. Najbolji primjer pruža velika Marijeva vojna reforma sa samoga kraja II. st. p. n. e., koja nije bila na volju senatorske, nobilske aristokratije ali koju je ona ipak na kraju bila prisiljena prihvatiti zbog Jugurtinog rata i opasnosti od Kimbra i Teutona.

određene pravne posljedice (očinska vlast *pater familiasa*, pravo djece na nasljedstvo i dr.).

- *Ius comerciii* - pravo privrednog poslovanja po rimskim zakonskim normama, što je uključivalo puno imovinsko pravo, zajedno sa pravom obraćanja rimskom sudu radi zaštite svojih materijalnih interesa.

Pored navedenih, rimski građani su imali i drugih privilegija, između ostaloga da se uvijek nalaze pod zaštitom Rimske države, njenih institucija i aparata. Nekada je bilo dovoljno reći samo „*ego Romanus sum*“ ili „*civis Romanus sum*“, kako bi se na dotičnoga počele primjenjivati određena prava i privilegije.

Pored punopravnog građanstva postojalo je i građanstvo sa smanjenim ili ograničenim pravima (*cives minuto iure*). I oni koji su imali nepunopravno građanstvo bili su rimski građani. Ovi građani uglavnom nisu imali *ius suffragai* (samim tim i *ius honorum*). Jedan broj italskih zajednica je u Ranoj i Srednjoj Republici imao ovakav status. U kategoriju građana sa umanjenim pravom mogle bi se kao posebna skupina uvrstiti i Rimljanke, koje su imale rimsko građanstvo, odnosno bili su rimski građani, samo nisu imale *ius publica,* a i *ius comercii* im je bio djelimično ograničen**.** Ova ograničenja nisu podrazumijevala da one nisu bile rimski građani.[18] I oslobođenici (*libertini*) su spadali u kategoriju građana sa umanjenim pravima (nisu imali *iure publica*), ali su njihova djeca (ako su rođena od roditelja u slobodi, odnosno bili *ingenui*) imala po automatizmu punopravno rimsko građanstvo.

---

[18] Uostalom, i u klasičnoj Ateni, gdje je položaj žene bio znatno lošiji nego u Rimu, smatrano je da su i Atenjanke uživaoci atenskog građanstva, istina sa znatno umanjenim pravima koja su proizlazila iz toga građanstva. O tome najbolje svjedočanstva čuva odluka da se atenskim građanima smatraju samo oni koji imaju oba roditelja Atenjanina.

Rimski narod je u svome prvobitnom razvitku bio podijeljen na tri trećine (tribuse; na naš jezik se ovaj izraz uobičajeno prevodi kao „pleme”), zasnovane na rodovsko-bratstveno-plemenskom načelu i to plemena *Ramnes, Tities* i *Luceres*. Rimska tradicija pripisuje Serviju Tuliju reformu tirbutskog sustava i praktično ukidanje navedena tri stara rimska tribusa i umjesto njega formiranje nova 4 tribusa zasnovana na teritorijalnom načelu. Gradski prostor, unutar pomeriuma koji je proširen na okolna brda, je podijeljen u četiri gradska tribusa *Suburana, Esquilina, Collina* i *Palatina*. Kako se razvijala Rimska Država, tako se povećavao broj teritorijalnih tribusa ili smanjivao (npr. nakon pohoda Porsene), a i svaka nova kolonija osnovana do sredine III. st. p. n. e. bila je začetnica novog tribusa. Konačno se nakon dodavanja još dva tribusa u Picenumu 241. god. p. n. e. broj tribusa ustalio na brojci 35 (4 urbana u samome Gradu i 31 seoski/rustični ,što je ostalo do samoga kraja) i to (abecednim redom i sa kraticama) :

1. *Aemilia* (AEM)
2. *Aniensis* (ANI)
3. *Arnensis* (ARN)
4. *Camilia* (CAM)
5. *Claudia* (CLA)
6. *Clustumina* (CLU)
7. *Collina* (COL)
8. *Cornelia* (COR)
9. *Esquilina* (ESQ)
10. *Fabia* (FAB)
11. *Falerna* (FAL)
12. *Galeria* (GAL)
13. *Horatia* (HOR)
14. *Lemonia* (LEM)

15. *Maecia* (MAEC)
16. *Menenia* (MEN)
17. *Oufentina* (OVF)
18. *Palantina* (PAL)
19. *Papiria* (PAP)
20. *Pollia* (POL)
21. *Pomptina* (POM)
22. *Publilia* (PVB)
23. *Pupinia* (PVP)
24. *Quirina* (QVIR)
25. *Romilia* (ROM)
26. *Sabatina* (SAB)
27. *Scaptia* (SCAP)
28. *Sergia* (SER)
29. *Stellatina* (STE)
30. *Suburana* (SVC)
31. *Terentina* (TER)
32. *Tromentina* (TRO)
33. *Velina* (VEL)
34. *Voltina* (VOL)
35. *Voturia* (VOT)

Nakon 241. god. p. n. e. je odlučeno da se više ne formiraju novi tribusi, nego da se u postojeće uključi sva nova i dodana teritorija, kao i novi građani (koji su primali rimsko građanstvo). To je kao rezultat imalo da su tribusi prestali biti cjeloviti teritorijalni distrikti/oblasti, nego su mogli uključivati različite teritorije u različitim dijelovima Italije i mediteranskog svijeta. I vrlo brzo su tribusi izgubili svoje osnovno teritorijalno značenje, postavši obične glasačke jedinice (npr. naseljenici u nekoj rimskoj koloniji ili naseobini nastaloj nakon 241. god. p. n. e. mogli su biti različitih tribusa, ali stanovnici istoga

grada), ali i kao baza za vojno regrutiranje, cenzus i oporezivanje. Svaki od tribusa je u plebejskoj skupštini i tributskim komicijama predstavljao jednu izbornu cjelinu, odnosno jedan glas (kao rezultat glasanja njegovih pripadnika-glasaća). Svaki rimski građanin je morao pripadati nekom tribusu, pravilo koje se nastavilo primjenjivati i u Principatu, čak i za provincijalce koji su dobili rimsko građanstvo.[19] Nepoznato je na koji način se izabirao tribus za nove građane jer nije postojalo neko konzistentno pravilo (iako su izgleda izvjesni tribusi bili favorizirani u određenim provincijama). Raspoređivanje građana unutar tribusa je uvijek bilo osjetljivo političko pitanje (upravo radi činjenice da su oni bili glasačka mašina od početka Srednje Republike najvažnije i najmoćnije rimske narodne skupštine). Cenzor Apije Klaudije Cek je izazvao previranja kada je registrirao građane iz nižih klasa (vjerojatno uključujući oslobođenike) u rustične tribuse (ovaj akt je bio revidiran 304. god. p. n. e.). Načelno gledano za vrijeme Republike oslobođenici su pripajani urbanim tribusima, koji su smatrani socijalno inferiornijim u odnosu na seoske, rustične tribuse. Kazna "izbacivanja iz tribusa" koju su cenzori mogli primjenjivati značila je ustvari prebacivanje u urbani tribus. Pitanje raspoređivanja novih rimskih građana, nakon masovne dodjele rimskog građanstva u toku i na samom kraju savezničkog rata od 91. do 88. god. p. n. e.,

[19] Već je na samom početku Republike riječ *tribus* izgubila svoju plemensku sadržinu i počela je označavati teritorijalno-političku formaciju unutar države. Tribus je primarno u rimskom političkom sistemu podrazumijevao razmještaj građana po osnovnim manjim jedinicama preko kojih bi oni ostvarivali svoja politička prava i izvršavali svoje državne obaveze. Iako su u svome temelju tribus i bili ustanovljeni na teritorijalnom principu, građani su mogli imati stalno prebivalište i u oblastima koje u načelu nisu pripadale njihovom tribusu. U tom slučaju ni ti građani ni njihovi potomci nisu bili obavezni da promijene svoju tributsku pripadnost, a zbog iznimne fluktuacije rimskom građanstva nije bio rijedak slučaj da u nizu naseljenih mjesta širom Italije i provincija nailazimo na rimske građane koji su pripadali različitim tribusima.

u stare tribuse ili formiranje novih tribusa bilo je i uzrokom I. građanskog rata.

Rimski građani van grada Rima su bili nastanjeni u naseljima/oblastima koja su imala definiran status kao *colonia, municipium, conventus, oppidum* ili nešto slično. Najvažniji od ovih statusa bio je onaj kolonijalni. *Colonia civium Romanorum* je bilo naselje/oblast/zajednica punopravnih rimskih građana.[20] Radi utvrđivanja svojih hegemonskih pozicija Republika je podizala čitav niz rimskih i latinskih kolonija, te građenjem cesti posebno na jugu prema Tarentu i Brindiziju. Kolonije su se osnivale dedukcijom (od strane državnih institucija i na osnovi donesenog zakona organiziranim doseljavanjem i naseljavanjem veće mase kolonista na precizno određenu teritoriju) ili bi nekim lokalnim, starosjedilačkim zajednicama (posebno u postrepublikansko doba) bio dodjeljivan status kolonije. Rimljani su još od ranih perioda postojanja svoje države uveli običaj osnivanja kolonija.

Za razliku od iseljeničkih naseobina Feničana, apoikija (ἀποικίαι) Helena, Etruraca i iseljavanja i osnivanja novih naselja i zajednica kod drugih italskih naroda, rimske kolonije su posjedovale jednu bitnu i suštinsku kvalitativnu razliku. Rimske kolonije sa svojom metropolom nisu prekidale ni u jednom segmentu, ni u jednom aspektu, državotvornu vezu. Dok su feničanske naseobine, helenske apoikije pa i naseobine Etruraca i drugih Italika sa činom svoga osnivanja postajale nove države koje bi sa maticom zadržavale samo neke simboličke, religijske, kulturne ili etničko, narodnosno identitetske

[20] O naseobinama i kolonijama u helenskom i rimskom svijetu odličan članak v. Smith W., 1859:313 – 320; Isto, 1870:279-285; Isto, 1875:313 - 320; Isto, 1890:472-484; PWRE, 1900, IV, 1, *col*. 510 – 588. O kolonizaciji, distribuciji zemljišta i veteranskim naseljima u republikanskoj epohi v. Broadhead, 2007.

konekcije[21], rimske kolonije su ostajale u sastavu Rimske države kao njene sastavnice, sa istim pravima i obavezama. Stanovnici rimskih kolonija su zadržavali svoje rimsko građanstvo, imali su i snažnu institucionaliziranu i zakonsku povezanost sa glavnim gradom, kao i ista prava, odgovornosti i obaveze sa sunarodnicima koji su živjeli u samome Rimu ili njegovoj neposrednoj okolici.

To bi bilo slično sa postojanjem atenskih kleruhija (κληρουχίαι), koje su svoj vrhunac doživjele u drugoj polovici V. st. p. n. e. Zanimljivo je da helenski pisci u rimsko doba često zovu rimske kolonije kleruhijama.[22] Ipak za razliku od atenskih kleruhija, rimska kolonizacija bila je u nemjerljivo većem obimu, organiziranija, sistematičnija i bila je znatno dugotrajnija kao fenomen. Sustav kleruhija je demokratska Atena često nametala despotskim postupcima, a sami naseljenici su nekada i zloupotrebljavali sustav kleruhija, tako da se uopće ne bi naseljavali u konkretno područje nego bi ostali da žive u Atici, a iznajmljivali bi svoj posjed bilo ranijim posjednicima ili nekim novim zakupcima ili bi na njega doveli robove sa nadzornikom. Rimska i latinske kolonije su uvijek osnivane po ustaljenoj zakonskoj proceduri, kolonisti su dobijali zemlju po redu i po pravilima, i nisu se mogle dogoditi zloupotrebe kao u slučaju kleruhija, pogotovu ne da neko ko je dobio zemlju uopće ne živi u koloniji. Nijedna kolonija nije osnovana bez donošenja zakona (*lex* ili *plebiscitum* na osnovi senatskog dekreta: *senatus consultum*), pa je

---

[21] Bilo je slučajeva da su naseobine bile i u otvorenom ratu sa metropolom, tj. maticom. Najbolji primjer pružaju, u predvečerje Peloponeskog rata (trajao od 431. do 404. god. p. n. e.), odnosi i sukobi koji su izbili između polisa Korinta, njegove apoikije Korkire i Epidamnosa, koji je opet bio apoikija Korkire, a koji su se brzo preobrazili u jedan od ona tri čuvena povoda za izbijanje Peloponeskog rata. O sukobu Epidamnosa, Korkire i Korinta v. *Thucyd.*. I, 24 – 56.

[22] *Dionys. A.R.* VIII, 14; *Plut. Flam.* 2..

imala i regularnu organizaciju propisanu od države i na koju je država uvijek pazila kako ne bi došlo do njenoga narušavanja. Zakoni su bili prilično precizni i detaljni i ticali bi se i kvalitete zemlje i veličine posjeda koji bi se dodjeljivali svakome od kolonista. Kada bi zakon bio usvojen, bile bi izabrane i osobe, nadzornici (najčešće triumviri :*triumviri ad colonos deducendos*)[23] koji bi bili odgovorni za osnivanje i naseljavanje kolonije (*coloniam deducere*). Ovi nadzornici bi onda morali radi praktične i tehničke realizacije osnivanja kolonije, što je nesumnjivo bio jedan vrlo zahtjevan posao, upošljavati veliki broj službenika, arhitekata, građevinara, pa i običnih radnika[24] (*enumerates apparitores, scribae, librarii, praecones, architecti*), pa bi se i osnivanje kolonija moglo smatrati nekom vrstom javnih radova. Za sve to su bila neophodna i velika financijska sredstva. U osnivanju kolonija se držalo načela *pater potestas*, jer su kolonije smatrane djecom Rima pa su one tako uvijek bile obavezne da paze na svoga roditelja i ostanu u vezi sa njim. Kolonistima nije bilo ni dozvoljeno da samo po svojoj volji trajno napuste koloniju. Rimljani su i pazili da u formiranju kolonija ipak zadržavaju i određenu mjeru prema zatečenoj populaciji. Po pravilu bi se konfiskacije dešavale samo iz jasnih i opravdanih razloga (pobjede u ratu, odšteta, kažnjavanje izdaje...itd...), a ne poradi nekih samovoljnih odluka magistrata, pojedinaca ili Senata. Atensko osnivanje kleruhija je nesumnjivo izazivalo velika nezadovoljstva u helensko – egejskom području, pogotovu što su Atenjani inače vodili ksenofobičnu i segregacijsku politiku pa su njihovi kleruhi bili odvojeni od starosjedilaca, za razliku od Rimljana koji su nastojali da osnivanjem kolonija ustvari apsorbiraju lokalnu populaciju.

[23] *Liv*. VI, 21; XXXVII, 46.

[24] *Cic. Leg. Agr*. II, 13;32

Izraz kolonija svoj korijen ima u latinskoj riječi *colo,* 2 = „obrađivati“, što ukazuje da su kolonije prvobitno bile zamišljene kao naselja-zajednice/komune građana-zemljoradnika na osvojenom ili potčinjenom području. Iz ovoga latinskog glagola proizlazi imenica *colonus, i, m* = famer, obrađivać zemlje, zemljoradnik, ali i naseljenik, kolonist. Inače je sa raspodjelom zemljišta u republikanskoj epohi uvijek bilo povezano i osnivanje kolonija. U pojedinim slučajevima zakoni koji su vodili osnivanju kolonija su bili *leges agrariae* koji su bavili podjelom, distribucijom ili redistribucijom zemljišta. Tako je sa raspodjelom zemljišta u republikanskoj epohi nerijetko bilo povezano i osnivanje kolonija.

Kolonije su osnivane tako što bi se prvo tražili dobrovoljci, i ako ih se nije prijavio dovoljan broj, onda bi se taj broj popunio kockom između građana koji su u ratu stekli najviše iskustva. Pošto su kolonije bile i vojni garnizoni, nekada bi se kolonisti popunjavali i običnim regrutiranjem građana. Zemljište koje je pripadalo stanovnicima kolonije je izdijeljeno na pravougaone dijelove sa stranicama dužine jedne centurije od cc 700 m., koje su obrađivale četiri familije. Podjela na načelima centurijacije se provodila u cijelom rimskom svijetu, i širila se adekvatno širenju rimskog svijeta. I današnja podjela zemljišta u mnogim euromediteranskim oblastima zasniva se na rimskoj centurijaciji, što se najbolje može vidjeti preko avionskih snimaka. Prvobitne kolonije su tako bile i seljačke zajednice/komune i neka vrsta stajaćih garnizona – naseobina koje su održavale rimsku vlast na osvojenom ili potčinjenom području i osiguravale lojalnost okolnog nerimskog stanovništva. U ranim periodima, broj kolonista (tj. familija) koji bi bili naseljavani u novoj rimskoj koloniji bi se kretao oko 300. [25] U kasnijim periodima taj broj se povećavao, pa više

[25] *Dionys. A. R.* II, 35; 53; *Liv*. VIII, 21; XXXII, 29; XXXIV, 45.

nije bilo pravila niti običaja o broju kolonista koji su se slali u rimske kolonije. Kolonije su bile razasute širom rimskoga svijeta. Pojedine kolonije na samim granicama nisu imale samo odbrambenu, nego i potencijalno invazivnu, imperijalnu funkciju. To bi bile polazne pozicije za ofanzive na vanjska područja i njihova potčinjavanja i osvajanja. Zato su rimske kolonije i osnivane da budu i vojna i politička uporišta, neka vrsta stajaćih garnizona koji su trebali braniti osvojene krajeve i od pobuna ili odmetnuća potčinjenih zajednica ili napada spoljašnih faktora, ali i odakle su se mogli pokretati napadi. Poradi svih navedenih razloga, gradske zone kolonija su postavljane na strateškim pozicijama, i po pravilu su bile dobro utvrđene. Kako bi se ojačala veza sa maticom, kolonije su povezane dobrim cestama, a ako ih ne bi bilo onda su te ceste građene upravo radi ovakvog povezivanja. Kolonije su imale i svoju političko – pravnu i općekulturološku funkciju, jer su one trebale biti i žarišta mirne pacifikacije i apsorbiranja zauzetih područja i potčinjenih lokalnih zajednica u tkivo rimske države i rimskoga naroda. Preko kolonija širio se latinski jezik, rimsko pravo, uprava, način života, tradicije i kultura. Prilikom osnivanja kolonija, od zatečenog stanovništva bi se oduzimao samo dio teritorije, [26] pa bi tako lokalno stanovništvo praktično zajednički dijelilo prebivanje sa kolonistima u određenom području. Zbog nesegregacijske politike Rimske države, lokalno stanovništvo se povezivalo i uvezivalo sa kolonistima i ubrzo je dolazilo do njegove prvo kulturološke romanizacije, a onda samim tim i pravno – političke romanizacije (u smislu primanja rimskoga građanstva). Praktični rimski duh je ovakvu suštinu osnivanja kolonija zadržao i u svim kasnijim epohama. Osnivanje kolonija je služilo i kao „ispušni ventil” u slučaju pojačanih socijalnih tenzija, jer se time osiguravala zemlja za bezemljaše i oni koji su željeli da imaju svoje

[26] *Dionys. A.R.* II, 35; 50; 53; *Liv*. X, 1.

imanje. Uz to, sigurno počevši od kraja II. punskoga rata, kolonije su se počele namjenski osnivati radi smještaja veterana iz dugih višegodišnjih i teških ratova. Ove veteranske, vojničke kolonije (*coloniae militares*) su se kasnije sve češće osnivale, pogotovu u Kasnoj Republici i ranome Principatu.[27] Pored ovih nekih praktičnih razloga osnivanja, kolonije su u okvirima rimske strateške politike imale i svoju dugoročniju svrhu, a to je povećavanje broja stanovnika, odnosno „rimskoga naroda”, [28] bilo prirodnim priraštajem bilo kulturološkom i političko – pravnom asimilacijom lokalne populacije.

I rimska kolonija i *municipium* su mogli donositi i neke svoje lokalne zakone i odluke, u okviru nivoa suvereniteta i ovlaštenja sa kojima su raspolagali. Provodili su slobodne izbore za svoje lokalne magistrate. Imali su svoje institucije, svoje financije i svoju imovinu. Zajednice koje su činili *cives Romani optimo iure* imali su narodnu skupštinu (*comitia*), magistrate (*duoviri/duumviri* ili *praetores*, poput konzula), *ordo decurionum* ili *curia* (to je vrsta kolonijalnog senata koji sačinjavaju d*ecuriones*), *quinquennales* (lokalni cenzori) i druge političke ustanove i upravne institucije potrebne autonomnoj zajednici i paralelne sa odgovarajućim državnim institucijama. Rimska kolonija je tako bila autonomna zajednica, dijete metropole, u pravom smislu „mali Rim“. Međutim, u određenim okolnostima, moglo se desiti da središnja vlast u Rimu suspendira na određeno vrijeme poradi neke ad – hoc situacije ili čak ukine ovu autonomiju i da direktno upravlja ovom određenom kolonijom ili municipijem. Tada bi ovim zajednicama upravljao zastupnik kojega bi poslali iz Rima (a ne njihovi izabrani zastupnici), i to bi onda bile prefekture na

---

[27] Ove vojničke kolonije su od marijevskog doba pa nadalje osnivane ne samo u Italiji, nego širom euromediteranskog područja, tako prenoseći rimsku klasičnu civilizaciju i u udaljene kutke rimskoga imperija.

[28] *Liv*. XXVII, 9.

privremenoj ili dužoj osnovi. Za njih bi u samome Rimu bio odgovoran *praetor urbanus,* koji bi onda kao svoje zamjenike u te zajednice, sa suspendiranom (u cjelosti ili samo djelimično) ili ukinutom autonomijom prefekte praefecti iure *dicundo.* Slanje ovih praefecti iure *dicundo* izgleda da je imalo i širu pozadinu kako bi se održavalo jedinstvo i harmonija političkog sustava, kao i uniformnost zakonskog i proceduralnog poretka, i kako ne bi bilo lokalnih odstupanja ili modificiranja.

Municipium je naziv za autonomnu rimsku zajednicu čiji građani imaju umanjeno ili ograničeno građansko pravo, odnosno oni (građani municipija su *cives Romani sine suffragio*) su imali prema Rimskoj državi iste obaveze kao i punopravni građani (vojna obaveza), ali ne i prava. Municipiji su većinom bile peregrinske zajednice Italije koje su dobijale rimsko građanstvo za vrijeme Rane i Srednje Republike (ponajviše u Laciju i Kampaniji). Znači osnovna razlika između kolonije i municipija je u tome što su građani kolonije imali *ius suffragii* i *ius honorum* u gradu Rimu, a građani municipija nisu. Municipiji su kao i kolonije obično imali svoje upravne institucije. Neki municipiji su dobijali prefekte direktno iz Rima (*praefecti iure dicundo*). Nakon završetka svoga mandata municipalni magistrati su u načelu dobijali punopravno građanstvo, odnosno postajali bi *cives Romani optimo iure.* Vremenom se status municipija izjednačio sa statusom kolonije, pogotovu kada se ugasila potreba za postojanjem građanstva sa smanjenim pravima. Ageri i kolonija i municipija su bili sastavni dijelovi c*ivitas Romanae,* odnosno bili su *ager Romanus*.

Rimska država je radi svojih vojnih i financijsko – materijalnih potreba uvela instituciju redovitih i jasno propisanih popisa stanovništva i njihove imovine, statusa i pripadnosti. Ova jedna nadasve korisna institucija je rezultirala sa time da možemo pratiti

broj punoljetnih muškaraca, nekada u statusu *assidui*, nekada i sa proleterima kroz cijelo trajanje Republike. Broj građana na osnovi podataka iz literarnih vrela[29] koji donose rezultate tih popisa (cenzusa, lustrum): 508. god. p. n. e. = 130.000, 503. god. p. n. e. = 120.000,[30] 498. god. p. n. e. = 157.700,[31] 493. god. p. n. e. = 110.000, [32] 474. god. p. n. e. = 103.000,[33] 465. god. p. n. e. = 104.714,[34] 459. god. p. n. e. = 117.319,[35] 393/392. god. p. n. e. = 152.573,[36] 340/339. god. p. n. e. = 165.000,[37] 323. god. p. n. e. = 250.000[38], 293/292. god. p. n. e. =

---

[29] Upravo iz činjenice da su prezentirani podaci iz literarnih vrela, koja su prolazila kroz čitav jedan milenijum prepisivanja, a ne iz originalnih popisnih dokumenata ili njihovih kopija, treba proizlaziti i značajan oprez u prezentiranju i analizi ovih podataka. Sigurno je dolazilo do određenih grešaka uslijed stalnoga prepisivanja, a pojedini autori npr. Eusebije iz Cezareje i sv Jeronim imaju i običaj da zaokružuju cifre, a ne da prezentiraju detaljne podatke (kao npr. kod Livija).

[30] Manjak od 10 000 popisanih građana u odnosu na prethodni popis je rezultat i emigracije onih koji su bili za kralja Tarkvinija Oholog i promonarhijskih elemenata i gubitaka u ratovima za odbranu tek rođene Republike, posebno onoga sa Porsenom, kraljem etrurskog Klusija.

[31] Povećanje od 37 700 popisanih građana.

[32] Smanjene od 47 700 popisanih građana je rezultat teških ratova sa latinskim zajednicama u ovome periodu.

[33] Smanjivanje se nastavilo za 7000 popisanih građana.

[34] Povećanje od samo 1714 popisanih građana.

[35] Povećanje od 12 605 popisanih građana.

[36] Povećanje od 35 254 popisana građanina.

[37] Povećanje od 12 427 popisanih građana.

[38] Naglo povećanje broja popisanih građana (od 85 000 ljudi) između 339. i 323. god. p. n. e. je rezultat dodjele rimskoga građanstva bez prava glasanja (*civitates sine suffragio*) prvo pojedinim latinskim zajednicama u toku i nakon završetka Latinskog rata i dodjeljivanjem istoga tipa građanstva *sine suffragio* Kampancima i dijelu Samnita 334. god. p. n. e..

262.321,[39] cc 289/8. god. p. n. e. = 272.000,[40] 280/279. god. p. n. e. = 287.222,[41] 276/275. god. p. n. e. = 271.224,[42] 264. god. p. n. e. = 292.334 ili 382.234,[43] 252/251. god. p. n. e. = 297.797,[44] 247/246. god. p. n. e. = 241.712,[45] 241/240. god. p. n. e. = 260.000.[46]

---

[39] Povećanje od 12 321 popisanih građana.

[40] Povećanje od 9679 popisanih građana.

[41] Povećanje od 15 222 popisana građanina.

[42] Smanjenje od 15 998 popisana građanina je rezultat rata sa epirsko – mološkim kraljem Pirom i velikim gubitcima rimske vojske, kao i činjenici da se dio građana nalazio u udaljenijim područijima Italije u okviru oružanih snaga.

[43] Po Livijevoj periohi (16) na popisu stanovništva iz 264. god. p. n. e. registrirano je 382 234 rimska građanina (*Lustrum a censoribus conditum est. Censa sunt civium capita CCCLXXXII milia CCXXXIIII*). Po Eutropiju (II, 18) na istom popisu je registrirano 292 334 rimska građanina (*Tum inventa sunt civium capita ducenta nonaginta duo milia trecenta triginta quattuor*). Vjerojatno su tačniji podaci iz Eutropijevog djela, dok su oni iz periohe Livijevog djela vjerojatno bili ili greška samoga epitomatora ili kasnijih prepisivaća epitoma, ili moguće čak i prepisivaća onog izdanja Livijevog djela koje je epitomator koristio za svoja sažimanja. Uostalom, teško bi bilo zamisliti i objasniti (u uvjetima kada nije bilo masovnih dodjeljivanja rimskoga građanstva kao npr. u periodu 340. – 334. god. p. n. e.) da se broj popisanih građana od 275. do 264. god. p. n. e. povećao za 111 010 ljudi (ako bi se rukovodilo brojkom iz Livijeve periohe) a ne umjesto pravilnih nešto više od 21 110 popisanih građana ili da se od 264. god. p. n. e. pa do 225. god. p. n. e. broj popisanih rimskih građana smanjio za skoro 56 934, na što bi navodila brojka iz citirane periohe Livijevog djela. Veća je mogućnost da se u istom razdoblju broj popisanih rimskih građana povećao za 32 966 ljudi.

[44] Povećanje od 5463 upisana građanina.

[45] Razlog značajnog pada broja upisanih rimskih građana (u iznosu od 56 085 ljudi) u odnosu na prethodni popis je rezultat činjenice da se u ovo vrijeme veliki dio građana nalazio u vojnim jedinicama koje su ratovale u I punskom ratu, često i van prostora Italije, npr., na Siciliji, sjevernoj Africi (Regulova ekspedicija) ili u mornarici. Tako da zbog tehničkih razloga ovi građani nisu uvršteni u cenzorske spise.

[46] Povećanje za 18 288 upisanih rimskih građana.

II. Latinske kolonije

Pored rimskih kolonija, postojala je u okvirima rimskog imperija i rimske hegemonije još jedna kolonijalna kategorija, a to su bile latinske kolonije. Latini[47] ili građani latinskih kolonija su imali znatno privilegiraniji položaj u odnosu na druge saveznike/*socii*. Latinske kolonije su osnivane na strateškim mjestima i često su bile po broju stanovnika veće od osnovanih rimskih kolonija. U latinske kolonije u većini slučajeva slano je od 2 do 6 hiljada ljudi. Svaki kolonist imao je posjed od 30 do 50 jugera i bio je dužan vršiti garnizonsku službu. Kolonisti (koji su mogli biti vrlo miješanog etničkog, narodnosnog, građanskog, statusnog porijekla) u ovim naseljima postajali su građani formalno gledano "samostalne države/polisa" (naravno u savezu sa Rimskom Republikom kao privilegirani *socii*). Latinska kolonija je teorijski bila van opsega *ager Romanus*, smatrane su zasebnim političkim jedinica sa posebnim građanstvom. Ako su kolonisti latinske kolonije bili i rimski građani, oni su gubili svoje rimsko građanstvo, ali u slučaju da su odlučili da prestanu nadalje biti građani određene latinske kolonije i vrate se na neposrednu teritoriju Republike, oni su mogli rimsko građanstvo povratiti. Za razliku od nekada primjenjivanje prakse da se u rimske kolonije kao kolonisti šalju rimski građani i po naredbi, u latinske kolonije su rimski građani kao kolonisti mogli ići samo dobrovoljno, jer je to značilo gubitak rimskoga građanstva. Pozicija građana latinskih kolonija na osnovu latinskog prava (*iura Latina*) je bila vrlo slična rimskim građanima sa umanjenim pravima (*cives minuto iure*), ali tehnički gledano oni su bili stranci bez rimskog građanstva. Latinske kolonije su imale veliku autonomiju, uključujući u to i pravo kovanja novca, i gradsko

[47] Pojam Latin u ovom kontekstu nema etničko, nego pravno značenje. Sa nestankom Latinskog saveza, status koji su etnički Latini bez rimskog građanstva uživali u odnosu prema Rimu prenesen je na neetničku kategoriju građana latiskih kolonija.

uređenje koje je podsjećalo na rimsko. Osobe koje su u latinskim kolonijama vršile godišnje magistrature dobivale su po automatizmu rimsko građanstvo.

Lista kolonija do II. punskog rata

Rimska ustanova „kolonije" ima dosta drevno porijeklo koje duboko ulazi u regalnu, kraljevsku epohu[48] i to u doba one prve latinsko – sabinjanske dinastije[49]. Tradicija već Romulu pripisuje slanje kolonista u niz osvojenih zona u neposrednoj okolici tek osnovanoga Rima,[50] a rimski kolonisti (npr. u Fideni za kralja Tula Hostilija) se

[48] Osnivanje kolonija, samo po modelu i načelima koji su slični feničanskom, helenskom i etrurskom načinu osnivanju naseobina je imalo dosta dugu tradiciju u italskoj i latinskoj prapovijesti i protohistoriji, vjerojatno povezano sa običajem „Svetoga proljeća“ (*Ver sacrum*) kada bi bio poslan dio populacije (iz raznih razloga) da, sa „oružjem u svojim rukama“, traži novi dom. *Dionys. A.R.* I, 16. Često su se zajednice sa apeninskog gorja na ovaj način se rješavale dijela svoga stanovništva, koje se u različitim intervalima upućivalo i kretalo prema pitomijim dijelovima poluotoka. To je bilo i uzrokom širenja sabelskih zajednica na veći dio poluotoka, neposredno pred početak ekspanzije Republike, te nastajanja novih sabelskih naroda. Tako su od Samnita nastali Lukanci, a od ovih Bruti. I kampanski Osci su nastali miješanjem doseljenih Samnita sa zatečenim Helenima, Etrurcima i drugim Italicima u Kampaniji.
Italsko-latinsko-rimska tradicija smatra da je Alba Longa bila kolonija Lavinija, da je opet sama Alba Longa bila metropola i velikoga broja drugih latinskih kolonija (čije osnivanje tradicija pripisuje mitskoj „enejidskoj“ dinastiji – kojoj pripadaju i blizanci Romul i Rem - koja je kao vladala starim Latinima). *Liv.* I, 3. Sudeći po legendi o Romulu i Remi i općenito starorimskoj tradiciji, i samo Romulovo naselje na Palatinu (koje je bilo glavni zametak budućeg Rima) je bilo kolonija Alba Longe. Ovu staroitalsku i starolatinsku praksu osnivanja kolonija, Rimljani su doradili, usavršili i vremenom i usložnili. A glavna rimska novina u ustanovi kolonije jeste da ona više ne postaje nova politija ili državica, nego se etablira kao sastavnica jedinstvene političke cjeline. Tako su je oni praktično pretvorili u u jednu od glavnih osnovica širenja svoga imperija.

[49] O latinsko – sabinjanskoj dinastiji v. Mesihović, 2015: 161 – 168.

[50] *Liv.* I, 11.

spominju i za sljedećih kraljeva.[51] Prema rimskoj tradiciji, četvrti kralj Anko Marcije je osnovao koloniju na ušću rijeke Tibar, koja je trebala biti i luka i glavna sklopka Rima i Kraljevstva sa Sredozemnim morem i svijetom Mediterana. To je bila Ostija[52]. Kralj Tarkvinije Oholi je poslao koloniste u Signiju[53] i Kirkej[54].

U ranorepublikanskom dobu se već bila ustalila praksa osnivanja kolonija:

Ime kolonije	Datum osnivanja	Status
Kora[55]	- prije 503. god. p. n. e. (*Liv*. II, 16)	Latinska kolonija
Pometija[56]	- prije 503. god. p. n. e. (*Liv*. II, 16)[57]	Latinska kolonija

[51] *Liv*. I, 27.

[52] *Dionys*. III, 44; *Liv*. I, 33; *Polyb*. VI, 2. *Ostia*, nekadašnja glavna luka Grada Rima na ušću rijeke Tibar. Veliko predgrađe rimske komune istoga imena nalazi se uz staru luku, koja se distinktivno sada naziva *Ostia Antica*.

[53] *Liv*. I, 56. *Signia*, moderni Segni u zoni volščanskih planina.

[54] *Dionys. A. R.* IV, 63; *Liv*. I, 56. *Circeii*, na današnjoj lacijskoj obali južno od *Antiuma*. Nekada bio u volšćanskom području. Ovi kolonisti su živjeli izmiješano sa starosjediocima. Za vrijeme krize sa izdajom Gneja Marcija Koriolana (*Caius Martius Coriolanus*), Volsci su cc 490 god. p. n. e. istjerali koloniste (*Dionys. A. R.* VIII, 14; *Liv*. II, 39). Ponovo je poslana kolonija 393. god. p. n. e. *Diod*. XIV, 102. Livije (XXIX, 15) ga uvrštava među latinske kolonije.

[55] *Cora*, drevni grad u današnjem Laciju.

[56] *Suessa Pometia*, drevni grad u današnjem Laciju

[57] Iako Livije Koru i Pometiju u podatku II, 16 naziva *coloniae Latinae*, nejasno je da li je stvarno riječ o kolonijama sa latinskim pravom ili se mislilo na činjenicu da su to zajednice i gradovi koji pripadaju latinskoj etničkoj zajednici, odnosno da su članice Latinskog saveza, tj. da je riječ o kolonijama Alba Longe. Inače je prilično problematično razjasniti šta se to podrazumijeva pod latinskim kolonijama prije završetka Latinskog rata. Možda bi se latinske kolonije prije 338. god. p. n. e. mogle

Signija	- 495. god. p. n. e. (*Liv*. II, 21)	Poslan novi kontigent kolonista.
Velitra[58]	- 494. god. p. n. e. (*Dionys. A.R.* VI, 42 – 43; *Liv*. II, 30 - 31) - 492. god. p.n.e. (*Dionys. A.R.* VII, 12 – 13; *Liv*. II, 34) slanje novih kolonista.	
Norba[59]	- 492. god. p.n.e. (*Dionys. A.R.* VII, 13; *Liv*. II, 34)	
Ancij[60]	- 467. god. p.n.e. (*Dionys. A.R.* IX, 59 – 60; *Liv*. III, 1; 4)	Kolonija se nije pokazala uspješnom.
Ardea[61]	- 442. god. p. n. e. (*Diod*. XII, 34; *Liv*. IV, 11)	Latinska kolonija.
Labik[62]	- 418. god. p. n. e. (*Diod*. XIII, 6; *Liv*. IV, 47)[63]	Rimska kolonija

podijeliti na dva tipa: one koje su osnovane u vrijeme Latinskog saveza iz regalnog perioda i one koje su osnovane nakon od Spurija Kasija obnovljenog Latinskog saveza u ranorepublikanskom periodu (o obnovi Latinskog saveza 493. god. p. n. e. i *foedus Cassianum* v. Mesihović, 2015:233). Nakon Latinskog rata, kada je faktički prestao postojati i stari Latinski savez koji se transformirao u Italski savez, latinske kolonije su zajednice građana sa latinskim pravom, bez obzira na njihovo stvarno etničko, narodnosno, političko, građansko porijeklo.

[58] *Velitrae,* u današnjem Laciju.

[59] *Norba*, u današnjem Laciju, južno od Velitre.

[60] *Antium*, moderni Anzio na lacijskoj obali.

[61] *Ardea,* u pokrajini Lacij.

[62] *Labici/Labicum/Lavicum***,** na teritoriju moderne Monte Compatri.

[63] U Labik je poslano 1500 kolonista, i svaki je dobio po 2 jugera zemlje.

Kolonija na volšćanskoj granici: Vitelija[64]	- 395. god. p.n.e. (*Liv*. V, 24; 29; *Suet. Vitell*. 1)[65] - prije 393. god. p. n. e. (*Liv*. V, 29)	

Već u godinama konsolidiranja Republike, nakon katastrofe koja ju je zadesila sa invazijom Gala i razaranjem većega dijela Grada, intenzivirano je osnivanje kolonija. U ovom periodu pa do kraja II punskog rata osnovane su, po odredbi Senata, sljedeće rimske i latinske kolonije:

Ime kolonije	Datum osnivanja	Status
Satrik[66]	- 385. god. p.n. e. (*Liv*. VI, 16)[67] - 381. god. p. n. e. kolonija uništena (*Liv*. VI, 22) - 348. god. p. n. e. (*Liv*. VII, 27) kolonisti iz Ancija ponovo naselili ranije razoreni Satrik.	

[64] *Vitellia*, drevni grad u današnjem Laciju.

[65] 3000 rimskih građana je trebalo da bude određeno za ovu kolonizaciju. Triumviri određeni za ovo naseljavanje su trebali dodijeliti 3 7/12 jugera po građaninu – kolonisti.

[66] *Satricum*, moderni Casale di Conca

[67] Bilo je određeno da bude 2000 kolonista iz reda rimskih građana, i da svaki dobije po 2 ½ jugera zemlje.

Sutrij	- 383. god. p. n. e. (*Vell*. I, XIV)	Latinska kolonija
Nepa	- 383. god. p. n. e. (*Liv*. VI, 21) - 373. god. p. n. e. (*Vell*. I, XIV)	Latinska kolonija
Setija	- 382. god. p. n. e. (*Vell*. I, XIV) - 379. god. p. n. e. (*Liv*. VI, 30) poslana nova skupina kolonista.	Latinska kolonija
Aricija	- 341. god. p. n. e. (*Vell*. I, XIV)	Rimska kolonija
Velitra	- 338. god. p. n. e. (*Liv*. VIII, 14). Zbog nelojalnog držanja prema matičnoj državi dovedeni novi kolonisti.	
Ancij	- 338. god. p. n. e. (*Liv*. VIII, 14)	Ponovno osnovana rimska kolonija, a dozvoljeno je i ranijim stanovnicima ako žele da se upišu među koloniste, što je faktički značilo da su stanovnici Ancija dobili punopravno rimsko građanstvo.

Kales	- 334. god. p. n. e. (*Liv*. VIII, 16;[68] *Vell*. I, XIV)	Latinska kolonija
Fregela[69]	- 328. god. p. n. e. (*Liv*. VIII, 22)	Latinska kolonija
Taracina	- 329. god. p. n. e. (*Liv*. VIII, 21; *Vell*. I, XIV)	Rimska kolonija
Lucerija	- 315. god. p. n. e. (*Diod*. XIX, 72) - 314. god. p. n. e. (*Liv*. IX, 26)[70] - 325. god. p. n. e. (*Vell*. I, XIV)	Latinska kolonija
Suessa Aurunska	- 313. god. p. n. e. (*Liv*. IX, 28) - 322. god. p. n. e. (*Vell*. I, XIV)	Latinska kolonija
Pontij[71]	- 313. god. p. n. e. (*Diod*. XIX, 101; *Liv*. IX, 28)	
Satikula	- 313/310. god. p. n. e. (*Liv*. IX, 22; XXVII, 10; *Fest*. 458, 26 L) - 322. god. p. n. e. (*Vell*. I, XIV)	Latinska kolonija

[68] Određeno 2500 kolonista.

[69] *Fregellae*, na jugu od Staroga Lacija.

[70] Poslano 2500 kolonista.

[71] *Pontia*, otok blizu današnje lacijske obale.

Interamna	- 313 – 310. god. p. n. e. (*Diod*. XIX, 105) - U vrijeme borbi protiv Samnita 312. god. p. n. e. (*Liv*. IX, 28)[72] - 320. god. p. n. e. (*Vell*. I, XIV)	Latinska kolonija
Sora	- Kolonija je ponovo naseljena u vrijeme ratnoga zatišja 303. god. p.n.e. (*Liv*. IX, 23; X, 1)[73] - 310. god. p. n. e. (*Vell*. I, XIV)	Latinska kolonija
Alba	- Kolonija je osnovana u vrijeme ratnoga zatišja 303. g. p.n.e. (*Liv*. X, 1)[74] - 310. god. p. n. e. (*Vell*. I, XIV) *App*. *Hann*. 39	Latinska kolonija
Karseoli	- 302. god. p. n. e. (*Liv*. X, 3)[75] - 298. god. p. n. e. (*Liv*. X, 13) - 308. god. p. n. e. (*Vell*. I, XIV)	Latinska kolonija

[72] Poslano 4000 kolonista.

[73] Poslano 4000 kolonista.

[74] Poslano 6000 kolonista.

[75] Poslano 4000 kolonista.

Narnia[76]	- 299. god. p. n. e. (*Liv*. X, 10)	Latinska kolonija
Sinuesa	- 296. god. p. n. e. (*Liv*. X, 21) - 295. god. p. n. e. (*Vell*. I, XIV)	Rimska kolonija
Minturna	- 296. g. p.n.e. (*Liv*. X, 21) - 295. god. p. n. e. (*Liv*. X, 21; *Vell*. I, XIV)	Rimska kolonija
Venusija	- 291. god. p. n. e. (*Vell*. I, XIV)	Latinska kolonija
Sena Galika[77]	- cc 290. god. p. n. e. (*Liv. Perioche* 11)	Rimska kolonija
Hadrija[78]	- cc 290. god. p. n. e. (*Liv. Perioche* 11)	Latinska kolonija
Kos	- 273. god. p. n. e. (*Liv. Perioche* 14; *Vell*. I, XIV)	Latinska kolonija
Pestum	- 273. god. p. n. e. (*Liv. Perioche* 14; *Vell*. I, XIV)	Latinska kolonija
Ariminum	- 268. god. p. n. e. (*Liv. Perioche* 15; *Vell*. I, XIV; *Eutrop*. II, 16)	Latinska kolonija

[76] *Narnia*, moderni Narni u pokrajini Umbriji.

[77] *Sena Gallica*, moderna Senigalliana jadranskoj obali kod Ankone u pokrajini Marche. Ovo naselje je originalno bilo naseljeno od galskog naroda Senona, po kojem i nosi ime.

[78] *Hadria*, moderna Adria na sjeveroistoku Italije u regiji Veneto. Po ovome gradu je ima dobilo Jadransko more. *Hadria* je bila jedno drevno naselje, koje je bilo izrazito multietničkog karaktera sa venetskim, etrurskim, helenskim i keltskim elementima koji su se međusobno miješali i prožimali. Sa osnivanjem kolonije dolaze i rimsko – latinski elementi.

Benevent	- 268. god. p. n. e. (*Polyb*. IV, 90; *Liv. Perioche* 15; *Vell*. I, XIV; *Eutrop*. II,16)	Latinska kolonija
Firm	- 265. ili 264. god. p. n. e. (*Vell*. I, XIV)	Latinska kolonija
Kastrum	- cc 290. god. p. n. e. (*Liv. Perioche* 11) : sigurno onaj *Castrum Novum* u Picenumu. - 265. ili 264. god. p. n. e. (*Vell*. I, XIV) : nejasno da li se odnosi na *Castrum Novum* u Picenumu ili na onaj na tirenskoj obali.	
Esernija	- 264. god. p. n. e. (*Liv. Perioche* 16) - 264. ili 263. god. p. n. e. (*Vell*. I, XIV)	Latinska kolonija
Eful	- 247. ili 246. god. p. n. e. (*Vell*. I, XIV)	Rimska kolonija
Alsij	- 247. ili 246. god. p. n. e. (*Vell*. I, XIV)	Rimska kolonija
Fregena	- 244. god. p. n. e. (*Liv. Perioche* 19) - 245. ili 244. god. p. n. e. (*Vell*. I, XIV)	Rimska kolonija
Brundisium	- 244. god. p. n. e. (*Liv. Perioche* 19) - 244. ili 243. god. p. n. e. (*Vell*. I, XIV)	Latinska kolonija

Spoletij	- 241. god. p. n. e. (*Liv. Perioche* 20; *Vell*. I, XIV)	Latinska kolonija
Valentija	- 239. god. p. n. e. (*Vell*. I, XIV)	Rimska kolonija
Kremona	- Pred sam dolazak Hanibala u Italiju (*Polyb*. III, 40; *Liv*. XXI, 25; XXXI, 48; *Liv. Perioche* 20; *Vell*. I, XIV; *Ascon.* ad *Cic. in Pis.p.* 121; *Tac. Hist*. III, 34)	Latinska kolonija
Placentija	- Pred sam dolazak Hanibala u Italiju (*Polyb*. III, 40; *Liv*. XXI, 25; XXXI, 48; *Liv. Perioche* 20; *Vell*. I, XIV; *Ascon.* ad *Cic. in Pis.p.* 121[79])	Latinska kolonija

Livije (XXVII, 9 – 10; 38; XXIX, 15) navodi da je 209. god. p. n. e. bilo 30 rimskih i latinskih kolonija: *Ardea, Nepete, Sutrium, Alba, Carseoli, Sora, Suessa, Circeii, Setia, Cales, Narnia, Interamna*[80] *...Signini fuere et Norbani Saticulanique et Fregellani et Lucerini et Venusini et Brundisini et Hadriani et Firmani et Ariminenses, et ab altero mari Pontiani et Paestani et Cosani, et mediterranei Beneventani et Aesernini et Spoletini et Placentini et Cremonenses*.

[79] Poslano čak 6000 kolonista.

[80] Po Liviju (XXIX, 15) pri kraju II punskog rata, ovih 12 kolonija su još uvijek bile latinske kolonije.

Ali nešto kasnije u tekstu Livije (za 191. god. p. n. e.) spominje još osam “pomorskih kolonija” (*coloniae maritimarum*): *...Ostia et Fregenae et Castrum Novum*[81] *et Pyrgi*[82] *et Antium et Tarracina et Minturnae et Sinuessa*...[83]

III. *Socii - peregrini*

Stoljećima ujedinjujući Italiju, Rimljani su bili izgradili djelotvoran sistem uprave u Italiji. On se bazirao na mreži saveza koji su Rimljani uspostavili sa mnogim drugim italskim polisima, državicama i narodima. U Italski savez su bili uključeni pored Rimljana i onih sa latinskim pravom i svi Etrurci, Marsi, Samniti, Umbri, Piceni, Sabinjani, Mesapi, Japigi, Dauni, Lukanci, Bruti, helenski polisi u Italiji, i ostali narodi Italije. Građani državica u statusu *Socii* su od Rimljana smatrani i nadalje peregrinima (od riječi *per ager* - preko / izvan -rimskog- područja, u prvo vrijeme se odnosilo na one preko rijeke Tibra), odnosno strancima. *Socii* su imali visoki stupanj unutrašnje autonomije (sa svojim političkim sustavom, zakonima, institucijama, društvenim odnosima, novcem, jezikom, tradicijom i autonomnim političkim, društvenim i ekonomskim razvitkom) sve dok ona ne bi zadirala u interese rimske hegemonije ili Italskog saveza u cjelini). *Socii* su se nalazili u stalnom vojnom savezu sa Rimom i bez mogućnosti vođenja samostalne vojne (nema međusobnog sukobljavanja među „saveznicima“) i vanjske politike (morali su imati „iste prijatelje i iste neprijatelje kao Rim“). U Rimu, odnosno njegovom Senatu, se nalazila i vrhovna sudska instanca u sporovima

[81] Nejasno da li se odnosi na *Castrum Novum* u Picenumu ili *Castrum Novum* na tirenskoj obali.

[82] Pirgi je bio drevna etrurska luka na Tirenskom moru. Moderna Santa Severa. Nejasno je kada je tamo ustanovljena rimska kolonija.

[83] *Liv*. XXXVI, 3.

građana savezničkih država. Potrebno je naglasiti da pozicije Rima i njegovih „saveznika“ nisu bile ujednačene, nego su bile vrlo raznolike. Nije postojao jedinstveni saveznički ugovor koji bi regulirao međusobna prava i obaveze, nego je Rimska Republika sa svakom „savezničkom“ državicom sklapala poseban ugovor (*foedus*, odakle se razvila riječ federacija; συν μμαχοι) i savez, regulirajući prava i obaveze. Iako je bilo saveznika koji su bar na papiru sa Rimom sklapali ugovore na ravnopravnijoj osnovi (*foedera aequa*), velika većina italskih saveznika koji su sa Rimom bili vezani ugovornim obavezama bili su po tim sklopljenim ugovorima u podređenom položaju (*foedus iniquum*) položaju prema rimskom hegemonu i “veličanstvu“ rimskog naroda (*maiestatem populi Romani comiter conconserruanto*). Postoje i epigrafski podaci i nalazi o sklopljenim ugovorima između Rima i pojedinih italskih zajednica i državica, od kojih su neki bili važeći čak i u vrijeme Septimija Severa.

Bez obzira na iznimne vojne obaveze i prenesene ingerencije, postojanje Italskog saveza pod rimskom hegemonijom je imalo i znatne beneficije po italske saveznike. Uspostavljen je mir (jer više niko nije strepio od agresije svoga susjeda), a Italija je osigurana od vanjskih prijetnji, a u podjeli plijena su ravnopravno učestvovali i „saveznici“. Bez obzira na gubitak prava na vođenje samostalne vanjske i vojne politike, svaki saveznik je imao u ostalim pitanjima zagarantiranu autonomiju, sa svojim zakonima, sustavom uprave i unutarnjim uređenjem, sopstvenim tradicionalnim institucijama, sopstvenom elitom koja je vodila „državicu,” sa svojim novcem i elementima kulture (jezik, pismo, kultovi...itd...). U te odnose, Rimljani se, u načelu, nisu miješali izuzev u slučaju kada bi mogli biti ugroženi interesi hegemona ili ugovorne obaveze.

Ratni plijen su saveznici i Rimljani dijelili na bazi 50 % svakome. Republika u odnosu prema svojim “latinskim” i ostalim italskim

“saveznicima” nije zahtijevala neki kontinuirani novčani ili materijalni namet (kao što je to npr. bio foros koji su Atenjani nametnuli svojim “saveznicima”), niti su “saveznike” tretirali kao totalne podložnike sa kojima su mogli raditi šta su htjeli, niti su uopće pokušavali nametnuti strogu centralizaciju Italiji i njenim “državicama” (kao što su to pokušavali Teba u Beotskom savezu i Lakedemonska država u svome savezu nakon završetka Peloponeskih ratova 404. god. p. n. e.), niti su pokušavali mijenjati njihova unutrašnja politička i društvena uređenja (kao što su to radili skoro svi helenski polisi koji su postali hegemoni). Sve do kraja Savezničkog rata, Italija je ostala zajednica, pravno - formalno gledano, niza malih italskih “državica” sa visokom autonomijom, a kojoj je na čelu stajala italska država : Rimska Republika kao hegemon i garant ujedinjenja. Snaga Rimske Republike i njeno buduće širenje po Mediteranu mnogo duguje i ovim latinskim kolonijama i „savezničkim“ državicama. U toku vojno – borbenih kampanja *socii* su načelno osiguravali oko polovine pješadijskih trupa i u konjici čak ¾ sastava. Oni su se nalazili na krilima/*alae*, dok su rimske legije bile u centru borbene linije, naravno pod potpunim rimskim zapovjedništvom. Onoga trena kada su neki “saveznici” odlučili da taj garant ujedinjenja ne bude više Rimska Republika, nego da se traži novi put za ujedinjenu Italiju bez da hegemon bude samo jedna italska država, izbio je Saveznički rat. I u slučaju Savezničkog rata, duboki uzroci njegovog izbijanja su ležali u agrarnoj krizi i posljedicama koje je ona izazivala.

Pored saveznika, naredni stepenik rimske vlasti činili su oni koji su sa Rimom bili vezani pomoću formule *amititia* (φινλοι; ”prijateljstvo”) koja je podrazumijevala i političke veze, alijanse i koalicije. Takav status su imale mnoge helenističke države kao Pergamsko kraljevstvo i Ptolemeidski Egipat u posljednja dva stoljeća stare ere. U stvarnosti *amititia* je podrazumijevala neku vrstu prešutnog rimskog protektorata

nad spomenutim državama. Na rimskom području je oduvijek bilo dozvoljeno prebivanje i strancima – peregrinima (koji nisu morali ni biti u statusu "saveznika" ili "prijatelja"), koji su mogli i kupiti određeni posjed (i samim tim plaćali su porez). Inače kako bude rasla rimska hegemonija, tako će se na rimskom području sve više i više povećavati broj nastanjenih peregrina. U slučaju sudbenih predmeta za njih je bio zadužen peregrinski pretor. Oni su imali punu osobnu slobodu i neka druga prava, npr. na ili ne privatno obavljanje svojih religijskih sadržaja i obilježja, a mogli su prisustvovati i rimskim zvaničnim religijskim svećanostima (izuzev kod nekih *sacra*/svetinja kada ih je liktor odstranjivao).

Italski identitet i asimilacija

Ujedinjenje Italije je imalo i jedan vrlo zanimljiv efekt, a to je rađanje i oblikovanje italskog identiteta. Ta svijest o jedinstvu italskog svijeta i njegovih interesa i potreba je tako i sama postala jedan od stubova, ne samo rimske hegemonije u Italiji, već i širenja i učvršćivanja rimske (odnosno italske, shvaćeno samo uvjetno) vlasti u mediteranskim zemljama. Jedan od glavnih promotora razvitka svijesti o italskom identitetu bio je Apije Klaudije Cek, koji je proglasio jedinstvo Italije sa kojom Pir ne može imati posla, jer Italija pripada Italicima, odnosno priznatim njihovim hegemonom, a to su bili Rimljani. Italski, odnosno italijanski identitetski kod je bio jedan od glavnih stubova rimske hegemonije. Radi toga je postao i aksiom rimskog odnosa prema interesima Italije i njenom identitetu (što je kod nekih italskih zajednica bilo u određenim situacijama dovođeno u pitanje). Zanimljivo je da je taj opći italski identitet vremenom proizveo prilično snažnu svijest o jedinstvu jednog svijeta koji je po nekim svojim temeljnim karakteristika bio poprilično raznolik u etničkom porijeklu, govornim jezicima, historijskim i političkim

tradicijama, kulturnološkim pripadnostima, dosezima civilizacijskog razvoja, dok je sa druge strane imao samo dvije zajedničke odrednice (zemljopisnu poziciju i rimsko-italsku federaciju/konfederaciju) koje su bile okvir unutar kojih se razvio, oblikovao i vrlo uspješno funkcionalno postojao. Na kraju je taj općeitalski identitet postao i suprostavljen onome rimskom, što je za posljedicu imalo i konačni nestanak rimsko – italskog saveza (nakon najmanje dva stoljeća postojanja).

Razvijanje italskog identiteta je praćeno i laganim, postupnim procesom unifikacije čitavog niza italskih različitosti (što antičkim društvima kao načelno eklekticističkim i simbioističkim i nije neka strana pojava niti ništa neobično), od religioznih, filozofskih osobenosti pa sve do načina života, mentaliteta i jezika. Latinski jezik, nekada vrlo potisnut od strane jezika i dijalekata Etruraca, Umbra i sabelskih zajednica na mali i uzani zemljopisni pojas (latinsko – falička grupa je bila izložena kontinuiranom pritisku u starijem željeznom dobu), sada je počeo dominirati Italijom. Naravno to ne znači da je latinski jezik u potpunosti i odmah zamijenio italske jezike i dijalekte koji su se znali održati prilično dugo. U II. st. p. n. e. ti jezici su bili itekako rašireni po prostoru na koji se tada odnosio naziv Italija.

Brojno stanje populacije pred II. punski rat

Brojno stanje rimskog i "savezničkog" vojništva u godinama pred početak II. punskog rata, je ne samo za antičke standarde, bilo više nego iznimno. To ukazuje da je i demografski faktor bio vrlo značajan u širenju rimske moći mediteranskim svijetom u III. st. p. n. e. Polibije (II, 24) navodi za rimsko – italski vojni potencijal u ljudstvu (riječ je vjerojatno o kategoriji *iuniores*, odnosno muškarcima sposobnim za nošenje oružja između 16 i 46. godina) u 225. god. p. n. e.:

1. Pod neposrednom komandom konzula je bilo tada 22.000 rimskih građana i 32.000 građana iz latinskih kolonija i ostalih savezničkih italskih državica. Ukupno 54.000 vojnika.
2. Ovima je u pomoć došlo više 54.000 vojnika Sabinjana i Etruraca.
3. Umbra i Sarsinata, koji žive uz Apenine, okupljeno je 20.000 vojnika.
4. Veneta i Cenomana bilo je 20.000.
5. Rezervne snage su brojale 23.000 rimskih građana i 32.000 saveznika.
6. Prema ispostavljenim spiskovima
   a) latinske kolonije su imale 85.000 vojnika.
   b) Samniti 77.000.
   c) Japigi i Mesapi 66.000 vojnika.
   d) Lukanci 33.000 vojnika.
   e) Marsi, Marucini, Frentani i Vestini 24.000 vojnika.
   f) Garnizoni u Tarentu i Siciliji su ukupno imali 8.800 vojnika, rimskih građana.
   g) Na regrutnim listama Rimljana i tadašnjih Kampanaca (tehnički gledano oni su bili rimski građani, ali *sine suffragio*) bilo je 273.000.
   h) Polibije daje skupnu brojku od 250.000 pješadinaca (od toga 37.000 Kampanaca) i 23.000 konjanika (od toga 5.000 Kampanaca).

Polibije konstatira da je ukupno Rimljana (i onih *optimo iure* i onih *minuto iure*) i saveznika sposobnih za nošenje oružja bilo je iznad 700.000 pješadinaca i 70.000 konjanika. Da ratuje protiv njih, Hanibal je poveo u Italiju manje od 20.000 vojnika. Po osnovi zbrajanja navedenih cifri rimskih građana, muškaraca sposobnih za nošenje

oružje, je bilo 326.800. Saveznika, muškaraca sposobnih za nošenje oružje, je bilo 443.000. Ukupno je bilo 769.800 muškaraca sposobnih za nošenje oružja u okviru Italskog saveza.

Rimske državne institucije[84]

Rimske političke institucije Srednje Republike održavaju temeljno idejno načelo na kojima se bazira funkcioniranje Rimske Države. A to je eklektička kombinacija tekovina tri ideje koje su proizlazile iz klasično-civilizacijske političke teorije → monarhije, oligarhije i demokratije. To je podrazumijevalo postojanje jednog vrlo složenog i šarolikog političkog sustava koji je trebao **održavati i promovirati harmoniju i ravnotežu odnosa i interesa** navedenih ideja, različitih staleža, klasa, teritorijalnih jedinica, stranaka, kolektivizma i individualizma…itd. Rimske političke institucije zato nisu tako oštro odvojene na zakonodavne, izvršne i sudske i nije neobično da se njihove nadležnosti iz navedenih oblasti prepliću (npr. komicije imaju i vrhovnu sudbenu nadležnost kao zadnji priziv za najteža djela), već odražavaju vrijednosti spomenute tri antičke ideje. Rimsko nastojanje za ravnotežom ogleda i u državnoj titulaciji SPQR, tj. „Senat i rimski narod“.

Monarhijska ideja se odražava u magistraturama, koje su bile izvršne državne institucije, i koje postoje od formiranja Republike. Svi magistrati su imali ovlaštenja koja su se zvala *potestatem* (*potestas* = moć) različite visine u odnosu prema svakoj magistraturi. Visoki stepen ovlaštenja bio je *imperium* (najbolje bi se mogla prevesti kao

[84] O magistraturama i društvenim strukturama v. Botsford, 1909; Broughton, 1951; Isto, 1952; Badian, 1958; Millar, 1989; Lintott, 1993; Isto, 2003; Crawford, 1990; Isto, 1996; Mouritsen, 2006; North, 2010.

“vlast”) koji je magistratu dodjeljivao ovlasti samostalnog sakupljanja i regrutiranja vojske, zapovijedanja njom, imenovanja visokih časnika, najvišu građansku vlast, pravo sazivanja i rukovođenja radom centurijatskih komicija, određene vjerske dužnosti (pravo auspicija[85]) i neke pravne kompetencije. Magistrature koje su imale *imperium* su konzuli, pretori i diktator. Kao simbolični znak državne vlasti sjedili su na kurulnoj (od bjelokosti) stolici (*sella curulis*).

Prema Liviju, kurulna stolica kao i toga, potekla je iz Etrurije gdje je služila kako bi se identificirali državni funkcioneri (iako ima indicija i o porijeklu iz egipatske Nove Države). Za vrijeme Republike i kasnije Carstva kurulna stolica je bila oficijelna stolica za magistrate ili promagistrate sa *imperium* uključujući diktatora i njegovog zamjenika (*magister equitum*), konzule, pretore, te one bez imperiuma kao cenzore i kurulne edile. Iako nije imao *imperium*, i Jupiterovom flamene (*Flamen Dialis*) je bilo dozvoljeno da sjedi na kurulnoj stolici. Kao neka forma državnog trona, kurulna stolica je mogla biti poklonjena i stranim kraljevima, koji bi formalno bili priznati kao prijatelji rimskog senata i naroda. Zanimljivo je da je kurulna stolica, zahvaljujući Putu svile, svoje odredište našla i u Kini. Kurulna stolica se smislu simboličkog određenja prava na vlast upotrebljavala i u europskom srednjem vijeku.

[85] Auspic (*auspicium* iz *auspex*; u bukvalnom značenju je „onaj ko gleda ptice“) je bila osoba koja je čitala i objašnjavala znamenja na osnovi leta ptica. Proricanje na osnovi leta ptica ima vrlo dugu tradiciju, još iz egipatske i istočnomediteranske prakse, pa preko Mikenjana i postmikenjanskih Grka. U starom Rimu, auspicije su obezbjeđivale znak od božanskog, koji je bio interpretiran od svećenika augura. Odgovor je mogao biti ili povoljan ili nepovoljan (*auspicious* ili *inauspicious*) i mogao je puno utjecati na politički život Rimske Države i njenih institucija. Zato je i borba plebejaca da mogu biti birani za augure bila toliko bitna. Kasnije su, kada je o starih vjerovanja ostala samo šuplja forma, auguri mogli biti i podmićeni (ili bi to radili iz viših političkih motiva) kako bi dali odgovarajući odgovor.

Načela na kojima magistrature djeluju su :

- Kolegijalnost, odnosno načelo da se, izuzev diktatora, magistrati iste službe biraju u grupama od po dva ili više. Istovrsni magistrati formiraju kolegij. Svi članovi kolegija su međusobom jednaki.
- Svi magistrati se biraju u rimskim skupštinama, čime se naglašavalo da moć i ovlaštenja koja magistrati posjeduju proističu iz narodne volje.
- Izuzev cenzora, magistrati se biraju na jednogodišnji mandat, koji se mogao u specifičnim uslovima produžiti na jedno određeno vremensko razdoblje *(prorogatio*). U slučaju kada se primjenjivalo produženje građaninu na obnašanje magistarske funkcije ili službe, ono je važilo samo izvan *pomeriuma* («ograđenog» gradskog područja).
- Magistrat je bio zaštićen imunitetom, i za vrijeme obnašanja funkcije ili službe nije mogao biti ni okrivljen niti je mogao odgovarati. Ali je već sa prvim danom isteka magistarske obaveze građanin koji ju je obnašao mogao da bude okrivljen od strane bilo kojeg drugog građanina, pa i od stranca, ili nekoga kolektiviteta za ono što je učinio za vrijeme obavljanja državnih poslova.
- Zabrana direktnog izbora sa jedne magistrature na drugu. Time se onemogućavalo da ex-magistrati izbjegne eventualno sudsko gonjene i odgovornost, jer bi u slučaju prijelaza sa jedne vrste magistarske funkcije ili službe na drugu raspolagao stalnim imunitetom.
- Pojedinac nije smio da obavlja dvije magistarske službe u isto vrijeme.

- Postupnost napredovanja (*cursus honorum*). U ranijim stoljećima Republike ovo pravilo nije bilo zakonski definirano i mogle su se preskakati funkcije. Tek od *lex Vilia* 180. god. p. n. e. rimski građanin je prije nego što se uopće može i kandidirati za višu magistraturu morao je obnašati niže. Prvo se morala obnašati *kvestura,* zatim *pretura,* pa *konzulat*. A tek poslije konzulata građanin je mogao biti izabran za *cenzora*. Svrha ovog propisa je bila da se za konzule i cenzore biraju oni pojedinci koji imaju najviše iskustva.
- Da bi se uopće moglo postati magistrat, rimski građanin je morao biti i u vojnoj službi.
- Regulirana je i najmanja starosna dob za svaku magistraturu, da bi se ona mogla obnašati.
- Obnašanje magistratura nije bilo plaćeno iz državnih finansija (tehnički gledano obnašanje mandata određene magistrature nije smatrano funkcijom ili službom, nego čašću=*honor*), čime se u samom začetku onemogućavalo siromašnijim građanima obnašanje javnih službi. To je značilo da magistrati, plebejski tribuni i senatori ne primaju platu za svoj posao. Ipak su oni imali pravo u svrhu obnašanja javnih poslova i zadataka na korištenje javnih resursa, materijala i financija. Tako bi na raspolaganju imali pisarne, srebrno posuđe kada su se primali strani poslanici, sredstva za prijevoz, ali i putne troškove (uključujući „dnevnice“) kada bi zvanična poslanstva bila slana u druge zemlje.

Magistrature se dijele na redovne i vanredne. Redovne magistrature su uglavnom jednogodišnje (izuzev cenzora) i dijele se na više (*maiores*) i niže (*minores*).

1. Više magistrature su:

    a) Konzuli (*Consules*) su birani u centurijatskim komicijama, kojima su i predsjedavali. Rimska godina je nazivana po imenima izabranih konzula za tu godinu. Ako bi za vrijeme svoga mandata jedan od konzula umro, birao se za preostali dio godine na njegovo mjesto *consul suffectus*. Ovlaštenja konzula su podrazumijevala i pravo da mobiliše i zapovijeda armijama, da ima najvišu građansku i izvršnu vlast i samim tim da praktično predstavlja Državu. Kao što je već rečeno, iako su od ove institucije postupno oduzimana ovlaštenja (koja su se prenosila na novoosnovane institucije), ona je ipak ostala najviša magistratura (njima je pripadao *imperium maius*), a kao takva je i smatrana i uvažavana. Pred konzulima je u znak počasti (ne pojedinca, nego institucije konzulata) uvijek išlo 12 liktora sa *fasces*, u koje su izvan pomeriuma stavljali sjekire. To je značilo da je unutar svete granice bio ograničen određenim normama, ali je van pomeriuma, na vojnim pohodima, imao neograničene ovlasti u svim pogledima (uključujući i pitanje života i smrti). *Fasces* su konzuli mijenjali po mjesecima, i prvi od konzula je započinjao onaj koji je imao više djece.

    b) Pretori (*Praetores*). U početku su bila dva pretora, gradski pretor (*praetor urbanus*) koji je bio sudska instanca sa kaznenom i građanskom jurisdikcijom u Gradu (sa glavnom dužnošću čuvanja reda u Gradu = *custodia urbis*)[86] i od 242. god. p. n. e. peregrinski pretor (*praetor peregrinus*) koji je

[86] *Praetor urbanus* je bio rangiran po svome statusu odmah iza konzula i upravljao je poslovima u Gradu u odsustvu konzula.

bio zadužen da presuđuje u odnosima rimskih građana i stranaca. Pretori su imali *imperium minus* i uvijek su službovali samo u gradu Rimu i smjeli su ga napustiti najduže samo na deset dana. Ispred pretora išlo je 6 liktora sa *fasces*, a kad je on vršio suđenja u Rimu, kraj njega su se nalazila dva liktora.

c) Cenzorska služba je bila vrhunac karijere i predstavljala je veliku čast. Iako je cenzorska čast smatrana većom nego konzulska, cenzori nisu imali *imperium* niti bilo kakvu zakonodavnu ulogu. Dva cenzora se biraju svakih 5 godina na 18-mjesečni mandate u centurijatskim komicijama. Zadatak im je bio da nadgledaju državne ugovore (najranije od 318. god. p. n. e.), javni moral i ćudoređe (*cura morum*). Cenzori su od zakona Ovinija iz 312. god. p. n. e. pravili i spisak članova Senata (*album*) i mogli su istjerati iz Senata one njegove članove koje su smatrali nemoralnim i koji su živjeli razuzdanim i neprikladnim životom. Ispražnjena mjesta su mogli popunjavati drugim rimskim građanima. Raspolagali su i sa ovlaštenjem *nota infamine,* "oduzimanjem konja", sa čime je bio povezan i gubitak prava dotičnog da se ubuduće kandidira za magistrature. Oni su vršili i popis građana radi procjene njihovog imetka, oporezivanja, mobilizacije, i uvrštavali su ih u cenzorske liste u kojima su građani bili svrstani prema rodu, staležu i teritorijalnoj pripadnosti (po tribusima).

2. Niže magistrature su :

a) Kvestori (*Quaestores*) su spadali u red nižih, redovnih magistratura. U *cursus honorum* kvestura je bila najniža magistratura na osnovi koje se sticalo pravo postati članom Senata. Prvobitno su kvestore postavljali ranorepublikanski

pretori i početku su bila samo dvojica. Od 447. god. p. n. e. kvestore su birale tributske komicije, da bi 422. god. p. n. e. bila dodana još dva kvestora, koji su kao blagajnici pratili konzula u ratnim pohodima. Od 409. god. p. n. e. ta je dužnost bila pristupačna i plebejcima. Broj kvestora se stalno povećavao, pa je od 267. god. p. n. e. njihov broj povećan na deset, a do vremena Julija Cezara njihov broj je iznosio više od dvadeset. Glavna nadležnost institucije kvestora su bili financijski poslovi države, pa su oni, modernim rječnikom rečeno, bili pomoćnici konzula zaduženi za finansije i upravljanje i kontrolu javnih sredstava. Kvestori su vodili državne knjige rashoda i prihoda (na osnovi toga su bili zaduženi za poslovno i financijsko „knjigovodstvo"), bili čuvari državne blagajne (*questores aerarii*) u hramu Saturna i arhive, provodili popise, upravljali vojnom blagajnom, isplaćivali vojničke plate i vršili podjelu i prodaju ratnog plijena. Izabrani kvestori su bili raspoređeni kao glavni pomoćnici konzulima i namjesnicima provincijama. Kvestor je obavezno pratio konzula u ratnim pohodima. U provincijama i na ratnim pohodima kvestori su mogli obavljati i druge poslove, izvan financijskih nadležnosti. Tako su kvestori, između ostaloga, bili i zapovjednici pojedinih vojnih jedinica i vodili su i borbene operacije. Između kvestora i njima nadređenih konzula, prokonzula i propretora je trebala postojati posebna veza, slična familijarnim (roditeljskim, *Cic. Div. in Caec,* 61 u Ciceron, 1903.) ili klijentskim odnosima. Kvestori su imali pravo i na po jednog liktora sa *fasces*. Ranije su isluženi kvestori morali čekati da cenzori revidiraju liste senatora, kako bi postali članovi Senata. Radi toga je bivši

kvestor morao čekati vrijeme cenzure kako bi ušao u Senat, a to je pojedinim slučajevima moglo potrajati i nekoliko godina. Od vremena Suline vladavine, kvestori su automatski po izboru postajali članovi Senata.[87]

b) Postojali su plebejski (*aediles plebis*) i kurulni edili (*aediles curules*). Zajedno sa plebejskim tribunima uvedena je i dužnost plebejskih edila, koji su isprva bili pomoćnici plebejskih tribuna. Plebejski edili su prvobitno bili čuvari i hrama boginje Cerere. A od 367/366. god. p. n. e. uz dva plebejska edila, birana su još i dva kurulna edila i to prvotno samo iz redova patricija, a kasnije su se mogli i plebejci izabrati na ovu dužnost. Kurulni edili su ulazili u sustav kurulnih magistratura, za razliku od plebejskih edila, koji kao i institucija plebejskih tribuna, tehnički nisu smatrani magistraturama. Zato su oni imali i neke simboličke privilegije u odnosu na plebejske tribune, kao što je pravo da sjede na kurulnim stolicama (*sella curulis*) i da nose *toga praetexta*, ali i da izdaju edikte (*ius edicendi*) u okviru svojih ovlaštenja (npr. regulacija javnih tržnica i trgovine). Teorijski su kurulni edili iznad plebejskih edila jer su oni bili birani od cijeloga rimskoga naroda pa su zato smatrani magistratima, dok su plebejski edili kao i tribuni bili birani samo od dijela rimskoga naroda. Ipak kurulni edili su vrlo brzo obrazovali s plebejskim edilima jedan kolegij. Očekivalo se da u periodu od pet dana od momenta kada bi preuzeli dužnosti, četvorica edila podijele među sobom dijelove grada za koje bi bili nadležni. Edilstvo je bilo

---

[87] O kvestorima više : *Plut.Cat. Uti.* 16;18; Smith W., 1870:828-829; PWRE, 1963, XXIV, *col.* 801 – 827.

uobičajeno za početak nečije karijere u sustavu *cursus honorum*, pa su edili većinom bili mlađi ljudi koji su preko održavanja infrastrukture i javnih objekata te posebno organizacija igara i javnih festivala težili da kod naroda i glasača steknu što je moguće veću popularnost. Koristeći tako stećenu popularnost, isluženi edili bi se onda kandidirali za više magistrature. Glavne dužnosti edila bile su: *cura urbis* - nadzor nad redom u gradu (odnosno bili su čuvari javnog reda i mira) i njegovom infrastrukturom (uključujući i hramove i druge javne objekte), *cura annonae* – staranje o prehrani grada i nadzor nad trgovima i trgovačkim i drugim ekonomskim aktivnostima, *cura ludorum* – briga o priređivanju javnih igara i festivala. Priređivanje igara i festivala (naročito od kraja II punskoga rata) je bilo vrlo skupa investicija, pa su radi toga i izabrani edili morali dolaziti iz bogatijih slojeva stanovništva jer Republika nije iz javnih fondova kompenzirala te troškove. Oni su se brinuli i o drenažno – kanalizacionom sustavu i drugim komunalnim poslovima. Edili su bili odgovorni i za brigu i čuvanje javnih dokumenata, npr. kada bi Senat donio dekret (*senatus consultum*), on bi bio transkribiran u pisani dokument i pohranjen u *Aerarium*. Slično bi bilo i sa plebiscitima koje su donosile plebejske skupštine, koji su isto bili transkribirani i arhivirani. Edili su i nadzirali rad javnih kupatila, taverna i bordela. Zanimljivo je da su oni imali ovlaštenja i da kažnjavaju one koji su uzimali prevelike dijelove javnoga zemljišta i držali previše stoke na javnim pašnjacima. Plebejske edile su birale plebejske skupštine, a kurulne tributske komicije.

Vanredna magistratura je diktator i njegov zamjenik *magister equitum* (zapovjednik konjice u bukvalnom prijevodu). Ovo nije bila kolegijalna magistratura, jer je nosilac imao *imperium magnum,* izvanredno ovlaštenje kojim je upravljao (teorijski je mogao da zbaci sa funkcije ili da osudi na smrt kurulne magistrate sa *imperium*). Diktatura je bila vanredna, viša magistratura koja je bila vremenski ograničena (uglavnom na 6 mjeseci). Diktatore nije birao narod na svojim skupštinama, nego ga je imenovao konzul ili nekada pretor (naravno odlučujuću riječ je ipak imao Senat). Odluku o imenovanju diktatora je donošena u izrazito teškim vanrednim okolnostima i to za *rei gerundae causa* (za stvar koju treba svršiti) ili *seditionis sedandae causa* (za ugušivanje pobune). Kao znak njegove izvanredne vlasti, ispred njega je išlo 24 liktora sa snopovima u koje su bile umetnute sjekire. Diktator je dobivao neograničenu vlast i nazivan je i *magister populi*. U slučaju proglašenja diktature sve redovne magistrature, ali ne i tribunat su bile suspendirane, izuzev onih koje je diktator trebao. Diktatura je još jedan dokaz svestranosti rimskog državnog uređenja, jer je, i pored velikih ovlaštenja koja je imala, ona bila strogo i jasno uokvirena u rimski republikanski zakonski okvir (ustav). Kasnije u vrijeme krize Republike postojanje ove institucije je poslužilo mnogim pojedincima da svoju autokratsku vlast stave u zakonske okvire i sklop rimskih institucija. Diktatura u klasičnom, propisanom obliku se od II. punskog rata nije više koristila.

Senat je u znak počasti mogao da odredi da se neki bivši magistrat sahrani u odjeći svoje magistrature. Od ove odjeće purpurna toga cenzora se smatrala najodlikovanijom, pa je i “sahrana na cenzorski način”/*funus censorium* smatrala najvišim tipom od svih javnih sahrana. Kasnije se ovaj tip sahrane primjenjivao i na pojedine principepse, kao što su August, Klaudije, Pertinaks.

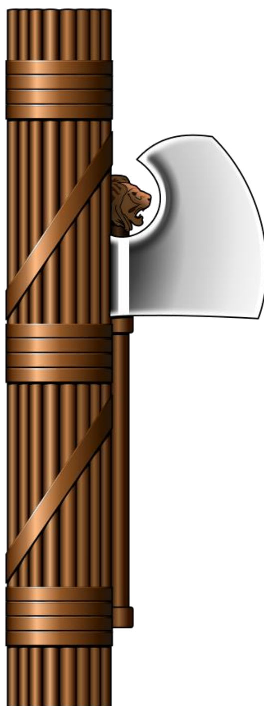
Pored nabrojanih magistratura potrebno je napomenuti i sljedeće institucije rimskog političkog sistema:

> *Imperator* je prvobitno bio svaki magistrat koji je komandovao vojskom, odnosno raspolagao sa najvećim stepenom ovlaštenja koja mu je država davala (*imperium*). Kasnije se taj naziv odnosio na vojskovođu koga bi vojnici poslije pobjede aklamacijom pozdravili kao imperatora. U carsko doba je naslov imperatora postajao sve važniji i obavezno je ulazio i u intitulaciju rimskih careva. Vremenom je pojam imperator postao sinonim za cara, i u tom smislu se upotrebljava sve do danas.

Svaka magistratura je imala i svoje službenike (*scribae*), preko kojih je ona obnašala svoje poslove. Većinu ovih službenika za vrijeme Rane i Srednje Republike su činili *ingenuii*, a kasnije su počeli preovladavati oslobođenici. Kako se u svakom pogledu povećavao rimski svijet, proporcionalno tome su se i usložnjavali i povećevali opsezi poslova magistratura, pa je došlo i do određenih specijalizacija unutar službeničkih struktura. Tako je djelokrug poslova službenika magistratura postajao sve raznovrsniji i uključivao je sve ono što danas obnašaju šefovi kabineta, sekretari/tajnici, sekretarice/tajnice, voditelji posebnih odjela, računovođe, revizori/kontrolori, zapisničari, prepisivaći, glasnici... itd... Kao takvi službenici su primali platu. Ovi službenici su imali i posebna mjesta u teatrima i cirkusima, a za kvalificiranim službenicima je izgleda bila velika potražnja, naročito kada rimski svijet postane kosmopolitska, imperijalna zajednica.

Lictores (Liktori) su spadali u posebnu kategoriju državnih službi. Oni nisu u rimskom političkom i upravnom sistemu smatrani magistratima, nego službenicima, pa i tjelesnim čuvarima, pojedinih magistrata. Oni su pratili magistrata kuda i gdje god bi se kretao, čak i

u termama. Njihov broj i način kretanja (uz propisano nošenje određenih insignija) uz magistrate imali su i snažno vizuelno značenje autoriteta pojedinih državnih institucija i nosili su i simboličku vrijednost i simboličku i protokolarnu poruku. Oni su vrlo drevna javna institucija koja je postojala i u vrijeme kraljevstva, a vjerojatno im je porijeklo etrursko. Oni su morali biti nosioci rimskog građanstva i uglavnom su dolazili iz reda plebsa, isluženih centuriona – veterana, pa i oslobođenika. Od njih se zahtijevalo da su sposobni, fizički snažni i odgovorni pojedinci. Biti liktor u rimskom društvu je nosilo sa sobom veliku čast, a primali su i platu za svoju službu.

Fasces sa sjekirom

Liktori su išli ispred svog magistrata noseći na ramenima *fasces* (svežnjevi, snopovi pruća dugi oko 1,5 m. od breze ili brijesta). U slučaju rata i kada bi magistrati boravili van gradskog područja *Pomeriuma* u *fasces*, uvezana crvenom kožnom trakom, bi se stavljala sjekirica koja je simbolizirala *imperium*, najviši stepen vlasti). Liktori diktatora su nosili sjekire u *fasces* i unutar *Pomeriuma*. *Fasces* su predstavljali simbole vlasti i krivičnog pravosuđa, a sjekire u njima pravo magistrata da naredi izvršenje i smrtne kazne. Liktori su raspolagali i sa ovlaštenjima i da vrše hapšenja, a mogli su i na licu mjesta da izvršavaju kazne koje je izricao magistrat. Pored magistrata i vestalki se dodjeljivao liktor kada je njeno prisustvo bilo neophodno na javnim ceremonijama. Broj liktora koji se nalazio uz svakog magistrata je određivao i stepen važnosti magistrature.

a) Diktator: 24 liktora izvan *Pomeriuma*, a unutar njega 12 liktora.
b) *Magister equitum*: 6 liktora.
c) Konzul: 12 liktora.
d) Prokonzul: 11 liktora.
e) Pretor: 6 liktora, 2 unutar *Pomeriuma*.
f) Propretor i legat: 5 liktora.
g) Kurulski edil: 2 liktora.
h) Kvestor: 1 liktor.

Nekada bi liktori bili određivani i privatnim građanima, koji u tom momentu ne obnašaju neku magistraturu, i to samo u posebnim prilikama, kao što su pogrebi ili političke svečanosti, kao znak određenog respekta Države prema tom pojedincu. Postojali su i kurijatski liktori (*lictores curiati*) koji su bili posebna vrsta liktora koji nisu nosili *fasces* i čije obaveze su bile religijske i kultne. Bilo ih je oko 30 i služili vrhovnog svećenika (*pontifex maximus*). Oni su bili

prisutni pri žrtvovanjima, a dužnost im je bila i da prate i štite vestalke, svećenike flamine i druge visokorangirane svećenike. Oni su bili zaduženi i za sazivanje kurijatskih komicija i da održavaju red za vrijeme njihovog rada.

Tresviri capitales su od 289. god. p. n. e. bili niži magistrati, koji su imali odgovornost za zatvorenike. Oni su i izvršavali pogubljenja osuđenika i obavljali neke druge policijske dužnosti. Po svojoj fizionomiji i dužnostima bili su slični Odboru Jedanaestorice u Atenskoj državi.

Posebno mjesto javnih dužnosti predstavlja skupina nižih magistratura koja je činila kolegij Dvadesetšestorice (*Vigintisexviri*) i sastojala se od šest odbora :

1. *decemviri stlitibus iudicandis* – 10 magistrata koji su predsjedali sudskim slučajevima, uključujući i one koji su se bavili da li je neko slobodan čovjek ili rob.
2. *tresviri capitales* ili *nocturni,* - 3 magistrata koji su zaduženi za održavanje javnog reda i mira u Gradu, kao i zatvore, tamnice i pogubljenje osuđenih na smrt.
3. *tresviri aere argento auro flando feriundo* ili *tresviri ad pecuniam feriundum* ili *tresviri monetales* ili *triumviri monetales,* - 3 magistrata koji su bili odgovorni za proces kovanja, livanja i izdavanja novca.
4. *quattuorviri viis in urbe purgandis* ili *quattorviri viarum curandarum* – 4 magistrata koji su zaduženi za održavanje puteva unutar Grada. Ovaj dužnosnički kolegij je obrazovan oko 45. god. p. n. e., sa *lex Iulia Municipalis*.

5. *duoviri viis extra urbem purgandis* ili *duoviri curatores viarum* – 2 magistrata koji su zaduženi za održavanje puteva blizu Grada, odnosno odmah izvan *pomeriuma*. Bili su subordinirani edilima.
6. *praefecti Capuam Cumas* – 4 prefekta koji su bili slani u kampanske gradove Kapuu i Kimu da tamo provode pravdu.

Kolegij Dvadesetšestorice je predstavljao prvu instancu za početak javne karijere i *cursus honorum,* i u njihove redove su mogli biti birani iz svih staleža i klasa. Tek su u augustovsko doba senatskom odlukom iz 13. god. n. e. Dvadesetšestorica ograničeni samo na viteški red, iako se kasnije nailazi i na one iz senatorskog reda kako obnašaju dužnosti i funkcije ovog kolegija. August je ukinuo i kolegij *duoviri viis extra urbem purgandis* (čije je ovlasti i dužnosti prenio na *curatores viarum*) i prefekte Kapue i Kime, čime je ovaj kolegij umjesto Dvadesetšestorice postao kolegij Dvadesetorice (*vigintiviri*).

Duumviri navales su bili vanredni dužnosnici ad – hoc imenovani za opremanje flote. Oni su bili izvorno birani od konzula ili diktatora, a od 311. god. p. n. e. bili su birani od komicija.

I *duumviri perduellionis* su bili obrazovani za specificne situacije. Oni su bili najraniji krivični sud za slučajeve teške izdaje (veleizdaje)- Po tradiciji prvi *duumviri perduellionis* su bili imenovani da sude preživjelom Horaciju, radi ubijanja seste. Bili su imenovani i za vrijeme Republike, i zadnji put su spomenuti 63. god. p. n. e. Njihova nadležnost je smanjena od sredine III. st. p. n. e., kada su plebejski tribuni preuzimali na sebe ovu vrstu slučajeva.

Duumviri aedi dedicandae su bili zaduženi odlukom Senata da izvedu dedikaciju područja planiranog za izgradnju hrama ili već izgrađenog hrama. *Duumviri aedi locandae* su izvorno bili imenovani da

nadgledaju izgradnju hrama, ako viši magistrat kao konzul, pretor ili cenzor nisu upravljali sa tim, Oni su nekada bili isti kao i prethodno spomenuti *duumviri aedi dedicandae*.

Za vrijeme Kraljevstva, postojala je institucija gradskog prefekta (*praefectus urbi*) koji je predstavljao kralja u njegovoj odsutnosti iz Grada. Za vrijeme rane Republike praksa imenovanja gradskog prefekta se nastavila, kada bi svi viši magistrati bili odsutni. Međutim sa uvođenjem institucije gradskog pretora, institucija gradskog prefekta (iako nije zvanično ukinuta) je praktično iščezla. Sa uvođenjem principata, August je i reaktivirao instituciju gradskog prefekta, i to samo u periodima njegovog odsustva iz Italije. Tiberije je ad – hoc formu postojanja ove institucije pretvorio u stalnu. Izvorno je gradski prefekt bio zadužen i za krivičnu jurisdikciju kada bi za to bio delegiran od princepsa. Kasnije su se njegova ovlaštenja povećala i od Septimija Severa i *Quaestiones perpetuae* njegove kompetencije u krivičnim predmetima su postale skoro neograničene ne samo u Gradu, nego i na teritoriji unutar 100 rimskih milja od Grada. U kasnom Carstvu, gradski prefekt je postao načelnik administracije u civilnim i krivičnim stvarima. On je bio i sudija - prva instanca u slučajevima u koje su bili uključene i osobe senatorskog ranga. Žalbe na odluke *praefectus annonae* i *praefectus vigilum* i drugih civilnih dužnosnika (*cognitio extra ordinem*) su išle gradskom prefektu kao drugoj instanci, ako se to ticalo poretka u Gradu.

Plebejski Tribuni su po svojoj osnovnoj vokaciji trebali biti branioci interesa plebejaca i mogli su biti birani jedino iz njihovih redova. U početku su bila dva tribuna (po nekim verzijama četiri tribuna za svaki od prva četiri teritorijalna tribusa) koja su činila kolegij, i koji su mogli djelovati nezavisno jedan od drugog, s time da u slučaju ako im se mišljenja razilaze, tribun koji stavlja veto ima prednost. Kasnije se broj tribuna povećao, prvo na pet, a zatim i na deset, ali i tada je bilo

dovoljno da samo jedan tribun stavi veto i da se neka odluka derogira, makar je podržavao i ostatak kolegija. Tribuni su posjedovali pravo da prosvjeduju (*ius intercedendi*) na bilo kakav zakon ili odluku Senata, rimskog magistrata (izuzev diktatora i cenzora) ili drugog tribuna, ali i da obustave izvršenje takve odluke samo jednom riječi *veto*-zabranjujem (od lat. riječi *veto,1,vetui,vettitum,* -zabraniti.*).* Pravom veta tribuni su mogli da spriječe i usvajanje bilo kog zakona. Tribun nije imao obavezu da obrazloži razloge zbog kojih je primijenio veto. Pored veta, institucija tribuna je imala čitav niz ingerencija i ovlaštenja. Tribuni su pod svojim okriljem imali pravo da pomažu i štite interese pojedinih svojih plebejskih štićenika (*ius auxilii*). Njihove ingerencije u strukturi rimskih državnih institucija su bile toliko velike da su imali pravo da pozovu na odgovornost bilo kog magistrata republike (*ius coercendi et prensionis*) i da mu se izrekne kazna. U sklopu svojih zakonodavnih prava uživali su i prava sazivanja i vođenja sjednica narodne skupštine (*ius agendi cum populo*) i predlaganja zakona narodnoj skupštini, koji bi u slučaju da ih skupština usvoji postali punovažni i izvršni. U početku plebejski tribuni nisu imali pravo govoriti u Senatu (iako su mogli uložiti prosvjed na odluke Senata), nego se samo nalaziti ispred vrata prostorije u kojoj je održavana senatska sjednica. Kasnije su tribuni dobili pravo ulaska u Senat i sudjelovanja u diskusiji. Pri kraju Republike dobili su i pravo sazivanja i vođenja sjednica Senata (*ius agendi cum patribus*). Smatralo se da se tribuni nalaze pod božanskom zaštitom, odnosno bili su sakrosanktni (od lat. riječi *sacer,-cra,-crum*-svet, posvećen). Jednim od mnogih zakona koji su donijeli pretori Valerije i Horacije proglašavao bi se izvan zakona svako ko bi nanio tjelesnu povredu tribunu ili bilo kojem drugom plebejskom funkcioneru i prijestupnik bi se kažnjavao *sacratio capitis* (smrtnom kaznom). Sva ova ovlaštenja samo su još više pojačala snagu i utvrdila poziciju institucije plebejskog tribuna, pretvorivši je u jednu

od najmoćnijih u državnoj i društvenoj strukturi Republike. Ipak, plebejski tribun po rimskom političkom vokabularu nije spadao, i pored vanredno velikih ovlaštenja, u magistrature.

Oligarhijska ideja se odražava u postojanju Senata. Riječ senator potiče od *senex*-starac.[88] Oni senatori koji su poticali iz starih patricijskih rodova nosili su naziv *patres*-oci, očevi, dok senatori čiji su preci ili oni sami naknadno ušli u sastav Senata, uglavnom iz plebejskih rodova, nazivani *senatores conscripti*-upisani senatori. Zbog toga se prilikom obraćanja senatorima upotrebljavala formula *patres et conscripti.* Članom Senata se moglo postati nasljeđivanjem (od oca koji je bio senator) ili nakon završetka konzulskog, pretorskog i kvestorskog mandata. Senat se popunjavao svake pete godine i to su obavljali cenzori i to iz reda bivših magistratata, a ako njih ne bi bilo dovoljno, onda bi se uzimali i drugi općenito odličniji Rimljani.[89] Da bi se moglo postati i ostati senator cenzus je podrazumijevao i posjedovanje određene imovine. Svi senatori su imali pravo glasanja (*ius dicendae sententiae*). Iako pravno nije imao izvršnu vlast nego je formalno bio savjetodavna institucija, on je faktički bio najsnažnija i najutjecajnija institucija Rimske Republike. Senat je donosio odluke o općim društvenim pitanjima, ratu ili miru, o odnosima sa drugim državama (vanjska politika), o upravi provincija, o finansijama, tj.

[88] Po legendi Senat je osnovao kralj Romul, uvrštavajući u njega starješine rodova. Nakon proglašenja Republike, vijeće senatora je steklo najveći politički značaj, te postalo glavni nosilac državne politike. Dok je u rimskom društvu još uvijek primat imalo rodovsko uređenje, senatori su bili predstavnici svakog od rimskog roda. Kasnije kada dolazi do unutrašnje diferencijacije rodova u pojedine porodice, članstvo u Senatu postaje nasljedno po pojedinim familijama, a ne više po rodovima ili pojedinim njegovim ograncima.

[89] Tim kooptiranjem uveliko se izmijenio sastav Senata, u koji su polako počeli da ulaze prvo predstavnici italske aristokratije, a zatim i provincijske. Na kraju su i potomci onih naroda koje su pokorili Rimljani postajali u velikom broju članovi Senata.

upravljao je sa državnom blagajnom. Senat je imao nadležnost i nad svim religioznim poslovima, nad mobilizacijom vojske i vođenjem rata. Iz njega su se birale sudije sve do reformi Gaja Graha, kada je pravo sudovanja prebačeno vitezovima.[90] Senat je slao i zvanična izaslanstva u ime Republike, a i primao je domaća i strana oficijelna izaslanstva. Senat je bio i jedina institucija koja je mogla voditi kontinuiranu politiku, neopterećena godišnjim smjenama magistrata. U njemu se nalazio i centar političkog iskustva Republike. Za vrijeme srednje Republike Senat je bio oličenje moći, snage, dostojanstva, veličine i ustrajnosti Rimske Republike što je na najbolji način izrazio Kineja, izaslanik kralja Pir, nazvavši ga «vijećem kraljeva». Senat su sazivali viši magistrate, dok bi predsjedavao najstariji i najugledniji senator koji je nosio počasnu titulu princeps senatus (kasnije su titulu princeps uzeli rimski carevi, pa je tako čitavo jedno trostoljetno razdoblje dobilo naziv principat). Spisak senatora (album) sastavljao je najprije konzul, a potom je ta dužnost prešla na cenzore. Spisak je nosio naziv album, u njega su se senatori zapisivali strogo utvrđenim redom, prema rangu. Najprije su unošeni bivši konzuli (*consulares*), zatim bivši pretori (*praetori*) itd. Po tome redu se i sjedilo i glasalo. Senat su mogli sazivati najviši magistrati: diktator, konzul, pretor. Kasnije su to pravo dobili i plebejski tribuni. Poslije izvješća magistrata koji je Senat sazvao, pristupalo se raspravi. Svaki od senatora, po redu kojim je unesen u spisak, iznosio je svoje mišljenje, poslije čega se pristupalo glasovanju i donošenju odluka. Da bi se mogla donijeti punovažna odluka, morao je biti prisutan određen broj senatora, kvorum (*quorum*). Nakon što su učesnici rasprave govorima obrazložili ili derogirali neki prijedlog (*sententiam dicere*) ostali bi se senatori razišli na jednu ili drugu stranu dvorane (*dis cessio*) stajući uz one govornike čije su mišljenje o prijedlogu podržavali. Budući da je

---

[90] *App. de bell. civ.* I, 22

Senat teorijski bio savjetodavno tijelo, za to se pred njega nisu iznosili prijedlozi tipa *rogatio*, nego izvješća tipa *relatio*. U nekim slučajevima bi već u toku rasprave, pojedini senatori svoje pristajanje uz nečije stajalište pokazali time što bi stali uz predlagača (*pedibus in sententiam alicuius ire*). Odluka senatske većine zvala se *autocritas*, a u slučaju kada na nju nije stavljen veto, ona postaje senatski dekret (*senatus consultum, decretum*). Zaključak Senata sastaviše i urediše propisanom obrascu službeni pisari i oni koji su najvipe sudjelovali u njegovom oblikovanju. Tada se on odnosio u erarijum kvestorima, da se unese u državni diplomatarij, te je tek onda bio pravovaljan. Senat je raspravljao kod otvorenih vrata i svaki građanin je mogao da prisustvuje, a i da po pojedinim pitanjima učestvuje, u raspravi, ali nije imao pravo da odlučuje. Vodio se i zapisnik rasprave u Senatu. Izvještaji su čuvani u državnom arhivu (*tabularium*) i posebnim odjelima javnih biblioteka. Mogli su ih koristiti za određene svrhe samo senatori, a druga lica samo sa dopuštenjem gradskih prefekta. Ponekada su se izvještaji sa senatskih sjednica objavljivali u službenim novinama (*acta populi*). Senatori su uživali i poseban ugled i autoritet u rimskom društvu, pa su tako imali i posebna sjedišta kod javnih igara (i vitezovi su imali posebna sjedišta). Senatori su imali određene specifičnosti u odjevanju : široka purpurna traka na tunici (*laticlavus* ili *clavus*), duboke cipele sa četiri remena a nosili su i senatorski prsten (originalno napravljen od željeza, ali kasnije od zlata; samo stare patricijske familije kao Juliji Cezari su nastavili da nose željezne prstenove do kraja Republike). Sam broj senatora je varirao, i u vrijeme Srednje Republike bilo ih je oko 300.[91]

---

[91] Kada se danas izučava Rimski Senat, ne može se oteti utisku koliko sistem parlamentarne demokratije koji baštini moderni Zapad kao svoj, duguje antičkom Zapadu. Procedura, metodologija rada, i načela praktičnog djelovanja modernih parlamenata svoje korijene imaju u Senatu Rima. Da li su sadašnji poslanici svjesni da

Sjednica Senata

Demokratska ideja se odražava u narodnoj skupštini, odnosno u komicijama (*comitia* = naziv potiče od oblasti komicija na sjeverozapadnom dijelu Foruma, na kojemu su se prvobitno sastajale kurijatske komicije, ili od glagola *com-mitto, misi, missum* 3-sastajati se). U načelu rimski narod je imao vrhovnu moć i suverenu vlast iz koje su bar teorijski, proizlazile i ostale rimske državne institucije i moć i ovlasti koje je narod na njih prenosio. Tu svoju suverenost Rimski narod je ostvarivao preko institucije komicija. One su imale

---

za načela po kojima obnašaju svoju dužnost treba da zahvale "vijeću staraca" jednog, istina Vječnog, grada.

jurisdikciju nad odlučivanjem o ratu i miru, zakonodavnu djelatnost, vršile su izbor magistrata i tako indirektno utjecale i na sastav Senata, a imale su i na kriminalnu sudbenost sve dok nisu uvedeni stalni porotnički sudovi. Pored komicija (koje okupljaju sve rimske punopravne građane), postoje i savjetovanja (*concilium*) na koja se okupljaju samo specifične grupe rimskog stanovništva. Najvažnije "savjetovanje" je ono plebejsko (*concilium plebis*) koje je moglo donositi i opće, državne zakone. Pored komicija i plebejskog "savjetovanja" (u ovom slučaju se uglavnom u historiografiji umjesto termina "savjetovanja" upotrebljava termin "skupština") postojale su i kontione. Iako historiografija do danas nije baš razlučila u potpunosti sadržinu i funkciju kontiona, ipak bi se mogli o njima izvući određeni zaključci. Kontione (singul. *contio*; pl. *contiones*) su bili neka vrsta političke institucije, slične konvencijama (*conventus*) ili mitinzima, sastancima (*coetus*) naroda, koje su bile neformalne sjednice, skupštine, sazivi, okupi, sabori građana i drugih. Za razliku o konvencija i mitinga koji su bili neki obični, nezvanični forumi, na skupovima građana tipa kontiona morao se sadržavati javni govor (*oratio*) koji bi iznosio određeni nacrt (zakona ili neke druge odluke i zaključka). Na njima su i privatni građani (znači rimski građani koji nisu magistrati) mogli diskutirati o tome nacrtu, predlagati promjene, amandmane ili protiviti se nacrtu i tražiti njegovo povlaćenje. Magistrat ili plebejski tribun koji je oficijelni nosilac procesa usvajanja nacrta može, ali ne mora, uvažiti te sugestije sa *contiones* u kreiranje konačnog prijedloga zakona (*rogatio*) ili neke druge odluke i zaključka. Po *interpretatio moderna* kontione bi predstavljale neku vrstu rimske "javne rasprave", koja bi održavala sve do sjednice oficijelnog zakonodavnog tijela (komicija ili plebejske skupštine). Za razliku od komicija i plebejske skupštine na kontione nije iznošen oficijelni prijedlog (*rogatio*) zakona ili neke druge odluke i zaključka, odnosno nije bilo oficijelnog glasanja i usvajanja određenog

prijedloga, znači kontione nisu imale zakonodavnu, izbornu ili sudbenu funkciju i ovlasti. One se nisu sastojale od cijeloga naroda (*populus*), nego samo *ex hominibus* (izuzev kada su se kontione održavale neposredno prije glasanja u komicijama ili plebejskoj skupštini). Tako su se i nacrti zakona ili nekih drugih odluka mjesec dana prije komicija oglašavali na kontionama. Glasači su se uvijek skupljali prvo na kontionama da čuju debate, a onda su išli na komicije ili na plebejsku skupštinu da glasaju. Komicije su sazivali i vodili za to ovlašteni magistrati.

Kod rimskih narodnih skupština, potrebno je znati da se u njima odluke nisu donosile po načelima neposredne demokratije, odnosno većinom glasova svih građana, nego većinom komicija koje su bile neke vrste izbornih jedinica. Građani bi bili razvrstani u te izborne jedinice i glasali bi kako bi pobijedili u svojoj izbornoj jedinici i donijeli taj neophodni komicijski glas. Ali sve te komicije su činile nerazdvojnu cjelinu i svaka pojedinačna komicija nije mogla da sama donosi odluke. Po svome vremenu i načinu nastanka, modelu formiranja (rodovskoj pripadnosti, visini imovine, teritorijalnoj pripadnosti) funkcioniranju, sastavu i nadležnostima postojale su tri vrste komicija:

1. Kurijatske komicije (*comitia curiata*) bile su institucija patricijata. Ukupno je bilo 30 kurijatskih komicija (svaka kurija je činila jednu komiciju), i većinska odluka bi bila ona donesena u najmanje 16 komicija. Kurijatske komicije su bile obrazovane na osnovu načela rodovske pripadnosti. Kasnije su izgubile svoju svrhu i ostala im je nadležnost samo da se magistratima, koji su već izabrani u centurijatskim komicijama da vrhovno vojno zapovjedništvo-i*mperium* (obred koji se svodio na čistu formalnost). U njima se vršila i inauguracija sveštenika i

proglašavao kalendar, a imale su pravo i imenovati auspicije. U njihovoj nadležnosti ostalo je samo odlučivanje i o nekim pitanjima obiteljskog prava, kao što su: usinovljenje, sastavljanje oporuka. Kurijatske komicije su i pored gubitka praktične političke moći zadržale religijski utjecaj, koji je u ono vrijeme imao značajno dejstvo na religiozne i sujevjerne mase Rimljana. Poslije su se prestale i sastajati i jedini ostatak kurijatskih kurija u vrijeme Tiberija Grakha je bilo prisustvo tri augura sa tridesetoricom liktora (kao simboličkog rudimenta nekadašnjih 30 kurijatskih komicija) prilikom predaje ovlaštenja *imperium* izabranim magistratima.

2. Centurijatske komicije (*comitia centuriata*) obuhvatale su rimske građane na osnovu vojne dužnosti i imovinskog cenzusa. Kada su se održavale centurijatske komicije, na Janikul bi se poslala posada i izvjesila crvena zastava. Vremenom je značaj oružane opremljenosti i pripadnost pojedinca određenom vojnom poretku u centurijatskim komicijama opadao u odnosu na ukupnu visinu imovine. Centurijatske komicije predstavljale su skupštinsku instituciju timokratskog karaktera, jer su bogatiji slojevi stanovništva bili zastupljeni u velikom broju centurija koje su sadržavale mali broj građana, dok su siromašniji bili zastupljeni u malom broju centurija ali koje su u sebi okupljale veliki broj građana. U centurijatskim komicijama svaka je centurija imala po jedan glas. U prvo vrijeme glasale bi prvo centurije viših klasa (vitezovi-18 centurija, i prva klasa-80 centurija), a u slučaju da su one glasale isto, postignuta bi bila većina od 98 glasova od mogućih 193 i više se nije glasalo. Između 241. i 222. god. p. n. e. i 179.

god. p. n. e. izvršene su reforme strukture centurijatskih komicija, kojom se stari servijanski sistem u svojoj suštini prilično demokratizirao u korist nižih klasa. Umjesto stare „servijanske" podjele, sada je svaki od 35 tribusa davao po 2 centurije (1 *iuniores* i 1 *seniores*) iz svake od pet klasa i na taj su način sve klase dobile podjednak broj centurija i prema tome podjednak broj glasova u centurijatskim komicijama. Ukupan broj centurija iznosio je 373 (35 x 10 + 18 centurija konjanika + 4 centurije pionira i muzičara + 1 centurija proletera). Nakon demokratizacije iz druge polovine III. st. p. n. e. vitezovi više nisu prvi glasali, nego je ždrijebom određivano koje će centurije prve glasati. Po starom „servijanskom" ustroju, odluka u komicijama mogla se donositi samo glasovima centurija prve klase i konjanika. Po novom sustavu bila je potrebna većina u 187 centurija. Prema tome, ova je reforma davala određenu prednost građanima druge i treće klase, a što se tiče slabo osiguranih građana, oni su kao i prije toga bili lišeni političkog utjecaja. Razlozi reforme koje je evidentno najviše koristila srednje pa i niže imučnom seljaštvu ležali su primarno u neodrživosti starog koncepta vojničko-upravno timokratskog ustrojstva, izazvanih između ostalog I. punskim ratom i počecima prekomorskih i vanitaliskih ratova, i sve većem značenju vojnika regrutovanih iz redova srednjeg i sitnog seljaštva. Drugi bitan razlog reforme proizašao je iz činjenice o konačnoj pobjedi principa teritorijalizacije Republike, tj. njenih tribusa u odnosu na druge oblike međusobne uvezanosti rimskih građana. Preuzimanjem kao temeljnog obrazca svoje struktuiranosti tributsku teritorijalnu shemu, centurijatske komicije su samo pratile i prilagođavale se općikulturnom i društvenom

razvitku, odnosno sve većem značenju tributske organizacije u rimskoj državnoj strukturi, i analogno tome i tributskim komicijama. Centurijatske skupštine su se sastajale van gradskog ograđenog prostora (*pomerium*) i uvijek im je predsjedavao magistrat sa imperiumom koji ih je jedini mogao i sazvati. Centurijatskim skupštinama je pripadao izbor viših magistrata, zakonodavstvo, pravo objave rata (na prijedlog Senata) i pravosuđe u onim slučajevima kada bi se rimski građanin pozivao na *ius provocationis ad populum*[92]. Centurijatske komicije su birale konzule i pretore. Centurijatske komicije su postepeno gubile na značaju kao zakonodavno tijelo rimske države, tako da su sredinom II. st. p. n. e. već predstavljale drugorazrednu vrstu skupštine i samo su pitanja rata i mira razmatrana uvijek na centurijatskim komicijama. Jedino su za vrijeme diktatora Sule koji je želio što je moguće više da umanji značaj tributskih komicija koje su bile centar suparničke stranke, privremeno ponovo dobile, bar na fiktivnom, značenju. U prvo vrijeme glasalo se usmeno, a od 139. god. p. n. e. se uvelo tajno glasanje na tablicama.

3. Tributske komicije (*comitia tributa*) razvile su se iz plebejske institucije *concilium plebis*. Vremenom se (najvjerovatnije 357. god. p. n. e.) na osnovu imitacije principa funkcionisanja spomenute plebejske institucije počeo okupljati i kompletan rimski narod svrstan po tribusima. Za razliku od plebejskih skupština (isto zasnovane na tributskoj organizaciji sa komicijama kao glasačkim

[92] Zakon koji je omogućavao okrivljenom, ako je imao status rimskog građanina, da se pozove na narod, i izloži mu svoj slučaj. Nakon nestanka republikanskog sistema, pravo pozivanja se prenijelo na principsa.

jedinicama) koje su sazivali i njima predsjedali plebejski funkcioneri (tribun ili njegov pomoćnik edil), zajedničke tributske komicije su sazivali i njima predsjedali kurulni magistrati (konzul, diktator, pretor, kurulni edil). Za razliku od centurijatskih komicija, tributske su se sastajale unutar pomeriuma, najčešće na prostoru Foruma i Kapitolu. Tek su se pred kraj Republike one radi izbora magistrata sastajale na Marsovom polju. Nakon Hortenzijevog zakona tributske komicije su imale i zakonodavnu djelatnost u najširem obliku i one su sve više počele preuzimati i nadležnost vođenja državne politike i uprave i tako polako izbijati na prvo mjesto u odnosu na ostale vrste narodnih skupština. Tributske komicije su vršile izbor i nižih magistrata (kurulnih edila, kvestora, i vojnih tribuna). Od sudskih poslova imale su nadležnost nad radom javnih činovnika ili ljudi koji su radili po javnom nalogu. U tributskim komicijama se glasalo crnim ili bijelim kamenčićima. Tributske komicije su u rimskom političkom životu obavljali i neku vrstu izborno-predstavničkog tijela, i nihovim postojanjem se osiguravalo da masa glasača koja je prebivala u samom Rimu ne vrši preglasavanje nad građanima koji su živjeli na selu i drugim gradovima, a koji su činili veliku većinu rimskog građanstva. Tako uopće nije bilo potrebno da na skupštinsko zasjedanje dođu svi pripadnici određenog ruralnog tribusa, nego samo njihov manji broj. Ako bi se na zasjedanju pojavila samo dva pripadnika određenog tribusa, taj tribus bi ipak još uvijek nosio jedan glas. Kako se može primijetiti tributska organizacija Republike je bila jedan još uvijek neizgrađeni izborno-elektorski sistem, ali koji je već bio za stepenicu iznad atenskog glasačkog sistema neposredne demokratije.

Pored spomenutih komicija u rimskom javnom životu na nivou države postojale su još neke vrste skupština, ali one nisu imale političku funkciju. Specijalna komicija koja se sastojala od 17 tribusa sastajala se radi izbora pontifeks maksimusa.[93] Jedini uslov za rimske građane da mogu učestvovati u radu skupština je bio da se nalaze u gradu Rimu u danima kada je zasjedala skupština. Rimske skupštine nisu propisivale pravilo o broju prisutnih, kako bi mogle punovažno odlučivati. Komiciji su se sastajali samo na određene dane (*dies comitiales*), ali samo ako su sazvane od nekog magistrate. Na osnovu inicijative potekle iz samog naroda ili pojedinaca koji nisu uživali državni *potestas* nisu se mogli sastati. Naravno ako je bila riječ o izbornim skupštinama onda bi magistrati sazivali skupštine na osnovu ustaljenog i definisanog «automatizma». Ukoliko su znamenja bila povoljna, magistrat je otvarao sjednice komicija sa svečanim žrtvama i molitvama, a onda je pretresan prijedlog (*rogatio*) iznesen pred komicije. Narod na skupštini je mogao ili da prihvati prijedlog koji je iznio ovlašteni magistrat ili da ga odbaci, a moglo se govoriti samo uz dopuštenje ovlaštenog magistrata. Građani nisu mogli da modifikuju predloženi zakon na samoj sjednici skupštini. Na kraju bi se pristupalo glasanju (*vocare* ili *mittere in suffragio*). Rezultat glasanja bi se javno objavio i ukoliko bi se zakonski prijedlog usvojio postajao bi *lex perlata*, urezivao bi se u bronzu, postavljao na Forumu, Kapitolu ili na nekom drugom važnijem i vidljivijem mjestu ili bi se arhivirao u erariju.

[93] Poslije 104. god. p. n. e., izuzev perioda Suline diktature do 63. god. p. n. e. ova komicija se sastajala i radi izbora članova drugih svećeničkih kolegija (pontifika, augura i *quindecimviri sacris faciundis*).

Denar koji prikazuje građanina kako glasa

Komicijska metoda glasanja ustvari je neki vid miješanja neposredne demokratije i posrednog zastupanja. Dok je atenska eklesija odlučivala po sustavu jedan čovjek – jedan glas, u komicijskom sustavu jedna komicija (kurija, centurija ili tribus) je imala jedan glas bez obzira koliko imala potencijalnih glasača ili koliko je ljudi u njoj stvarno glasalo. U uvjetima kada je broj potencijalnih glasača mogao iznositi na stotine hiljada, komicijski način glasanja je na neki način ispravljao određene nedosljednosti funkcioniranja neposredne demokratije. Time su i udaljenije zajednice imale istu glasačku mogućnost odlučivanja, kao i zajednice gradskih tribusa.

Skupštine su bile i mjesta žestoke političke i stranačke borbe, sredstvo ostvarivanja ciljeva i ambicija demagoga, sticanja popularnosti, ali i mjesta gdje su se znali i kvalitetno rješavati problemi i gdje su pojedinci pokazivali i svoje umijeće i svoje vrline.

Javni prihodi i rashodi

Od vremena Valerija državna blagajna se nalazila u hramu Saturna.[94] Javna blagajna se zvala erarij (*aerarium* = od latinske riječi *aes* u značenju bakarni novčić; puni naziv blagajne je bio *aerarium stabulum*), a postojala je i tajna riznica (*aerarium sanctum* ili *sanctius*) u koju se posezalo samo u krajnjim slučajevima nužde. Ovaj specijalni fond se prvobitno punio ratnim plijenom, a od *lex Manila* iz 357. god. p. n. e. se održavao na osnovi indirektnog poreza od 5 % na vrijednost oslobođenih robova. Glavni izvor državnih prihoda su bili neposredni porezi na osnovi imetka (*tributum ex censu*) koji su cenzori procjenjivali na osnovi izjava građana pod zakletvom (koje su se u ranijim razdobljima Rimljani pridržavali radi toga što je zakletva, kao i sam cenzus, imala i religiozni karakter). Porez su ubirali kuratori (*curatori*) i *magistri pagorum* (načelnici sela), a kasnije su to radili erarski tribuni (to su bili bolji građani, koji su birani na tu službu). U izvanrednoj situaciji je bio ubiran *tributum temerarium*, pri čemu je svako sam sebi procjenjivao imetak. Kako bi se u vanrednim i teškim okolnostima dolazilo do sredstava, kao npr. za Hanibalovog rata u Italiji, narodnim zajmom su se pokrivali javni nužni troškovi. Javne prihode bi pojačavale i dotacije bogatih pojedinaca, kao npr. kada se 242. god. p. n. e. grupa bogatih Rimljana udružila i o svome trošku sagradila 200 brodova. Država bi se i zaduživala, ali je i sama mogla biti kreditor. Prihodi su dolazili i na osnovi držanja ili zakupnine javnih zemljišta, državnih dobara, carina, državnih rudnika, indirektnih poreza (npr. na kupoprodajne transakcije, na trgovinu

[94] Trezor u Saturnovom hramu na *Forum Romanum* (istočno od Kapitola) je također čuvao i standarde (simbole) legija, javne zakone ugravirane na bakarnim ili brončanim pločama, dekrete Senata i druge zapise i registre od državne važnosti. Tako je Saturnov hram bio i neka vrsta javne arhive.

soli).[95] Drugi dohodci su bili i danci potčinjenih zajednica, ratni plijen, globe, ratna odšteta...itd. Od indirektnih poreza treba istaći 20-itinu vrijednosti oslobođenika kao taksa na manumisiju (*manumissio*) / oslobađanje robova. Pretpostavlja se da su državni prihodi oko 250. god. p. n. e. godišnje iznosili između 4 i 8 miliona sestercija. Kako se Republika bude širila i razvijala, povećavala se i prihodovna strana, pa je do 150. god. p. n. e. ona iznosila 50 – 60 miliona sestercija.

Izdaci su uglavnom u ratnim troškovima, koji su bili enormni, pa u nekim troškovima kako bi funkcionirala javna uprava, bili održavani javni kultovi (npr. hranjenje kapitolinskih gusaka) i građena i održavana javna infrastruktura (javne zgrade, ceste, vodovodi, mostovi). U izdatke je išla i briga i izdržavanje stranih poslanstava, onda i pogrebi istaknutih pojedinaca, pa i podizanje spomenika. Da bi neki izdatak mogao biti legalan, potrebna je bila saglasnost javnih institucija.

Svećenički kolegiji

Svećenstvo kod Rimljana u klasično – civilizacijskom periodu nije postojalo niti se razvijalo kao posebni, zatvoreni stalež niti kao profesionalno zanimanje, za razliku od abrahamističkih denominacija. Svećeničke dužnosti i kolegiji su ustvari bili posebne, religijske „magistrature" i funkcionirali su po sličnim obrascima kao prave, javne magistrature. Svećenici rimskih kultova su također službene osobe, koje vrše određene funkcije. A i većina najviših magistrata

[95] Kako vrijeme bude prolazilo, sve više su u prihodovnoj strani značenje dobijali sve raznovrsniji indirektni porezi, tako da su u Principatu oni postajali i glavni izvor održanja stabilnosti javnih financija. Jedan od praktičnih razloga izdavanja čuvenog edikta princepsa Karakale (*Constitutio Antoniniana* iz 212. god. n. e.) bila je i intencija za širenjem baze od koje bi se ubirali indirektni porezi.

mogla je imati i najrazličitije religijske i svećeničke pozicije, časti, funkcije, dužnosti. Kada se govori o rimskim svećenicima ili članovima rimskih svećeničkih kolegija riječ je o ustvari o građanima koji su izabrani na određenu svećeničku dužnost, bilo na mandatni period ili doživotno. Religija u klasično-civilizacijskom rimskom svijetu nije odvajana od države, već je sa njom činila jednu cjelinu. Za razliku od abrahamističkih denominacija, koje imaju izgrađene religijske zajednice koje brinu i o ortodoksiji i o ortopraksi, i koje imaju zasebnu strukturu (često institucionalno autonomnu sa svojim pravilima) u odnosu na državu, u rimskom svijetu nije postojala nikakva centralizirana religijska zajednica sa preciziranom ortodoksijom i ortopraksom. Kao što je rečeno, svećenici rimskih kultova bi bili udruženi u posebna bratstva/kolegije, koja se popunjavaju uglavnom putem kooptiranja ili izborima, ali ti kolegiji ne bi činili neke sastavnice zasebno institucionalizirane religijske organizacije.

Naravno, kolegiji su bili na hijerarhijskoj ljestvici rimskoga svijeta različito postavljeni, pa su neki bili ugledniji i utjecajniji od drugih. Neka od najstarijih udruženja/kolegija svećenika bili su kolegij arvalske braće (*fratres arvales,* "braća orači") i kolegij salijaca (skakača).

Po rimskoj tradiciji kult je osnovao Romul. Arvalska braća su bili posvećeni božanstvu *Dea Dia*, drevnoj boginji plodnosti (možda je riječ o nekom aspektu boginji Cerere) koja je imala svoj trodnevni festival (*Ambarvalia* ili *segetes lustrantur* ili *amburbia*) u mjesecu maju. Tada su arvalski svećenici prinosili žrtve i pjevali arvalske pjesme (c*armen arvale*) unutar hrama boginje, koje su dugo zadržale svoj arhaični jezički oblik i već u vrijeme kasne Republike i principata su bile nerazumljive. Ritual i pjesme/himne su trebale garantirati uspješnost žetve. Ukupno je bilo 12 svećenika kolegija arvalske braće,

i obavljali su dužnost doživotno. Arvalska braća su se okupljala u Regiji. Rituali su zabranjivali upotrebu željeza, koje je kao i kod ostalih naroda smatrano "nečistim metalom" (pošto je služilo primarno za izradu ofanzivnog oružja, željezo je tako "krivo" za ubijanje i prolivanje krvi). Značenje ovog kolegija je prilično opalo za vrijeme Republike, ali ga August u okviru svoje konzervativno restauracijske politike obnovio. Najmanje dvojica princepsa i to Marko Aurelije i Heliogabal su postali članovi arvalske braće. Sačuvani su natpisi koji daju podatke o njihovim zakletvama, ritualima i žrtvama. Sačuvani su i protokoli majskog praznika. U jednom od njih (sa natpisa koji se datira u 218. god. n. e.) navodi se ritualna pjesma, koja je sačuvala starinski latinski jezik.

Salijci (*Salii*) su bili kolegij svećenika Marsa (sa epitetom *Gradivus,* u značenju "onaj koji hoda u bitku") koje je navodno kreirao kralj Numa Pompilije. Bilo ih je 12 i popunjavali su se iz reda patricijske omladine, i bili su obućeni kao drevni ratnici (vezene tunike, oklop, kratki crveni plašt (*paludamentum*), mač i sa frizurom u obliku šiljka (*apex*). Da bi se postao salijac, patricij – mladić je morao da ima oba roditelja živa. Salijci su bili zaduženi za 12 brončanih štitova (*ancilia*). Za jedan od tih štitova se govorilo da je pao sa neba u vrijeme kralja Nume, a onda je napravljeno 11 njegovih kopija da zaštite identitet svetog štita. To je urađeno na savjet nimfe Egerije, koja je prorekla da dok god je originalni štit sačuvan da će rimski narod biti dominantan na svijetu. *Ancilia* su čuvani u hramu Marsa. Na *Quinquatria* (*Agonium Martiale* 19. III.) i *Armilustrium* (19. X.) salijci su javno plesali naoružani označavajući početak i kraj vojne sezone (odnosno godišnjeg razdoblja kada se ratovalo). Za vrijeme drugih dana marta (za vrijeme festivala Marsa od 1. do 24. III.) oni su marširali ulicama Rima, zaustavljajući se u intervalima kako bi izveli svoje ritualne plesove, udarali svoje štitove i pjevali drevne salijske

pjesme (*carmen saliare*). Ove pjesme su zadržale staru arhaičnu formu i jezik, i Ovidije sa prijelaza era smatrao je da su i pjesme (svečene himne) i sam ritual teško razumljivi. Dekretom Senata, početkom principata u svečanu himnu je uvršteno i Augustovo ime. Salijci su dan rituala završavali sa svečanim banketom (*saliaris cena*). Pored Nume, i kralj Tul Hostilije je formirao drugi salijski kolegij (istog oblika i forme kao i Numin) koj je bio posvećen Kvirinu. Ovi Hostilijevi salijci su zvani *salii Collini, Agonales* ili *Agonenses*. Numini salijci su bili smješteni na Palatinu, a Hostilijevi salijci su bili smješteni na Kvirinalu. Moguće je da su postojale i "salijske djevice" (*saliae virgines*), koje su isto nosile opremu i frizuru kao i salijci. One su pomagale svećenicima u izvođenju žrtvovanja u zgradi *Regia*. Pored tradicijsko – mitološke priče o Numi kao osnivaču salijevaca, postoje i druge tradicijske i mitološke priče o načinu njihovog osnivanja i njegovim osnivačima. Inače u modernoj nauci postoji čitav niz različitih mišljenja o stvarnom porijeklu kolegija salijaca. Možda je isto riječ o drevnom indoeuropskom porijeklu. Inače ovo nije bio originalno rimski svećenički kolegij i salijci su postojali i u gradovima Tiburu, Tuskulu i Vejama.

Svećenik boga Jupitera se zvao *flamen Dialis* (njemu nije dozvoljeno da dodirne konja, da više od tri noći spava van svoga kreveta, a jednu noć van Rima), a boga Marsa se zvao *flamen Martialis* (palitelj Marsa), boga Kvirina *flamen Quirinalis*. Zatim postoje i *flamines curiales*. Flameni i svećenici salijci su kao znak distinkcije i uvažavanja nosili i jednu veoma zanimljivu kapu koja se zvala *apex*. Flamenima je bilo zakonski zabranjeno da idu u javnosti ili na svjež zrak/otvoren prostor bez *apexa*. Flameni su za Kraljevstva i Republike bili svećenici zaduženi za jedno od 15 glavnih rimskih božanstava. Tri već spomenuta flamena su pripadala grupi *flamines maiores*, dok su

ostali bili u grupi *flamines minores*. U carsko doba i deificirani principsi su dobijali svoje flamene, pa se njihov broj znatno povećao.

Kod drevnih naroda i zajednica je osobito bilo razvijeno gatanje i predviđanje situacije i sudbine ili donošenje odluka na osnovi ponašanja, izgleda i leta ptica. U Ilijadi se npr. na nekoliko mjesta spominje vrač Kalhant kao "pogađač u ptice prvi", tj. najbolji. Pod etrurskim utjecajem stekla su popularnost gatanja (*disciplina etrusca*). U osobito važnim slučajevima vojskovođe u ratu i starješine u samom Rimu obraćali su se haruspicima, koji su odgonetavali volju bogova po iznutricama ptica i po tome kako svete kokoši kljucaju zrna. Sa velikim ugledom su bili i svećenici auguri, odnosno njihov kolegij.

Glavni zadatak augura je bio da interpretiraju volju bogova promatrajući i tumačeći let ptica, u kojem pravcu lete, da li su same ili u grupi, koju vrstu zvuka prave dok lete i koje su vrste. Ova djelatnost augura je nazivana "uzimanje auspicija (*auspices)*". Utjecaj augura je bio veoma izražen u rimskom i javnom i privatnom životu. Auguri su imali određen utjecaj i na politički život, jer su se Rimljani rukovodili njihovim tumačenjima raznih gatanja i znamena kod određivanja rokova za skupštine i za kretanje u pohod. Po Liviju sve djelatnosti koje su poduzimane "i u ratu i u miru i u domovini i u inostranstvu" su učinjene nakon uzimanja auspicija. Dumenzil smatra da auspicije predstavljaju tehnički proces rada augura, dok bi *augurium* predstavljao rezultat njegovog rada i procesa uzimanja auspicija. Ako je njegova koncepcija tačna, *augurium* bi bio odgovor bogova, odnosno njihova determinacija. Auguri su predstavljali jednu veoma drevnu religijsku manifestaciju, koja potiće još iz protohistorijskog doba i vjerojatno su originalno latinskog porijekla. U prvo vrijeme u ovaj kolegij su mogli uči samo patriciji, da bi od cc 300. god. p. n. e. dostojanstvo augura bilo dostupno i plebejcima. U kolegij augura se

ulazilo kooptacijom, tako što bi stariji članovi kolegija isticali nominacije na upražnjena mjesta, a članovi kolegija bi onda glasali o predloženim kooptiranjima. Za vrijeme kraljevstva po tradiciji su bila tri augura u kolegiju, ali se taj broj popeo do 15 u vrijeme Sule (za Kasne Republike). Auguri su posjedovali "*ius augurii*". Ovo pravo bi im davalo vrlo široke ovlasti, pa su oni mogli da proglase konzulskim izbore ili donošenje nekih zakona nevažečim zbog neke eventualne proceduralne i inauguralne greške ili pojave. U javnoj djelatnosti auguri su pitali za božansku volju za svaku predloženu akciju koja bi se mogla ticati ili uticati na *pax, fortuna* i *salus* (zdravlje) Rimske države. Božanski uređeno stanje mira (*pax deorum*) se smatralo uspješnim augurskim predviđanjem, dok bi se za one čije je djelovanje dovelo do božanske srđbe (*ira deorum*) smatralo da nisu posjedovali istinsko pravo proricanja.

Za augure je nebo bilo od esencijalne važnosti, jer je ono u nekom metafizičkom smislu smatrano i svetim, pravim hramom. Nebo je tako bilo podijeljeno u četiri dijela (sekcije, regiona) : *dextera, sinistra, antica i postica* (desno, lijevo, prednji, zadnji). Po arhaičnim italsko – rimskim shvatanjima, augur bi uskladio svoju zonu promatranja (*auguraculum*) sa glavnim tačkama/pozicijama međusobnog odnosa neba i zemlje. Prije nego što bi se pristupilo uzimanju auspicija, taj sveti prostor nazivan *templum* (odnosno preslika stvarnog nebeskog svetog prostora), unutar kojeg se odvijala operacija morao je biti ustanovljen i razgraničen (uvijek je bio kvadrat sa samo jednim ulazom) i pročišćen. Oltar i ulaz su bili smješteni u osovini istok – zapad, žrtvenik je bio okrenut prema istoku. Tako je templum bio *effatum et liberatum* ("definiran i oslobođen"). U većini slučajeva, znakovi koji dolaze sa lijeve, sjeverne strane augura pokazuju božansko odobravanje, a oni koji dolaze sa desne, južne strane božansko neslaganje. Kasnije se termin *templum* prenio na građevinu koja je služila u svete, religijske svrhe.

I haruspici i auguri ukazuju na važnost sujeverne misli kod drevnih Rimljana, koja je prilično pazila na tzv. “specifične vanjske znakove” koji su dolazili iz prirodnog okruženja. Te znakove je ta “sujevjerna misao” tretirala kao neku vrstu “predodređenog” odgovora bogova na pitanja, želje ili težnje pojedinaca, zajednica ili države u cjelini, odnosno da li postoji božanska satisfakcija za planiranu akciju ili djelatnost.

Postojali su svećenici luperki (*luperci*) koji su bili organizirani u dva kolegija, kasnije u tri i učestvovali su u prazniku *Lupercalia*, kada su svećenici bili obučeni u kozje kože i udarali promatraće sa pojasevima izrađenim od kozje kože. Najpoznatiji luperk u pisanoj historiji rimskog svijeta je bio Marko Antonije. Moguće je da je izvorno praznik *Lupercalia* posvećen Faunu Inuusu u njegovoj manifestaciji zaštitnika stada, a praznik bi se slavio na godišnjicu osnivanja njegovog hrama.

Za pitanja međunarodnih odnosa i ratovanja veliku ulogu imao je rimski svećenički kolegij fecijala (*fetiales*). On je nastao u kraljevsko doba i glavna njegova dužnost bila je čuvanje i provođenje fecijalnog prava (*ius fetiale*), pod kojim se podrazumijevao skup svih pravila, regula, ugovora obreda i običaja koji se tiču međunarodnih odnosa. Kolegiji fecijala postojali su ne samo u Rimu, nego i u drugim srednjoitalskim gradovima. Običaji i obredi fecijalnog prava bili su zajednički Rimljanima i drugim Italicima. Njihova (za historiografiju i pučku javnost) najpoznatija dužnost bilo je vršenje obreda kojima su popraćivane objave rata i sklapanja mira. I samo onda kada su ti obredi strogo izvršavani, rat je smatran pravednim (***bellum iustum***), a ugovor valjanim. Oni su prosuđivali i da li ima opravdanja za rat ili ne. Fecijali su u ranijim periodima vršili i dužnost državnih oficijelnih poslanika, da bi kasnije bili zamijenjeni sa legatima (poglavito iz reda senatora).

Osobito značenje nakon pada kraljevske vlasti stekli su pontifici, na koje postepeno prelazi funkcija vršenja nadzora na čitavim religijskim životom, javnim i privatnim bogosluženjem. Ime pontifika je proizašlo iz riječi *pons* = most, vjerojatno jer je taj kolegij u najranije doba bio zadužen i za izgradnju mostova; ta činjenica bi upravo potvrđivala kod Rimljana usku povezanost građanstva i njegovih praktičnih potreba sa religioznošću. Pontifici su kao i republikanski magistrati nosili „togu pretekstu“ (*toga praetexta* = bijela togu orubljena purpurnom bojom). Ovaj kolegij je najprije imao tri a kasnije šest članova. Na čelu pontifika se nalazio vrhovni svećenik (*pontifex maximus*). Ovlasti velikog pontifika/vrhovnog svećenika bile su raznovrsne. U religijskom pogledu on je bio neka vrsta *pater familias* čitave Rimske Države. On je vršio religijske ceremonije, prisustvovao drugim religijskim obredima koje su vršili razni magistrati, davao savjete magistratima u svezi pitanja kulta, rukovodio kalendarom, vodio anale itd. Po svim pitanjima on se savjetovao sa kolegijem pontifika. Veliki pontifik živio je u kući koja je, po tradiciji bila dvorac Nume (*Regia*). Pontifici su postavljani putem kooptacije, dok je vrhovni svećenik, od kraja III. st. p. n. e. biran na posebnim komicijama. Pontifici su bili tijesno povezani sa elitom i zastupali su njene interese, i u Ranoj Republici i početkom Srednje Republike su imali značajnu moć po političke procese. Kao rezultat djelatnosti Gneja Flavija, prava pontifika bila su ponešto ograničena, a 300. god. p. n. e., po zakonu Ogulnija, kolegij pontifika je bio otvoren i za plebejce. Ali prvi pontifik-plebejac bio je imenovan tek 252. god. p. n. e.

Ostatak kraljevske vlasti zadržao se u tituli *rex sacrorum*. To je bio u prvom redu svećenik Janusa, ali je imao i druge funkcije. *Rex sacrorum* je bio podčinjen velikom pontifiku, Za tu dužnost birani su uvijek patriciji.

Po predaji, u vrijeme Tarkvinija Oholog – u stvari, vjerojatno u prvim godinama Republike – u Rimu su se pojavile takozvane sibilske knjige, čije se sastavljanje pripisivalo proročici Sibili iz Kime. Te su knjige sadržavale razna grčka proročanstva. Sibilinim knjigama obraćalo se u izuzetnim slučajevima. Poseban kolegij svećenika, koji se sastojao isprava od dva, a počevši od IV. st. p. n. e. od deset ljudi, rukovodio je „Sibilskim knjigama”.

Među osobitostima rimske religije spada i podjela danâ na takve u koje je dopušteno sazivati skupštinu, sklapati ugovore i dr. (*dies fasti*), i na takve u koje sve to nije dopušteno (*dies nefasti*). S druge strane, dani su dijeljeni na praznike i radne (*profesti*), a bilo je i nesretnih (*dies atri, vitiosi*) i religioznih u počast podzemnih bogova (*ferales*) itd. Tako je stvoren specijalni vjerski kalendar, koji je spadao u nadležnost pontifikâ.

U djelu "Porijeklo rimskog naroda" se nailazi na zanimljiv podatak kako je nastao običaj da se prilikom svetoga žrtvovanja prekriva glava, bolje reći veći dio kose. Tako taj običaj veže za događaj koji se desio prilikom žrtvovanje koje je izvodio na starolacijskoj obali sam Eneja. Kada je krmaća bila žrtvovana, i dok se na obali izvršavao obred žrtvovao, navodi se da se "argivska" (ustvari ahejska) flotila u kojoj je bio Odisej, približila. Pošto se Eneja plašio da će biti prepoznat od neprijatelja i tako doveden u opasnost, što bi samim tim dovelo do prekida pravilnog izvođenja božanskog rituala što bi vodilo ka "krajnjoj grozoti", on je pokrio svoju glavu sa velom i uspio završiti ritual. Ovaj primjer jasno ukazuje na tu rimsku opčinjenost sa onim što se zove ortopraksa/ojρθοπραξιß (učiniti pravu stvar), nego sa onim što se zove ortodoksija/oρθοδοξία (vjerovati u pravu stvar).

Autor djela *Origo*, parafrazira Marka Oktavija[96] koji je u svojoj prvoj knjizi zapisao da je Enejino zagrtanje glave (radi navedenog razloga) kasnije prenešeno kao običaj i na naredne generacije prilikom izvođenja ritualne ceremonije žrtvovanja. Sekst Pompej Fest u natuknici *Saturnia* govori da je Eneja u Italiji započeo sa običajem da se glava pokriva prilikom religioznih obreda, jer dok je on vršio religiozni čin posvećen Veneri na laurentijskoj obali uplašio se da bi morao prekinuti žrtvovanje ako bude prepoznat od Odiseja pa je pokrio kosu i glavu i tako izbjegao da bude viđen od neprijatelja.

Suovetaurilia ili *suovitaurilia* je bio jedan od najsvjetijih rituala i sastoji se od žrtvovanja svinje (*sus*), ovce (*ovis*) i bika (*taurus*) Marsu kako bi se blagosiljalo pročišćenje zemlje (*lustratio*). Opis obreda je sačuvao Katon Stariji u svome djelo o poljoprivredi. U rimskom svijetu je ovaj obred izvođen i u javnoj i u privatnoj formi. Privatni rituali su se dešavali za vrijeme majskog festivala, i uključivali su hodanje oko polja sa životinjama određenim za žrtvovanje. Javni rituali su izvođeni prilikom određenih ceremonija, kao što su agrikulturni festivali, zaključenje cenzusa, poradi okajanja jer je učinjena neka slučajna ritualna greška, kada bi neki hram bio uništen prije njegove rekonstrukcije to mjesto je moralo biti pročišćeno sa navedenom žrtvom, i kada bi se kretalo na velike vojne kampanje. Tako je na Trajanovom stubu prikazan princeps kako prinosi

[96] Historiografija još uvijek precizno utvrdila identitet Marka Oktavija (*Marcus Octavius*), pa se tako identificira sa gramatičarem Oktavijem Lampadijem (*Octavius Lampadio*), sa Oktavijem Teukarom (*Octavius Teucer*), sa Oktavijem Musom (*Octavius Musa*), sa Oktavijem Rusom (*Octavius Ruso*), sa Oktavijem Hersenijem (*Octavius Hersennius*), sa Markom Oktavijem Herenom (*M. Octavius Herennus*). Oktavije Hersenije (kojeg spominje Makrobije) i Marko Oktavije Herena (kojeg spominju Makrobije pozivajući se na izvjesnog Masurija Sabina - *Masurius Sabinus* – i Servije u komentarima Enejide pozivajući se na Varona), su možda bili jedan te ista ličnost.

navedenu žrtvu kako bi pročistio armiju. Moguće je da je ovaj obred žrtvovanja i pročišćenja drevnog indoeuropskog porijekla jer se slično žrtvovanje nalazi i kod mnogih drugih indoeuropskih naroda.

U klasično-civilizacijskom rimskom svijetu iznimno veliki utjecaj i ugled je imao jedan ekskluzivno ženski svećenički kolegij→vestalke.

Oružane snage Srednje Republike

Osnovna institucija bez koje je bilo teško ostvariti rimsko gospodstvo nad Italijom je vojska Republike. Organizacija, hijerarhijsko ustrojstvo, kao i vojna doktrina i posebno kodeks stroge i čvrste discipline su ono što je dalo i stratešku i taktičku prednost rimskoj oružanoj sili u odnosu na okolne zajednice. Rimska se vojska sastojala od slobodnih ljudi, zainteresiranih za pobjedu nad neprijateljem, jer se radilo o obrani rodnog grada kao što je to bilo za vrijeme galske najezde ili rata s Pirom), ili pak o osvajanju novih zemljišta za njive i pašnjake. Za razliku od ranijih epoha o oružanoj sili Srednje Republike se zna mnogo više, i to najviše zahvaljujući detaljnom opisu, specifično –analitičke prirode, koji daje Polibije. Zato se i srednjerepublikanska vojska uzima u historiografiji kao neki standardni oblik vojnog uređenja rimskog svijeta prije marijevskih reformi. Pored Polibija o srednjerepublikanskoj vojsci, podatke daju i Livije, Salustije i Plutarh (u biografijama vojskovođa iz ovog perioda).

Za razliku od kasnijih epoha, malo je sačuvano slikovno – reljefnih prikaza na kojima bi se vidjeli pripadnici vojske. Nešto je bolja situacija sa arheološkim nalazima, iako su i oni kvantitativno znatno manji u odnosu na kasnije epohe. Najviše je pronađeno nalaza koji se tiću vojske na lokalitetima u okolici Numancije (Renieblas, Castillejo,

Peña Redonda), vrijedne podatke daje i bogata riznica oružja pronađena na lokalitetu Šmihel u današnjoj Sloveniji.

U svojim temeljima i načelima riječ je ustrojstvu koje je nastalo nakon „servijanskih reformi", i koje je postojalo i za vrijeme Rane Republike. Naravno, iskustvo ratova i historijskih procesa V. i prve polovice IV. st. p. n. e., je obogačivalo, ojačavalo i sistematiziralo vojsku Republike. Znači to je još uvijek građanska milicija (neka vrsta onoga što se kod nas nekada zvalo „teritorijalna odbrana") koju su obavezni da služe svi rimski građanin – punoljetni muškarci sposobni za vojnu službu, ali formacijski podijeljeni na osnovi svoje klasne „centurijatske" pripadnosti. Osnovna vojna jedinica i dalje se nazivala legija. Općenito gledano, služba u vojsci se primarno odnosila na rimske srednje i sitne seljake (koji su tada činili gro/veliku većinu rimskog stanovništva) koji su mogli sebi da priušte hoplitsku opremu. Doktrina narodne odbrane kod Rimljana je bila jednostavna i praktična i podrazumijevala je da je svako ko je nosilac političkih i drugih prava (koja proizlaze iz njegovog građanstva) ujedno i vojnik. Iz tako temeljene doktrine je proizlazilo i da oni rimski građani koji posjeduju određenu imovinu su aktivno uključeni u odbranu sopstvene zemlje. Zbog toga što je vojna služba direktno bila vezana sa političkim pravima i imovinskim odnosima, ona se i ne doživljava kao obaveza nego kao pravo, kao čast. Samo je vojnik u punom kapacitetu mogao biti punopravni građanin. Ovako konceptualno postavljena oružana sila je bila borbeno učinkovita za ratove na sopstvenom području ili u njegovoj neposrednoj blizini. U rimskom slučaju sticajem historijskih okolnosti, vojna doktrina postavljena na načelima primarno odbrambenog karaktera je ustvari doprinijela širenju rimskog svijeta.

Tri su osnovne svrhe postojanja vojske u rimskom svijetu: osiguravanje granica, širenje teritorija i održavanje unutarnjeg reda i

mira. Rimljani inače razlikuju dvije vrste ratova i to: vanjske (eksterne) sa stranim državama, narodima, zajednicama i plemenima i unutarnje (interne), odnosno građanske.

Doktrina poglavito građanske milicije/teritorijalne odbrane sačinjene od seljaka je kao posljedicu imala i to da osvajanja budu isplativa za unovačene vojnike, jer su mogli doći do nove zemlje. Posebno je to bilo atraktivno za pojedince koji bi poticali iz seljačkih familija sa više djece ili za očeve koji bi imali više sinova, a takvih je u to vrijeme bio znatan broj. Novi posjed je osiguravao da ne dolazi do racjepkavanja zemljišnog posjeda između braće i sestara koje ne bi bile u braku *cum manu*. Tako je osvajanje novih zemljišta predstavljalo i „ispušni ventil za potencijalne socijalne turbulencije" nastale povećanjem stanovništva na jednom ograničenom području. Kako se vidi i u osnovi rimske osvajačke vojske je ležala potreba za zemljom. Međutim, kada ratovi budu odvodili seljačku vojsku sve dalje od Italije, u udaljene zemlje Mediterana, i kada ratovi poprime primarno kontekst imperijalnog i hegemonističkog širenja na korist poglavito interesa elite, a ne više radi samo praktičnih razloga odbrane ili dobivanja novih zemljišta za naseljavanja seljaka pojavili su se i prvi nedostatci uređenja vojne sile na doktrini teritorijalne obrane.

Rano se uvodi vojnička plaća (*stipendium*). Po riječima Fabija Piktora, koje navodi Strabon, Rimljani su prvi put u doba Trećeg samnitskog rata, za vrijeme osvajanja sabinske zemlje, "okusili bogatstvo". Uz sve to, Rimljani, a posebno njihova oružana sila posjedovala je još jednu veliku kvalitetu, a to je sposobnost prihvatanja, prilagođavanja i apsorbiranja i neprijateljskih tipova oružja, oblika formacija i načina borbe (što je osobina koja se rijetko primjećuje u vojskama, koje su po svojoj prirodi tradicionalističke i konzervativne). Rimljani se nikada nisu ustručavali da prihvate tipove oružja, strateške i taktičke forme stranih naroda, uključujući i onih

koji su im bili veliki neprijatelji u određenim periodima. Slava rimskog oružja tako mnogo više duguje karakternim, unutarnjim i općim odlikama vojske nego strateška i taktička genijalnost pojedinih vojskovođa. Jednostavno rečeno rimska vojska je bila jedna cjelina, mehanizam koji funkcionira i ona nije bila statična formacija, nego je bila izložena stalnim kontinuiranim iskustvenim preobrazbama. To bi ujedno i značilo da se forma i struktura vojske Srednje Republike ne može pripisati uređenju koje je proveo neki genijalni strateški i taktički genije, kao što su bili Epaminonda i Filip II. Riječ je ustvari o djelu koje se postupno, iskustvo i pragmatično oblikovalo još od vremena servijanskih reformi, pa preko ratova za odbranu Republike, sukoba sa Ekvima i Volscima, Vejom, posebno uslijed galske najezde, samnitskih ratova i Pirovog rata. Na njeno formiranje su utjecaj imali i društveno – politički procesi i vezano za zbacivanje kraljevske vlasti, sukob staleža. I kulturološki procesi, posebno prihvatanje elemenata razvijene etrurske i grčke kulture. Zato se i može sa punim pravom reći da je vojska koju opisuje i kojoj se divi Polibije rezultat prije svega kolektivne genijalnosti i praktičnosti rimskog naroda, izražene kroz skoro 2 stoljeća učenja na svojim greškama i nedostatcima, te stalnim usavršavanjima, dograđivanjima, apsorbiranjima i prihvatanjima, pa i improvizacijama.

Regrutiranje

Polibije u odjeljcima 19 – 42 šeste knjige svojih „Historija” daje detaljan opis drafta i organiziranja legija Srednje Republike. Po tome se vojska prikupljala svake godine u martu, a raspuštala u jesen, i to na poziv konzula (odnosno ranoprepublikanskih pretora ili konzularnih tribuna prije reformi Licinija i Sekstija). Senat je mogao donijeti odluku da se podignu i dodatne snage i stave pod komandu pretora. Kada su stvorene prve provincije, prokonzuli i propretori su isto dobijali određenu armiju pod svoju komandu. Oficijelno su ove

armije trebale da ostanu u provincijama dok traje mandat prokonzulu ili propretoru, ali su kasnije ove armije ostajale i stalnije stacionirane.

Za rata sa Hanibalovom armijom, vojska je morala i preko zime ostajati u taboru. Spomenuti vojni rok nije značio da su građani svih tih 10 ili 16 ili 20 godina bili vojnici. Bolje je to tumačiti u smislu vojnih obveznika, kao što je to bilo donedavno i na prostoru većine zapadnobalkanskih državica. Oni bi po potrebi bili podizani, i pojedinci su veći dio svoga obvezničkog roka provodili kao civili, nego u vojnom poretku. Već za vrijeme II. punskog rata mobilizirani vojnici – građani su morali provoditi duži period u oružanim snagama. Kada se imperij rimskog naroda proširio i u prekomorske zemlje, onda su armije i jedinice tamo stacionirane morale provoditi tamo više vremena, nego što je to bilo predviđeno standardnom formom skupljanja u proljeće, a raspuštanja u jesen. Tako se znalo desiti da mobilizirani građani u vojnom službi provode više godina u mahu. Radi toga je donesen zakon po kojem mobilizirani građanin nije mogao služiti duže od 6 godina u mahu (tj. da neprekinuto budu u kontinuiranoj vojnoj službi). Najviše su ukupno mogli služiti u okviru *iuniores* godišta 16 godina. Navedene vojne tribune, koji su bili viši vojni oficiri, ne treba miješati sa vojnim, konzularnim tribunima koji su bili najviši dužnosnici Rimske Republike krajem V. i u prvim decenijama IV. st. p. n. e.; ovi vojni tribuni su obični viši oficiri.

Šest vojnih tribuna sačinjavalo je ratno vijeće jedne legije, te su naizmjenice zapovijedala po dvojica i to svaki par dva mjeseca. Na samom početku su ih imenovali konzuli, a kasnije ih je narod izabirao 6, onda 16, a na kraju svih 24icu.Vojne tribune je od 362. god. p. n. e birao narod u tributskim komicijama između prijavljenih kandidata, a kasnije ih je mogao imenovati i vojskovođa. Izabrani od naroda vojni tribuni su se zvali *tribuni comitiati*, a od vojskovođe *tribuni rufuli.* U svakoj legiji se nalazilo po šest vojnih tribuna.

Svi vojno sposobni građani (od 17. do 46 godine nazivaju se *iuniores*, a od 46. do 60. godine *seniores*) prolaze ispred vojnih tribuna, koji ih u skladu sa vojnim vrijednostima razvrstavaju u regrute, iskusne vojnike i veterane. U ovo razdoblje rane i (posebno) srednje Republike armija je najčešće imala četiri legije, koje su se prikupljale svake godine. Ako je to bilo potrebno, uslijed razvitka vojne situacije na terenu i ratnih potreba prikupljali bi i po nekoliko armija (grupa od 4 legije). Kako je ljudi sposobnih za vojsku bilo uvijek više nego što je tim legijama trebalo nasumice bi se izvlačili tribusi u kojima su odabirali buduće vojnike. Nakon novačenja, vojnici su se zaklinjali na poslušnost. Veteran bi izgovarao riječi zakletve, a ostali samo *idem in me* (isto vrijedi i za mene). Slijedila bi smotra i žrtvovanje.

Kada vojni tribuni podijele trupe i izdaju naređena o naoružanju, puste draftirane vojnike kućama. U onaj dan koji se u vojničkoj zakletvi spominje kao vrijeme obaveznog dolaska na zborno mjesto koje su odredili konzuli (obično svaki konzul svojim trupama određuje posebno zborno mjesto i za legionare i za saveznike, a svaki dobija dio savezničkih trupa i dvije rimske legije) oni su obavezni da dođu pod bojnom opremom. Jedino se od ovih zakletih vojnika prihvata kao izgovor da ne dođu na vrijeme nepovoljni predznaci i više sile protiv kojih je čovjek nemoćan.

Raspored i oprema trupa

Opis izgleda, opreme, oružja i uniformi vojnika Srednje Republike zasnovan je poglavito na vrlo detaljnom opisu koji je dao Polibije, opisu iz djela Vegecija, nekim uzgrednim podacima koje su dali drugi historičarima, brojnim arheološkim nalazima i mramornom, reljefnom spomeniku iz Delfa, podignutom u počast pobjede kod Pidne. Postojala su četiri razreda legionara i to:

1. ***Velites*** su bili najmlađi i najsiromašniji Rimljani koji su sačinjavali lako naoružanu pješadiju. Nosili su kožnu kacigu (*galea*; na koju se ponekad stavlja vučja koža ili nešto slično), okrugli štit (*parma*; prečnika 3 stope), mač, kratku sulicu i pračku. Drvena drška sulice je duga obično 2 lakta i široka 1 prst, dok joj je vrh dug 1 pedalj i tako fino iskovan i zaoštren da se u prvom bacanju neizostavno savija, pa ga neprijatelj ne može hitnuti nazad.

2. ***Hastati*** (mlađa starosna grupa) su nosili brončani šljem, duguljasti štit, potkoljenice, kratki mač, dvije duge sulice (tešku i lahku). Po Polibiju oni na kacigu stavljaju i „tri uspravna purpurna ili crna pera duga jedan lakat. Kada ih stavi na glavu i uzme ostalo naoružanje, svaki čovjek izgleda dvostruko veći nego što jeste i predstavlja i lijep i strašan prizor za neprijatelje." Većina na grudima nosi još i bronzanu pločicu (tzv. pektoral). Vojnici kojima je cenzus iznad 10 000 drahmi (podatak daje Polibije, pa su novčane jedinice u grčkim apoenima), umjesto pektorala nose oklop sastavljen od željeznih kolutova (žičani oklop; žičana košulja = *lorica hamata*).

3. ***Principes*** (iskusni vojnici zrele dobi) koji su bili glavna snaga legije. Nosili su istu opremu i ukrase kao i *hastati*, samo su umjesto sulica nosili koplja, koja su upotrebljavali u borbi prsa o prsa, a ne kao bojni projektil. U bitci su *hastati* bili u prvim bojnim redovima, a principi odmah iza njih. Iza principa su slijedili

4. ***Triarii*** koji su bili najstariji vojnici, su (po Polibiju) nosili istu opremu i ukrase kao *principes*. Triariji su ulazili u borbu jedino ako su linije hastata i principa bile probijene. Njihova borba je označavala tešlu taktičku situaciju, pa je nastala uzrečica : *res ad triarios rediit* (stvar je spala na triarije), naznačujući najveću pogibao. Hastati su bili vojnici do 25 godina, principi između 26 i 35 godina i trijariji od 36 do 46 godina.

U toku samnitskih ratova, Rimljani su uslijed potreba za mobilnim brdsko – planinskim ratovanjem uveli i oblik manipule (*maniples*), odnosno pokretljive taktičke jedinice od dvije centurije. Tako je u legiji sada bilo po 10 manipula hastata, 10 manipula principa, 10 manipula trijarija i 10 turmi konjanika.

Ono što je uz disciplinu davalo prednost rimskim vojnicima bila je njihova standardizirana i kolektivna opremljenost. Zanimljivo je da njihova oprema nije bila bolje kvalitete u odnosu na njima druge suvremene narode, ali su je Rimljani znali veoma dobro ukomponirati u jednu cjelinu. Ustvari, dosta oružja i druge borbene opreme je bilo adoptirano upravo od drugih naroda, u prvo vrijeme od Etruraca i Grka, kasnije od Samnita, Gala i Hispanaca. Oružje koje bi i preuzeli Rimljani nisu nikada tretirali tako da bude oslonac individualnom ratniku, nego da bude uklopljeno u vojni kolektiv i bude prilagođeno redu, formaciji, poretku i taktici. Time su ostvarivali kvalitativnu prednost u odnosu na narode iz kojih bi preuzimali tipove oružja, a kod kojih je individualni ratnik imao značajniju ulogu. Zato je glavna karakteristika oružanih snaga Rimske države u svim epohama primat kolektivnog u odnosu na individualno i timskog rada, djelovanja i vojevanja u odnosu na vještine, hrabrost i junaštvo pojedinaca. I obuka i disciplina i bojna oprema i strateško – taktičke doktirne su imali svrhu da integriraju pojedinca u jednu kohezivnu cjelinu, efektivnu borbenu mašineriju. Tako je lojalnost izražavana prema državi, a ponos prema borbenoj jedinici u kojoj se nalazi. Zato su pojedine jedinice, posebno nakon što August standardizira legije i auksilijarne jedinice, imale veliko značenje u životima vojnika, predstavljajući u pravom smislu njihov „dom”. Zbog te uniformiranosti opreme, ona i nije mogla da se posebno ističe nekim kvalitetom, jer se morala proizvoditi u velikim količinama, praktično serijski. Oružane snage Rimske države, posebno za vrijeme

Republike, odlikuju se još jednom značajkom, a to je upornost. Rimljanima je cilj dobiti rat, a ne samo imati briljantne pobjede a izgubiti rat, kao što se to desilo Piru i Hanibalu koji su izvojevali niz fantastičnih pobjeda, a na kraju je svaki od njih izgubio samo jednu bitku a sa njom i čitav rat. Nijedan poraz, ma kako težak bio (a bilo ih je dosta takvih), nije obeshrabrivao Rimljane niti njihov državni vrh i oni su ustrajno nastavljali da se natežu sa neprijateljem, sve dok mu ne bi iscrpli snage i onda ga dokusurili. Kod srednjerepublikanske vojske, sustav (koji je mogao da podnese i užasne gubitke) je bio taj koji je pobjeđivao i najgenijalnije taktičare. Uostalom, smatralo se vrlinom promišljanje i kvalitetno savjetovanje prije upuštanja u bitku, a stihijski ili afektivni nastup nije se cijenio. Rizik se pokušavao smanjiti na što je moguće manju mjeru. Zato se često u historiografiji iz rimskog svijeta za poraze (Kana, Arausio) okrivljavali pojedine starješine jer su nepromišljeno, arogantno i prebrzo ušli u bitku. Oholost, prepotentnost i potcjenjivanje protivnika koje su smatrane nedostojnim dobrog zapovjednika.[97]

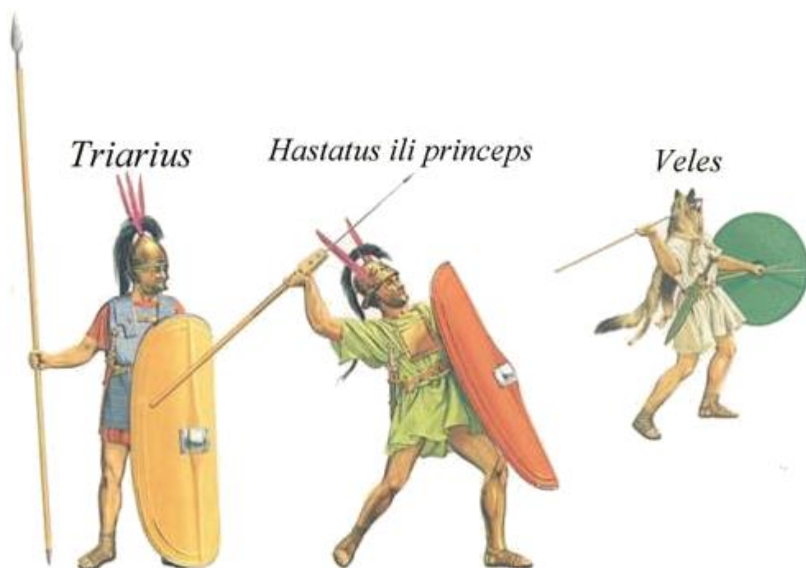
Standardni kratki mač rimskih oružanih snaga (bar od vremena Srednje Republike), poznatiji kao *gladius*, je bio odlično ofanzivno oružje. Polibije (VI, 23) navodi da je ovaj mač bio izvanredan i za probadanje i za sečenje sa obje oštrice, jer mu je sječivo jako i čvrsto. Ovaj tip mača je porijeklom iz Španije, pa je radi toga i nazivan *gladius hispaniensis* („španski mač”). Iberci su bili poznati kao dobri dizajneri i proizvođaći visokokvalitetnog oružja. Rimljani su se sa „španskim mačem” upoznali najvjerojatnije u toku I. punskog rata, i to preko plaćenika u kartaginskoj službi. Rimski legionari su ga već

97 Aleksandar Makedonski bi sigurno imao dosta problema i otpora sa realiziranjem svojih strateških i taktičkih planova da je oko sebe imao Rimljane, a ne Makedonce.

sigurno koristili za vrijeme borbi protiv galske invazije iz 225. god. p. n. e. Tako je u periodu između I. i II. punskog rata „španski mač” zamijenio kraći mač za ubadanje italskog dizajna koji se dotada koristio u oružanim snagama Rimske države. Rimljani su nadalje usavršili dizajn „španskog mača”, posebno koristeći željezo iz Norika (*ferrum Noricum;* koje je tada smatrano najbolje kvalitetnim, jer je sadržavalo i malu, ali dovoljnu količinu karbona). Uskoro je čisto empirijski (ne i teorijski) ovladano tehnologijom apsorbiranja karbona u željezo (što mu daje dodatnu čvrstoću i snagu), u toku same proizvodnje *gladiusa*. Ovaj tip mača je bio superioran u odnosu na njemu savremene mačeve, nanosio je veoma teške rane i samim tim izazivao strah kod neprijatelja. Pored mača, vojnici su nosili i nož/bodež (*pugio*), i to onaj tip koji je isto porijeklom hispanski. Ova nož je tipično imao oblik lista sa velikim sječivom ili je mogao biti sužen do otprilike polovine dužine, kada se opet širio, da bi se na kraju ponovo suzio u vrh noža. Sulica je koplje za bacanje, a ne za zabijanje. Kratko koplje za bacanje (dužine cc 1,1 m.) koje su koristili veliti se zvalo *verutum* (plur.: *veruta*), i bilo je adoptirano od Volska i Samnita. Veliti su znali nositi i 7 *veruta* u borbu, i pokazalo se kao veoma učinkovito oružje. Kada je formacija velita prestala postojati, iz uporebe je izbačen i *verutum* (vratio se tek stoljećima kasnije u dominatu). Riječ hastati u prijevodu znači oni koji nose *hastae* (duga koplja, koja se nisu bacala nego su se zabijala), pa se pretpostavlja da su originalno sve tri borbene linije bile opremljene sa *hastae*. Ali sa uvođenjem u upotrebu *pila* (sulice dužine od cc 2 m.) samo su ih trijariji zadržali. Po Polibiju (VI, 23): („ Postoje dvije vrste sulica, teške i lake. Kod prvih razlikujemo okrugle, prečnika jedne podlanice i četvrtaste čija svaka strana mjeri jednu podlanicu. Lake sulice, koje se nose zajedno sa težim, liče na koplja za lov umjerene dužine. I teškim i lakim sulicama držalje je dugo oko tri stope, i za njega je pričvršćen savijeni željezni vrh iste dužine. Pomenuti vrh do polovine

njegove dužine stavljaju u drveno držalje i pričvršćuju mnogim željeznim sponkama, te ga tako privežu i toliko osiguraju njegovu upotrebu, da će se u bitke prije željezo polomiti nego ovaj spoj popustiti, bez obzira na to što širina vrha na njegovom donjem kraju, tamo gdje se spaja sa držaljem, iznosi tri poluprsta, toliko se trude da ga dobro pričvrste.”) Moguće je da je i teška sulica *pilum* bio španskog porijekla, i da je isto adoptiran za vrijeme I. punskog rata. Sulice u vidu *pila* su bile veoma opasno oružje, koje se nije moralo izbacivati samo rukom, nego i vitlaćem (*amentum*) kada bi letjela i između 30 i 60 m. daleko. Glavna svrha sulica je bila da razbiju protivnički štit, ili ga bar onesposobe, i time da poremete nepijateljski borbeni poredak (kako bi se skinula sulica sa štita, pojedinac je morao izaći iz poretka), neposredno prije legionarskog udara sa mačem. Ona se mogla koristiti i u borbi prsa u prsa, a mogla je biti upotrijebljena i kao barijera protiv napada konjice. Kao što se vidi mogla je imati mnogostruku primjenu.

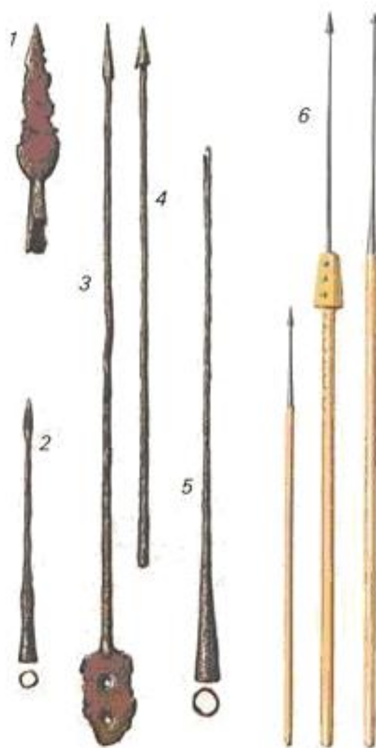
Žičana košulja/*lorica hamata* je zamijenila raniji brončani oklop. Njeno porijeklo je možda keltsko, i moguće je da su je Rimljani prihvatili krajem III. st. p. n. e. Nosili su se i štitnici za noge. Štit (*scutum*) koji nose hastati, principi i trijariji je bio širok 75 cm. i dugačak 120 cm. sa 7 cm. širokim obrubom, a u sredini je imao izbočinu (*umbo*). Hastati, principi i trijariji nose za razliku od velita i kovanu kacigu (*cassis*). Uobičajena borbena oprema legionara iz vremena Srednje pa i znatnog dijela Kasne Republike prilično se razlikovala od onoga kako se u modernoj pop i mas kulturi prikazuju legionari i za navedena razdoblja.

Legionari za vrijeme Srednje Republike.
Ilustracija preuzeta iz Connolly, 1991:6.

„Španski mač i nož."

Oružje rimskih legionara i saveznika nađeno prilikom iskopavanja u Numanciji:

1. Šiljak koplja.
2. Šiljak kratke sulice velita.
3. Šiljak duge sulice.
4. Nazubljeni šiljak duge sulice.
5. Šiljak lake sulice.
6. Rekonstrukcija kratke sulice velita, duge teške sulice i duge lake sulice.

Ilustracije preuzete iz Connolly, 1991:15.

Sastav vojske

Rimljani su imali tri načela vojevanja: postojanje rezerve, spajanje ofanzive sa defanzivom (ili obrnuto) i umijeće boja iz bliza i iz daleka. Rimljani su se tako osposobljavali da su mogli rukovati i kopljima (koja su se bacala kao projektil) i mačem. Rimljani su i usavršili metodu utaborenja, načinivši od toga jednu posve novu vojnu doktrinu i umijeće. Ako je rimska vojska po nečemu postala prepoznatljiva, to je način njihovog utaborenja i logorovanja koje se odvijalo po jasnim i preciznim uputama.

Contubernium je bio najmanja organizirana vojnička jedinica i sastojala se od osam vojnika. Vojnici unutar jednog *contuberniuma* su se nazivali *contubernales,* a deset *contuberniuma* je činilo jednu centuriju. Vojnici jedne *contubernium* su dijelili zajednički šator i mogli su biti i kolektivno nagrađeni, ali i kolektivno kažnjeni. Zapovjednik ove jedinice zvao se desetar/*decanus* (kasnije je nosio naziv *caput contubernii*). Svaka ova jedinica je imala dvojicu pomoćnika koji su bili zaduženi za logističku i drugu podršku, kao što su briga o jediničinoj muli, osiguravanje da vojnici imaju vode za vrijeme marša, a često su imali i specijalna umijeća kao što su kovački ili drvodjeljski zanat.

Svaka legija načelno ima oko 4200 pripadnika, odnosno 60 centurija (u današnjem rangu manje čete) i to: 20 centurija sa po 30 triarija, 20 centurija sa po 60 principa, 20 centurija sa po 60 hastata. Zatim je bilo još i oko 1200 velita raspoređenih u tri razreda. Raspored bojnih poredaka je bio takav da je uvijek ostavljao dovoljno prostora za manevriranje, a i da se pojedinac može lakše kretati i uspješnije boriti u borbi, a da pritom ne naruši jedinstvo akcije borbene cjeline kojoj pripada. Svaka legije je imala još i 300 stotine konjanika („vitezova”), koji su bili raspoređeni u deset turmi (*turmae*), i u svakoj se biraju tri

dekuriona, a ovi sebi određuju tri zamjenika (*optiones*). Prvi koji je izabran predvodi turmu, a ostala dvojica imaju čin desetara. Ako prvi dekurion nije prisutan, drugi preuzima komandu. U ranije doba oprema konjanika je bila slabija, jer nisu nosili oklope, koplja su im bila loša i neprecizna, štit im je bio od volovske kože i nisu ih mogli koristiti u napadu jer nisu bili dovoljno čvrsti i brzo su postajali neupotrebljivi. Međutim, Rimljani su uvidjevši loše stanje svoga konjaništva, usvojili helenske metode naoružavanja i organizacije, pa je naoružanje rimskih konjanika u Polibijevo vrijeme bilo slično onome helenskih konjanika, sa oklopom i kacigom od metala. Većina konjanika je nosila i koplje i mali, okrugli štit (*parma equestris*). Krajem II. st. p. n. e. izgleda da su neki konjanici nosili i dugo koplje (*contus*), koje se drži u obje ruke.[98] I pored toga, rimsko konjaništvo je ostalo dosta slabije u odnosu na legionarsku pješadiju, radi čega su se u konjaništvu uglavnom naslanjali na saveznike, kasnije na auksilijare i plaćenike. Posebno su se od sklapanja saveza sa Masinisom, Rimljani oslanjali na numidsko konjaništvo. Rimsko konjaništvo je nekada ostvarivalo i uspjehe kao na primjeru bitki kod Sentinuma, Herakleje i Telamona, ali i teške poraze kada se suočilo sa Hanibalovom konjicom, koja je bila znatno brojnija i kvalitetnija (posebno zahvaljujući numidskim konjanicima). Konjanici na spomeniku Emilija Paula u Delfima, te oni sa žrtvenika Ahenobarba nose žičane košulje.

[98] Kada govori o preuzimanju helenskog konjaničkog naoružanja, Polibije (VI, 25) konstatira sljedeće: „Doista, nema naroda spremnijeg da mijenja običaje i navike i ugleda se na ono što je kod drugih bolje."

Reljef koji prikazuje legendu o Marku Kurciju kako upada u Kurcijevo jezero. Nađen na Forumu. Konjanik nosi koplje i okrugli štit (*parma equestris*).

Rimski novčić izdat za vrijeme II. punskog rata, pokazuje aversu boga Marsa, a na reversu vjerojatno najraniji prikaz konjanika iz republikanske epohe, koji nosi kacigu sa konjskim repom, dugo koplje, mali okrugli štit, i plašt.

U vanrednim okolnostima, npr. nakon Kane, u legionarski sastav su primali i oslobođenike i siromašne građane.

Zapovjedna hijerarhija

Polibije (VI, 24) na sljedeći način opisuje izbor centuriona: „Iz svake pomenute starosne grupe, izuzev najmlađe, bira se 10 najsposobnijih vojnika i određuje za centurione. Potom se postupak ponavlja i bira još drugih deset vojnika. Svi se zovu centurioni, a onaj koji je prvi izabran učestvuje u sjednicama ratnog vijeća.... Rimljani ne zahtijevaju od centuriona smjelost i spremnost na rizik, već prije svega, osobine rođenog vođe i miran i staložen karakter. Ne žele da prvi napadaju i započinju bitke, već da i savladani i ugroženi ostanu na svome mjestu i poginu za položaj.” Čitav opis regrutiranja, skupljanja, organiziranja i kreiranja zapovjedne hijerarhije vojske Republike, prije marijevskih reformi odaje ultrademokratski karakter. I draft i imenovanje svih zapovjednika od konzula (koje biraju centurijatske komicije) pa do nižih oficira podliježe izbornom procesu. Ovakva struktura (koja je bila funkcionalna skoro četiri stoljeća) je zapanjujuća, jer je nije primjenjivala nijedna druga organizirana, prava vojska na svijetu. Pokušaj određenih trockističko – anarhističkih jedinica u Španskom građanskom ratu da izgrade demokratsko odlučivanje u vojsci se pokazalo katastrofalnim. Razlog je bio jednostavan, dok je u građanskoj miliciji Republike demokratsko odlučivanje bilo ograničeno samo na izbor komandanata i starješina, a ne i na odlučivanje o vođenju borbenih i vojnih operacija, dotle su ovi španski „utopisti” primjenjivali demokratski način odlučivanja na sve aspekte vojnog funkcioniranja. Eventualnu samovolju u zapovijedanju, te potencijalnu zloupotrebu vojnih snaga Republika je nastojala riješiti uvođenjem sustava kolegijalnosti i rotacije i u legijsku i u manipulsku strukturu.

U manipulskoj organizaciji tako djeluje 60 izabranih centuriona ili primipila (*primus pilus* i *primipilus* = prvokopljanik), koji sebi biraju isti broj zamjenika (*optiones*). Svakoj manipuli se određuju po dva

centuriona (i to „stariji”/*prior* i „mlađi”/*posterior*) i po dvojica zamjenika. Zadatak centuriona je bio da u toku akcije idu frontalno, a zamjenika da nadziru zaleđe jedinice (kako bi eventualno sprečavali bjekstvo). *Optiones* su imali duge motke sa posrebrenjim vrhom, kojima su gurali vojnike u zaleđu. Centurioni su primali duplo veći novčani dodatak u odnosu na redove. Iz reda velita (pošto je riječ o najmlađim i najneiskusnijim) se ne biraju centurioni, i oni se radi toga raspoređuju ravnomjerno među svim manipulima. Svaki centurion je birao sebi veksilarija (*vexillarius* ili *vexillifer*= zastavnik, barjaktar). Dužnost veksilarija je bila da nosi *vexillum*, vojni simbol koji prikazuje ime i amblem jedinice. Izborni centurion zapovijeda cijelom manipulom, a imenovani centurion samo svojom centurijom. Izborni centurioni su pod zapovjedništvom vojnih tribuna. Ako su oba centuriona prisutna, onaj koji je prvi izabran vodi desno krilo manipula (odnosno desno-krilnu centuriju), a drugi lijevo krilo. Ponekad je pak jedan centurion zapovijedao čitavim manipulom. Glavni zapovjednik legijske vojske je konzul (ranije pod nazivom pretor i konzularni tribun). Borbeni simboli su : najstariji je bio dugo držalo sa snopićem sijena, a osim toga bila je na koplju učvšćena i ruka ili maleni okrugli štit ili kakva druga slika (vuka, bika, konja ili vepra). Od ostalih časnika i specijalista (po dvojica u svakoj manipuli, odnosno po jedan za svaku centuriju) vrijedi istaći i: logorskog instruktora (*campidoctor*), opskrbitelja (*pecuarius*), graditelje, liječnike, stjegonošu (*signifer*, koji je bio zaogrnut životinjskom kožom), te teserarija (*tesserarius*; neka vrsta kontrolora i zapovjednika straže) koji svake noći prima lozinku napisanu na dašćici (*tessera*), te trubače u rog (*cornicen*) i trubu (*tubicen*) koji daju znak za vježbu, smjenu straže, buđenje i gašenje vatre.

Svaki zapovjednik je imao u svome štabu i legate (sin. *legatus;* bukvalno u prijevodu „zamjenik“), koji su mogli zapovjedati dijelovima trupa.

Legije su imale 4 bojna znaka i to sa predstavom vuka, bika sa čovječijom glavom, konja i vepra.

Socii

Za skupljanje savezničkih italskih trupa su bili zaduženi *conquisitores.* Raspoređivanje i vođenje savezničkih trupa je posao 12 prefekta (*praefecti sociorum*), koje određuju konzuli. Prefekti najprije za potrebe konzula biraju konjanike i pješake najsposobnije da im pruže pravu pomoć u borbi, tzv. „odabrane” / ekstraordinarije (*extraordinarii*). Broj saveznika u pješadiji je obično jednak broju rimskih pješadinaca, dok je u konjaništvu broj trostruko veći. U savezničkom konjaništvu za „odabrane” uzimaju 1/3 vojnika, a u pješadiji 1/5. Ostatak se dijeli na dva dijela i jedan zovu desno (*dextra ala*), a drugi lijevo krilo (*laeva ala*). Prefektima su subordinirani lokalni komandanti savezničkih kontingenata, koje je imenovala njihova vlada. Saveznički vojnici su bili vjerojatno opremljeni i organizirani na sličan način kao i legionari. Auksilijari su nosili kratka koplja za bacanje *lancea*. Srednjerepublikanska vojska, posebno u drugoj fazi, od punskih ratova pa nadalje je koristila i plaćeničke specijalističke trupe, kao što su numidski laki konjanici, balearski pračkari i kretski strijelci. Strijelci (*sagittarii*) i pračkari (*funditori*) su inače bili isto bitni za nanošenje gubitaka u živoj sili, ali i za unošenje pometnje u protivničke redove.

Poredak

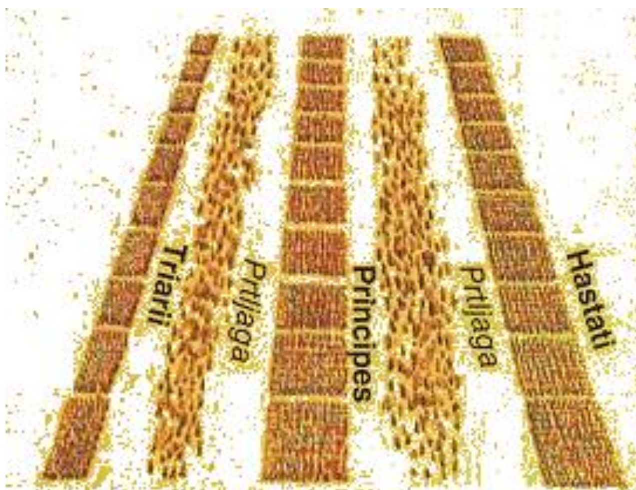
Armija ima i jasna pravila o svome kretanju i rasporedu u maršu, što isto detaljno opisuje Polibije. U maršu, naprijed se postavljaju ekstraordinariji, za njima ide desno savezničko krilo, pa onda njihove

tovarne životinje i prtljag (*impedimenta*). Iza ovih ide prva legija sa svojom opremom, a slijedi je druga legija sa svojom opremom i opremom onih saveznika koji su posljednji u koloni. Kolona se završava sa vojnicima lijevog savezničkog krila. Konjanici ponekad pokrivaju trupe kojima pripadaju, a ponekad jašu uz tovarne životinje i prtljag. Kada se očekuje napad iz pozadine, kolona zadržava navedeni raspored, ali se ekstraordinariji umjesto u prvim, nalaze u zadnjim redovima. Obje legije i oba saveznička krila svakodnevno marširaju na početku i na kraju kolone, kako bi svi dobili priliku da se snabdjevaju svježom vodom i hranom. Trupe u maršu su tako koncipirane i postavljene da se vrlo brzo i efikasno mogu transformirati u borbeni poredak. Ponekada se ispred ekstraordinarija šalju i izvidnice.

Po Polibiju (VI, 40): „U opasnim situacijama, pod uvjetom da imaju dovoljno prostora, hastati, principi i trijariji marširaju u tri uporedne kolone koje ovako izgledaju. Sasvim naprijed se nalazi oprema prvih manipula, pa onda njihovi vojnici. Za njima idu tovarne životinje drugih manipula, vojnici drugih manipula, oprema trećih manipula i njihovi vojnici, tj. naizmjenično tovarne životinje i ljudi. Ako vojnicima u tako uređenoj koloni zaprijeti opasnost, oni se okreću lijevo ili desno, oslobađaju tovarnih životinja i kreću ka neprijateljskom bojnom redu. Na taj način veoma brzo i jednom manevrom pješadinci zauzimaju bojni raspored (ponekad se može ukazati potreba da hastati zaobiđu ostale kolone) a i tovarne životinje i njihovi pratioci, pokriveni bojnim redom, imaju odgovarajući položaj u toku bitke.”

Raspored armije u koloni.

Raspored armije u kretanju kroz neprijateljsko područje, u očekivanju napada. Ilustracija preuzeta iz Connolly, 1991:8.

Na samom početku vojska nije dobivala plate, i po tradiciji vojnici su prvi put bili plaćeni iz javnog fonda za vrijeme 10-godišnje opsade Veje. Odnosno pješadinci su prvi put plaćeni nakon 405. god. p. n. e., a dvije godine kasnije i konjanici. Po Polibiju (VI, 39): „Pješadinci dnevno dobivaju dva obola plate, centurioni četiri, a konjanici jednu drahmu. Sljedovanje hrane za pješadince iznosi oko 2/3 atičkog medimna pšenice mjesečno, a za konjanike 7 medimni ječma i dva medimna pšenice mjesečno. Sljedovanje savezničkih pješadinaca iznosi koliko i sljedovanje rimskih, a konjanici dobijaju jedan cijeli i još jednu 1/3 medimna pšenice i 5 medimni ječma. saveznici sve to dobijaju na dar, a Rimljanima kvestor od plate oduzima cijenu žita, odjeće i dodatnog oružja koje im može zatrebati." Obol je predstavljao 1/3 drahme (odnosno denara nakon 211. god. p. n. e.). Konjanici su bili više plaćani jer su imali i veće izdatke, vezane za svoje konje.

Inače ovi iznosi su ustvari služili samo za pokrivanje osnovnih troškova vojnika, do njihovog povratka u civilni život, a nipošto kako bi neko ostvario zaradu.

U bitkama, formacijski raspored je bio sljedeći : dvije rimske legije zauzimaju središnji položaj, savezničke *dextra ala* i *laeva ala* zauzimaju svoje odgovarajuće pozicije na krilima. Rimska konjica je uobičajeno bila na desnom krilu, a italska saveznička na lijevom. To je dovodilo do određene neravnomjernosti, jer je saveznička konjica bila znatno brojnija od rimske. Svaki manipul je tvorio pravokutnik sa obje centurije (postavljene jedna do druge) od 10 redova po 6 ljudi u jednoj centuriji, ako bi veliti bili uvršteni u manipule. Između dva manipula hastata je ostavljan prostor (veličine koju bi zauzimao jedan manipul) koji su u sljedećem redu štitila dva manipula principa. Manipuli trijarija pokrivali su prostor iza manipula principata. Ovo je bio unakrsni poredak (*quincunx*) sa tri linije (*triplex acies*) pokrivanja. Između vojnika u centuriji je bilo prosječno cc 90 cm. razmaka. Ovisno o razvoju bitke, bojni redovi su se otvarali ili zatvarali. Legionari su najvjerojatnije kretali u napad u otvorenim bojnim redovima koje bi pošto bi bacili duge sulice, zatvarali. Koliko će redova biti u bojnom poretku, i da li će oni biti otvoreni ili zatvoreni, zavisilo je i od neprijateljske formacije i zahtjeva u toku same bitke. Npr. u bici kod Pidne gdje su se legije suprotstavile falangi, manipule su morali biti zbijenije kako bi se suprotstavile zbijenoj formaciji falange. Oružane snage Republike su se borile u dugim „tankim" linijama, što im je omogučavalo da i u slučaju da su brojčano slabiji zaobilaze neprijatelja koristeći dubinsku formaciju. Prvi su bacali koplja i započinjali čarkanje veliti sa konjanicima na krilima, dok bi teška pješadija započela napredovanje. Zatim bi se veliki povlačili, a hastati i trijariji bi bacili pravu kišu sulica na neprijateljski poredak, nastojeći ga poremetiti. Onda bi krenuo pješadijski udar hastata. Ako

bi on bio uspješan, njima bi se pridružili principi kako bi popunjavali prazne zone i vršili dodatni pritisak na neprijetelja. U ovom slučaju bi trijariji krenuli da preko krila zaobiđu neprijatelja. Ako je napad hastata bio neuspješan, oni bi se povlačili iza principa koji su preuzimali njihovu ulogu. Trijariji bi bili posljednja linija.

Neposredno prije bitke vojskovođa bi pozivao augure koji bi saznavali jesu li im bogovi naklonjeni, zatim bi se obratio javno vojnicima. Bitku su uglavnom prvo započinjali veliti i konjanici, a legije su kretale u napad na znak trube. Hastati bi prvi udarili na neprijateljske linije, udarajući protivnika u lice sa svojim štitovima, i koristeći svoje mačeve da sijeku i probadaju neprijatelja i tako izazivaju paniku u njegovim redovima. Glavna taktika se sastojala u tome da se neprijatelj natjera u bijeg, što je moguće brže. Time bi se narušila njegova borbena linija, a legionari i saveznici bi mogli da naprave pravi pokolj među tako razbijenim neprijateljima. Preferirali su ubadanje u zonu jetre, jer bi tako izazivali najveće krvarenje kod protivnika.

U velikoj većini slučajeva zapovjednici na terenu nisu bili veliki i talentirani taktičari, i uglavnom su se oslanjali na okretnost, pokretljivost i disciplinu vojnika i šablonski pristup borbenom poretku. Zato su pobjede oružanih snaga Rimske države često rezultat ne taktičke umješnosti komandanta, nego snage i umijeća redova i iskustva i odgovornosti centuriona. Doktrinarni cilj je bio samo jedan : uništiti središte neprijateljskog poretka i tako razbiti njegovo jedinstvo i borbeni duh. Međutim kada bi nasuprot sebe imali neke taktičke genije kao što je bio Hanibal, takva taktika je mogla završiti katastrofom. Ipak je poslovična rimske osobina brze prilagodbe i usvajanja, omogučavala i improvizaciju i prilagođavanje uobičajene taktike i borbenog poretka. Ma koliko borbeni poredak oružanih snaga Rimske države bio šabloniziran, on je u odnosu na druge borbene

poretke (falangu, hoplitski poredak...itd...) tadašnjeg vremena ipak bio najviše pogodan za elastičnije pristupe i prilagodbu stanju na terenu i potrebama rata. Umješniji i inteligentniji komandanti su tu njegovu osobinu mogli odlično iskoristiti, kao npr. Tit Flaminin u bici kod Kinoskefale, Scipion Afrikanac kod Zame, Cezar u nizu bitaka. Vojska se nekada koristila i posebnim poretcima, kao što su klinasti bojni red (*cuneus*) po kojemu se kolona šire stvarajući oštri ugao, tzv. *orbis* kada se vojnici rasporede u krug kako bi odolijevali napadu sa svih strana i četverougaoni poredak.

Ono što je bitno reći za organizaciju oružanih snaga Rimske države to je da je ona bila dosta fleksibilna i prilagodljiva novonastalim uvjetima. Tako se nisu samo preuzimali tipovi oružja, nego i poretci, rasporedi pa i strateško – taktičke zamisli. Zato se i strategija i taktika oružanih snaga Rimske države mijenjala, dorađivala i usavršavala.

Plijen

Ratni plijen se sabirao i bio je predavan kvestorima koji bi ga prodavali u ime erarija, ali često zapovjednik dosudi vojsci plijen, koji se onda raspodijelio na jednake dijelove. Zapovjednik je mogao i da plijen po kvestorima rasproda i onda novce da podijeli među vojnike i oficire. Dobit od ratnog plijena se dijela na osnovi jasno utvrđenih kriterija. I zato je pogrešno tumačiti raspodjelu plijena među rimsko – italskim vojnicima kao neku vrstu kaotične masovne grabeži i pljačke i trke vojnika da uzmu što je moguće više. U svemu je postojao javno preciziran red, pa i po ovom pitanju. Ono što je neprijatelj oteo Rimljanima ili njihovim saveznicima, povratilo se pravim vlasnicima. Ako je koji vojnik što zarobio i oteo u toku bitke, ostalo mu je i kasnije kao svojina. A da bi neko mogao prepoznati svoje stvari među sakupljenim plijenom, plijen je neko vrijeme javno izložen. I zarobljenici su smatrani ratnim plijenom, te su prodavani u roblje (pri

čemu su označavani vijencem na glavi) ili zadržavani kao robovi Republike. Rijetko bi se dozvoljavalo da zapovjednik dopusti da pojedinac prisvoji roba. Zarobljenici su se mogli i otkupiti od svojih srodnika ili svoje zajednice.

Kazne

Disciplina je i u Srednjoj Republici ostala vrlo stroga, te je zapovjednik ili vojskovođa mogao svakog oficira ili vojnika kazniti smrću ili ga dati išibati i bičevati. I to ne samo zbog zločina i izdaje, nego i zbog toga ako se oficir nije držao zapovijedi, ili ako je neko vojno odjeljenje dalo zaskočiti ili je ostavilo bojište. To pravo im je davao *sacramentum*. Vojskovođe su zbog neposlušnosti ubijale i vlastite srodnike, a kažnjavali su i čitave legije. Preživjeli pojedinci iz vojske koju je porazio Hanibal, su bili protjerani iz Italije, da bi se vratili kući tek nakon 14 godina.

Konzul izdaje potrebna naređenja vojnim tribunima, oni ih predaju centurionima i konjanicima, a ovi kada za to dođe vrijeme vojnicima. Posebna se pažnja posvećuje stražarskoj dužnosti i sustavu lozinki, o čemu Polibije vrlo detaljno govori. Kazne za one koji su se ogriješili o stražarske dužnosti su bile vrlo stroge, kao što je kolektivno batinjanje i kamenovanje (*fustuarium*), od strane svojih suboraca čiji su životi dovedeni u opasnost nepažnjom osuđenoga. Onima koji su uspjeli preživjeti ovu kaznu i pobjeći, je zabranjeno da se vrate u domovinu, a nijedan rođak se ne bi usudio da im pruži utočište u svome domu. Kazne za neizvršavanje stražarske dužnosti nisu ograničene samo na vojnike u taboru, nego i na njihove starješine. Po Polibiju (VI, 37): „Vojnici su obavezni da slušaju tribune, a tribuni konzule. Tribun može da izriče novčane kazne, plijeni imovinu i bičuje vojnike, a kod saveznika isto pravo pirpada prefektima. Batinjanjem se kažnjava i svako ko nešto ukrade iz tabora, zatim onaj ko lažno svjedoči, onaj ko

se otkrije u zloupotrebi svoga tijela (odnosno u homoseksualnom aktu op. a.) i onaj ko je tri puta kažnjen zbog istog prekršaja. To su prekršaji koji se smatraju zločinima. U kukavičluk i ponašanje nedostojno vojnika ubrajaju sljedeće prekršaje: ako neko tribune lažno izvjesti o svojoj hrabrosti da bi dobio odlikovanje, ako vojnik određen u zaštitnicu iz straha napusti svoj položaj, ili ako neki vojnik iz straha u toku bitke odbaci oružje. Zato pojedini vojnici iz obezbjeđenja svjesno odlaze u smrt, tj. ne napuštaju položaj ni pred navalom brojnijeg neprijatelja, plašeći se pomenute kazne. Isti strah navodi i borce koji su u borbi ispustili štit, mač ili neki drugi dio naoružanja da se nerazumno bacaju među neprijatelje, nadajući se da će povratiti ono što su izgubili ili smrću izbjeći javnu sramotu i nasilje svojih drugova." Polibije nadalje opisuje i kolektivno kažnjavanje, odnosno kada čitava jedinica napusti položaj, poznato kao decimacija. Riječ je da se iz reda jedinice koja je pobjegla, kockom izabere 10% vojnika i da se oni kazne bespoštednim batinjanjem. Ostali vojnici iz kaženjene jedinice umjesto sljedovanje pšenice dobivaju sljedovanja ječma i borave van tabora i njegove sigurnosti. Postojale su i blaže kazne, kao što su oduzimanje čina, gubitci povlastica, sramotno otpuštanje iz vojske i tjelesne kazne.

Trijumf, ovacija i odlikovanja

Ali disciplinu nisu održavale samo kazne. *Devotio* (spremnost da se žrtvuje za veći cilj) je bio središnji rimski vojni ideal i činio je srž vojne zakletve. Ova spremnost se odnosila od redova i regruta sve do najviših zapovjednika. Tako su pored kazni postojale i nagrade.

Po Polibiju, VI, 39: "Rimljani imaju i odlično sredstvo za podsticanje mladih vojnika na borbu. Naime, kada dođe do bitke i neki od njih pokažu hrabrost, konzul saziva skupštinu legija i predstavlja sve koji su se istakli nekim izuzetnim djelom. Potom hvali hrabrost svakog

pojedinačno i iznosi druge podatke iz njegovog života koji zaslužuju pohvalu, a onda vojnik koji je ranio neprijatelja dobija koplje, onaj koji ga je ubio i opljačkao, ako je pješadinac fijalu, a ako je konjanika faleru (ranije samo koplje). Ovi pokloni se ne dobivaju ako neko u regularnom boju ili u zauzimanju grada rani neprijatelja ili opljačka oružje sa ubijenog neprijatelja, več ako to uradi u čarkama i sličnim situacijama u kojima nema potrebe za borbom prsa u prsa, a on se dobrovoljno i po sopstvenoj odluci izloži toj opasnosti."

Najveća nagrada je bio trijumf. Rimski trijumf (*triumphus*) je bio i građanska i religijska ceremonija. Njegovo porijeklo ostaje nepoznato, a rimska tradicija prve trijumfe smješta još u vrijeme prvih kraljeva. Trijumf je bila javna proslava vojnog uspjeha određenog zapovjednika, kojim je uspješno završio vanjski, strani rat. Zapovjednik koji proslavlja trijumf je u danu trijumfalne procesije se po svome statusu približavao „kraljevskom" ili božanskom aspektu. On je nosio *regalia* (odnosno *corona triumphalis, tunica palmata, toga picta*), koja se tradicionalno veže za drevnu rimsku monarhiju i za statuu Kapitolinskog Jupitera, odnosno imao je potpuno obojenu u purpur (trijumfalnu), zlatom ukrašenu, togu (*toga picta*/obojena toga), lovorov vijenac na glavi, crvene čizme i možda u crveno obojeno lice (kao rimsko vrhovno božanstvo). Trijumfalni zapovjednik je nazivan *vir triumphalis* do kraja svoga života. Nakon smrti, on je na sahrani svakoga od svojih potomaka bio predstavljan od unajmljenog glumca koji je nosio njegovu posmrtnu masku (*imago*) i obučen u trijumfalnu togu.

Za vrijeme Republike, trijumf je bio najveća počast, ali da bi se zadovoljilo dobivanje prava na trijumf zapovjednik je morao da ostvari određene uvjete:

1. Izvojuje pobjedu nad vanjskim neprijateljem (onima koji nemaju rimsko građanstvo) u kojoj je ubijeno najmanje 5 000 neprijateljskih ratnika/vojnika.
2. Da od vojnika dobije naziv *imperator* i da je u trenutku toga čina bio izabrani magistrat ili promagistrat sa *imperium.*
3. Dovede vojsku kojom je zapovjedao kući, označavajući tako da je rat zaista gotov i da vojska više nije potrebna. Ovo pravilo se samo primjenjivalo na građansku miliciju.
4. U republikanskom sustavu, Senat je bio taj koji je davao dozvolu za održavanje trijumfa na osnovi zadovoljavanja gore navedenih uvjeta.

Unutarnji (građanski) ratovi teorijski ne zaslužuju trijumf, a pošto poražena vojska mora biti teorijski gledano „prava vojska”, ona ni ugušivanje ustanaka robova (ma koliko bili snažni i opasni) ne zaslužuje pravo na trijumf. U postrepublikansko doba, pravi trijumf je bio rezerviran samo za cara ili njegovu familiju. Ako je zapovjednik bio od cara nagrađen trijumfom, on je marširao sa određenim brojem svojih vojnika.

Sama trijumfalna procesija počinje van „servijanskih zidina” na Marsovom polju. *vir triumphalis* ulazi u grad u zaprežnim kolima kroz *Porta triumphalis*, koja se samo otvaraju za ove prilike. Kako ulazi u grad, definiran sa *pomerium*, trijumfalni zapovjednik se sreće sa senatorima i magistratima i zakonski predaje svoje zapovjedništvo. Procesija zatim nastavlja duž *Via triumphalis* preko *Circus Flaminius* do *Circus Maximus*. Zarobljeni neprijateljski vođa je mogao biti odveden u *Tullianum* i zadavljen (neki su doživjeli takvu sudbinu, neki nisu). Procesija zatim nastavlja duž *Via sacra* do Foruma i penje se na Kapitol do hrama Kapitolinskog Jupitera, gdje se nalazi i njena finalna destinacija. Na Kapitolu je trijumfalni zapovjednik žrtvovao

bijele bikove Jupiteru. Zatim je ulazio u hram da ponudi svoj lovorov vijenac kao znak da on nema intencija da postane kralj Rima. Čitava linija procesije je bila obrubljena sa masom koja je pozdravlja trijumfalnog zapovjednika, Rim, vojsku i zasipala ih cvijećem. Sam red povorke je isto bio preciziran i to prvo idu trubači, zatim kola sa ratnim plijenom, onda bijeli bikovi radi žrtvovanja, zatim oružje i simboli poražene zemlje, zarobljene neprijateljske vođe sa svojim bližnjima i drugim zarobljenicima, zatim liktori zapovjednika / imperatora koji slavi trijumf sa fasces na kojima se nalaze vijenci, lično *vir triumphalis* u kolima koje vuku dva (kasnije) četiri konja, odrasli sinovi i oficiri trijumfalnog zapovjednika, i na kraju vojska ali bez oružja i opreme (jer se procesija održava unutar pomeriuma), ali obućena u toge i sa vijencima na glavama. Ovo je isto potpuno drugačije od uobičajene, ali pogrešne, predstave rimskog trijumfa u modernoj kulturi po kojoj su naoružani i u potpunosti oklopljeni vojnici stupali u trijumfu. U trijumfu su išli i *camilli*, djeca koja su posluživala svećenike pri žrtvovanju. Pored kola trijumfatora tiskalo se mnoštvo glumaca (*ludiones*) koji su po etrurskom običaju plesali i svirali i izvodili šaljive pokrete. Iza trijumfatorovih kola su išli i građani koje je neprijatelj bio zarobio, a koje je pobjeda oslobodila. Oni su na obrijanoj glavi nosili kapu oslobođenika. U pojedinim opisima trijumfa se spominju i egzotične životinje, muzičari i robovi koji nose slike pokorenih gradova i znakove sa imenima pokorenih naroda. Učesnici u procesiji kao i okupljeni narod je često pjevao šaljive (koje su mogle biti i prilično oštre) pjesme na račun svoga trijumfalnog zapovjednika, kako bi se odagnali uroci. *Vir triumphalis* je na svojim kolima bio u društvu i roba koji je držao zlatni vijenac iznad trijumfatorove glave i konstantno ga podsjeća na njegovu smrtnost šapučući na njegovo uho. Tačne riječi koje rob izgovara nisu poznate, ali možda su bile *respica te, hominem te memento* (“gledaj oko sebe, sjeti se da si samo čovjek”) i *memento mori* (“sjeti se da si

smrtan”). Kada se trijumfalna ceremonija završi, hramovi se drže otvorenim i tamjan se spaljuje na oltarima, vojnici se raspršе po gradu da slave, a često se služio navečer trijumfalnog dana i banket za građane. Kako bi se bolje proslavio trijumf, ponekad se podizao određen monument, što je bilo porijeklo trijumfalnih lukova.

Trijumfi su zapisivani u *fasti triumphales* (također nazivani i *acta triumphalia*) i sačuvani su u fragmentarnom obliku na ispisanim kamenim pločama koje su podignute na *Forum Romanum* za vrijeme vladavine Augusta (do oko 12. god. p. n. e.). Ti *fasti triumphales* (koji su bili dio augustovskih *fasti capitolini*) bilježe preko 200 trijumfa, počinjući sa Romulom i završavajući sa Kornelijem Balbom 19. god. p. n. e. Trijumfalni fasti daju ime trijumfalnog zapovjednika, njegovu filijaciju (ime oca ili djeda), zatim ime pobijeđenog naroda, države, zemlje, zajednice (radi čega je zapovjednik i nadgrađen trijumfom) i na kraju datum trijumfalne procesije. Pretpostavlja se da je do kraja Rimske Države bilo održano oko 500 trijumfa.

Mali trijumf nazivan je ovacijom. U tom slučaju vojskovođa je ulazio u Rim na konju ili pješice, na glavi je imao mirtin vijenac i bio je odjeven u običnu togu. Dan ranije bi na albanskom gorju vojskovođa izveo čin žrtvovanja.

Zapovjednici, oficiri i vojnici koji bi se istakli u borbama, mogli su dobiti razne nagrade. Najveće i najređe odlikovanje u Republici i ranom Carstvu je bio vijenac od trave ili „kruna blokade” (*corona obsidionalis* ili *corona graminea*), koji se dodjeljivao zapovjedniku koji probio blokadu oko opkoljene rimske armije. Kruna je napravljena od biljnog materijala uzetog sa bojišta, uključujući travu, cvijeće, pa i različite žitarice. Za spašavanje rimskog građanina ili saveznika dobivao se vijenac od hrastovog lišća (*corona civica*). Zlatnim vijencem (ukrašenim sa prikazima kula i zidina grada)

nagrađivan je onaj tko bi se prvi popeo na zid neprijateljskog grada i uspješno tamo postavio znake svoje armije (*corona muralis*). Zlatna kruna (ukrašena sa palisadama koje se upotrebljavaju u formiranju odbrambenih fortifikacija) se dodjeljivala onome koji bi se prvi uspeo na odbrambene pozicije protivničkog tabora, kampa ili logora (*corona vallaris* ili *corona castrensis*). *Corona classica* ili *rostrata* se dodjeljivala onom zapovjedniku koji je ostvario veliku pobjedu na moru. *Corona aurea* („zlatna kruna“) se dodjeljivala onima koji su ubili neprijatelja u pojedinačnoj borbi i držali prostor do kraja bitke. Od drugih odlikovanja vrijedi navesti *hasta pura* ili *hasta donatica* (ceremonijalno koplje bez željeznog vrha), *phalera*e-ornamentirani disk od metala koji se pričvrščivao na pojas ili na konjsku ormu i *vexillum* (mala srebrna kopija bojnog znaka ili zastave).

Corona civica

Corona obsidionalis

Corona classica

Corona muralis

Ilustracije preuzete iz Connolly, 1991:63.

Po Polibiju, VI, 39: „Ovakvim podsticajima Rimljani navode na takmičenje i revnost u borbama ne samo koji su prisutni i sve slučaju, nego i one koji ostaju kod kuće. Naime, dobitnici pomenutih darova ne samo da stiču slavu u vojsci i domovini, već po povratku u svoje gradove u punom sjaju učestvuju u svim svečanostima zato što je samo onima koje su konzuli odlikovali za hrabrost dozvoljeno da nose svoja odlikovanja. U kućama osvojeno oružje iz plijena postavljaju na najistaknutija mjesta i na taj način ističu dokaze i znake svoje hrabrosti. Da zaključim, kad Rimljani počastima i kaznama u vojsci posvećuju toliku pažnju i brigu, prirodno je da se njihovi ratni poduhvati završavaju uspješno i sjajno.“

Česti ratovi doprinijeli su tome da je vojni život bio svakodnevna pojava, da se vojnici nisu odvikavali od vojne službe, već se čeličili i stjecali ratno iskustvo. Višem staležu Rimljana samo je služba u vojsci mogla otvoriti političku karijeru. U IV. i III. st. p. n. e.vojna se služba još nije bila pretvorila u profesiju i vojska je čuvala raniji seljački karakter, tako da je poslije pohoda većina vojnik težila povratku kući.

Ratna mornarica

Za razliku od kopnene vojske, na moru je stanje bilo kvalitativno drugačije. Za razliku od Grka i Kartaginjana Rimljani nisu imali izraženu pomorsku tradiciju. Da to nadoknade Republika je sklapala sporazume sa pomorskim silama kako bi imala kakvu takvu podršku i na moru, te je učvršćivala obalu naseobinama i utvrdama. Porijeklo same ratne mornarice (*classis*) Republike je nejasno. Tako se spominje jedan ratni brod koji je vodio izaslanstvo u Delfe 394. god. p. n. e. Ako je ratna mornarica i postojala u ovim ranim periodima Republike, ona je morala biti neznatna. Republika je 311. god. p. n. e. birala dvojicu dužnosnika → *duumviri navales classis ornandae reficiendaeque causa,* čiji je zadatak bio da se brinu o ratnoj mornarici. Uskoro je Republika dobila i prvu flotu, koja se sastojala

od 20 brodova, najvjerojatnije trirema (sa tri reda vesala), a svaki od dvojice dužnosnika je zapovijedao eskadronom od 10 brodova. Tako su i na primjeru mornarice, Rimljani utvrdili pravo kolegijalne uprave. Ali i tada je mornarica ostala efemerna borbena formacija, koja se održavala više u smislu obalne straže (koja se obračunava sa piraterijom), nego stvarne vojne sile. Zato se i desilo da je bila lako poražena 282. god. p. n. e. od iskusnije i bolje tarentinske mornarice. U mornarici su služili najsiromašniji građani (*capite censi;* proleteri), oslobođenici, stranci, raznorazne skitnice i sl. Nakon samnitskih i Pirovog rata Rimljani su se za eventualne borbene potrebe služili i mornaricama grčkih gradova južne Italije, koji su postali *socii navales* Republike. Prvi ozbiljniji korak ka stvaranju organiziranog mornaričkog sustava učinjen je tek 267. god. p. n. e., kada su imenovana 4 pomorska kvestora (*quaestores classici*) u Ostiji, Kalesu, Ariminiju i na jednom za sada još uvijek nepoznatom mjestu. Moguće je da je njihov zadatak bila i koordinacija i nadzor nad južnoitalskim savezničkim brodovljem. I sa tom situacijom je Republika dočekala 264. god. p. n. e.

Brojno stanje

Način ustrojstva srednjerepublikanske vojske je bio takav da su praktično svi muškarci – građani služili u vojsci, i to u više kampanja. Za vrijeme samnitskih ratova u godišnjim kampanjama se u vojsci nalazilo 16 % svih muških vojnih obveznika, a u vrijeme iznimne opasnosti ta bi brojka rasla na 25 %. U vrijeme II. punskog rata ovaj procent će se uveliko povećati, posebno u postkanskom razdoblju. Tada će se skoro 2/3 svih rimskih građana u statusu *iuniores* nalazi u kontinuiranoj, višegodišnjoj službi i pod oružjem. Nakon Kane su u vojsku mobilizirani čak i oslobođeni robovi, te dječaci koji još uvijek nisu dostigli uobičajenu i propisanu dob za novačenje. To je naravno imalo devastirajući efekt po privredu Italije, jer je nedostajalo radne snage na poljima.

Helenistički istok

Nakon smrti Aleksandra Velikog 323. god. p. n. e., njegova država se raspala u vihoru dijadoških ratova, odnosno u borbama njegovih generala. To nesređeno i nestabilno stanje je bilo pravilo od rijeke Inda i Baktrije na istoku do Epira, južne Ilirije i Kirenajke na zapadu. Nakon više decenija međusobnih borbi grčko – makedonskih ambicioznih i bezkrupulosnih vojskovođa koji su praktično rasturili nasljeđe svoga vrhovnog zapovjednika, polako su se kristalizirate glavne helenističke države:

1. Egipatska kraljevina Ptolemeida ili Lagida je predstavljala centraliziranu političku tvorevinu, koja je posjedovala ogromne izvore sredstava. Njen osnivač (po kojem dinastija nosi ime) bio je Ptolemej I. Soter, sin Laga (vl. 323. - 283. god. p. n. e., a od 305/304 god. p. n. e. je uzeo titulu faraona), koji je bio jedan od najracionalnijih i najmudrijih od svih dijadoha i Aleksandrovih generala. On se odrekao među prvima težnje za svjetskom vladavinom i obratio pažnju na konsolidaciju i jačanje svoje države. Ali su i on i njegovi najbliži nasljednici, oslanjajući se na veliku plaćeničku vojsku, vodili agresivnu vanjsku politiku u istočnom dijelu mediteranskog bazena. Kraljevi Ptolomeida, iako makedonskog porijekla, grčkog jezika i nesumnjivo helenističke kulturne pripadnosti smatrali su se legitimnim faraonima Egipta, kao njegova XXX. dinastija. Vladari ove dinastije su po pravilu nosili ime Ptolemej i pod njihovom vlašću nalazili su se: Kirenajka, veliki dio levantske obale Sredozemnog mora, otok Kipar, kao i niz ostrva i primorskih gradova u Egejskom moru. Dinastija Ptolemeida je svoju vladavinu oslanjala na golemim resursima egipatske zemlje, posebno u žitaricama, i na značenju

Aleksandrije (osnovane kao grčki grad, sa grčko-makedonskim kolonistima i sa kasnijim velikim naseljavanjem Jevreja), kao velikog grada, glavne luke i kulturnog i populacionog, pa samim tim i privrednog centra mediteranskog i helenističkog svijeta. Međutim, naknadno su se sve više nalazili pod pritiskom susjedne Seleukidske kraljevine koja ih je postupno potiskivala sa Levanta. Opadanje Ptolemeida započinje sa Ptolemejom IV. Filopatorom (vl. 221. – 205. god. p. n. e.) i pored velike egipatske pobjede kod Rafije 217. god. p. n. e. nad Seleukidima. Postupni dekadens ptolomeidske kraljevine je prilično dugo trajao i ona je bila posljednja helenistička država koja je postala rimska provincija (iako se stoljećima prije nalazila pod rimskim utjecajem).

2. Kraljevina Seleukida je bila ubjedljivo najveća po prostranstvu od helenističkih država i načelno se prostirala od Sredozemnog mora i Male Azije do granica Indije i Baktrije (sa centrom u Mezopotamiji i Siriji). Ime je dobila po Seleuku I. Nikatoru („Pobjedonosnom" vl. 311. – 281. god. p. n. e.), isto jednom od Aleksandrovih zapovjednika. Seleukidska dinastija, čiji su vladari većinom nosili imena Seleuk ili Antioh (kasnije i Demetrije, Diodot, Aleksandar, Filip), se sastojala od područja koja su bila različita u privrednom, kulturnom i etničkom pogledu i u kojima su postojala jaka centrifugalna nastojanja. Seleukidska dinastija je isto bila nosilac helenističke kulture i bila je zaslužna za njeno promicanje na istoku. Seleukidi nisu mogli zadržati u svojim rukama čitav teritorij koji su naslijedili poslije smrti osnivača dinastije. Helenizacija je istočne pokrajine najmanje zahvatila. U njima vlast nasljednika Aleksandra

Makedonskog nikad nije bila čvrsta. Grčki kolonisti u Baktriji stvorili su svoje nezavisno kraljevstvo. Sredinom III. st. p. n. e. u sjeveroistočnim područjima nastaje Partska kraljevina iranskog jezika i kulture pod dinastijom Arsakida. Njeni osnivači pripadali su polunomadskim narodima koji su živjeli u stepskom pojasu istočno od Kaspijskog jezera, u oazama današnjeg Turkmenistana. Parti napušta rodne stepe i, počevši od sredine III. st. p. n. e., oduzimaju Seleukidima niz istočnih satrapija. Tako je udaren temelj kraljevini Parta, čije je osnivanje bilo posljedica reakcije na helenizam i obnove iranstva nakon što je Aleksandar Veliki uništio Perzijsko Carstvo Ahemenida (iako su arsakidski vladari i partsko – iranski velikaši njegovali i tekovine helenističke kulture). Ipak pojedini seleukidski vladari su pokušavali povratiti raniju slavu i moć Kraljevine, kao npr. Antioh III. Veliki (vl. 223. – 187. god. p. n. e.). Najvažniji gradovi su bili Antiohija u Siriji i Seleukija u Mezopotamiji, koji su bili i centri helenističke kulture.

3. Vanjsko slabljenje i unutarnje borbe u samoj kraljevini Seleukida iskoristili su sitni maloazijski dinasti. Osobito veliko značenje stekla je Pergamska kraljevina na čelu sa dinastijom Atalida. Prijestolnica Atalida bio je grad Pergam (danas turski grad Bergama), po kojem je Država i nosila ime. Pergam se za vladavine Atalida pretvara u jedan od najsnažnijih kulturnih središta helenističkog Istoka. Politika pergamskih kraljeva imala je za cilj održavanje ravnoteže u sustavu helenističkih država i njihovu vlast nad zapadnom Male Azije. Radi toga je rano stupila u intenzivne odnose sa Republikom. Osim Pergamske kraljevine, svoju samostalnost su izvojevale i druge maloazijske države kao Pont, Bitinija,

Kapadokija, Galatija. U ovim maloazijskim državama i kraljevinama miješali su se starosjedilački maloazijski elementi sa onim helenističkim, iranskim i keltskim. U blizini jugozapadne maloazijske obale, veliko značenje je stekao otok Rodos koji je bio bogata trgovačka republika sa jakom mornaricom. Na sjevernim obalama Crnog Mora se nalazila Bosporska kraljevina kojom je vladala dinastija Spartokida, sa sjedištem države u Pantikapeju (današnju Kerč) koja je primarno okupljala grčke kolonije sa ovog prostora. Ova kraljevina je bila veliki izvoznik neophodnih resursa za mediteranski svijet.

4. Kraljevina Antigonida je bila teritorijalno najmanja, ali sa najvećim znaćenjem jer je zahvatala matično makedonsko i balkansko područje. Njen pravi osnivač je Antigon Gonata (vl. Od 276. do 239. god. p. n. e.), unuk Antigona Jednookog (jednog od najvećih dijadoha i generala Aleksandra Velikog) i sin Demetrija Poliorketa („Obsađivaća", isto jednog velikog dijadoškog vojskovođe). Kraljevi Antigonidi nastavili su tradicije Filipa II. i Aleksandra Velikog, oslanjajući se na lokalnu aristokraciju i na discipliniranu vojsku, povezanu sa narodom, nasuprot helenističkim državama Ptolemeida i Seleukida, gdje su domaćem stanovništvu nametnute tuđinske vladavine grčko – makedonske (helenističke) elite i kolonista. Makedonski kraljevi vodili su dugotrajnu i upornu borbu sa drugim državama za hegemoniju nad grčkim gradovima i otocima egejskog mora. Njihovi sukobi sa grčkim savezima i državama su bili kronični za cijelo vrijeme III. st. p. n. e. Svoj vrhunac je antigonidska Makedonija doživjela za vladavine Antigona III. Dosona (vl. 229. – 221. god. p. n. e.)

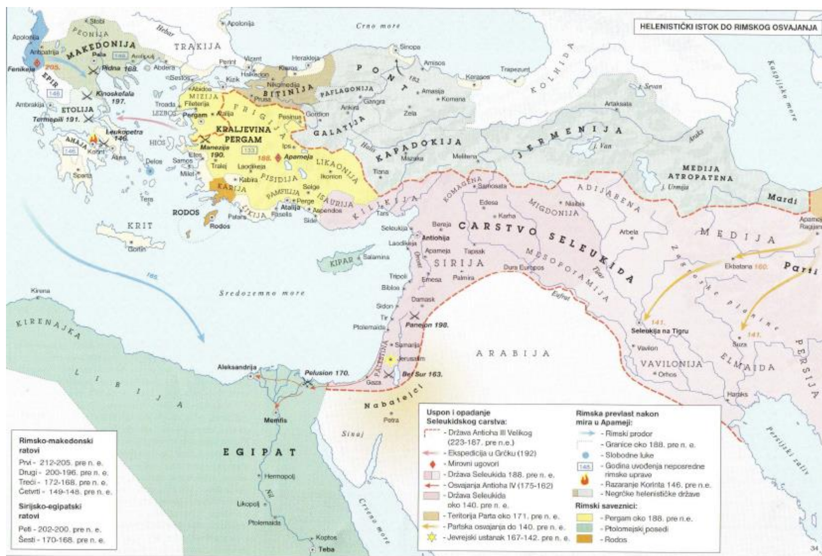
5. U helenističko doba balkanska Grčka je proživljavala razdoblje opadanja, uzrokovano i zbog dugotrajnih dijadoških ratova, keltske invazije, uspona Antigonida i sukladno tome ratova sa Makedonijom (koja je upravljala cijelim nizom ključnih pozicija u balkanskoj Grčkoj), i naravno iseljavanjem u bogate istočne zemlje kojima vladaju helenistički kraljevi. Kratki period oživljavanja grčkog obrta i trgovine, nastao u svezi s pohodima Aleksandra Makedonskog, nije dugo trajao. Zbog razvitka novih privrednih centara na Istoku, kao i zbog porasta grčkih gradova na periferiji, stari grčki centri gube svoje prijašnje ekonomsko i političko značenje. Atena je uspjela sačuvati svoje značenje kulturnog i obrazovnog centra, ali nije igrala nikakvu važniju ulogu u vanjskoj politici. Sparta se našla u dubokoj ekonomskoj, imovinskoj, društvenoj i samim tim političkoj krizi, koja je rezultirala teškim unutarnjim borbama i pokušajima revolucionarnog i ultrademokratskog (shvaćeno u antičkom, a ne modernom smislu) prevrata od strane Agisa IV. i konkretnije od Kleomena III., što je zavrilo u kontrarevolucionarnoj interevnciji, bitki kod Selasije 222. god. p. n. e. i prvoj stranoj vojnoj okupaciji Sparte. U balkanskoj Grčkoj se javljaju sada savezi federalnog ili konfederalnog tipa, od kojih su najznačajniji Ahajski (sa središtem na Peloponezu) – najvažniji ahajski lider je bio Atal iz Sikiona - i Etolski (sa dominacijom u središnjoj i sjevernoj Grčkoj). Oba saveza su težili učvršćenju svog položaja, koristeći se vanjskopolitičkim proturječnostima i suparništvima helenističkog svijeta. Dugo vremena Ptolomeidi su podržavali te saveze, da bi oslabili Makedoniju, ali radi borbe protiv spartanskog kralja-reformatora Kleomena III., Ahajski savez napustio je svoju tradicionalnu politiku i stupio u savez sa Makedonijom,

plašeći se jačanja revolucionarnih i ultra-demokratskih struja na Balkanskom poluotoku. Nasuprot njima, Etolski savez je ostao u neprijateljstvu prema antigonidskoj Makedoniji i ušao je u savez sa Rimskom Republikom. Borbu balkanskih Grka protiv Antigonida i njihovih saveznika potpomagali su Pergam i Rodos, koji su se plašili da Makedonija ne monopolizira trgovinu u području Helesponta i Crnog mora, pa su težili njenom slabljenju i čuvanju postojećih odnosa (*status quo*).

Početak raspada helenističkog sustava

Kraj III. i početak II. st. p. n. e. Donio je konačno raspetljavanje odnosa na helenističkom istoku. Poslije uspješnih pohoda na istočnom pravcu, seleukidski vladar Antioh III. je učvrstio položaj svoje kraljevine i težio je proširenju njenih granica na zapadu. Kada je 204. god. p. n. e. umro Ptolomej IV. i kao nasljednik ostao njegov šestogodišnji sin Ptolomej V. Epifan, kraljevi Sirije i Makedonije Antioh III. i Filip V. sklopili su savez, koji je za glavni cilj imao podjelu posjeda Ptolomeida i ofenzivu na male nezavisne države (Filip V. bi dobio Kiklade, Joniju i Kirenajku, a Antioh III. bi dobio Egipat, ostatak ptolemeidskog Levanta i Kipar). Antioh je upao u južnu Siriju, a Filip V. osvajao je posjede Ptolomeida u egejskom bazenu i vršio pritisak na druge grčke zajednice u ovom području. Male istočne države (Pergam, Rodos, Atena), kao i Egipat, koji je u to vrijeme oslabljen u vojnom pogledu, obratili su se za pomoć Rimu. Jačanje jedne od država ili obiju agresivnih država na račun malih susjeda, tj. narušavanje tradicionalnog sustava ravnoteže, nije išlo u prilog Republici, kojoj je za vrijeme II. punskog rata bila zaprijetila opasnost od makedonske invazije na Italiju.

Za helenističke države pojava rimske države kao sile na Mediteranu je bila činjenica na koju su morali ubuduće da računaju, međutim njenu dalekosežnost nisu, na svoju žalost, pravilno shvatili. U stalnim ratovima između država-nasljednica carstva Aleksandra Velikog, helenistički vladari i helenski polisi su smatrali da bi im Rim mogao pomoći u njihovim razmiricama. Na takav način uvučena u helenistički svijet istočnog Mediterana Rimska Republika je došla, ali neočekivano za Helene, i ostala, postajući baštinik tekovina helenističkih kraljevstava, saveza i polisa.

Karta preuzeta iz Brujić, 2005:75.

Rimska diplomatska aktivnost

Od početka III. st. p. n. e. Republika vodi intenzivnu vanjsku politiku na euromediteranskoj pozornici. Vanjskopolitičkim stvarima rukovodi Senat, dok su komicije zadržale u načelu vrhovna prava : objavu rata i sklapanje mira, ali u praksi njima su podnošene na potvrdu već gotove odluke. I samo u rijetkim slučajevima odluke komicija kosile su se sa odlukama Senata. U vezi sa novim prilikama oblikuju se i usavršavaju metode rimske diplomatije. Rimska diplomatija je odigrala prilično veliku ulogu i u doba borbe Rima za hegemoniju u Italiji, i u vrijeme punskih ratova. U III. st. p. n. e. Rimljani su mnogo što preuzeli iz postojeće diplomatske prakse helenističkih zemlja (parola borbe za slobodu grčkih polisa, sustav protektorata, podjela sfera utjecaja). Kao ni ostale zemlje antičkog svijeta, ni Rim nije imao stalnih diplomatskih predstavnika nalik na današnje ambasadore. Veliku ulogu u diplomatskom životu igrale su delegacije. Isprva dužnost poslanika vrše svećenici fecijali, ali tijekom vremena fecijalima ostaje samo vršenje tradicionalnih vjerskih obreda koji su pratili razne vanjskopolitičke akte, dok se pregovori i druge diplomatske misije povjeravaju posebnim poslanicima (*legationes*), koje imenuje i kojima rukovodi Senat i koja se sastoje od njegovih članova. Poslanstva su uživala posebne privilegije, ličnost poslanika smatrana je svetom. Ubojstvo ili uvreda poslanika često su služili kao povod ratu. U to vrijeme u Rimu se formiraju običaji u vezi sa prijemom poslanika. Rimski izaslanici su uživali i određeni ugled i autoritet jer su djelovali u ime sve jaće Republike, pa je npr. ptolemeidski dvor u Egiptu zamolio Rimljane da preuzmu skrbništvo nad malodobnim kraljem, na sto su u Rimu pristali i poslanik Marko Emilije Lepid je 201. god. p. n. e. u Aleksandriji preuzeo to „skrbništvo."

II. makedonski rat od 200. do 197. god. p. n. e. [99]

Kraj II. punskog rata, nesumnjivo je otvorio pitanje reguliranja odnosa na Balkanu (na kojem su Rimljani bili prisiljeni da se djelomice povuku pred Filipom V.). A i pritisak Filipa V. se nastavljao na balkanske i zapadno maloazijske Grke, koji su se za pomoć sada okretali prema Republici. Vojnim operacijama na južnom Balkanu prethodili su složeni diplomatski pregovori. U Rim su upućene delegacije helenističkih kraljevina i polisa. Veoma malo je bilo stvari koje bi se ticale direktno Rimljana vezano za aktivnu politiku Filipa V. na južnom Balkanu i egejskom bazenu od 204. god. p. n. e. Posebno se Filipova agresija intenzivirala od 201. god. p. n. e. zauzimanjem Perinta, koji je bio zaštitom Bizanta, Lizimahije (čime je ponovo navukao neprijateljstvo Etolaca), Kalhedona i Hiosa (čije žitelje je prodao u ropstvo). Rimljani su saslušali apel sa Rodosa i Pergama i poslali su tročlano izaslanstvo da ispitaju stvari. Poslanici nisu pokazali neki veliki entuzijazam za rat protiv Filipa V., dok nisu došli u Atenu gdje su sreli kralja Atala I. od Pergama i diplomate sa Rodosa. U isto vrijeme Atena je objavila rat (zbog zavade sa Akarnancima koji su bili protežirani od Filipa V.) Makedoncima i Filip V. je poslao snage da napadnu Atiku. Rimski izaslanici su

---

[99] O procesu rimske ekspanzije za vrijeme Srednje i Kasne Republike v. Duruy, 1879 - 1885 (odgovarajuća poglavlja); Mommsen, Theodor (odgovarajući dijelovi iz svih njegovih djela); Odgovarajuće natuknice iz leksikografskih djela ed. Smith, William; Odgovarajuće natuknice iz *Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica e orientale*; Rostovtzeff/Rostovcev, 1926; Isto, 1957; Isto, 1957A; Isto, 1990; Pareti-Brezzi-Petech, 1967A:36-51; Gabba, 1969; Isto, 1994; Brunt 1971; Lazenby, 1978; Isto, 1996; Harris 1979; Keaveney, 1987; Ferrary, 1988; Lomas, 1993; Crawford, 1993; Rich - Shipley, 1993; David 1997; Erdkamp, 1998; Howarth, 1999; Goldsworthy, 2000; Isto, 2003; Isto, 2006; Eckstein 2006; Erskine 2010; Flower, 2010; Gargola, 2010; Hölkeskamp, 2010.

održali sastanak sa makedonskim zapovjednikom koji je napao Atiku i urgirali su da Makedonija napusti svaki grčki polis u miru i da postigne sporazum sa Rodosom i Pergamskim kraljevstvom. Filip V. je odbio rimske zahtjeve, obnovio napad na Atiku i počeo u proljeće 200. god. p. n. e. dosta uspješnu kampanju na europskoj tračkoj obali i Dardanelima, opsjedajući i zauzimajući bitan grad Abidos. Ovdje su 200. god. p. n. e. rimski izaslanici (na čelu sa Markom Emilijem Lepidom, koji se vraćao iz Egipta i Sirije) Filipu V. dali drugi ultimatum, zahtijevajući od njega da ne napada bilo koju grčku državu, prekid vojnih operacija, ne zauzima bilo koju teritoriju koja pripada Ptolemeidima, da vrati ono što je osvojio i da ide na arbitražu sa Rodosom i Pergamom. Postalo je očigledno da Republika sada ima namjeru da vodi rat sa Filipom V. I u isto vrijeme kada je Filipu V. predavan drugi ultimatum rimske jedinice su se iskrcavale u južnoj Iliriji. Filip V. je na rimske zahtjeve odgovorio da on nije povredio nijedan zaključak mira iz Fenike (kojim je završen I. makedonsko – rimski rat) i da Emiliju Lepidu oprašta žestinu govora jer je mlad, lijep i Rimljanin. Filipovo odbijanje ispunjavanja ovih zahtjeva poslužilo je kao povod ratu. U prvo vrijeme rimske komicije su nerado gledale na miješanje Senata u helenističko – grčke poslove. Rimski narod, izmućen teškim Hanibalovim ratom i nemirima i ratovima na sjevernoj granici nije htio u prvi mah pristati na rat na Balkanu. I tek kada se vidjelo da Filip V. napada rimske saveznike komicije su popustile i došlo je do pristajanja naroda na rat. Ali i pored toga bilo je nezadovoljstva u vojsci, pa je čak došlo i do pobune vojske u Apoloniji nešto kasnije.

Protiv antigonidske Makedonije je stvorena značajna koalicija sa Republikom kao predvodnikom. Osobito aktivnu ulogu u njoj igrali su Pergam i Rodos. Pergamski kralj Atal I. nastojao je svoju kraljevinu pretvoriti u maloazijsku državu koja po svom značenju ne bi

zaostajala za Makedonijom, a Rodos je još čuvao svoje dominantno trgovačko značenje u bazenu Egejskog mora. Uz Rimljane su pristali i Atamani, Dardanci (sa kraljem Batonom) i Pleurat kralj agronidske „Ilirske države“. Tijekom rata koaliciji su se pridružili Etolci. Veliki uspjeh rimske diplomacije predstavljalo je sklapanje sporazuma sa Antiohom III., po kome Rim *de facto* nije imao ništa protiv Antiohovog osvajanja, dok se Antioh, sa svoje strane, obvezivao da neće voditi rat u Europi, tj. da neće pomagati Filipu za vrijeme njegovog rata sa Rimom.

Rimljani su započeli ofanzivu preko južnoilirskih zemalja, ali su na samom početku vojne operacije bile bez velikih rezultata. Operacijama u 200. i 199. god. p. n. e. je rukovodio Publije Sulpicije Galba (Publius Sulpicius Galba), a njegov nasljednik na zapovjednom mjestu Publije Vilije morao je da se bavi i pobunom u vojsci. Na moru je protiv gradova makedonske obale djelovala saveznička mornarica. Prve dvije godine tako su prošle bez većih sukoba, i tek kada je Tit Kvinktije Flaminin (Titus Quinctius Flamininus), brat Lucija Kvinktija Flaminina koji je bio od Katona Starijeg optužen za ratni zločin u Padskoj regiji, izabran za konzula 198. god. p. n. e. (tada je imao 30 godina) rat se naglo intenzivirao. Tit Flaminin je bio helenofil, darovit, obrazovan, sposoban, popularan, vješt vojskovođa i diplomat, sličan Scipionu Afrikancu Starijem. Tit Flaminin je uspješnim nizom manevara i sukoba uspio da potisne Filipa V. u klanac i dolinu rijeke Tempe, prava južna kapija Makedonije. Prije potiskivanja Filip V. i Tit Flaminin su pregovarali o uvjetima mira, ali se do toga nije došlo jer je Flaminin tražio da se Filip V. odrekne Tesalije. Nakon toga je Tit Flaminin uspio pridobiti na rimsku stranu i Epirce i mnoge grčke gradove, a i Ahajce je pridobio za rimsku stvar a protiv Makedonije. Tako je u zimu 198/197. god. p. n. e. stajala gotovo sva balkanska i egejska Grčka na rimskoj strani (izuzev

Korinta, Arga, spartanskog revolucionara tiranina Nabisa, Akarnanija i još neki gradovi kao osobito važni grad Demetrias u Tesaliji). Filip V. je pokušao ponovo pregovarati sa Flamininom i Rimskim Senatom, ali i ovaj put nesupješno. Plebejski tribuni su isposlovali da se Titu Flamininu produži zapovjedništvo i za iduču 197. god. p. n. e. U proljeće iste godine Nabise je otpao iz saveza sa Filipom V, a Flaminin je pridobio i Beotski savez, zauzimajući Tebu. Sada se samo čekalo na odlučujuću bitku do koje je i došlo kod Kinoskefale („Pasje glave"), mesta koje nije bilo pogodno za nastupanje makedonske falange. Obje strane su više – manje bile jednake brojem vojnika, samo su Rimljani imali više konjanika. Tit Flaminin je izvojevao veliku pobjedu, 8 000 makedonskih vojnika je poginulo, a 5 000 zarobljeno, dok su Rimljani imali samo oko 700 poginulih. Uz dodatne poraze na drugim frontovima i dalji gubitak svojih saveznika, Filip V. je bio prisiljen na mir.

Etolci su insistirali na nastavljanju rata do potpunog uništenja Makedonije. Flaminin je odgovorio Etolcima da Rimljani nemaju običaj uništiti pobijeđene, ali je on dobro znao da bi uništenjem Makedonije bili otvoreni putevi za napade „barbarskih keltskih, tračkih i ilirskih naroda" na grčko – egejski svijet. Flaminin je postupao dostojno sa Filipom V, i on je najprije zaključio s Filipom V. primirje, a zatim je Filip V. bio prisiljen na uvjete za mir koje mu je Rim predložio. Po tim uvjetima Rim nije dobivao nikakav novi teritorij (zadržali su samo pokretni ratni plijen, koji nije bio mali), a Filip V. se odricao svih svojih osvojenih teritorija, morao je Rimu platiti 1000 talenata kao naknadu za ratne troškove. Rimljanima je morao predati i svoju mornaricu (osobito onu lijepu i veliku svoju lađu), sa izuzetkom 6 brodova, i bio je obavezan svoju suhozemnu vojsku smanjiti na 5 000 ljudi (koja bi služila samo za odbranu od napada balkanskih zajednica). Bez dozvole Rimljana Makedonija ne

smije ratovati izvan svojih granica (što je bila prednost u odnosu na uvjete sa Kartaginom, koja je za svaki sukob morala tražiti dozvolu Republike), i kao taoca je morao dati svoga sina Demetrija.

Najvažnija tačka u uvjetima za mir bilo je priznavanje slobode grčkim polisima. Na Istamskim igrama 196. god. p. n. e. Flaminin (na osnovi odluke rimskog Senata) je proglasio slobodu grčkih polisa. Riječi njegovog edikta dočekane su sa izvanrednim entuzijazmom. Glasnik ih je morao dvaput ponoviti, i poslije drugog čitanja, kaže Polibije, "nastala je takva eksplozija aplauza, da to današnji čitatelj teško može sebi predočiti". Izuzeti od oslobođenja su bili neki predjeli istočno od Epidamnosa koje je dobio Pleurat, neka mjesta u zapadnoj Tesaliji kao i tri otoka : Paros, Skiros i Imbros koje dobiše Atenjani. Okupacija raznih područja Grčke za vrijeme II. makedonskog rata dovodila je pravog pustošenja grčkih naselja. Usprkos tome, Tit Flaminin je u Grčkoj stekao veliku popularnost. U jednom od polisa on je čak bio deificiran, pa je prema tome bio prvi Rimljanin kome su ukazane božanske počasti. U unutarnjoj politici Grčke Flaminin je potpomagao oligarhijske stranke. U ime svih Grka objavljen je rat spartanskom/lakonskom tiraninu Nabisu. Protiv Nabisa i njegove spartanske vojske su krenule kombinirane trupe Republike i Ahajskog saveza uz pomoć Pergamaca i Rođana, sve ukupno oko 50 000 vojnika.

Nabis je vladao Lakonskom državom od 207. do 192. god. p. n. e. i sproveo je niz krucijalnih socijalnih reformi (stilu lakedemonskog kralja Kleomena III.) u nastojanju da povrati staru slavu. Tako je oslobodio veliki broj robova (iako nije oficijelno ukinuo drevno helotstvo) i obračunao se sa višim slojevima društva. On je uz pomoć jedne šarolike i brojne „lakonske” vojske koja se po Polibijevim (koji ga je otvoreno mrzio) riječima sastojala od gomile ubojica, provalnika, sjecikesa, drumskih razbojnika (ἀνδροφόνοι καὶ

παρασχίσται, λωποδύται, τοιχωρύχοι). Njegova vrlo raširena revolucionarna djelatnost je predstavljala opasnost po aristokratske i bogataške krugove helenskih polisa, jer je Nabis, po Polibijevim riječima, "protjerivao građane, oslobađao robove…pretvorio svoju državu u neku vrstu neprikosnovenog utočišta za one koji bi pobjegli iz svoje domovine". Posebno je bio veliki neprijatelj Ahajskog saveza, iako ga je Filopomen (Φιλοποίμην), daroviti vojskovođa i strateg ovog saveza uspio poraziti više puta.

Združene snage su zauzele dobar dio ključnih strateških pozicija u Lakoniji, opkolile Spartu, pa su čak uspjele zauzeti zidine i provaliti u grad, ali su se morale povući zbog namjerno postavljenog požara u zgrade najbliže zidinama (što je naredio Nabisov promučurni vojskovođa Pitagora). Ipak je Nabis vrlo brzo shvatio bezizlaznost situacije i morao je prihvatiti uvjere koje mu je postavio Flaminin, odnosno napustiti osvojena područja na Peloponezu, te odreći se i nekih lakonskih područja koja su postala kvazi-samostalna.

Nabis je 192. god. p. n. e. ponovo pokušao da povrati svoje pozicije, ali ga je i pored sporadičnih uspjeha uspio poraziti Filopomen. Sam Nabis je ubijen od strane vojnika, koje mu je kao savezničku pomoć uputio Etolski savez. Nakon toga je Filopomen ušao i zauzeo Spartu, učinivši ono što je preostalo od nekadašnje močne Države Lakedemonjana članicom Ahajskom saveza. Spartanci su 189. god. p. n. e. pokušali da učine očajnički pokušaj spasa, pa su napali grad Las i otcijepili se od Ahajskog saveza. Naredne 188. god. p. n. e. Filopomen je sa vojskom zauzeo Spartu i praktično ukinuo samostalnost Lakedemonske države.

Međutim, nisu svi u balkansko – egejskoj Grčkoj bili zadovoljni sa rimskom politikom koju je provodio Tit Flaminin. Etolski savez nije dobioi mirom, koliko su očekivali, Ahajski savez se nadao da će,

nakon poraza Nabisa, dobiti čitav Peloponez, a umjesto toga je Nabis ostavljen u Sparti. Etolci su podrugljivo govorili da je Tit Flaminin naslijedio ili baštinio „okove Helade“, kako je Filip V. nazivao tri utvrde balkanske Grčke (Akrokorint, Halkida, Demetrias) u kojima je imao svoje stalne posade. Tit Flaminin je morao i da intervenira i u Beotiji. Nakon toga je 194. god. p. n. e. u Korintu sazvao zastupnike balkanskih - helenskih zajednica sa opomenom neka se umjereno i pametno služe dobivenom slobodom. Jedino je tražio da mu za 30 dana pošalju one Rimljane i Italike koji su bili prodani u grčko – egejskom svijetu kao robovi za Hanibalovog rata u Italiji. Tit Flaminin je tim ljudima donio slobodu nakon više od dvije decenije. Nakon toga Tit Flaminin povuće rimsko-italske garnizone iz grčkih gradova i područja i vrati se u Italiju, čime je opovrgnuo primjedbe Etolaca, da namjerava održati trajnu rimsku okupaciju balkanske Grčke. U svojim odnosima prema grčkim gradovima Rimljani su se služili politikom helenističkih država, koje su Grcima proglašavale slobodu, da bi time oslabile svog moćnog protivnika. Rimljani su tu politiku sproveli u velikim razmjerima.

I. sirijski rat od 192. do 188. god. p. n. e.

Dok je trajao II. makedonski rat, seleukidski vladar Antioh III. nije poslao pomoć svome savezniku Filipu V. Umjesto toga je, kako bi iskoristio rimsku zauzetost u borbama na Balkanu, on osvojio posjede Ptolomeida najprije u Siriji, Judeji i Palestini (posebno je važna bitka kod Paneasa, blizu izvora Jordana, u kojoj je potpuno poražena ptolemeidska vojska koju je predvodio Skopas iz Etolije) i svoju kćerku Kleopatru je udao za malodobnog Ptolemeja V. Epifana. Nakon toga je nastavio osvajanja u Maloj Aziji, i onda je prešao

Helespont i na europskoj obali počeo zauzimati gradove koje je Filip V. bio ranije osvojio i koji su potom (nakon makedonskog poraza) bili proglašeni samostalnim. U lidijskom gradu Sardu je Antioh III. počeo skupljati veliku vojsku. Pergamski kralj Atal I. (koji je ubrzo umro) je zatražio pomoć Republike, a Rodos je (ohrabren viješću o rimskoj pobjedi kod Kinoskefale) objavio rat Antiohu III., a i drugi gradovi kao Smirna, Lampsak...itd se digoše protiv Antioha III. i zatražiše pomoć od Republike. Ipak je Antioh III. sa svojom vojskom uspio u proljeće 196. god. p. n. e. prijeći u Europu, zauzeti neke gradove dok je Lizimahiju učinio svojim sjedištem. Tit Flaminin je poslao poslanstvo Antiohu III., što je dovelo i do prvog diplomatskog sukoba između Antioha i Rimljana. U oktobru 196. god. p. n. e. rimski poslanici sastali su se u Lizimahiji s Antiohom. Sastanak je najprije imao prijateljski karakter, ali su se tijekom pregovora odnosi zaoštrili. Rimljani su insistirali na tome da Antioh vrati egipatskom kralju gradove koje je okupirao i, kao zaštitnici grčke slobode, zahtijevali su od njega oslobađanje grčkih gradova u Maloj Aziji i Europi. Antioh III. je osporavao Rimljanima pravo miješanja u grčke stvari, pozivao se na pravo svojih predaka i na ugovor koji je imao sa ptolemeidskim Egiptom (istina sklopljenim pod seleukidskom prisilom). Kada su na konferenciji uzeli riječ predstavnici maloazijskih država koje su se nalazile pod pritiskom seleukidskog kralja, Antioh III. je odbio odgovoriti na njihove prigovore i potom je napustio pregovore (jer je dobio lažnu vijest da je mladi ptolemeidski kralj umro) i vratio se u Aziju. Senat je odbacio Antiohov prijedlog za sklapanje ugovora. Obje strane smatrale su sukob neizbježnim. Osim toga, Antioh III. je pružio utočište starom i uvjerenom protivniku Rimljana – Hanibalu, koji je 195. god. p. n. e. pobjegao iz Kartagine, i kojeg je Antioh III. svečano i sjajno dočekao u Efesu. Hanibal je Antiohu III. predložio plan za stvaranjem antirimske koalicije i upad savezničkih trupa u Italiju (za vojskovođu

mu je ponudio samoga sebe). Po tom planu i Kartagina je trebala uzeti učešća u ratu protiv Rimljana. Međutim, iako je ukazivao pažnju svom gostu, Antioh III. nije pristupio ostvarenju tog plana. On je smatrao da je učinkovitije otpočeti vojne operacije u Grčkoj, gdje je u to vrijeme sve više hvatalo maha razočarenje u oslobodilačku politiku Rima. Rimljanima su osobito bili nezadovoljni Etolci, koji su smatrali da su nedovoljno nagrađeni za svoje učešće u II. makedonskom ratu. Etolci su poslali svoje poslanike u Spartu kod Nabisa, kod Filipa V. i kod Antioha III. sa željom da se sklopi veliki protu-rimski savez (i pored činjenice da su prethodne godine Rimljani evakuirali grčko – egejsko područje). Međutim Sparta sa Nabisom je ušla u težak rat sa Ahajskim savezom, kojem je tada na čelu (kao strateg) bio čuveni Filopomen iz Megalopolisa (živio 253. – 183. god. p. n. e.) i koji je bio nazvan „Posljednji od Grka”. Etolci su bili Nabisu poslali pomoć, ali je taj kontigent ubio Nabisa i privremeno preuzeše kontrolu nad Spartom. To je iskoristio Filopomen koji je iz pomoć spartanskih emigranata (izbjeglih uslijed dugogodišnje vladavine socijal-revolucionarnog režima) do 188. god. p. n. e. zauzeo spartansko – lakonsko područje i uključio ga u Ahajski savez.

Krajem 192. god. p. n. e. Antioh III. se prebacio u balkansku Grčku sa 10 000 pješadinaca, 500 konjanika i 6 slonova, što je bila jedna vrlo mala vojska. Antioh III. je izgleda računao na podršku u samoj balkanskoj Grčkoj, ali je nije dobio baš kako je očekivao, a i izgubio je dosta vremena slaveći svoje vjenčanje sa jednom Halkiđankom. Iste godine Republika je poslala vojsku radi zaštite svojih saveznika, a 191. god. p. n. e. su objavili rat Antiohu III. Ahajci su stajali na stani Rimljana. Rim je obećanjima postigao i to da je Filip V. ostao lojalan prema ranijim ugovorima i čak pomagao Rimljane. Republici su pružili pomoć i Rodos i Pergam. Pod pritiskom rimskih trupa (pod zapovjedništvom konzula Manija Acilija Glabrio/ Manius Acilius

Glabrio koji je došao sa 20.000 pješadinaca, 2.000 konjanika i 15 slonova i združio se sa vojskom pretora Marka Bebija) Antioh III. je bio prisiljen da se povlaći. U bici kod Termopila 191. god. p. n. e. Antioh III. i njegovi etolski saveznici su bili poraženi (u bici se istakao kao legat Marko Porcije Katon koji je razbio Etolce i Sirijce). Nakon toga je Antioh sa šakom vojske koja mu je preostala napustio balkansku Grčku. Uskoro je grčka mornarica, koja je bila rimski saveznik, odnijela pobjedu na moru, i rat se prenio u Malu Aziju. Međutim, Rimljani su morali još čitavu godinu da se na Balkanu bore sa odvažnim Etolcima i nisu nastavili progoniti Antioha III. Iduće 190. god. p. n. e. Acilija je zamijenio na bojištu konzul Lucije Kornelije Scipion (*Lucius Cornelius Scipio*), mlađi brat čuvenog Scipiona Afrikanca (koji je i sam se uputio u rat kao bratov legat, a u stvari glavni rukovoditelj vojnih operacija i diplomatskih pregovora).

Najzaslužniji za pobjedu nad Etolcima je bio Marko Fulvije Nobilior (*Marcus Fulvius Nobilior*; pretor 193. god. p. n. e.; konzul za 189. god. p. n. e.) koji je vodeći konzulsku armiju u potpunosti slomio otpor Etolskog Saveza. Povratkom u Rim, Nobilior je proslavio trijumf, u detaljima opisan od Livija, i koji je značajan zbog veličanstvenosti ratnog plijena koji je tada bio izložen. Za vrijeme ove etolske kampanje Nobiliora je pratio i pjesnik Enije, koji je od zauzimanja Ambrakije načinio jednu od svojih predstava. Zanimljivo je da se zbog ovog čina Nobilior bio strogo kritikovan od strane Katona Starijeg, jer je tako kompromitirao dignitet rimskog visokog dužnosnika i zapovjednika.

Publije Scipion je sa Etolcima sklopio mir (kako ne bi više trošio resurse i ljude na borbu sa njima; i pored neslaganja svoga mlađeg brata), i nakon toga rimska vojske krene preko Makedonije i Trakije protiv Antioha III. Kada su Rimljani prešli u Aziji (to je tada bio prvi upad rimske vojske na azijsko zemljište), Antioh III. je poslao

izaslanike sa ponudom za mir, koji su Scipionu bili nedovoljni. Na Scipionove uvjete opet nije želio pristati Antioh III. i kod grada Magnesije je 190. god. p. n. e. došlo do bitke u kojoj Lucije Scipion (brat Publije mu je tada bio bolestan) je sa manje vojnika (i uz pomoć pergamskog kralja Eumena II. sina umrlog kralja Atala I.) pobijedio Antioha III. Sa bitkom kod Magnesije se i završio rat sa Antiohom III., koji je morao moliti za uvjete mira. Publije Scipion odredio je uvjete mira i poslao ih u Rim na potvrdu Senatu. U znak pobjede nad Antiohom III. u Maloj Aziji Lucije Kornelije Scipion je dobio počasni nadimak Azijski/Azijatik/ *Asiaticus*.

Još prije ratifikacije mira, konzul Gnej Manlij Vulso (*Gnaeus Manlius Vulso*) je 189. god. p. n. e. (uz nalog da sa 10 povjerenika ratificira mir sa Antiohom III.) je poveo veliki pohod u unutrašnjost Male Azije. On je sa trupama pod svojim zapovjedništvom (podržan od Pergamske kraljevine) prešao kroz Kariju, Pizidiju, Pamfiliju i Frigiju sve do Galatije (središnje maloazijskog područja kojeg su kontrolirali Gali, tamo doseljeni nakon velikog pohoda na Makedoniju i Grčku iz 280. god. p. n. e.). Rimski konzul je pobijedio Galaćane nakon niza teških bitaka kod planine Olimpus i Ankare, ubivši i zarobivši veliki broj Galaćana. Ova kampanja je donijela enormno veliki ratni plijen, jer su Galaćani bili nagomilali veliko bogatstvo zahvaljujući i svojim uspješnim pohodima na susjedne maloazijske oblasti.

I tek nakon galatske kampanje ratificiran je mir sa Antiohom III. i Seleukidskom kraljevinom. Mir je konačno zaključen u Apameji 188. god. p. n. e., i po njemu se Antioh III. morao odreći svojih posjeda u Maloj Aziji i povući iza planine Taurus, čime je praktično za seleukidsku kraljevinu bila izgubljena Mala Azija. Uz to je morao platiti kao ratnu odštetu 15.000 eubejskih talenata i to 500 odmah, 2 500 nakon potvrđenja mira, a onda u narednih 12 godina po 1.000 godišnje. Antioh III. se obavezao da će imati svega 10 brodova i da

neće držati ratne slonove. Uz to je morao platiti 400 talenata Eumenu II, izdati Hanibala i još neke istaknute emigrante, te dati 20 talaca. Do ratifikacije mira je Seleukidska kraljevina morala je izdržavanje rimske okupacione vojske platiti 3.000 talenata. Zaključci mira u Apameji su se uglavnom zasnivali na uvjetima koje je odredio Scipion (uz dodatak odredbe o brodovima i slonovima). Potrebno je naglasiti i da se na ovom primjeru vidi određena umjerenost Scipiona, jer uvjeti ponuđeni potpuno poraženom neprijatelju nisu bili toliko teški. Pošto je slično postupio i u slučaju Kartagine, koja je rimskim trupama, kojima je zapovijedao, nakon bitke kod Zame ležala na milost i nemilost, moglo bi se zaključiti i da je riječ o njegovoj političkoj intenciji i namjerama, možda bolje reći viziji koja nije predviđala stvaranje jednog osvajačkog carstva na Mediteranu. Poslije rata Rimljani nisu stekli nikakve nove teritorije (ali su zadobili bogat ratni plijen u pokretnom materijalu i ljudstvu, i stekli nove zone utjecaja i hegemonije), ali je zato znatno proširio svoj teritorij pergamski kralj Eumen II., a i Rodos je dobio zemljišta u Maloj Aziji. Neki maloazijski gradovi proglašeni su slobodnim. I u Aziji Rimljani su primjenjivali politiku *divide et impera,* pa su Likijcima (koji su potpali pod vlast Rodosa) bili tajno obećali slobodu. Maloazijski saveznici Antioha III. (Galati, Kapadokijci i drugi) bili su oslabljeni. Nakon bitke kod Magnesije, došao je red na Etolski savez, koji je poslao poslanike u Rim da traže mir. Rimljani su ponovili svoje ranije uvjete: da se predaju na milost ili nemilost, ili da plate 1.000 talenata. Kada Etolci na to nisu pristali, određen je 189. god. p. n. e. konzul Marko Fulvije da vodi rat protiv Etolaca. Rat se uglavnom vodio oko grada Ambrakije, koji je pripadao Etolskom savezu. Etolci su nakon otpora izgubili i morali su pristati na mir, po kojem su dužni platiti 500 talenata, dati taoce i zavjeriti se da će "poštovati veličanstvo rimskoga naroda" (*maiestatem populi Romani*).

Republika je iz rata izašla sa javnim dugom koji je bio ekvivalent 25godišnjem iznosu direktnog poreza, i tek sa mirom u Apameji i golemom količinom novca sa kojom se Manlije Vulso vratio taj je dug u potpunosti i konačno anuliran.

Posljedice rata i sudbina učesnika

I pored mira u Apameji, Antioh III. se nije mogao smiriti i pokrenuo je veliku ekspediciju na istok, gdje je poginuo u pokušaju pljačke (kako bi napunio ispražnjenu blagajnu) hrama Bela u Elimandi u Perziji. Poslije rata Seleukidsko kraljevstvo je izgubilo svoj prijašnji značaj. Jedna od posljedica Antiohovog poraza bila je i antihelenistička reakcija. Seleukidi su izgubili vlast nad Armenijom i drugim područjima, koja su se pretvorila u samostalne kraljevine. Otpadanje istočnih područja nastavilo se pod nasljednicima Antioha III. Velikog. Za vladavine energičnog kralja Mitridata I. (vl. cc. 160. – 138. god. p. n. e.), pravog osnivača iransko - partske moći, počela je energična ofenziva Parta na istočna područja kraljevine Seleukida. Midridat I. je znatno proširio granice svojih posjeda. Partska država se pretvarala u jednu od najjačih istočnih država. Nezavisno, jedan od drugog, i Republika i Partska država zadavali su udarce monarhiji Seleukida, koja je postepeno gubila svaki politički značaj. Antihelenistička reakcija zahvatila je i unutarnja područja monarhije Seleukida. Izraz te reakcije bio je oslobodilački rat u Judeji (od 166. do 164. god. p. n. e.) pod rukovodstvom Makabejaca, koji se završio pobjedom ustanika i obnovom samostalne Judejske kraljevine. Njenu samostalnost priznao je i Rim, koji je posebnom poslanicom, upućenom istočnim dinastijama, potvrdio da se judejski vladari nalaze u prijateljstvu s Rimom, Bez miješanja rimske diplomacije nije odsada mogao proći nijedan iole važnije događaj u helenističkim zemljama.

Po mirovnom ugovoru Antioh je bio dužan predati Rimu Hanibala. Ovaj je pobjegao u Bitiniju kod kralja Prusije, koji je ratovao protiv Eumena II. Pergamskog. Tamo je živio nekoliko godina sve do 183. god. p. n. e., kada je rimsko poslanstvo na čelu sa Titom Flamininijem zatražilo od Prusije da se preda Hanibal. Kada je saznao da je kuća u kojoj je boravio opkoljena i da nema izlaza, popio je otrov koji je uvijek nosio sa sobom uz riječi : „Oslobodimo napokon Rimljane od velike brige, budući da im je dugo i teško čekati na smrt mrskoga im starca" i umro u svojoj 67. godini. Do kraja života je ostao vjeran zakletvi koju je dao svome ocu Hamilkaru nekada davno, u drugom izgubljenom vremenu.

Sudbina nije štedila ni Publija Kornelija Scipiona Afrikanca, kao ni njegovog brata Lucija Azijca. Njihove pobjede, popularnosti u narodu, filohelenističke sklonosti i posebno vizionarske ideje o budućem Rimu, kao pravednom vođi civiliziranog svijeta Mediterana (u kojem vlada ravnoteža i harmonija međusobnih odnosa), a ne njegovom gospodaru i osvajaču nesumnjivo su imale snažnu opoziciju u pojedinim krugovima Republike (što je bilo primjetno još od povratka Publija Scipiona iz Iberije). U to rano vrijeme kada je Publike Scipion postigao prve uspjehe najviše prepreka mu je zadavao Fabije Maksim Oklijevalo. Vremenom se ta opozicija snažila i jedan od najsnažnijih njenih predstavnika je bio Marko Porcije Katon Stariji Cenzor. Predstavnici tih krugova, a preko dvojice plebejskih tribuna, su 187. god. p. n. e. zahtijevali da Lucije Azijski (glavni udar je bio usmjeren ustvari na starijeg brata) položi financijske račune o kontribucijama i plijenu pribavljenu u Aziji, odnosno optužili su ga za korupciju i pronevjeru javnih sredstava. Po svemu sudeći optužba je bila lažna i fabricirana kako bi se okaljao ugled Scipiona i oni izveli pred sud i tako im se zapečatila politička karijera. Potrebno je naglasiti da je u tadašnjoj Republici optužba za korupciju i pronevjeru javnog

bogatstva i javne imovine bila vrlo teška optužba, u potpunosti ravna sa optužbom za najgoru moguću veleizdaju.

Naravno i scipionska frakcija je znala na političkoj areni tadašnjeg Rima dobro poentirati. To je bilo npr. evidentno u slučaju Kvinta Fabija Piktora (*Quintus Fabius Pictor*, sina istoimenog analiste) koji je bio izabran za pretora 189. god. p. n. e. i kome je ždrijebom pripala Sardinija kao propretorska provincija. On je tada bio flamen *Quirinalis*, i zbog toga tadašnji vrhovni svećenik Publije Licinije Kras (*Publius Licinius Crassus*) nije dozvolio da on preuzme Sardiniju, zbog nekih tabua vezanih za ličnost flamena i poradi potrebe da flamen izvodi određene obrede u samom Gradu. I onda se propretorstvo Sardinije mijenjalo za skupno gradsko i peregrinsko pretorstvo i Fabije Piktor je ostao u Rimu. Ovo je ustvari bio odlično izveden politički manevar Scipiona Afrikanca protiv njegovih tadašnjih političkih protivnika, u prvom redu onih iz roda Fabijevaca. Tradicionalno je frakcija Scipiona Afrikanca bila povezana sa Licinijima Krasima, što je nasljeđe koje će se prenijeti i pola stoljeća kasnije na zbivanja vezana za reforme braće Grakh, gdje će ovu dvojicu unuka Scipiona Afrikanca Starijeg podržavati Liciniji Krasi.

Scipion Afrikanac, tada *princeps senatus* (u periodu od 199. do 184. god. p. n. e.) je iz ruku svoga brata istrgnuo financijske izvještaje vezane za kampanju protiv Antioha III. i demonstrativno ih poderao pred očima senatora, izjavivši da je nedostojno od njega tražiti račun od 3 000 talenata, kada je on državnoj blagajni pribavio 15 000 talenata. Nakon toga čina je izgledalo da je optužba protiv Lucija Azijskog povućena. Međutim, 185. god. p. n. e. sam Scipion Afrikanac je optužen da je bio podmićen od Antioha III. Kada se raspravljalo o ovom pitanju pred narodom, napomenu Publije Scipion Afrikanac da je na taj dan bila bitka kod Zame, pa pozove da svaki čestiti građanin pođe sa njim na Kapitol, kako bi se bogovima iskazala

zahvala. Na to narod ostavi komicije, i ode za Scipionom Afrikancem Starijim kako bi zahvalio bogovima i molio ih da Rimu podari još građana kakav je Scipion Afrikanac. Na Forumu je ostao sam tužitelj. Međutim, uprkos narodne podrške, bilo je još ponovljenih pokušaja da se Scipion Afrikanac dovede pred sud, ali izgleda da su oni bili osujećeni od Tiberija Sempronija Grakha Starijeg. Nakon toga se povuće u grad Liternum na obali Kampanije (odakle je pokušavao da spriječi proganjanje Hanibala od strane Rima), te se više nikada nije želio vratiti u Rim, ni nakon ponovljenih molbi svojih prijatelja. Tamo je i umro 183. god. p. n. e. u 53. godini, a testamentom je odredio da ga tamo pokopaju, i da se ne smiju prenijeti njegovi posmrtni ostaci u Rim (navodno je dao da se na njegovom nadgrobnom spomeniku zapiše : *ingrata patria, ne ossa quidem habebis/*"nezahvalna domovino, nečeš imati čak ni moje kosti"). Scipion Afrikanac je bio napisao i svoje memoare na grčkom jeziku, koja je izgubljena (zajedno sa historijom koju je napisao njegov stariji sin) - možda je uništena. Nakon bratove smrti Lucije Azijski je bio čak i uhapšen i bačen u zatvor, ali je pomilovan od plebejskog tribuna Tiberija Sempronija Grakha Starijeg koji je oženio Korneliju, kćerku Scipiona Afrikanca Starijeg i bio pristalica vanjske i unutrašnje politike svoga punca. Ipak je Lucije Azijski bio prisiljen da proda svoju imovinu i isplati Državi veliku sumu. Rimski historičari izvještavaju da je on odbio da primi bilo koji poklon ili zajam od svojih prijatelja kako bi isplatio kaznu. Iste godine kada su umrli Hanibal, sin Hamilkara Kartaginjanin i Publije Kornelije Scipion Afrikanac Stariji umro je i „posljedni Grk" Filopomen. On je bio učvrstio Ahajski savez i znao je sačuvati njegovu samostalnost prema Rimskoj Republici. Prilikom kampanje protiv jedne odmetnute stranke (od Ahajaca) u Meseniji, bio je zarobljen i u gradu Meseni je morao u tamnici popiti otrov. Njegova smrt je bila smrtni udarac za Ahajski savez. I tako su čudnom igrom sudbine, iste godine umrla trojica najvećih među Rimljanima,

Kartaginjanima i Grcima. Nakon njih u mediteranskom svijetu nastupa neko novo vrijeme sa nekim novim igračima i sa drugačijim pravilima.

29 – godišnje razdoblje od 219. god. p. n. e. do 188. god. p. n. e., znači u jednom periodu kraćem od dužine trajanja jedne generacije, desila se jedna od najvećih i najbržih transformacija Rimske Repulike i Mediterana. U prvoj dekadi ovoga razdoblja Rim je vodio borbu za sopstvenu egzistenciju, jer je bio doveden do ruba propasti, a onda je u narednom periodu uspio prevazići sve te opasnosti i postao hegemon Mediterana. U toku ovih decenija rimske legije su se borile na svim krajevima mediteranskog svijeta od južne Hispanije do središnje Male Azije. Prelazila su se iznimno velika prostranstva u kratkim periodima, i može se slobodno reći da je svijet Mediterana tada bio u punom smislu globaliziran, u cjelinu vezanu uzročno – posljedičnom zakonitosti. I upravo je ta uvezanost razlog da imena Hanibala, Scipiona Afrikanca, Filipa V, Antioha III, Filopomena znače nešto na svim stranama i obalama ovog svijeta na razmeđu tri kontinenta. I moglo bi se zaključiti da je ovo 29 – godišnje razdoblje ustvari bio preludij u skoro potpuno jedinstvo Mediterana.

Pretpostavlja se da prva, mramorna bista muškarca sa bradom predstavlja Hanibala. Nađena je u Kapui. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju. Druga brončana bista muškarca bez brade i kose predstavlja Scipiona Afrikanca Starijeg u njegovoj starosti. Nađena je u *tabliniumu* Villa dei Papirii u Herkulanumu. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

Odnosi na helenističkom istoku od mira u Apameji do izbijanja grakhovske revolucije

Od bitke kod Magnesija, mira u Apameji i posebno pogibije Antioha III., započinje proces dekonstruiranja Seleukidskog carstva. Seleukidska vlast je nakon navedenih dešavanja potpuno napustila egejski bazen i Malu Aziju i svoju pažnju usmjerilo prema Levantu i Srednjem Istoku. Antioh IV. Epifan (vl. 175 – 164. god. p. n. e.) pokušao je da se proširi na Egipat, ali je njegovu veliku i uspješnu ofanzivu zaustavilo, kako je već rečeno, jedno rimsko poslanstvo. Nakon toga je Antioh IV. Epifan je bio prisiljen brutalno ugušiti ustanak Jevreja u Jerusalimu. Nakon toga je, podržavajući helenističku jevrejsku struju, pristupio politici helenizacije Jevreja

zabranivši ortodoksne jevrejske abrahamističke religijske rituale i tradicije. Kada su tradicionalistički Jevreji to odbili, ovaj seleukidski vladar je odlučio da to učini nasilno. Ortodoksni, tradicionalistički Jevreji su inače zbog odanosti abrahamskoj tradiciji bili zajednica koja je vrlo nesklona asimilaciji i došlo je do antihelenističkog ustanka 167. god. p. n. e. (i protiv Seleukidske vlasti i protiv Jevreja koji su prihvatili helenizam), koji je poveo svećenik Matatije Hasmonejac sa svojih 5 sinova. Njega je iduče godine naslijedio Juda Makabejac (po čijem imenu je ustanak i poznat kao makabejski). Nakon niza uspjeha, zahvaljujući gerilskoj taktici, Juda Makabejac je uspio i da zauzme Jerusalim i ritualno ga očisti od helenizma. On je reetablirao tradicionalne jevrejske obrede i tako obnovio staro abrahamsko služenje Jehovi, a Jonatana Makabejca je postavio za vrhovnog svećenika. Uslijed smrti Antioha IV. seleukidski zapovjednik Lisija je postigao kompromis kojim su Jevreji dobili i religioznu i političku autonomiju. Praznik Hanuka se slavi u čast obnavljanja abrahamističkoj jevrejskog bogoslužja u Hramu, uslijed makabejske pobjede nad helenističkim Seleukidima. Judin i Jonatanov mlađi brat Simon je uspio diplomatskim i vojnim putem da proširi autonomiju i teritoriju pod svojom kontrolom, te je priznat za vladara Izraela/Judeje 140. god. p. n. e., te je tako uspostavljeno Hasmonejsko kraljevstvo (još uvijek pod vrhovnom seleukidskom vlašću). Tek je smrću Antioha VII. Eurgeta (vl. 138 – 129. god. p. n. e.), koji je bio zauzeo skoro cijelu Judeju, ova zemlja (pod vlašću hasmonejskih vladara) dobila punu samostalnost u odnosu na Seleukide. Rimski diplomatski i politički utjecaj je jačao i na Levantu, gdje se petljao u dinastička pitanja seleukidskog i ptolemeidskog dvorova. Tako je 164. god. p. n. e. rimskim protežiranjem na seleukidsko prijestolje došao Antioh V. Eupator, a ne Demetrije I. Soter (koji je bio u Rimu), koji je imao više prava na nasljedstvo. Za maloljetnosti Antioha V. Eupatora, seleukidskom kraljevinom su upravljali general Lisija i rimski senator

Gnej Oktavije, koji je 162. god. p. n. e. ubijen u Laodikeji. Demetrije je ipak uspio pobjeći iz Rima i postati novi seleukidski vladar, davši umoriti dječaka Antioha V. Rimljani su Gneju Oktaviju podigli spomenik, ali nisu poslali vojsku da kazni Laodikeju i seleukidsku državu, nego su čak priznali Demetrija za kralja. Na Levantu se situacija zakomplicirala kada je na seleukidski prijesto došao uzurpator Diodot Trifon (vl. 146 – 138. god. p. n. e.), koji je podupirao i gusarsku aktivnost.

Istočno od sve slabijeg seleukidskog kraljevstva, sve je snažnija i moćnija iranska Partija dinastije Arsakida, koji se postupno širi na račun helenističkih Seleukida. Pravi utemeljitelj moći Partije je bio Mitridat IV. (cc. 175 god. – 136. god. p. n. e.), koji je podčinio grčko – baktrijsko kraljevstvo na istoku, i od selekidskog kraljevstva oteo Persiju, Mediju i Babiloniju. Tako je iranska arsakidska Partija ustvari predstavljala perzijsko carstvo, samo u drugom izdanju, i prostirala se od indijske granice, srednjoazijskih oaza i rijeke Oksa/Amu Darja sve do rijeka Tigrisa i Eufrata. Partija je predstavljala jednog vrlo bitnog činioca u očuvanju i širenju kulture i civilizacije u širokom srednjoazijskom području, u njenom iranskom obrazcu.

U Egiptu su Rimljani ponovo postavili na vlast Ptolemeja VI. Filometora (Πτολεμαῖος Φιλομήτωρ, živio 186. – 145. god. p. n. e.).,[100] ali su Kirenu predali njegovom mlađem bratu Ptolemeju VIII. Euergetu II. Debeljaku (Πτολεμαῖος Εὐεργέτης, sa nadimkom Φύσκων; živio cc. 182. – 26, VI. 116. p.n.e.).[101] Stalnom špekulacijom u vezi prava na posjedovanje Kipra Senat je izazvao i rat između

[100] Interese Ptolemeja VI. u Rimu je protežirao Katon Stariji Cenzor.

[101] Dok je još bio samo vladar Kirenajke, Ptolemej VIII. je oporučno ostavio Republici Kirenajku, ako on umre bez djece. Iovaj podatak je poznat preko jednog natpisa, iako ga ne spominju literarna vrela.

dvojice braće. Kada je Ptolemej VI. umro, naslijedio ga je mlađi brat i ponovo ujedinio ptolemeidsko kraljevstvo, ali i izvršio veliko protjerivanje intelektualaca i učenjaka iz Aleksandrije (koja je uvijek bila protiv njega), koji su se onda razišli šireći aleksandrijska znanja i učenja po tadašnjem poznatom svijetu.

Padsko područje, Ligurija, Sardinija i Korzika, Histria

I pored poraza Kartagine i zvaničnog završetka II. punskog rata, zone neposredno od tadašnje prave Italije naseljene Padskim Galima i Ligurima, još uvijek su u ratnom stanju i nastavljaju otpor. Padski Gali i Liguri su dali Hanibalu veliki broj vojnika, pa je samo u bici kod Zame bilo u njegovoj vojsci 2/3 tih Gala i Ligura. Osim toga u Padsko – ligurskoj oblasti se nalazilo još zaostalih kartaginskih vojskovođa i odreda koji su na svoju ruku nastavljali sa borbom, kao što je bio Hamilkar koji je preostao od vojske Hanibalovog brata Hasdrubala. Ovaj hrabri i sposobni Kartaginjanin je imao određeni ugled kod Padskih Gala, koji su odbili da ga izruće Rimljanima (koji su to zahtijevali i od Kartagine, ali im je odgovoreno da je Hamilkar van njihove kontrole). U godini mira sa Kartaginom, Boji su napali sa svom žestinom na rimsko – italsku vojsku, koju su bili teško porazili. Naredne 200. god. p. n. e. pod zapovjedništvom Hamilkara 40 000 Padskih Gala i Ligura napalo je Placentiju, zauzelo je i spalilo. Do odlučujuće bitke je došlo kod Kremone, u kojoj je rimskim trupama zapovijedao Lucije Furije Purpurije (*Lucius Furius Purpurio*). Bitka je završila potpunom rimskom pobjedom, poginula su trojica galskih poglavica i sam Hamilkar, i veliki broj galskih ratnika (cc 35 000). Iz galskog ropstva je izbavljeno 2 000 naseljenika iz Placentije, koji ponovo počeše podizati grad. Međutim, rat ni izdaleka nije bio gotov i Kelti su 199. god. p. n. e. nanijeli novi poraz Rimljanima i to pretoru

Gneju Bebiju Tamfilu, koji je onda morao napustiti zemlju Insubra. Da nije bilo izdajstva Cenomana, koji su 197. god. p. n. e. udarili iza leđa Insubre, a Insubri se odijelili od Boja, ne bi Rimljani pobijedili. Nakon toga Klaudije Marcel potuće 196. god. p. n. e. Insubre kod Koma, a Rimljani osvojiše ovo naselje i 28 manjih utvrda. Nakon toga se pobijediše i Boji, ali već 194. god. p. n. e. opet je rimsko – italska vojska vodila teške borbe sa Bojima koji nastojaše sa svojim vođom Dorulakom da pobune Insubre i Ligure (radi toga je Senat proglasio veliku regrutaciju). Došlo je do bitke kod Placentije u kojoj su Boji poraženi. I konačno, naredne godine kod Mutine dođe do odlučne borbe u kojoj su Padski Gali (odnosno Boji) konačno i potpuno poraženi od rimsko – italske vojske. Samo je bilo 2000 zarobljenika, dok je 40 000 ostalo na bojnom polju. Ali je ova pobjeda skupo koštala i rimsko – italsku armiju, koju je vodio Merula.

Rimljani su vrlo okrutno postupili sa Padskim Galima, kao da je iz njih proključuvio sav bijes uzrokovan teškim 25- godišnjim ratom sa Kartaginjanima, Padskim Galima i Ligurima. Počinjen je veliki broj okrutnosti i bezpotrebnog nasilja (posebno je ostao zabilježen slučaj konzula Lucija Kvinktija Flaminina, koji se zbog svoga čina našao i pod udarom rimskih zakona), a i prilikom trijumfa Scipiona Nasike sa zarobljenim Galima se postupalo kao sa zvijerima, a ne sa ljudima (makar oni bili i zarobljeni). Rimljani su zaplijenili golem plijen, što pokazuje da su Boji bili iznimno bogat narod. Kada je 191. god. p. n. e. Senat naložio Scipionu Nasiki da potpuno pokori Boje, jedan dio ovoga velikog keltskog naroda napusti Padsku zemlju i preseli se u zemlju keltskih Tauriska u panonsko – dunavskom području (gdje je već živjela narodnosna, keltska skupina pod istim imenom, od koje su možda i potekli Padski Boji; od imena Boja potiće i naziv za Bohemiju, sinomin za današnju Češku). Rimljani učvrstiše posjed naseobinama: Bononiom (Bologna) Mutinom (Modena) i Parmom,

kao i Emilijevom cestom od Ariminuma pa do Placentije. Nakon toga ova zemlja je brzo bila romanizirana. Prestrašeni postupkom prema Bojima, Insubri se podvrgnuše rimskoj vlasti 187. god. p. n. e. Nakon toga i Veneti priznaše rimsku vlast. I Republika konačno utvrdi svoju vlast do Alpa. Romanizacija ovog područja, do Augustove organizacije Italije, poznatog kao Cisalpinska Galija je bila brza i Polibije je već našao keltski jezik samo u pojedinim selima. Cisalpinska Galija je imala specifičan položaj u okviru imperija Rimske Republike, ona nije ulazila u sastav tadašnje (republikanske) Italije a nije bila ni provincija u obliku kakve su bile Sicilija, Sardinija sa Korzikom, dvije hispanske provincije, a kasnije (od sredine II. st. p. n. e.) i provincije Makedonija, Afrika, Azija...itd. Ona nije imala redovnu magistraturu, ali je mogla biti povjerena pojedinim rimskim dužnosnicima na upravljanje na određeni mandatni period i iz određenog razloga. Da bi učvrstili sjeveroistočnu granicu utemeljena je između 183. i 181. god. p. n.e . Akvileja, koja je postala najvažniji grad u rimskom prodoru prema Zapadnom Balkanu, panonskom bazenu i srednjem Dunavu. Za konačnim pokoravanjem Padskih Gala, slijedilo je pokoravanje Ligura. Međutim, njih Rimljani nisu uspjeli potpuno podložiti, zahvaljujući i samom terenu. 180. god. p. n. e. preseliše 40 000 Ligura u Samnij. Kao što su se mučili u Liguriji, tako je bilo i sa unutrašnjošću Sardinije i Korzike. Tiberije Sempronije Grakh (pomiritelj iz Španije i otac budućih čuvenih plebejskih tribuna braće Grakh) je 177. god. p. n. e. je u ropstvo odveo 80 000 Sardinaca, pa je nastala poslovica : „jeftin kao Sardinac“, jer je velika masa robova stigavši skoro u isto vrijeme naglo oborila cijene na tržnicama roblja. Krajem 175. god. pr. n. e. Tiberije Sempronije Grakh se vratio u Rim, gdje je proslavio trijumf.[102]

---

[102] *Liv.* XLI, 28, 8.

Konačnim potčinjavanjem Padskog područja i zemlje Veneta, Rimljani su se neizbježno morali suočiti i sa Histrima, kao najbližim balkanskim narodom. Histri su bili poznati po svojim gusarskim akcijama i Republika je protiv njih poduzela prvi ratni pohod već 221. god. p. n. e. Osnivanje Akvileje 181. god. p. n. e. je od Histra doživljeno kao prijetnja, pa su pokušali spriječiti izgradnju toga grada. Protiv njih je krenuo pretor Kvint Fabije Buteon i ponovo ih porazio, ali mir nije dugo potrajao. Na čelo Histra je tada stao Epulo, ratoboran i bezkompromisan vladar, koji se počeo spremati za rat. Rimljani su protiv njega i Histra 178. god. p. n. e. poslali vojsku pod konzulom A. Manlijem Vulzonom. Rat se vodio sa promjenljivom srećom, i tek su iduće godine Rimljani napali sa mnogo većim snagama. Epulo se sklonio u Nezakcij (*Nesactium*), središte Histra. I dok su rimsko – italski vojnici na juriš osvajali Nezakcij, Histri su ubijali svoje žene i djecu (kako ne bi pali u ropstvo), a sami se borili do posljednjeg daha. I Epulo je sam sebi oduzeo život, probovši se mačem. Nakon pada Nezakcija, pod rimsku vlast su pali i drugi histarski gradovi. Istra je tako bila prvi dio Zapadnog Balkana koji su Rimljani stavili pod direktnu upravu.

Rim i Hispanija

Jugozapadni evropski poluotok predstavljao je most između dva kontinenta, Evrope i Afrike, i samim tim je nudio raznorodni mozaik raznorodnih etničkih i jezičkih kompleksa. Uz starosjedilačke neindoevropske Baske (Vaski, Gaskonjci, Euskadi) naseljene na sjeverozapadu Poluotoka, čije porijeklo nauka ni do danas nije razjasnila, još iz prahistorijskih razdoblja u Hispaniji žive Iberi, hamitski narod sličnog porijekla kao i današnji sjevernoafrički Berberi. Kasnije se pojavljuju i Indoevropljani, kao što su Luzitanci, a

onda i keltska grupa, koja prodire u centralne oblasti poluotoka. Doseljeni Gali/Kelti koji su se u središnjem dijelu Španije prilično izmiješali sa starosjediocima da su postali poznati kao Keltiberi. Na obalama Iberije svoje kolonije osnivaju Heleni, dok južni dio poluotoka naseljavaju semitski Feničani, koji su jedno vrijeme bili hegemon na istočnim i južnim stranama poluotoka. Kartaginska hegemonija u Hispaniji skršena je u toku II punskog rata i sada se pojavljuju novi gospodari sa susjednog južnoevropskog poluotoka.

Na tlu Iberije koji su Rimljani kontrolirali, nakon završetka II. punskog rata, kreirane su 197. god. p. n. e. dvije provincije i to *Hispania Citerior* („Bliža Hispanija"), koja je zahvatala sjeveroistočnu obalu i dolinu rijeke Ebro, i *Hispania Ulterior* („Dalja Hispanija"), koja je zahvatala jug Iberije i jugoistočnu obalu (glavni grad *Corduba*, danas Kordova). Obalni razvijeni gradovi su rado prihvatili rimsku upravu, kao dobru garanciju protiv iberskih, keltoiberskih i drugih zajednica i naroda iz unutrašnjosti. Hispanske provincije, odnosno cjelokupni iberski poluotok je za Republiku imao višestruko značenje. U ovom razdoblju Hispanija je za Republiku i Italike imala slično značenje kao Srednja i Južna Amerika za špansku krunu od kraja XV. st. Posebno značenje imali su njeni rudnici i ispirališta plemenitih metala, koje su već Kartaginjani sustavno koristili. Pored rudnika oko Nove Kartagine, zlato je nađeno i na sjeverozapadu poluotoka, srebro u Sijera Morena, cinabrium u Almadeni i bakar u Huelvi. Pored zlata[103] i srebra[104], Rimljani su u

[103] Plinije Stariji (*NH* XXXIII, 78) spominje da prema nekim izvorima, Asturija, Galicija i Luzitanija zajedno proizvode 20 000 funti zlata godišnje, od čega Asturija daje najveću količinu od toga. Po njemu je Hispanija zadugo bila glavno područje proizvodnje zlata u svijetu.

[104] Plinije Stariji (*NH* XXXIII, 96 - 97) govori da se srebronalazi u gotovo svim rimskim provincijama, ali da ipak najbolje dolazi iz Hispanije, gdje se zajedno sa zlatom javlja na besplodnom tlu, i čak u planinama. On navodi da još uvijek (i u

velikim količinama iskorištavali i cinober[105], bakar, olovo[106], kalaj[107] i živu. I kraljevi hispanskih naroda, po svome bogatstvu i luksuzu nisu zaostajali u odnosu na svoje istočne parnjake[108]. Eksploatacija rudnih bogatstava iberskog poluotoka je nastavljena i pod rimsko – italskom vlašću, samo u znatno većem obimu, sistematičnije i organiziranije. Iberski rudnici srebra su popravili i finansijsko stanje rimske države i učvrstili monetarni sistem i novac Republike obezbeđujući mu srebrnu podlogu. I tako se zadržavanje kontrole nad iberskim rudnicima, postavljalo kao primarni interes rimskog prisustva u Hispaniji. Zbog svega iznesenog Senat nije štedio ni novca ni ljudi kako bi pokorio Hispaniju, i kontrolirao njena bogatstva. Goleme količine bogatstva iz utrobe hispanske zemlje nisu se slijevale samo u državne riznice Republike, nego i u privatne riznice mnogih preduzimljivih Italika, pa je privatnim poduzetnicima stalo da se zadrži rimsko – italska kontrola nad iberskim poluotokom. Hispanija nije bila bogata samo rudama, nego i plodnošću tla, brojnošću i kvaliteti riba i životinja, kao što to i Polibije ističe u svojoj XXXIV knjizi za Luzitaniju (jugozapad poluotoka). Hispanija je postala obećana zemlja i za uvijek zemlje gladne italske koloniste, koji su u velikom broju dolazili na poluostrvo. Na ovom poluotoku Rimljani su osnovali niz rimsko – italskih kolonija (*Gracchuris*, koji je osnovao Tiberije Grakh Stariji,

---

njegovo vrijeme) postoje okna iskopana na Hanibalov podsticaj u Iberiji. Samo jedan takav rudnik, kasnije poznat kao Bebelo, davao je Hanibalu 300 libri srebra dnevno. Tako velike količine srebra su financijski omogučile Hanibalu i širenje kartaginske domene u Iberiji, i pokretanje II punskog rata i veliku ratnu ekspediciju u Italiju.

105 Plinije Stariji (*NH* XXXIII, 118) spominje rudnik Sisapo u provinciji Betiki (današnja Andaluzija) kao najčuveniji rudnik cinobera. Po njemu se iz ovoga rudnika šalje u Rim čak 2000 funti sirove rude cinobera godišnje i to zapečaćeno.

106 *Plin. NH* XXXIV, 156; 158-159; 164.

107 *Plin. NH* XXXIV, 157 – 159;

108 *Athen.* I, 16c-d

Italica, Carteia, Valentia, Corduba itd.) u kojima su se naselili mnogi Rimljani i Italici. Ovi gradovi su postali važni urbani centri razvoja osebujne hispano-rimske kulture i života jedne zemlje. I ta hispano-rimska kultura je i bila a i danas je temeljna osnova na kojoj počivaju Španija i Portugal (Luzitanija). Portugal i Španija (odnosno u znatno većoj mjeri Kastilja, a manje Aragon sa Katalonijom) su onda tu hispano-rimsku kulturu od sredine XV. st. ne samo širili po svim stranama svijeta, nego su je u pojedinim velikim zemljopisnim sredinama i prilično "zacementirali".

Rimljani su prvobitno vladali samo uz priobalni južni i istočni dio poluotoka, gdje se njihova vlast oslanjala na helenske i feničanske gradove. Dok su se južni (koji su bili kultiviraniji) Hispanci više – manje prilagođavali rimsko - italskom prisustvu i načinu života, dotle su glavni problemi bili na zapadnim i sjevernim granicama rimskih hispanskih provincija. Praktično je sva središnja, sjeverna i zapadna Hispanija bila van dosega rimskog imperija. Rimsko - italsko prodiranje je išlo prema unutrašnjosti i sjeverozapadu i atlanskom dijelu poluotoka. Kako su se udaljavali od mediteranskog priobalja, nad kojim su imali stabilnu upravu, Rimljani su se suočavali sa sve žešćim, dugotrajnijim i djelotvornijim otporom. Hispanci su bili žestok neprijatelj rimskom prodiranju u unutrašnjost poluotoka, imali su čuveni dvosjekli mač, a njihov način ratovanja bio je više gerilski i partizanski nego klasični vojnički. Inače dvosjekli mač (vjerojatno potiće iz keltskih mačeva iz halštatskog i latenskog perioda), koji je korišten od Keltiberaca, su prihvatili Rimljani i pretvorili ga u svoje standardno oružje poznato pod nazivom *gladius Hispaniensis* („Španski mač"). Dok su se istočni narodi i njihovi vladari, upadno ponižavali, ulagivali i podilazili Rimljanima kako bi sačuvali svoju sve manju samostalnost ili vladarske krune, na zapadu Mediterana i to na njegovom evropskom dijelu, narodi i zajednice mnogo slabije, i u

kulturno-civilizacijski, i u vojnom pogledu, i siromašnije po bogatstvu, zaostalije u državotvornom razvitku od onih na istoku, nisu smatrale dostojnim sebe ponižavanje pred autoritetom rimskog Senata i veličanstvom rimskog naroda. Hispanci su često ratovali sa Rimljanima, stalno uznemiravajući granice provincija. Ali, ipak su Rimljani i njihovi saveznici strpljivo i polako, i istina, uz velike napore i gubitke, pokoravali nemirne narode Hispanije u unutrašnjosti, sjeveru i zapadu poluotoka. I sa prvim godinama principata Oktavijana Augusta su konačno pokoreni uporni i žilavi gorštaci sa sjeverozapada. Radi toga Rimljani su morali održavati veliku vojnu posadu u hispanskim provincijama i redovno slati hijerarhijski visoko pozicionirane zapovjednike kako bi gušili kontinuirane pobune domorodaca ili granicu pomicali prema unutrašnjosti. Nema tog rimskog vojskovođe i državnika II. st. p. n. e. koji nije po službenoj dužnosti boravio u Hispaniju, ratovao, pokoravao, pljačkao i pacificirao hispanske narode.

Na samom početku služba na Iberijskom poluotoku nije bila popularna, a interniranje u oblasti zapadno od Nove Kartagine se smatralo teškom kaznom. 195. god. p. n. e. u Iberiji je uspješno djelovao konzul Marko Porcije Katon (radi ugušenja pobune započete 197. god. p. n. e.), i koji je domorodačke zajednice potukao. Katon je donio i niz mjera kojim je reguliran sustav provincijske uprave. On je uveo i porez na rudnike srebra i željeza. Luzitance sa granica „Dalje Hispanije“ (sa kojima je rat trajao od 194. god. p. n. e.) je pobijedio pretor Lucije Emilije Paul 189. god. p. n. e., a još više pretor Gaj Kalpurnije 185. god. p. n. e. Plutarh je u svojim životopisima Katona Starijeg i Emilija Paula naveo da je Katon Stariji (služeći se varkom) u „Bližoj Hispaniji“ osvojio “400 gradova”,[109] a Emilije Paul

[109] *Plut. Cat. Mai.* 10

“podložio 250” gradova. [110] 186. god. p. n. e. je izbio dosta žestok sukob sa Keltiberima. Ipak najveće uspjehe je postigao Tiberije Sempronije Grakh Stariji za vrijeme svoje uprave u Bližoj Hispaniji. u periodu 179 – 178. god. p. n. e., i to više koristeći diplomatske metode, nego vojne (iako mu se pripisuje osvajanje 103 utvrde). I tako je on više milom, ubjeđivanjem, suradnjom i poštenim i časnim pristupom prema hispanskim zajednicama nego vojnom silom uspio da uspostavi mir. On se znao ophoditi sa domaćim kneževima, primao ih je u rimsku službu i istovremeno učvršćivao granice rimskih posjeda u Iberiji, Njegovo ime je dugo ostalo u uspomeni kod Hispanaca. Politika Tiberija Sempronija je kao posljedicu imala skoro četvrt stoljeća relativne stabilnosti u Hispaniji.

[110] *Plut. Emi. Paul.* 4

III. makedonski rat od 171. do 167. god. p. n. e. i III. ilirski rat

I pored poraza u II. makedonskom ratu, snaga Makedonije, njenog kralja i dinastije Antigonida nije bila slomljena. Filip V. se uspio vrlo brzo oporaviti od poraza, a svoje izvore je povećao novim carinskim nametima i desetinama, dohodcima iz rudnika, razvitkom poljoprivrede i trgovine. Filip V. je znao izigrati uvjete mirovnog ugovora koji je brojnost makedonske vojske ograničavao na 5.000 vojnika. Svake godine Filip bi obučio po 4 tisuće vojnika, pa ih zatim puštao kućama i novačio nove. Time je u svakom momentu mogao računati sa dosta brojnom i vrlo dobro obućenom vojskom sastavljenom od makedonskih građana. Međutim, nakon mira u Apameji, Filip V. nije mogao računati ni na kakvog jačeg saveznika, a Republika je mogla računati i na neke susjede Makedonije, npr. na uvijek lojalnu Pergamsku kraljevinu (čijeg su kralja Eumena II. nastojali neuspješno ubiti makedonski agenti u Delfima). Filip V. se čak pokušao povezati sa germanskim Bastarnima koji su živjeli na lijevoj obali Dunava, blizu njegovog ušća u Crno more, koji su po tim planovima trebali pokoriti ilirske Dardance, a onda bi se zajednički preko sjeverozapadnog Balkana provalilo u Italiju. Moguće je da su upravo radi toga, što su osjećali mogućnost ponavljanja „Hanibalovog prelaska“ u Italiju (ali ovaj put sa istočne strane) učvrstili Akvileju 181. god. p. n. e., kao glavnu naseobinu, utvrdu i odbrambenu, ali i ofanzivnu poziciju prema kopnenoj granici sa Balkanskim polutokom. Ali otpor Dardanaca i neuspjeh prijelaza Bastarna preko Dunava su osujetili realizaciju ovih vrlo ambiciozno zamišljenih planova.

Nakon mira u Apameji, situacija na Balkanu se počela postupno usložnjavati, jer je Filip V. morao podnositi raznorazna omalovažavanja i narušavanja makedonskog autoriteta u grčko –

balkanskom i egejskom svijetu. Situacija između Filipa V. i Republike je bila iznimno napeta, pa je zamalo 183. god. p. n. e. došlo do rata, ali je zahvaljujući aktivnosti Demetrija, mlađeg sina Filipa V., otvoreni oružani sukob spriječen.

U Rimu se 180. god. p. n. e. (149. olimpijade po Polibiju) okupio veliki broj poslanstava iz balkanske Helade i Male Azije, veći nego ikada ranije. Povod za okupljanje je bilo ponašanje nasljednika kralja Filipa prema susjedima.

Senat je izgleda u Makedoniji nastojao stvoriti prorimsku frakciju (kao što je to bio slučaj u dobrom dijelu grčkih i helenističkih država) na čelu sa Demetrijem (koji je nekoliko godina u Rimu boravio kao taoc i postao vrlo naklonjen Republici) kojeg se željelo dovesti na makedonski tron. Posebno je na tome insistirao Tit Flaminin, koji je bio dobar poznavalac grčkog i helenističkog svijeta i često nastupao kao učesnik i arbitar u tamošnjima raspravama. Protežiranje Demetrija je dovelo do sukoba unutar vladajuće makedonske porodice, jer je još ranije Filip V. bio odredio za nasljednika Perseja, starijeg sina i polubrata Demetrijeva. Persej se potrudio da osigura svoje nasljedstvo i eliminira Demetrija podmećući navodno Flamininovo pismo upućeno Demetriju. Filip V. je ne znajući za Persejeve spletke, dao da se Demetrije pogubi 179. god. p. n. e., i tako je Persej, nakon Filipove smrti, u svojoj 31. godini postao novi kralj Makedonije. Persej je bio dobar vojni zapovjednik i odlučio se pripremati za odlučujući rat sa Republikom, kako bi povratio i ugled i snagu Makedonske kraljevine. Persej je uspio i skupiti velike količine novca, ali sa kojim se i teško rastajao (iako ga je skupljao u svrhu rata). Persej je nastojao doći do saveznike i to u „Ilirskoj državi“ Agronida, odnosno kod njihovog novog kralja Gencija (sina Pleurata II, unuka Skerdilaide). Gencije je zvanično bio u dobrim odnosima sa Republikom, ali se potajno nadao

slomu rimske hegemonije (isejski izaslanici su bili odali Gencija rimskom Senatu). Osim Gencija, Persej je našao saveznika i u Kotisu, kralju tračkih Odrisa. Mnogo simpatizera za nastup protiv Rima Persej je našao i u Grčkoj. „Sloboda” Grčke, koju je Tit Flaminin proglasio, pretvorila se u strogo tutorstvo i sustavno miješanje Rima u unutarnje stvari grčkih polisa i saveza. Rimljani su gotov svuda podržavali oligarhijske grupe. Zato su demokrati bili prožeti antirimskim stavovima i rado pružali podršku Perseju. Tako je makedonski kralj zadobio snažnu podršku u redovima najradikalnijih demokrata i najsiromašnijih slojeva, koji su tražili korjenite socijalne, političke i društveno – ekonomske promjene. Makedonskom kralju su se pridružili i Bizant i Lampsak. Čak su i Ahajci raspravljali da ukinu antimakedonske zakone, a Rodos je na svojim brodovima Perseju doveli njegovu vjerenicu Laodikeju (kćerku Seleuka IV.) iz seleukidske Antiohije. Na otoku Samotraci su se održavali tajni sastanci grčkih predstavnia i Makedonaca sa proturimskim i protupergamskim namjerama. Tako je polako oblikovana jedna ozbiljna antirimska koalicija, koja je predstavljala opasnost ne samo za Rim nego i za njegove saveznike, npr. za pergamskog kralja Eumena II.

Rimljani su prije svega težili da diplomatskim putem odlože početak rata, odnosno da umire Perseja i da razbiju stvaranje njegove mreže podrške u Grčkoj. Već 173. god. p. n. e. rimski poslanici su u ahajskoj skupštini izjavili da savez sa Persejem znači automatsko raskidanje saveza sa Republikom. Eumen II. je 172. god. p. n. e. posjetio Rim i uzeo učešća u stvaranju plana za borbu protiv Perseja. On je bio optužen da napada na rimske saveznike. Na tajnoj sjednici Senat zaključio rat i dao razmjestiti posade u epirska pristaništa). Rimskom poslanstvu je Persej izjavio da ugovor iz ugovor koji je Republika dobila nakon poraza Filipa V. u II. makedonskom ratu

smatra dokinutom, ali da je on spreman na novi ugovor i naloži poslanstvu da u roku od tri dana napusti Makedoniju. Iako je faktički to značilo da je rat izbio, Rimljani su uspjeli (jer nisu bili izvršili dovoljne ratne pripreme) da navedu Perseja da se upusti u nove pripreme i tako izgubi dragocjeno vrijeme. U isto vrijeme rimska je delegacija uložila sve napore da razbije Persejevog saveznika, federaciju beotskih gradova. To je dovelo i do toga da su borbene operacije započele sa rimskom inicijativom, onda kada su rimske legije dospjele u proljeće 171. god. p. n. e. na Balkan. Persej je mogao računati na 43.000 vojnika (od toga 21.000 makedonskih falangista), dok je rimsko – italska vojska u balkanskoj Grčkoj imala oko 30-40.000 ljudi. I pored gubitka vremena 172. god. p. n. e. i gubitka dijela saveznika, makedonski kralj Persej je skoro pune tri godine uspješno odolijevao napadima Rimljana i njihovih saveznika, privukavši na svoju stranu i veliki dio grčkih polisa. Početak rata bio je povoljan po Perseja. U rimskoj vojsci nije bilo dovoljno discipline, a Persejevi apeli raznim državama i molbe za pomoć počeli su nailaziti su na simpatije. A čak su se i vjerni saveznici Rimljana Eumen II Atalid, kralj Pergama i otok Rodos kolebali u svome držanju u odnosu na rat između Makedonaca i Rimljana.[111] Trojica rimskih konzula : za 171. god. p. n. e. Publije Licinije Kras (u bici kod Larise gdje su Rimljani poraženi zapaženu ulogu je imao Kotis), za 170. god. p. n. e. Aul Hostilije Mancina i za 169. god. god. p. n. e. Kvint Marcije Filip nisu uspijevali da izađu nakraj sa makedonskim kraljem. Persej je nakon pobjede nad Licinijem Krasom nastojao da sklopi mir sa Republikom pod istim uvjetima, kao i njegov otac, ali su Rimljani to odbili (jer oni nikada ne sklapaju mir nakon svoga poraza).

[111] *Vell.* I, IX, 1-2

III. ilirski rat

Kao sastavnica III. makedonskog rata desio se i III. ilirski rat. Pridobiven od Perseja obećanjem o velikoj svoti novca koje bi trebao dobiti, Gencije je dao zatvoriti rimske poslanike, čime je na svoju kraljevinu navukao rimske legije. Čim je Gencije prekršio savez sa Rimom i ušao u rat, Persej radisvoje škrtosti nije ilirskom kralju poslao obećane svote. Persej je radi svoje škrtosti bio krivac što mu kao pomoć nije došlo i 10.000 keltskih konjanika i isto toliko pješadinaca, a nije dao ništa ni onima u grčkim gradovima koji su bili spremni na proturimski nastup. Rimski pretor Lucije Anicije Galo (*Lucius Anicius Gallus*) je poveo vojsku od 30.000 ljudi na Gencija i rat praktično završio za 30-tak dana 168. god. p. n. e. Kada je Gencije vidio da uzalud čeka na pomoć vojske kojom je zapovijedao njegov brat Karavantije, predao se Rimljanima u Skodri. Nakon što je sproveden u trijumfu, interniran je u prvo u grad *Spoletium*, a onda u *Iguvium/Gubbium* u Umbriji. Gencije, posljednji ardijejski kralj argonidske dinastije je u Italiji i umro. Nakon pobjede nad Gencije, Lucije Anicije Galo je u Skodri sazvao 167. god. p. n. e. veliki sabor domorodačkih poglavara i predstavnika. Tu je objavio „u ime Senata i rimskog naroda" da su sve one zajednice koje su prešle na rimsku stranu prije predaje Gencija slobodna i da ne moraju plaćati danak i to se posebno odnosilo na niz ilirskih naroda kao što su Taulanti, Daorsi i Pirusti, te na gradove Rizon, Olcinium i možda Lissos. Ostatak nekadašnje agronidske kraljevine je podijeljen na tri dijela, kojima su upravljali od Rima zavisni pupit – vladari (kao npr. Balej/Ballaios). Zanimljivo je da Rimljani nisu ni tada stvorili svoju provinciju u ilirskim zemljama, niti anektirali područja. I dalje su se zadovoljavali stvaranjem čitavog niza malih potčinjenih «savezničkih» državica, međutim razaranje i podjela Agronidske kraljevine doveli su do toga da se pojavio novi jaki faktor na istočnom Jadranu, a to su bili

Delmati (koji su se 180. god. p. n. e. proglasili samostalnim u odnosu na „Ilirsku kraljevinu“). Sa ovim brojnim i moćnim ilirskim narodom Rimljani će imati dugu historiju međusobnog ratovanja.

Bitka kod Pidne 168. god. p. n. e. i kraj rata

Rat sa Makedonijom na južnom Balkanu otegao, i sada je vagi bila i sama dominacija Republike u mediteranskom svijetu. Ako bi makedonski kralj uspio da se odupre Rimu, to bi definitivno imalo poražavjući efekt po tek uspostavljenu doktrinu rimske supremacije. Novi konzul je postao energični, razumni i strogi konzul Emilije Paul. Potrebno je naglasiti da je poradi potreba rata sa Persejevim falangistima, uvećana i brojnost Paulovih legija sa 4200 na 5000 ljudi. Čim je uvježbao armiju, Emilije Paul je krenuo u odlučujuću bitku. Do sraza je došlo 22. VI. 168. god. p. n. e. kod Pidne u blizini (sjeveroistočno od) planine Olimp. Emilije Paul je vrlo vještim manevrom naveo Perseja da se upusti u odlučujuću bitku. Rimsko – italska armija je bila manevarski elastičnija, pa je samim tim bila i pokretljivija u odnosu na kruću strukturu makedonske falange. A tu prednost je Emilije Paul odlučio da iskoristi u potpunosti. Detaljan opis bitke je ostavio Plutarh u životopisu Emilija Paula, navodeći čitav niz zanimljivih detalja.

Taktika Emilija Paula se sastojala u tome da prisili Perseja na odlučnu bitku na otvorenu. Želeći ga na to primorati, presjekao je sve njegove veze, koristeći ekstraordinarije. Do tada rimsko – italske snage nisu uspijevale da poraze Persejevu vojsku, jer je ona dobijala resurse i imala logističku podršku. Rimsko – italske trupe su 21. VI. podigle tabor nekih 1500 km. udaljen od neprijatelja, iskrčivši 800 m2 prostora na jednom obronku sa rijekom. Pošto je glavnina vojske stigla tek u podne, a i radi dugog ubrzanog marša pod žarkim suncem, Emilije Paul je odlučio odmoriti svoju armiju i bitku započeti sutra ujutro 22. VI.

Sama bitka je bila vrlo teška, čega je na samom početku postao veoma svjestan i sam Emilije Paul. U falangi je bilo 16 redova vojnika naoružanih kopljima dugačkim 6 metara (sarisi). Koplja su prvih pet redova isturena, tvoreći tako pravi zid isturenih šiljaka. Tako Plutarh navodi da je vidjevši pritisak makedonske falange Emilija Paula obuzelo zaprepaštenje i strah, "jer je osjetio da još nikada nije vidio većma zastrašujući prizor. Često se kasnije znao prisjetiti svojih ondašnjih čuvstava i onoga pogleda." Ovo Paulovo priznanje je možda i najbolji hommage makedonskim falangama, koje su krstarile prostorom od Jadranskog i Jonskog mora pa sve do Pendžaba.

Pobjedom kod Pidne, završio je za Rimljane težak i mučan III. makedonski rat. U ovoj bici veliku vrijednost su pokazali i pojedini italski saveznici, npr. Peligni. Kod Pidne Makedonci su imali strašne gubitke od 20 000 poginulih i 11 000 zarobljenih. I tako je slavna makedonska falanga, koja je samo stoljeće i po ranije bile strah i trepet od Jadrana do Inda, konačno u potpunosti potučena i sišla sa povijesne pozornice.

Persej je pobjegao na Samotraku, ali je ostavljen od pristalica bio prisiljen da se preda Rimljanima. Posljednji makedonski kralj je zajedno sa svojom porodicom vođen ulicama Rima u trijumfu Emilija Paula. Držan je kao zarobljenik u *Alba Fucens* gdje je i umro. Persejev sin je naučio latinski i kasnije postao javni notar/pisar. U kraljevskoj riznici Makedonije Emilije Paul je, nakon Pidne, u ime rimske države zaplijenio više od 6000 talenata zlata i srebra. Ukupno je Emilije Paul iz Makedonije u Rim prenio oko 200 miliona sestercija. Toliko je novca doneseno u državnu blagajnu, da su rimski građani od 167 god. p. n. e. do principata (izuzev vremena konzula Hircija i Panse 43 god. p. n. e.) oslobođeni od direktnih poreza. Emilije Paul je dao postaviti veliki monument u Delfima u počast pobjede kod Pidne, od kojeg su ostali sačuvani pojedini dijelovi sa reljefnim frizovima.

Sačuvani frizovi sa monumenta Emilija Paula u Delfima.
Danas se nalaze u muzeju u Delfima.

Ni nakon Pidne Rimljani nisu izvršili aneksiju, ali su, prema zaključcima iznesenim na saboru u Amfipolu, uništili makedonsku državu podijelivši je na četiri zasebne pupit – državice (Amfipol, Tesalonika, Pela i Pelagonija). Svaka od ovih državica je proglašena „samostalnim”, imala je svoj novac, ali nije smjela sa drugim makedonskim državicama stupati u kakav odnos (čak je zabranjen međusobni brak između građana pojedinih državica i međusobna trgovina). Državice su bile obavezne da plaćaju danak Republici u iznosu od polovice koja se isplaćivala Perseju (znači rimski namet je

bio manji, što je bila proračunata mjera). Državicama je bilo zabranjeno čak i rudarstvo, i da javna zemljišta u zakup daju, kao i uvoz soli i izvoz drva. Dozvoljeno im je da imaju samo malo vojske, kako bi se mogli suprostavljati sjevernim balkanskim barbarima, dok je utvrda Demetrias bila razorena. Persejevi visoki funkcioneri i njihovi odrasli sinovi su preseljeni u Italiju.

Hiljadu najistaknutijih građana Ahajskog saveza su postali taoci i upućeni su u Rim i Italiju (među njima i Polibije). Rodos je, zbog toga što su njegovi predstavnici otvoreno izražavali nezadovoljstvo ratom (jer im gubi trgovina), izgubio svoje posjede na kontinentu (u Likiji), koji su mu donosili veliki prihod. Osim toga, otok Delos proglašen je za slobodnu luku (*porto franco*), što je zadalo nenadoknadiv udarac Rodosu koji je dotle ubirao ogromne lučke pristojbe. Potrebno je napomenuti da je Katon Stariji Cenzor bio među onima koji su pokušavali spriječiti rimsku kaznu prema Rodosu. Pergamski kralj Eumen II., za koga se je sumnjalo da je stajao u tajnim vezama sa Persejom, nije bio nagrađen i izgubio je svoj prijašnji utjecaj (Pamfiliji i Galatiji je data samostalnost). Čak je sve više bio protežiran njegov brat Atal. Kada je Eumen II. pokušao doći u Rim, da regulira svoje odnose sa Republikom, Senat je brzo bio donio zaključak da u buduće kraljevi ne smiju dolaziti u Rim, i Eumen II. se morao iz Brindizija vratiti u Malu Aziju. Kaznili su i Etolce i Akarnance oduzevši im gradove. Jedino nije kažnjen Kotis, nego mu je čak i vraćen zarobljeni sin. Atenjani su opet nagradili radi njihovog sluganskog odnosa darujući im neke oblasti. Na samog završetku rata Emilije Paul je bio uvučen u jednu od najnedostojnih epizoda koje su se desile u rimskoj historiji, i koja je u potpunosti zatamnila sliku njegove pobjede u Makedoniji. Kako bi obeštetili rimske i italske vojnike koji su učestvovali u III. makedonskom ratu, Senat je izdao naredbu Emiliju Paul da sa vojnicima opustoši grčku pokrajinu Epir.

Na prijevaru je uništena čitava jedan pokrajina, razoreno 70 gradova i odvedeno u roblje 150.000 njihovih žitelja od kojih je većina pripadala epirskim Mološanima, koji su istina bili glavni nosioci proturimskog otpora u Epiru. To je bilo toliko suprotno od vjerovanja i etike ratovanja starih Rimljana, onih časnih zapovjednika iz vremena Rane i Srednje Republike do zaključno sa Scipionom Afrikancem Starijim i Tiberijem Sempronijem Grakhom Starijim. Pustošenje Epira je bilo pravi primjer izrastanja nove generacije Rimljana sa drugačijim svjetonazorom (*nova sapientia*). III. makedonski rat, odnosno njegov kraj je tako ustvari predstavljao i duboku razdjelinu između Rimljana „nove mudrosti" u odnosu na njihove pretke. Sada nastupa vrijeme sirovog i krutog imperijalizma i hegemonizma, vrijeme pohlepe i sebičnosti koje će u potpunosti zatomniti rimske drevne vrline koje su ga vodile Republiku u njenom usponu i ponižavanja i uništavanja drugih. To više nije bio Rim Cincinata, Kamila Furija, Apija Klaudija Slijepog, Dentata, Regula, Fabija Maksima, Scipiona Starijeg, Katona Starijeg... Zanimljivo je da je Luciju Paulu malo nedostajalo da mu zaključkom narodne skupštine bude uskraćen trijumf, jer su njegovi vojnici bili nezadovoljni podjelom ratnog plijena.

Poslije Trećeg makedonskog rata vanjska politika grčkih i istočnih država dospjela je u potpunu zavisnost od rimskog Senata. Dok su Rimljani na početku II. st. p. n. e. nastojali održati *status quo*, sustav ravnoteže, sredinom stoljeća među civiliziranim i i kultiviranim zemljama i narodima Mediterana prilike se mijenjaju. Zajedno s rimskim političarima i rimskim vojnim snagama na Istok prodiru rimski i italski poslovni ljudi, i rimsko-italski zelenaški kapital počinje igrati vidljivu ulogu u životu helenističkih zemalja. To nailazi na svoj odraz i u politici. Poslije rata s Persejem Rim napušta politiku jačanja slabih država na račun moćnih susjeda i prelazi na pripremanje aneksije oslabljenih država.

Provincije

Nakon završetka I. punskog rata ukazala se potreba uređenja vanitalskih zemalja koje su potpale pod vlast rimskog naroda. Riječ je o tri velika mediteranska otoka (Sicilija dobivena 241. god. p. n. e. i Sardinija i Korzika od 238. god. p. n. e.). Ti prekomorski teritoriji organizirani su po različitim načelima nego italsko područje koje je imalo oblik federacije/konfederacije sa Rimskom Republikom na čelu. Ove nove oblasti su pretvorene u dvije provincije i to: 1. Sicilija (u to doba , do II. punskog rata, Sirakuza nije ulazila u sastav provincije) i 2. Sardinija i Korzika. Institucija provincije je vremenom postala temeljna teritorijalno – upravna i administrativna jedinica Rimske Države za posjede van Italije (od dominusa Dioklecijana je i Italija uključena u sustav provincija). Tako se sustav provincija razvio u jednu od glavnih prepoznatljivih osobenosti Rimske Države pa i ukidanje toga sustava (prelaskom na sustav „tema”) može, uz sve ostale značajke transformacije, predstavljati konačno prerastanje Istočnog Rimskog Carstva u novu političku jedinicu → Romejsko mediavelno Carstvo grčkog jezika. U pravnom pogledu provincije su smatrane posjedom rimskog naroda (*praedia populi Romani*). U republikanskom periodu pojam "provincija" (*provincia*) značio je mandat koji je davan najvišem magistratu, i provincija nije samo strogo shvatana u smislu vladanja nad određenom teritorijom u ime rimskog naroda. Izraz *provincia* je i u početku svoga postojanja i primjene na vanitalske zemlje shvatan i predstavljan kao odgovornost magistrata (u vidu mandata) izabranih i određenih od rimskog naroda za upravljanje odnosima van Italije, odnosno «posjedima rimskog naroda». I tek su sa augustovskom organizacijom sustava Principata provincije dobile jasno definirane granice i pojam provincija se striktno odnosi na određeno područje, kao teritorijalnu sastavnicu Rimske Države, a ne samo na na neki mandat magistrata i promagistrata.

U prvo vrijeme Rimljani nisu imali nikakvih pravila za upravljanje provincijama, i prepuštalo se to ili odgovornom zapovjedniku koji je podjarmio određenu teritoriju, naravno ako te odluke i mjere odobri Senat ili komisiji od deset senatora koji bi to uredili po naputku Senata (nekada zajedno sa odgovornim zapovjednikom). I tek kasnije se kreiraju dužnosti promagistrata koji upravljaju provincijama i to od 227. god. p. n. e. za Siciliju i Sardiniju sa Korzikom (nakon II. punskog rata od 197. god. p. n. e. uvode se i dvije nove promagistrature za dvije novoformirane hispanske provincije). Promagistrat (*promagistratus*) je osoba koja djeluje sa autoritetom i kapacitetom magistrata, ali bez obnašanja konkretne magistrature. Kao legalna novina zadnje faze Srednje Republike, promagistratura je bila izumljena da osigura Rim sa namjesnicima provincija, umjesto da se biraju više novih magistrata svake godine. Promagistrat je imao jednak autoritet kao i njemu paralelni magistrat, praćen je sa istim brojem liktora (ali samo u okviru svoga provincijalnog mandata) i generalno govoreći imao je autokratska prava unutar provincije. Promagistrati su uobičajeno već držali odgovarajuće ekvivalentne (prema njegovoj promagistraturi) magistrature (iako ovo nije bilo obavezno pravilo). Najviša uprava nad provincijom je tako predavana promagistratima, koji su uglavnom dolazili iz reda konzula i pretora (a odslužili su svoj jednogodišnji mandat). Tim isluženim magistratima bi se produžavao mandat, ali samo za određeno područje (provinciju), a ne za čitavu Državu. Zato bi namjesnici provincija nosili nazive prokonzul (*proconsul*) ili propretor (*propraetor*). Kao svoje pomoćnike namjesnici provincija su imali kvestori, koji su poglavito upravljali sa blagajnom. Osim toga, uz namjesnika provincije obično su se nalazili senatori u svojstvu legata. a imali su u svojoj pratnji i dodatno osoblje (pisari, pravnici, tumaći, liječnici, glasnici, itd...—a mogao je voditi sa sobom i svoje prijatelje, pristalice i klijente), koje je ustvari činilo kancelariju namjesnika ili njegovu „kohortu“.

Namjesnik je uz sebe imao i „*consilium*“, koje je bilo savjetodavno tijelo i čije članove je birao sam namjesnik. Namjesnici provincija, kao i drugi magistrati, birani su na godinu dana. Ali se rok upravljanja provincijom mogao produžiti posebnom Senatskom odlukom (*prorogatio imperii*). Dok su bili namjesnici provincija, prokonzuli i propretori su imali veliku vlast sa imunitetom, ograničenu samo rimskim zakonodavstvom i ugovorima koji su postojali sa određenim provincijskim, peregrinskim zajednicama (na sličan način utvrđen na osnovi *foedus iniquum*). U granicama povjerenih provincija namjesnici su imali istu vlast (*imperium*) kao i svi najviši magistrati, ali izvan granica svoje oblasti oni su bili privatne osobe. Nakon službe, namjesnici su gubili imunitet i peregrinske zajednice ili individualni provincijalci su mogli tužiti rimskim sudovima, Senatu i komicijama isluženog namjesnika radi njegovih eventulnih zloupotreba prilikom upravljanja provincijom. Iz izloženog se jasno vidi da se i sustav uprave provincijama formirao postepeno. Nije bilo nikakvih općih zakonskih odredbi koje bi se odnosile na upravu i položaj svih provincija. Postojali su pojedini statuti za ove ili one provincije (*leges provinciae*), koje su određivali Senat ili upravnici provincija. Stupajući na dužnost, provincijski magistrat izdavao je obično edikt (*edictum provinciale*), u kome je naznačavo kojim će se načelima rukovoditi pri upravljanju.

Jedan dio (osvojenog ili na drugi način pridobijenog) teritorija u provincijama proglašavan je za državnu zemlju (*ager publicus*; plodne zone, ali i rudnici), ali je potčinjenim peregrinskim zajednicama ostavljena autonomija (institucionalna, društvena, ekonomska i kulturna) u unutarnjim pitanjima (slično kao u odnosu prema italskim saveznicima) i Rimljani se nisu miješali u unutarnju upravu izuzev ako nisu ugroženi njihovi interesi, ako je došlo do kršenja ugovora ili nastupio kaos. Svaka zajednica u statusu peregrinske *civitas* je mogla

imati svoj posebni pravno – zakonski sustav, koji se ticao odnosa među njenim građanima i podanicima, izuzev ako pravni predmet ne bi indirektno ili direktno imao doticaja sa Rimljanima. Ali za razliku od italskih saveznika, provincijalci su morali plaćati Rimljanima poseban porez i imati određene carinske obaveze (uz pomoć u auksilijarnim,pomoćnim trupama u slučaju rata i uz gubitak prava vođenja vanjske politike).

Te peregrinske zajednice u provincijama su bile organizirane u sustav peregrinskih *civitates.* Antičko doba nije pod grčkim izrazom ποϖλις i latinskom riječi *civitas* podrazumijevalo samo neko urbano područje ili naselje sa urbanim karakteristikama, na našem jeziku označeno kao grad (kako se uobičajeno prevode ove grčka i latinske riječi)[112], već

[112] Slavenske zajednice nisu bile u aktivnom, svestranom i sustavnom dodiru sa antičkim svijetom u vrijeme dok se pod πονλις i *civitas* podrazumijevala i sadržina narodnosne ili političke suverenosti, tako da kada slavenski govornici dolaze u izravni i masovniji dodir sa antičkim svijetom ove stare institucije antičkog društva više ne postoje. Tako da slavenski jezici i dijalekti nisu mogli razviti adekvatan prijevod ili neku svoju čak i izvedenu riječ za prvotno shvaćenu sadržinu grčkog πονλις i latinskog *civitas.*
Inače prevođenje naziva za specifično antičke ustanove i političke institucije može dovesti do korumpiranja njihove pojmovne sadržine i izvornog značenja i tumačenja u skladu sa modernim pojmovnim određenjima, pa tako treba biti prilično oprezan u tumačenju termina kao npr. *princeps, civitas, rex, concilium* itd., koja se pojavljuju u tekstovima antičkih pisaca kada opisuju «barbarske» zajednice kao npr. u Tacitovoj «Germaniji». Tacit kada govori o pojedinim germanskim narodima često ih terminološki determinira kao *civitas* i znatno rеđe kao *res publica,* što bi ukazivalo da je on time želio ukazati na određenu političku samosvojnost pojedinih zajednica. To je posebno očigledno u odjeljku (*Ger.* 43) u kome se govori o Ligijcima i tome da su oni podijeljeni na više *civitates*. Inače i sam Tacit, kada opisuje pojedine autentične germanske ustanove, upada u istu zamku i prevodi ih tada uobičajenim rimskim terminima što se najbolje primijeti na slučaju zavisnog seljaštva koje je sastavljeno od robova, a koje Tacit dodatno pojašnjava koristeći latinski termin «*colonus*» (*Ger.* 25). Koloni su bili zakupci zemlje sa određenim obavezama ali koji su pravno smatrani slobodnim građanima, za razliku od onoga što se može zaključiti iz Tacitovog opisa germanske ustanove zavisnog seljaštva kojem bi adekvatnije odgovarao termin «*servi casati*», koji su po zakonu bili smatrani robovima.

upravnu - teritorijalnu oblast koja se može sastojati i od više naselja sa urbanim karakteristikama i od širokih pojaseva seoskih okruga, pa i nenaseljenih područja. Tako ποϖλις i *civitas* predstavljaju jednu političku jedinicu sa izvornom suverenošću.[113] U najkraćim crtama predstavljeno, peregrinska *civitas* je autonomna upravno-administrativna jedinica koja je teritorijalno omeđena, i koja predstavlja postojanje određene domorodačke zajednice narodnosno-političkog tipa u okvirima Rimske države. Kao takva ona je od strane rimske oficijelne politike jasno prepoznata, imenovana i definirana, sa svim svojim pravima, obavezama, ingerencijama i odgovornostima u odnosu prema Rimskoj Državi. Tako bi se te peregrinske *civitates* mogle definirati i kao male „državice“ koje su se nalazile u vlasti rimskog naroda i zajedno sa rimskom *civitas* činile imperij Rimske Države. U tom slučaju bi se i odnos peregrinskih provincijalnih *civitates* sa Rimskom Republikom mogao promatrati kao federalni sustav. Među peregrinskim *civitates* je vladalo pravo šarenilo uspostavljenih odnosa sa hegemonom, zavisno od uspostavljenog ugovora (*foedus*) koji je određivao nivo slobode (*libertas*), prava i obaveza potčinjene peregrinske zajednice prema Republici. Od toga ugovora je zavisio i stupanj unutarnje autonomije svake peregrinske *civitas*. Veći dio peregrinskih provincijalnih jedinica su bile one (*civitates stipendiariae; civitates decumanae*) koje plaćaju neposredni porez, pokoravaju se namjesniku i zadržavaju autonomiju kod odlučivanja o lokalnim pitanjima. Pored njih, postojale su i slobodne zajednice (*civitates liberae*), koje su se dalje dijelili na više kategorija i to *civitates foederatae* koje su uživale punu autonomiju, nisu plaćale

[113] I tek sa punim prerastanjem ustrojstva Rimske Države u municipalni sustav (početkom III. st. n. e.) pojmovi πονλις i *civitas* izgubili svoju sadržinu izvornog suvereniteta i pod njima se samo podrazumijevala sadržina jedne administrativno-upravne jedinice, sa izvjesnom lokalnom autonomijom.

poreze, ali su za vrijeme rata bile dužne davati trupe ili brodove. U pojedinim slučajevima određenoj *civitas* jamčio je slobodu sam Senat. Takvi su gradovi uživali autonomiju, zadržavali pravo gradnje brodova, ali su pritom jedni od njih bili oslobođeni porezâ (*civitates liberae et immunes*), dok su drugi morali polagati određen novčani iznos. Na Siciliji je tako postojalo više razina autonomije i statusa lokalnih zajednica i područja (pored rimskog *ager publicus*) i to 1. *Civitates foederatae*/savezničke „državice" (npr. *civitates Mamertina* i *Tauromenitana*) 2. *Civitates liberae et immunes* (*civitates Centuripa, Halesa, Segesta, Halicya i Panormus*) 3. *Civitates decumanae* (ostatak sicilijanskih *civitates*). U rimskim provincijama je bio iznimno veliki broj zajednica (na desetine u Africi, Ahaji i Aziji).

Pravilo stupnjevite hijerarhije u statusu peregrinskih *civitates* u provincijama koje je primjenjivala rimska uprava bila je vrlo praktično i djelotvorno sredstvo u stabiliziranju i očuvanju rimske uprave. Uz to, status svake od *civitates* nije bio „zacementiran" i on se mogao, zavisno od ponašanja i odnosa prema hegemonu (tj. Rimskoj Državi u njenoj cjelini) mogao i unaprijediti ili pogoršati (tj. peregrinske zajednice su se mogle uspinjati ili silaziti na toj hijerarhijskoj ljestvici koju su postavili Rimljani). Upravo je ta činjenica na jednoj strani sprečavala zajednički nastup peregrinskih *civitates* unutar jedne provincije (jer su im i interesi, želje i potrebe bili različiti, nekada i suprostavljeni), dok je na drugoj motivirala peregrine (i individualno i kolektivno) da budu ne samo lojalni, nego i aktivni u podršci i daljem razvitku Rimske Države. Nagrada za to im je mogla biti i unapređenje zajednice u pravima i unutarnjoj slobodi, pa na kraju i dobivanje latinskog i rimskog građanstva (i u individualnoj i u kolektivnoj formi). U suprotnom, njihova pozicija je mogla biti derogirana. Pojedine zajednice u provincijama mogle su dobiti i „latinsko pravo" (*ius Latii*), a bez da u njih bude poslana

naseobina. I rimsko građanstvo su pored pojedinaca, mogle dobiti i kompletne zajednice, a opet da u njih ne budu upućeni kolonisti. Posebna pojava koja je učvršćivala veze između provincijskih zajednica i Rima bila je to što su mnoge provincijske zajednice ušle u sustav klijentstva ili gostinstva (*hospitium*), stavljajući se pod zaštitu ili patronat utjecajnog i uglednog pojedinca u rimskoj politici (ili i njegove familije). Tako da su te zajednice uvijek u glavnom središtu rimske moći imale svoga predstavnika, koji je zastupao njene interese.

Do završetka razdoblja Srednje Republike 133. god. p. n. e. pored Sicilije i Sardinije sa Korzikom, formirane su i druge provincije i to 197. god. p. n. e. već spomenute hispanske provincije (*Hispania Citerior* i *Hispania Ulterior*), Makedonija/*Macedonia* 146. god. p. n. e. (inkorporiranim dijelovima balkanske Grčke), Prokonzularna Afrika/*Africa proconsularis* 146. god. p. n. e., i za vrijeme previranja vezana za reforme braće Grakh su dodane Azija/*Asia* 129. god. p. n. e. i Transalpinska Galija/ Gallia Transalpina (kasnije nazvana Narbonska Galija/Gallia Narbonensis) 121. god. p. n. e. Cisalpinska Galija i manji obalni posjedi u ilirskim zemljama nisu pretvoreni u klasičnu provinciju.

Porezni sustav u provincijama

Osnovni neposredni porez je *tributum* (ili *stipendium*), koji se sastojao od zemljarine (*tributum solis*) i glavarine (*tributum capitis*). Porez u provincijama je temeljno počivao na cenzu, koji je bio sličan onome koji je provođen među rimskim građanima, ali s različitom svrhom. Svaka provincija je i imala svoju blagajnu. Neposredni porez se izmirivao u gotovom novcu, a nekada i u naturalnom obliku. Osim toga, peregrinskim gradovima i zajednicama u provincijama su razrezivani posebni porezi, koji su se sastojali uglavnom od carinskih

poreza. Izdržavanje upravnika provincije padalo je na teret mjesnog stanovništva. Na njegova pleća padala je i ishrana trupa koje su smještene u provinciji, a tako isto i svi rashodi za lokalne potrebe. U mnogim slučajevima Rimljani su ostavljali stari porezni sustav. Zbog metoda ubiranja dažbina koje su Rimljani prakticirali rastao je teret poreznih obaveza. Oni su uveli sustav zakupa poreza, koji je prakticiran po helenističkim zemljama i koji su Rimljani preuzeli, po svemu sudeći, sa Sicilije.

Dosta upravljačkih poluga na Siciliji, Sardiniji i Korzici su Rimljani naslijedili iz ranijih uprava (kartaginske i grčke) koje su pokazale praktičnim i za novu, provincijsku upravu. Sirakuza u ovo vrijeme nije se nalazila u okvirima provincije Sicilije.

U Rimu su osnivana otkupna društva/kompanije publikana (*societates publicanorum*), koja su državi unaprijed isplaćivala određeni iznos određenog poreza (najčešće preko javnih licitacija). I onda bi te kompanije publikana dobijale pravo da neposredno sakupljaju otkupljeni porez, kako bi naplatili uloženo. Naravno u praksi to skupljanje poreza je donosilo enorman profit, jer su kompanije publikana naplaćivale od lokalnog stanovništva velike iznose. Pored poreza Država je u zakup, na isti ili sličan način kao i u slučaju poreza, davala i druge svoje doprinose i javnu imovinu, kao što su carine, rudnici i neki infrastrukturni objekti u javnom vlasništvu. Kako bi mogle funkcionalno djelovati na terenu, te korporacije publikana su zapošljavale mnogobrojno osoblje.

Republika je naplatom poreza i drugih svojih doprinosa i prihoda preko sustava zakupa i licitacija ustvari na prvi pogled uštedila sebi vrlo težak i mučan posao neposrednog utjerivanja poreza, nije morala stvoriti za to specijalizirani birokratski aparat i nije rizikovala jer je odjednom dobivala i to unaprijed određeni iznos. Jednostavno rečeno,

Republika (vođena praktičnim duhom svojim reprezenata) se sustavom zakupa i posrednom naplatom poreza oslobodila prilično tegobnog posla, koji je nesumnjivo kao posljedicu morao imati usložnjavanje i povećavanje državnog aparata. Međutim, sa druge strane sustav zakupa poreza je „širom otvorio vrata” za neviđene zloupotrebe, jer je Republika dobila ono što je tražila i jednostavno se nije interesirala za „privatne poslovne poslove” (a u tu sferu je spadalo i skupljanje zakupljenih poreza od publikana). Država je tako bianco i unaprijed prodavala javna „porezna dugovanja” privatnim licima, pa je sada javno-obveznički dug postajao privatno-obveznički. A kao što je rečeno kompanije publikana su uvijek nastojale ne samo naplatiti uložena sredstva, nego i utjerati enorman profit. Radi toga su licitacije državnih poreza uvijek bile vrlo primamljive za poduzetne pojedince sa kapitalom, a bez skrupula i morala. A kako bi utjerali svoja financijska potraživanja kompanija publikana nisu prezali ni od čega, i samo im je profit bio bitan. Kakvi su mogli biti rezultati djelatnosti publikana, može se vidjeti iz riječi Tita Livija: ″ Tamo gdje se pojave publikani, ili se javno pravo pretvara u praznu frazu, ili saveznicima ne ostaje nimalo slobode". Namjesnici provincija, koji su vodili porijeklo od senatora, pribjegavali su svakovrsnim iznuđivanjima, da bi se obogatili na račun provincija. Namjesnici su određivali, odkada se odustalo cenzorirati provincije (izuzev Sicilije), i provincijske dohotke, što je omogućavalo brojne zloupotrebe.

Uz zakupce poreza – publikane, u provincijama su se nalazili i *negotiatores* (financijski mešetari), koji su bili zajmodavci (uz visoke kamate) provincijalcima, kako bi ovi mogli izmirivati porezne obaveze. Pošto su provincije mogle postati plijen nezajažljivosti dužnosnika i publikana, u njima je raslo nezadovoljstvo, što je dovodilo i do nemira, buna pa i otvorenih ustanaka. Za ugušivanje tih ustanaka, Država je morala angažirati znatne snage, ali i pretrpiti

gubitke i u ljudstvu i u resursima. A to praktični Rimljani sebi nisu mogli dopustiti, pa su se počele i donositi odluke koje bi trebale prevenitati eventualne probleme u provincijama.

Stanovnici provincija nisu imali pravo žalbe na svog magistrata za sve vrijeme dok se nalazio na vlasti; oni su se mogli žaliti na upravnikove odluke tek pošto ovaj preda svoju punomoć. Toliko je bio veliki obujam iznuđivanja i iskorištavanja provincija da je moralo dejstvovati rimsko zakonodavstvo kako bi se taj proces ublažio. I po zakonu Lucija Kalpurnija Pisona Frugija, plebejskog tribuna za 149. god. p. n. e. donesen je zakon za kažnjavanje za iznuđivanje u provincijama (*Lex Calpurnia de Repetundis*), te su po tome zakonu uvedeni i posebni sudovi, tzv. stalne sudske komisije za razmatranje slučajeva iznuđivanja (*quaestiones perpetuae de rebus repetundis*). Često su ti sudovi u vrijeme Kasne Republike služili kao odlično oruđe u stranačkim borbama koje su u to doba potresale Republiku. Rimljani su bili odgovorni za sigurnost provincija, radi čega su morali održavati i trupe, pa su provincijalci (u posebnim uvjetima) morali snositi i vojne rekvizicije (uključujući i konačišta). Nekada su se znale primijeniti i mjere koje su ograničavale ekonomiku provincija, kako ne bi mogle biti konkurencija italskoj privredi.

Vizija Scipiona Afrikanca Starijeg

Publije Kornelije Scipion Afrikanac Stariji je u svome javnom političkom djelovanju bio i zastupnik i zagovornik vođenja vanjske politike Republike u pravcu profiliranja Rima kao pravednog hegemona civiliziranog svijeta Mediterana (u kojem vlada ravnoteža i harmonija međusobnih odnosa). U takvoj politici moć Rima služi

upravo održanju stabilnosti i kao garancija prosperiteta i uvažavanja, a ne kao sredstvo gospodarenja i osvajanja.

Iako je vodio rimsko – italske armije u prekomorskim ekspedicijama i značajno doprinio širenju i učvršćivanju imperija Republike, sam Scipion Afrikanac je po shvatanjima i postupcima bio antipod imperijalizma. Njegove zamisli za uređenje civiliziranog svijeta su i za današnje razdoblje vizionarske, jer je on pravilno shvatao na koje načine je najbolje izgrađivati dugotrajne političke, državotvorne i društveno – ekonomske strukture. Umjesto surovog ili zasjenjenog nametanja vlasti, kontrole, iskorištavanja i eksploatacije, vizija Scipiona Afrikanca je težila konceptu koegzistencije i suradnje unutar civilizirane ekumene kojoj bi na čelu stajao benevolentni hegemon oličen u Republici i njenom Italskom savezu. Ratovi među sastavnicama te civilizacijske ekumene bi bili sprečavani, važila bi pravila dogovora i kompromisa. Republika se ne bi teritorijalno širila po prostorima sastavnica te civilizirane ekumene, ali bi to mogla ostvarivati prema „barbarskom svijetu", onom izvan dosega civilizacije. Uostalom, taj vid širenja prema „barbarskom svijetu" bio bi dopušten i sastavnicama „civiliziranog svijeta". Na taj način bi bila stvorena neka vrsta konfederacije ili samo saveza civilizovanih država Mediterana na čelu sa Republikom, koja ne bi samo štitila urbanu kulturu Mediterana, nego bi je i širila na «barbarska» područja. U ovako stvorenim uvjetima humanistički pogledi bi se proširili i međusobno prožimajući bili svjetionik čovječanstvu nudeći usvajanje prednosti civiliziranog načina života. Scipionovska vizija vanjske politike je bila i pod nesumnjivim utjecajem stoičke filozofske škole, pa su tako Rimljani isticali načela kojim su se rukovodili u diplomaciji a to su: *libertas* (sloboda), *humanitas* (čovječnost), *iustitia* (*pravednost*), fides (*vjernost*). Afrikanac Stariji je moguće imao i praktičnu motivaciju za ne-imperijalističku politiku prema

civiliziranim zajednicama, jer je time omogučavao Republici da ne troši resurse, ljude i vrijeme za kontrolu i zaštitu tih zajednica. U slučaju anektiranja, Republika bi morala da šalje vojsku i da troši novac, materijal i resurse i posebice vrijeme i ljude kako bi branila granice tih novoosvojenih posjeda od napada i upada barbara. Ostavljajući tim zajednicama uvjetnu nezavisnost, same te zajednice bi se brinule o svojoj odbrani i Republika bi intervenirala tek u krajnjoj nuždi i opasnosti.

Ovakva scipionovska vizija je imala itekakvu opoziciju u pojedinim krugovima establishmenta, što je bilo primjetno još u vrijeme povratka Scipiona Starijeg iz hispanske kampanje. Ali, njegova popularnost u narodu, filohelenističke sklonosti i utjecaj koji je ostvarivao širom Mediterana, omogučavali su Afrikancu Starijem da provodi svoju vanjskopolitičku agendu. Ovakvu politiku su podržavali i zastupali i drugi istaknuti rimski političari i vojskovođe. Pa tako Tit Kvinktije Flaminin u svome govoru Helenima, održanom poslije pobjede nad makedonskim kraljem Filipom V., ističe principe rimske vanjske politike prema civilizovanim državama. Čak i nakon povlaćenja iz javnog života i smrti Afrikanca Starijeg, osnovni modaliteti ovakve vanjske politike se nastavljaju primjenjivati. U tome je ilustrativan primjer djelovanja Tiberija Sempronija Grakha, zeta Afrikanca Starijeg i oca budućih čuvenih plebejskih tribuna Tiberija i Gaja, prema domorodačkim hispanskim narodima sa kojima je uspio da postigne dogovor koji je garantirao skoro 25 godina mira. Tako rimska vanjska politika u prvim decenijama II. st. p. n. e. nije u tolikoj mjeri vršila teritorijalnu ekspanziju i više je težila ka očuvanju ravnoteže između niza helenističkih državica na istoku Mediterana, svoje hegemonije na njegovom zapadnom dijelu, i zadržavajući za sebe ulogu vrhovnog arbitra u svim sporovima i odnosima na čitavom Mediteranskom bazenu.

Napuštanje scipionovske vizije i *Nova sapientia*

Međutim, postupno se ovakva politika napušta. Prvo su ovakva načela sve više dolazila u koliziju sa praktičnim djelovanjem, jer je diplomatija ustvari sve više počela služiti samo kao sredstvo za ostvarenje ili očuvanje rimskih interesa, a ne zbog nekih viših ciljeva. Zatim su ugovore Rimljani znali tako vješto sročiti kako bi se očuvala ravnotežu moći, a bez narušavanja rimske hegemonije i da se ujedno stekne utisak u javnosti kako Rimljani ne narušavaju ničiju nezavisnost i slobodu. Tim ugovorima su oni nekada željeli da pokažu i da donose "slobodu i pravdu" pojedinim zajednicama, koje bi pretvarali u najobičnije protektorate. Ako bi im tako nalagali strateški interesi Rimljani su organizirali i podržavali pojedine ustanke po stranim državama, podržavaju u njima separatistička nastojanja. Rim je postao i središnje mjesto u koje su dolazile mnogobrojne grčke, orijentalne, galske, ilirske, iberske, afričke i mnoge druge delegacije da mole, da se tuže na susjede, da traže usluge. Podrška Senata (čiji je značaj sve više rastao u toku II. st. p. n. e,), ili nekih uglednih rimskih dužnosnika je mogla mnogo značiti za bilo koju od stranaka u sporu, [114] iako se Rimljani u presuđivanju nisu više vodili pravednim principima, nego samo svojim interesima. Rimljani su koristili i tuđe greške da vješto uvećaju i ojačaju sopstvenu vlast, čineći istovremeno uslugu jednoj od strana u sporu i pokazujući se time kao njen dobročinitelj. [115]

149. olimpijade u Rimu se sakupio veliki broj poslanstava iz balkanske Helade i Male Azije, veći nego ikada ranije. Povod za okupljanje je bilo ponašanje nasljednika kralja Filipa II prema

[114] *Polyb.* XXIV, 1

[115] *Polyb.* XXXI, 10

susjedima[116]. U tom sveopštem, dobrovoljnom, ponižavanju mnogih nekada slavnih i moćnih polisa i kraljevina (ali ne i svih mediteranskih naroda) pred veličanstvom rimskog senata spoznajemo i rimsku sposobnost političke manipulacije u vanjskoj politici. Međutim ujedno ostajemo i zaprepašteni činjenicom, koliko truda ove delegacije koje stalno pritiču pred Senat ulažu kako bi stekle milost Republike, uglavnom opankavajući svoje susjede. Tu činjenicu je posebno potrebno istaći za helenske polise i saveze, koje ni etnička, kulturološka i jezička srodnost nisu priječda se na takav način samouništavaju. Nemogavši ujediniti svoje interese samovoljno, istočnomediteranske države su se na kraju našle ujedinjene u okviru rimske interesne politike. U okvirima te nove agende vanjskopolitičke djelatnosti, Senat je politiku u odnosu na helenske i helenističke države realizirao na dva načina. Javno je želio da ostavi dojam nezainteresovanosti i nemiješanja Republike u poslove Helade, ali je prikriveno stalno i podmuklo rovario i raspirivao unutrašnje proturječnosti i sukobe. Takvu politiku je odlično primijetio i analizirao Polibije,[117] jedan od najboljih poznavalaca politike i historije zadnjih decenija Srednje Republike. Rimski diplomati tajno sudjeluju u dinastičkim raspramama, starajući se da dovedu na prijestolje svoga štićenika ili da oslabe državu dvorskim sukobima. Rimljani su stalnim i suviše upadljivim podržavanjem makedonskog princa Demetrija, jednog od sinova kralja Filipa II, raspirili unutrašnje sukobe u makedonskoj kraljevskoj porodici što je na kraju dovelo i do tragične Demetrijeve smrti. Rimljani u stvari nisu baš osjećali simpatije prema Demetriju, ali im je on savršeno poslužio u politici daljnjeg rastakanja unutrašnje kohezije makedonske države.[118]

---

[116] *Polyb.* XXIII, 1

[117] *Polyb.* XXXIII, 9

[118] *Polyb.* XXXIII, 2; 7; 10

U umješnosti provođenja takve politike Senat iz toga perioda ostao je neprevaziđen u čitavoj historiji. Osim toga, u gotovo svakoj od mediteranskih država, posebno u grčkim polisima, bilo je prorimskih frakcija. Tih prorimskim elemenata u grčkim polisima i helenističkim, maloazijskim i levantskim državama nije bio mali broj. Rimskoj političkoj sposobnosti Grci jednostavno nisu bili dorasli. Proglašavajući sebe za pristaše grčke slobode, Rimljani po pojedinim polisima organiziraju i potpomažu romanofilske stranke, oslanjajući se obično na aristokraciju i oligarhiju. Međutim potrebno je i naglasiti i da su se u prvoj polovini II. st. p. n. e Rimljani dugo suzdržavali da se direktno i otvoreno umiješaju u unutrašnje odnose helenskih gradova. Međutim potrebno je i naglasiti i da su se u prvoj polovini II. st. p. n. e Rimljani dugo suzdržavali da se direktno i otvoreno umiješaju u unutrašnje odnose grčkih polisa i helenističkih država. Tek se od Kalikratovog savjeta Senat odlučio aktivnije umiješati u političke borbe u gradovima balkanske Helade, slabeći one pojedince, stranke i grupe koje su se suprotstavljale rimskim "savjetima i preporukama", a jačajući one koji su ih bezrezervno podržavali[119]. Kao po pravilu u toku II. st. p. n. e. oligarhijske stranke u grčkim i helenističkim polisima i gradovima bile su i prorimske, dok su demokratske uglavnom zauzimale proturimski stav. Vrlo lahko se tako znalo desiti da demokratski pokreti u nizu gradova koji su poprimili i izraziti antirimski karakter, podrže i sve one druge snage koje su bile spremne da se suprotstave Rimljanima i stave na čelo otpora, kao na primjer makedonske i seleukidske kraljeve. A i sami kraljevi su težeći masovnijoj podršci u svome suprotstavljanju Rimu, često izlazili u susret demokratskim elementima u grčkim gradovima. Rimska Republika, vođena senatorskim nobilitetom, postala je i zaštitnik interesa oligarhije širom tada poznatog svijeta.

---

[119] *Polyb.* XXIV, 10

Rimski Senat je znao i da dijeli čitave zemlje i gradove po svom nahođenju, zatim bi ih oduzimao od one državice kojoj bi ih predao i zatim dodjeljivao drugoj. Tako su uradili i u slučaju Likijaca i Rođana. Nikada Rim nije pokazivao više vjerolomstva nego u tom vremenu. I u postupcima Rimskog Senata pokazalo se da su samo interesi vječni, a ne i saveznici. Zar i Kartaginjani, najogorčeniji neprijatelji Rima nešto duže od čitavog stoljeća, nisu bili njegovi saveznici u ratu protiv epirskog kralja Pira. Ukoliko rimski utjecaj više jača, utoliko rimski diplomati odlučnije počinju razgovarati s kraljevima koji su *de iure* bili nezavisni. Rimljani su u decenijama nakon mira iz Apameje, postali i garanti odnosa na jednom širokom prostoru. Bez miješanja rimske diplomatije od mira u Apameji 188. god. p. n. e. nije u mediteranskim zemljama više mogao proći iole važniji međunarodni politički događaj. Nekada je bilo dovoljno i da se pošalje malobrojno izaslanstvo, i da se pred «snagom i veličinom» autoriteta rimskog senata zaustave i povuku čitave vojske. Tako je 169. god. p. n. e. seleukidski vladar Antioh IV. Epifan napao na Egipat, i došao skoro do potpune pobjede. Egzistencijalno ugrožen, ptolomeidski Egipat se obratio Senatu i u Egipat je upućeno poslanstvo, koje je imalo zadatak da od Antioha IV. Epifana zatraži da njegove trupe odmah napuste Egipat. Po Polibiju, Antioh IV je, kad mu je javljeno da je poslanstvo stiglo, izišao u susret i pružio ruku glavnom poslaniku Gaju Popiliju Lenatu (*Gaius Popillius Laenas*). Ali je ovaj umjesto odgovora na pozdrav predao kralju zahtjev Senata i, nacrtavši oko njega krug, rekao da kralj neće izići iz tog kruga prije no što mu dâ odgovor. Zbunjeni kralj morao je pristati na rimske zahtjeve. [120] Senat je imao i toliku moć, ili je više posrijedi bila nemoć i strah većine mediteranskih naroda i državica, da im je Senat Republike nekada uređivao i unutrašnje odnose kao što je bio slučaj sa

[120] *Polyb.* XXIX, 27; *Vell.* I, X, 1-2

seleukidskom kraljevinom. Tako je poslije smrti kralja Antioha IV. Epifana bilo određeno poslanstvo (u sastavu Gnej Oktavije, Spurije Lukrecije i Lucije Amelije) sa zadatkom da odnose u kraljevini urede po željama Senata.[121]

Sa nestankom Scipionove liberalne politike, ponovo se javio i rimski imperijalizam i ekspanzionizam, ali sada u svom najnemilosrdnijem i najokrutnijem liku. Staru pomirljivu i mudru politiku, koja se ogledala u zaustavljanju teritorijalne ekspanzije, nove generacije Rimljana su postupno napuštale. Tiberije Sempronije Grakh Stariji (živio 217. – 154. god. p. n. e.) je bio i posljednji predstavnik Rimljanina staroga kova i zastupnika neekspanzionističke pomirljive politike, i poslije njegove smrti nestalo je bilo kakvih obzira kod Rimljana koje su tako brižno njegovali njihovi preci. I tako je nakon nestanka „stare garde“, nove generacije rimskih političara iz redova nobiliteta u potpunosti napušta „scipionovsku doktrinu“ o neteritorijalnoj ekpanziji i aneksiji na uštrb civiliziranih mediteranskih zemalja. Sada je nastupilo vrijeme nazvano *Nova sapientia* (“nova mudrost”). Te nove generacije su odrastale gledajući ponižavanje mnogih stranih vladara i izaslanstava, ali i u sve većem luksuzu koje su im donosila osvajanja širom Mediterana. One su postale arogantne, izgubivši staru rimsku vrlinu koja je težila umjerenosti i razumnim rješenjima. Kada je naslijedila vlast u Republici, nova generacija rimskih političara nije se samo zadovoljavala priznanjem rimske hegemonije i diplomatskim rješenjima. Među njima je sazrila ideja o potrebi stvaranja ne više samo političke hegemonije na Mediteranu, nego o formiranju teritorijalnog imperija i ne više zasnovanom na posrednom, nego na direktnom pristupu i korištenju bogatih resursa pokorenih zemalja, njihovih bogatstava i ljudi. I prelazak sa „Scipionovske doktrine“ na

[121] *Polyb.* XXXI, 2 - 3

vanjskopolitičku ideologiju *Nova sapientia* je jedna od posljedica agrarne krize koja je svoje manifestacije imala i u krizi vrijednosnih i moralnih normi, te izrastanju bezkrupuloznih generacija.

I u tim desetljećima Rimljani su pokazali prilikom osvajanja najveće odsustvo humanosti nego u cijeloj svojoj dotadašnjoj historiji. Služili su se obmanama, podmuklošću, i neviđenom okrutnošću u tolikoj mjeri da su se i Grci, kojima inače surovost nije bila strana, zgražavali nad intenzitetom rimskog nasilja. Rimska osvajanja bila su praćena pravim pokoljima, razaranjima i odvođenjem u ropstvo kompletnih naroda. Centri otpora su nemilosrdno, kao po pravilu, razarani tako da i danas od tih nekada čuvenih, bogatih i velikih gradova imamo samo ruševine. Njihovo zemljište je pretvarano u *ager publicus* ili je na njega bacano prokletstvo, a stanovništvo ili istrebljivano ili pretvarano u roblje.

Primjer Epira, koji je sistematski opustošen, a njegovo stanovništvo pretvoreno u roblje samo zato što je Senat na taj način želio obeštetiti svoje i savezničke vojnike koji su učestvovali u III. makedonskom. Ostaci epirskih gradova i sela koji su bili prepušteni na milost i nemilost vojske,[122] najbolji su pokazatelj rimske hegemonističke politike, nakon što je *Nova sapientia* napustila stare vrijednosti na kojima je počivala Republika i smjernice Scipionove vizionarske vanjske politike.[123] I odnos rimskih poslanika postajao je sve bahatiji,

---

[122] *Liv.* XLV, 34

[123] Još uvijek je nepoznato da li se Senat vodio u donošenju odluke da izabere Epir da bude opljačkan i faktički uništen, kako bi se njegovim bogatstvima i ljudima obeštetili vojnici, dnevnopolitičkim razlozima (kao kaznu jer su te epirske zajednice bile na Persejevoj, makedonskoj strani) ili su vođeni historijskim zlopamćenjem. Mološko – epirski kralj Pir je 120 godina ranije poveo vojsku na Republiku i nanio im značajna stradanja, pa je moguće i ova činjenica uticala na izbor Epira da bude opustošen. Rimljani su inače bili poznati kao narod sa iznimno dugotrajnim historijskim sjećanjem i kao kolektivitet koji je bio zlopamtilo pa se znao osvetiti generacijama

kao na primjer Kvinta Cecilija prema Ahajcima[124], izgubivši bar i formalnu učtivost kao u prethodnom razdoblju. Sada je gotovo uvijek pobjeda u ratu vodila i aneksiji osvojenih zemalja i stvaranju novih provincija. U svrhu pacifikacije pojedinih područja, Rimljani su počeli primjenjivati i metodu prisilnog preseljavanja stanovništva, pa su npr. u Samnium preselili blizu 40.000 Ligura.

I tako je II. st. p. n. e. bilo i svjedokom transformacije jedne benevolentne, ponosne i časne Republike u svoju imperijalističku, pohotljivu i prijetvornu suprotnost. Ostala je samo školjka formaliziranog i verbalnog pozivanja na „vrline“, dok je u stvarnosti iščezla sadržina tih starih vrlina na koje su Rimljani staroga kova bili sa pravom ponosni. Kakav žalostan kraj jedne republikanske ideje koja je mogla da ujedini tadašnji euromediteranski civilizirani svijet na pravilnim, pravednim i progresivnim osnovama. Iznevjerena nada najviše boli. A za sve je to kriva „geneza zla“ pokrenuta sa agrarnom krizom. Napuštanje politike ravnoteže, nezajažljiv apetit prema tuđim zemljama, beskrupuloznost u metodama osvajanjima, i posebno promijenjen odnos prema saveznicima, odveli su Republiku i njene institucije na put, kojim tvorci Republike i starije generacije rimskih državnika sigurno nisu željeli da im njihova država krene. I rimsko građanstvo nekada darežljivo davano i pojedincima i čitavim zajednicama, od sredine II. st. p. n. e. sve se više sebično čuvalo a saveznici su, po ugledu na grčke hegemonističke polise iz V. i IV. st. p. n. e. sve više svođeni na status podanika. Izgledalo je da se Rim

---

kasnije. Tako su strašno stradali Senoni koji su zapalili Rim 390. god. p. n. e., Republika se nije smirila dok nije uništila Kartaginu, pa je moguće da su iz istog razloga na red došli i Mološki Epirani. U prilog ovoj tezi bi išlo u prilog i činjenice da mnoge druge zajednice i regije koje su bile na strani makedonskog kralja iako su bile na poražene, pa i okupirane, ipak nisu bile uništene.

[124] *Polyb.*XXII, 10

kreće istim onim putem kojem su išle stoljećima ranije Atenska i Spartanska država. Da je Rimska Republika nastavila ići ovim putem ovim putem, sigurno je da bi doživjela istu sudbinu kao i Atenska pomorska država.

Quadrigatus ili didrahma iz 215. – 213. god. p. n. e. Na aversu portreti dioskura, a na reversu Jupiter drži skeptar na kolima sa četiri konja (*quadriga*) koja vozi boginja Viktorija.

Denar iz 211. god. p. n. e. Na aversu je portret boginje Rome sa šljemom, a na reversu dioskuri.

Denar iz cc 134 - 132. god. p. n. e. Na aversu je portret Rome, a na reversu je prikaz boga Sola kako vozi kola sa četiri konja (*quadriga*).

Ekonomski, društveni, socijalni i kulturni razvitak rimskoga svijeta

Demokratizacija rimskog političkog života u III. st. p. n. e.

Ujedinjenje Italije pod žezlom Rimske Republike, je imalo kao posljedicu nesumnjivu demokratizaciju političkog sustava rimskog doba, što je rezultiralo u kreiranju klasičnog institucionalnog sustava Rimske Republike. Razlozi za to su možda ležali upravo u sve većem prioritetu i značenju vojske, u kojoj su veliku većinu činili plebejci, što je moralo biti imajući u vidu skoro kontinuirane, teške ratove od 343. god. p. n. e. pa sve do 272. god. p. n. e. Sa druge strane, uspon niza uspješnih plebejskih vojskovođa kao što je npr. Manije Kurije Dentat je nesumnjivo morao imati efekta na demokratizaciju rimske politike. To jačanje demokratskih tendencija direktno je uvezano sa jačanjem institucije tributskih komicija na račun centurijatskih komicija (u kojima su većinu imale bogatije klase) u prvoj fazi razvitka Srednje Republike. Tributske komicije su temeljene na rimskoj organizaciji teritorijalnih tribusa, znači stanovništvo je podijeljeno načelno temeljeno na teritorijalnoj pripadnosti a ne na klasnoj (kao centurijatske) ili rodovsko – plemenskoj (kao kurijatske). Tributske komicije su ustvari i nastale po modelu plebejske skupštine (zasnovane na tribusima), ali su one uključivale i plebejce i patricije u svome glasačkom tijelu za razliku od plebejske skupštine. Tributske komicije su izgleda imale vrlo dugačak period razvitka i oblikovanja.

Rimsko društvo

Nobilitet

Nakon stoljeća i pol „sukoba staleža”, koji su u značajnoj mjeri opterećivali inače turbulentnu scenu Rane Republike, nakon uspješnog završetka zakonodavne aktivnosti Licinija i Sekstija i omogučavanja plebejcima da vrše magistrature, došlo je do procesa postupnog napuštanja kao suštinske stratumske diferencijacije u rimskom društvu one drevne podjele na patricije i plebejce. [125] Iako su i dalje postojali patriciji i plebejci kao priznati rimski staleži, faktičko značenje podjele u smislu ostvarivanja moći, vlasti i utjecaja je gubilo na značenju. Sada postupno izbijaju neki novi činioci u rimskom društvu kao nositelji stvarne društvene vlasti, a koji nisu bazirani na drevnom „plemenitaškom” rodovskom i plemenskom porijeklu.

Sve je to uslovilo i transformaciju društvene strukture što je izrodilo novi element u rimskom društvu, koji je nastao spajanjem starih patricijskih rodova (npr. Fabijevci, Emilijevci, Kornelijevci, Klaudijevci, Valerijevci, Julijevci) sa onim dijelom plebejaca i saveznika koji je bio bogatiji i politički utjecajniji (npr. Liciniji, Liviji, Ceciliji, Meteli, Genuciji, Flamininijevci, Semproniji, Aurelijevci, Porciji). Tako se formirao sloj poznat kao Nobilitet (sing. *nobilis* =poznat, slavan čuven, plemenit, odličan; plur. *nobiles*), koji je u razdoblju koje obrađujemo bio najbogatiji i najmoćniji element socijalne strukture Rimske države. Pripadnicima nobiliteta su se smatrale one osobe koje su ili čiji su preci obnašali kurulne dužnosti

---

[125] Svako društvo u toku svoga razvoja posjeduju određenu unutrašnju strukturu. Prvobitna društvena struktura Rima sastojala se od dva sloja, povlaštenih *patricija* i *plebejaca*. Nastanak i porijeklo spomenutih slojeva ranorepublikanskog Rima do danas nije u potpunosti razjašnjeno. Za kratki pregled teorija o nastanka patricija i plebejaca v. Maškin, 1978:80 - 81

(kvestura, pretura, konzulat). Nastanku nobiliteta ponajviše su doprinijela tri momenta a to su dozvoljavanje plebejcima da obnašaju magistarske službe, činjenica da (po sistemu automatizma) isluženi konzuli i drugi viši magistrati postaju članovi Senata (bez obzira jesu li oni plebejci ili patriciji) i sve uvreženija praksa da isluženi najviši magistrati u savezničkim državicama Italije dobijaju automatski rimsko građanstvo.

Prvi plebejski konzul bio je Lucije Sekstije, dok je njegov kolega iz redova patricija bio Marko Emilije. Prvi plebejac, Gaj Marcije Rutil izabran je za diktatora 356. god. p. n. e., prvi cenzor plebejac izabran je 351. god. p. n. e., a od zakona Publija Filona iz 339. god. p. n. e. obavezno je jedan od cenzora morao biti plebejac. Nešto kasnije 337. god. p. n. e. prvi plebejac je postao pretor. Konačno su na kraju IV stoljeća i svećeničke dužnosti, do tada rezervisane za patricije postale, otvorene po *lex Ogulnia* i plebejci su otada mogli biti birani i u svećeničke kolegije augura i pontifika, čime je i posljednja institucija koja je bila monopol samo patricija otvorena i za plebejce. Pošto je Senat bio sastavljen od isluženih magistrata, nobilske i senatorske familije su praktično bili jedno te isto i ova institucija će postati stub nobliske moći.

To da se smatralo da su *nobiles*/nobili oni koji su bili „plemeniti" na osnovi obnašanja državnih funkcija, je predstavljalo temeljnu razliku u odnosu na raniju društvenu stratifikaciju u rimskom svijetu zasnovanu na staležima patriciji – plebejci u rimskom svijetu. Po ovoj ranijoj društvenoj stratifikaciji uvjet da neko može obnašati državne izvršne funkcije je bilo da je „plemenit" po porijeklu, što potvrđuje i samo patricijsko ime. Sada se sa nobilima koncept „plemenitosti elite" potpuno izokrenuo, i sada je uvjet da neko bude „plemenit" to da je on ili neko od njegovih neposrednih predaka obnašao državnu izvršnu funkciju. Samo porijeklo bez državnog funkcionalnog iskustva ili

nasljeđa nije više značilo ništa. Nesumnjivo je ovaj novi poredak predstavljao demokratičniji oblik određenja elite, jer je sada u nju mogao teorijski uči bilo ko bez obzira na porijeklo, pod uvjetom da bude izabran na neku državnu funkciju i da prođe kroz čitav njen jednogodišnji mandat.[126] Zavisno od razdoblja i političkih i društveno – ekonomskih konstelacija ta „kapija" ulaska u nobilsku elitu će biti nekada više a nekada manje otvorena, ali nikada zatvorena. Da bi se ušlo u nobilsku elitu nije bilo potrebno ni da se prvo pređe u viteški red, nego se teorijski moglo direktno iz sloja seoskog ili gradskog plebsa prebaciti u nobilsku elitu. Svaki punopravni rimski građanin *ingenuii* se mogao na izbornim komicijama kandidirati za neku od kurulnih dužnosti. Naravno sasvim je drugo pitanje bilo da li će on dobiti dovoljan broj glasova, jer su oni sa boljim backgroundom, boljim vezama i sa više novca načelno imali mnogo bolju startnu poziciju. Sada ni vaša pripadnost određenom rodu nije značila da ste član nobiliteta, kao što je to bilo ranije gdje je pripadnost patricijskom rodu određivala pojedinčevu predodređenost za pristup u elitu. Sasvim je bilo moguće da je bili i ogranaka i familija nekada poznatih patricijskih rodova čiji pripadnici nisu nikada obnašali javne funkcije koje bi ih slale u red nobiliteta. Pripadnost familiji je sada određivala pojedinčevu pripadnost određenom sloju.

Rimski nobilitet stajao je u tijesnoj vezi sa elitama latinskih i nekih italskih naroda. Neki od njih ušli su u sastav rimskog nobiliteta (Ogulniji i Perperni bili su porijeklom iz Etrurije, Fulviji i Mamiliji iz Tuskula, Atiliji iz Kampanije, dok je rod Otacilija sabelskog porijekla

[126] Bez obzira na sve političke turbulencije Srednje i Kasne Republike, ipak je nova društvena stratifikacija oficijelno uspostavljena sa zakonima Licinija i Sekstija bila demokratičnija i nekastirana u odnosu na ono što je došlo sa uspostavom principata. I tek je augustovski režim u nastojanju konsolidiranja i učvršćivanja struktura koje su bile prilično oslabljene uslijed političkog i društvenog kaosa Kasne Republike, izvršio i fiksiranje društvene stratifikacije.

itd.), dok je sa drugim rodovima rimski nobilitet bio u srodničkim i poslovnim vezama. Pojedini rodovi bili su međusobno vezani ugovorom "gostoprimstva" (*hospitium*). Kao što je rečeno, prijem u nobilski sloj je uvijek bio otvoren, bez obzira na prigušenost vrata u pojedinim razdobljima, i postojala je mogućnost da neko zahvaljujući svojoj darovitosti i umješnosti postane nobil. U IV. i III. st. p. n. e. taj prijem je bio otvoreniji, dok je već sa II. st. p. n. e. ta ulaznost postajala sve uža. Pojedinac koji bi prvi iz svoje familije ušao među nobile se nazivao *homo novus* ("skorojević"). Prvi iz familije koji bi došao do konzulske časti zvao se *princeps nobilitatis*, ili *auctor generis*. I u tom dobu kada je ulaznost u nobilitet bila najuža pojavljivali bi se moćni skorojevići i *princeps nobilitatis* kao što su bili Gaj Marije i Marko Tulije Ciceron.

Utjecaj nobiliteta je počivao na političkom ugledu, imovini (poglavito zemljišnom posjedu), na razvijenim klijentskim vezama, na uzajamnoj podršci predstavnika istog roda i naravno na snazi institucije rimskog Senata. Nekim rodovima bila je svojstvena određena politička linija. Predstavnici nobiliteta dijelili su se na razne frakcije, koje su se ponekad razilazile u pitanjima politike, ali koje su najčešće konkurirale jedna drugoj u borbi za dobivanje najviših magistratura, važnih svećeničkih dužnosti itd, Pojedine familije sklapale su koalicije, utvrđivali političke saveze „dinastičkim" brakovima, pružali jedni drugima podršku ako bi netko od članova određene političke grupacije odgovarao pred sudom.

Sve do pojave politike nazvane *Nova sapientia* i agrarne krize, socijalno – imovinske razlike među različitim slojevima rimskog i italskog društva nisu bile toliko prisutne niti izražene. Društvo je bilo znatno egalitarnije nego što će to biti nakon što *nova sapientia* i agrarna kriza udrade "svoj dio lošeg posla". U poređenju sa drugim odgovarajućim elitama kroz historiju, nobilitet IV., III., i u pojedinim

primjerima prvih decenija II. st. p. n. e. je jednostavan i skromniji. Načelno gledano, luksuz i raskoš nisu u IV. i III. st. p. n. e. uopće dominirali niti bili prisutni u bilo kojem od rimskih socijalnih slojeva. To je značilo i da se rad na svojim poljoprivrednim dobrima, koji se u IV. i III. st. p. n. e. još uvijek nisu isticali velikim dimenzijama, smatrao čašću i odlikom slobodnog i odgovornog pojedinca. Po Fabiju Piktoru (na osnovi navoda Strabona) Rimljani su tek u III. samnitskom ratu prvi put «okusili bogatstvo» tj. domogli su se veće i bogatije količine ratnog plijena.[127]

II. punski rat postao je ključna prekretnica u daljem razvitku nobiliteta. Nakon njega ustaljeni poredak nobliteta karakterističan za IV. i III. st. p. n. e. doživjeti će naglu (u okviru samo jedne generacije) i radikalnu unutarnju transformaciju u skoro svim svojim aspektima. Taj preobražaj je direktno uvjetovan pojavom i razvitkom procesa nazvanih *nova sapientia* i agrarna kriza. Indirektno je tome doprinio i Klaudijev zakon iz 218. god. p. n. e. koji je ograničio trgovačke aktivnosti nobiliteta. Ovim zakonom su demokratski elementi tadašnjeg rimskog svijeta željeli ograničiti moć nobiliteta i Senata. Historijskim paradoksom, dugoročno gledano ovaj zakon je imao potpuno drugačiji efekt jer je doprinio jačanju nobiliteta i samim tim i Senata. Pošto nisu mogli da se direktno bave trgovačkim aktivnostima, sve veći prinos u svojim prihodima (dobijenim od ratnog plijena i pljački provincija) nobilitet je bio prisiljen da ulaže u zemlju, odnosno u širenje svojih zemljišnih posjeda. I tako će nekadašnja skromnost i jednostavnost ustupiti mjesto raskoši.

Nobilske familije starale su se o svom prestižu. U očima tadašnjeg rimskog javnog mnijenja veliki utjecaj imala je starost određenog roda i ugled njegovih predaka. Zato su porodični zapisi znali biti i

---

[127] *Strab. Geo.* V, 3, 1

krivotvoreni, i pojavljivali su se preci kojima su pripisivani fantastični podvizi ili bi se pojedinci rodoslovnim stablima (više – manje dorađivanim i fiktivnim) povezivali sa istaknutim ličnostima rane rimske, italske pa i grčke historije. Posebno će to biti izraženo u II. i I. st. p. n. e. Postojanosti porodičnih tradicija doprinosilo je pravo držanja maski i kipova predaka izrađenih od voska (*ius imaginum*). Oni su čuvani u glavnom dijelu kuće, u atriju, i iznošeni su za vrijeme svečanih procesija prilikom sahrane, određenih svečanosti ili nekih drugih obilježavanja. Ta prezentacija je ustvari pokazivala nečije pravo na pripadnost nobilitetu.

Vitezovi

Drugi sloj rimskog naroda činili su vitezovi (*equesterian order*). Iako su terminološki podudarni sa staležom srednjovjekovnih vitezova, riječ je od dvije sasvim različite socijalne kategorije. Prvobitno su vitezovi bili oni građani koji su raspolagali sa imovinom tolike visine da su u ratu služili kao konjanici. Pod vitezovima su podrazumijevani Rimljani zapisani u 18 konjaničkih centurija (*eques* - konjanik, vitez). Po pravilu, oni su pripadali najosiguranijim plebejcima koji još nisu prošli kroz magistrature i koji nisu bili uneseni u senatorski spisak. Tri su se razreda vitezova razlikovala: oni koji su od države dobivali konja, oni koji su ga sami morali držati i izdržavati i oni koji su imali viteški status, ali ga stvarno nisu služili. Njihov dan je bio 15. juli kada su se prikazivali svećanim ophodom, ovjenčani maslinovim grančicama i poredani u centurije i turme, a obučeni u *trabeu* (svećano odijelo rimskih vitezova). Kod naimenovanja u red vitezova postojao je imovinski cenzus. Kasnije u timokratskom uređenju Rima, vitezovi predstavljaju bogati i poslovno najpreduzimljiviji sloj rimskog stanovništva. Od vremena Gaja Flaminija i Klaudijevog zakona, koji senatorima ograničava trgovačku aktivnost, u ruke vitezova prelaze

postepeno trgovačko-financijski poslovi. Tako su oni postali i neka vrsta antičkih «kapitalista».

Bilo samostalno, bilo formirajući poslovna društva, vitezovi su ulagali novac u državne zakupe i rudnike, otkupljivali državne poreze, postajali publikani[128] i tako prikupljali i direktne (*tributum*) i indirektne (*vectigalis*) poreze iz osvojenih zemalja, te zakupljivali čitav niz drugih javnih doprinosa. Bavili su se i trgovinom širokih razmjera, zelenaštvom, lihvarstvom a mogli su ulagati i u zemlju i biti posjednici ili veleposjednici, ali rijetko dostižući zamljoposjednički obujam nobilskog sloja. Mogli su preko svojih korporacija učestvovati u javnim radovima i gradnjama. U rimskom svijetu njihovu poslovnu aktivnosti nije pratila i stigma, kakva je npr. bila prisutna za neposjedničke staleže u srednjem, pa i ranom novom vijeku.

Od kraja II. punskog rata moralnost u njihovom poslovanju je imala sve manju ulogu, paralelno prateći opći tok degeneracije starog rimskog sustava vrijednosti i morala. Zakupnine poreza u provincijama su se često pretvarale u prava cijeđenja bogatstava, bez imalo obzira. Zelenaško – lihvarske operacije su opet vodile sve jačem značenju sirovih i surovih oblika pohlepe (sa visokim kamatama). Radi neisplaćenih poreza i zajmova dolazilo je do naplate odvođenjem u roblje onih koji nisu imali rimsko ili latinsko građanstvo (na sličan način na koji je u prvim decenijama Rane Republike postojalo dužničko ropstvo). Vitezovi (i to ne samo rimski građani, nego i oni sa latinskim građanstvom i Italici) su se kao nosioci vanjske trgovine bavili sve unosnijom trgovinom robovima. Iz svih ovih privrednih aktivnosti vitezova poticao je i njihov politički utjecaj i značenje, i

[128] Publikani su rimski zakupnici poreza. Oni su zakupljivali na licitaciji državni porez, a zatim su ga sami sakupljali. Radi lakšeg ubiranja državnih poreza, carina i drugih doprinosa, koje su zakupili, publikani su stvarali prave antičke korporacije sa mnogobrojnim osobljem.

zbog toga nas ne treba čuditi da su upravo oni bili onaj sloj rimskog stanovništva koji je najviše bio zainteresiran za teritorijalnu i privrednu ekspanziju rimske države. Tako bi na političkoj klackalici Republike vitezovi uzeli ulogu balasta između nobiliteta i demokratskih elemenata. Viteški stalež je i pored određenih zajedničkih interesa, ipak u političkim, stranačkim i frakcijskim sukobima često nastupao protiv nobiliteta. Vitezovi su na svojoj tunici nosili uski purpurni pojas (*angusticlavus*).

Plebs

Najveći dobitnici političke borbe (koja je trajala duže od jednog stoljeća) između patricija i plebejaca su ustvari bili bogatiji i utjecajniji plebejski slojevi, koji su sa preostalim patricijima stvorili nobilitet. Iz ostatka plebejske mase, kada se iz nje izuzmu i vitezovi, je nakon završetka transformiranja društvenih struktura sredinom IV. st. p. n. e. proizašla nova socijalna kategorija koja se naziva plebs. Iako su zadržali ime starih plebejaca, po svojoj sadržini, popunjavanju i djelovanju, rimski plebs od sredine IV. st. p. n. e. pa nadalje je sasvim nova društvena kategorija.

Kada se govori o rimskom plebsu ne bi trebalo imati predstavu da je riječ o samo siromašnom i potlaćenom dijelu stanovništva. I plebs je pokazivao znakovitu slojevitost. Po osnovnoj podjeli plebs se sastojao iz dva dijela-seoskog i gradskog. Prva grupa (seoski plebs) je za vrijeme Rane i Srednje Republike predstavljala ubjedljivo najmnogobrojniji i najvitalniji dio rimskog naroda i općenito stanovništva Republike i Italije. Seoski plebs je zbog svoje brojnosti (ubjedljiva većina stanovništva Države i sastava rimske građanske milicije/vojske) i zato što je predstavljao, da se poslužimo modernim izrazom, srednju klasu rimskog društva, bio i kičma i noseći stup Republike. On je raspolagao sa imovinom koja mu je omogućavala

pristojan život, unapređivanje svoga posjeda pa čak i mogućnost da ima izvjestan broj robova koji su postajali članovi domaćinstva. Promućurnijim od seoskih plebejaca uvijek se pružala mogućnost da se uzdignu na društvenoj ljestvici do najviših počasti, što zorno pokazuju primjeri mnogih Rimljana bez kojih bi postojanje rimske države za nas bilo teško zamislivo. Tako je seoski plebs ustvari predstavljao neku vrstu bazu iz kojeg bi se stalno vršilo osvježavanje viteškog i senatorskog sloja, te regrutirali umješni pojedinci za državne i vojne poslove. U IV. i III. st. p. n. e. seoski plebs je bio i snažan politički faktor u čiju moć i brojnost su se izdali demokratski elementi i političari. Zemljišni posjed je masi seljaka garantirao normalan standard života, jer su na njemu proizvodili sve što je bilo neophodno za osnovnu egzistenciju familije. O značenju seljaštva za Rimsku državu i društvo govori i Katon Stariji u svome djelu o zemljoradnji, u kome se nalaze i sljedeće rečenice : "Kada su naši preci hvalili dobrog čovjeka, oni su ga hvalili kao dobrog seljaka" i "Od zemljoradnika postaju najhrabriji junaci i najpreduzimljiviji vojnici, sama zemljoradnja je najpobožnije i najtrajnije zanimanje, a ljudima koji se njom bave najmanje su svojstvene zle misli". Opisujući Romula i Rema nakon što su ušli u mladičku dobu i postali pastiri, Plutarh navodi: „Njihove životne djelatnosti i zanimanja bili su dostojni slobodna čovjeka. Nisu držali da slobodnome pristaje dokolica i nerad..." Ovim se ustvari pokazuje da je u drevna vremena seoski rad bio veoma cijenjen.

Za razliku od seoskog plebsa, gradski je nudio veći spektar različitosti. On je bio sastavljen od srednjih i malih trgovaca, zanatlija, oslobođenika, prodavača, fizičkih radnika, doseljenika iz čitavog Mediterana, proletera, lumpenproletarijata i besposličara svih mogućih vrsta. Gradski plebs tako nije bio ni socijalno unificiran i na skali bogatstva bilo je i onih sa značajnom imovinom, i onih koji su

mogli da obezbijede svoju egzistenciju ali i dosta onih bez bilo kakve imovine koji državi nisu plaćali porez. Zbog svoje šarolikosti i zbog svoga stalnog obnavljanja stalnim injekcijama novih doseljenika u italske gradove i velikoga broja oslobođenika, gradski plebs je vremenom sticao sve veći politički značaj, i to proporcionalno slabljenju seoskog plebsa. Sa agrarnom krizom, političkim kaosom i građanskim ratovima Kasne Republike gradski plebs se enormno uvečao, posebno onaj njegov proleterski dio (sa lumpenproleterskom varijacijom).

Potrebno je navesti da je rimsko društvo u toku cjelokupnog 12-stoljetnog postojanja bilo dosta liberalno u odnosu na stjecanje imovine i bogatstava i poslovnih i privrednih aktivnosti. Nije postojala zakonska zapreka za bilo koga da se obogati i da se iz najnižih klasa prebaci u one najbogatije. Pa je teorijski bio moguće da proleter uspije uspjehom svoje privatne poslovne ili ekonomske inicijative se prebaci u znatno više slojeve rimskog društva.

Rimski plebs, i seoskog i gradskog tipa je bio i kategorija u koju se uvrštavao ubjedljivo najveći broj onih koji su dobijali rimsko građanstvo (individualnim putem, kolektivnom dodjelom ili oslobađanjem iz ropstva). A pošto je više – manje dodjeljivanje rimskog građanstva bila općenita praksa u toku cjelokupne rimske historije, brojnost rimskog plebsa je enormno i eksponencijalno rasla, potpuno neproporcionalno u odnosu na nobilitet i vitezova. Tako je krajem IV. st. p. n. e. udjel nobila i vitezova u ukupnom rimskom građanstvu bio veći, nego tri stoljeća kasnije. To je naravno imalo i svoje političke posljedice, jer je puka inflacija udjela plebsa u rimskom građanstvu indirektno dovodila i do devalvacije vrijednosti njegove pozicije u rimskom društvu. Posebno je vrijednost plebsa opadala jer su iz njega poradi uvrštavanja u senatorski ili viteški stalež otpadali najbistriji, najutjecajniji i najbolji predstavnici.

Rimski plebs je posjedovao još jednu zanimljivu osobinu. Sa završetkom političke borbe plebejaca i patricija, politička prava su se načelno izjednačila u okviru rimskog građanstva. Ali sama ekonomska pozicija plebsa se nije nešto radikalno popravila. Izlaz iz tog stanja plebe je tražioi u osvajanjima. U nekim slučajevima plebs je bio znatno agresivniji od nobiliteta. U IV. st. p. n. e. i do II. punskog rata seoski plebs je bio izraženo ratoborniji, jer su nove pobjede i nova osvajanja omogućavale dobijanje nove zemlje. Seljak je računao da bi se time riješio problem adekvatnog zbrinjavanja njegovog potomstva, a da on ne mora da vrši cijepanje svoga posjeda na manje parcele. Kasnije je za ratovanje bio više zainteresiraniji gradski plebs (nadasve proleteri), posebno nakon Marijeve profesionalizacije armije.

Erariji

Osobit položaj su imali tzv. *aerarii*, što su bili rimski građani koje su cenzori kaznili brisanjem iz albuma matične centurije, gubljenjem prava glasanja u centurijatskim komicijama i brisanjem iz matičnog tribusa. Oni nisu plaćali porez prema svome imetku, nego glavarinu kako je odredio cenzor. Ali su mogli obnašati službe i morali služiti vojsku. To je praktično bio najsramotniji stalež građana, i u njega bi se došlo počinjenim prijestupom (koji bi cenzori sankcionirali). Degradirani građani su za sramotu i primjer bili zabilježeni u tzv. caeritske ploče.

Klijenti

Jedan od specifičnih društvenih fenomena u klasičnom rimskom svijetu bio je sustav klijenata (*clientela*; *cliens* = klijent). Drevni klijentski odnos predstavlja jednu od najstarijih socijalnih institucija italskih zajednica, i vjerojatno je stariji i od samoga Rima. Začetke drevnoga italsko - rimskog klijentskog odnosa je možda moguće tražiti u tome najranijem rimskom periodu, kada su drevni, prvobitni

gensovi imali kao zakupce svojih zemljišta ili pastire niz slobodnih pojedinaca. Moguće je da su i pojedinci i njihove familije ulazili u drevni rimski klijentski odnos i ako bi na neki način tražili zaštitu od strane snažnijih gensova i pojedinaca poradi odbrane od zlostavljanja, kradljivaca stoke, razbojnika ili nekih otvorenih neprijatelja. Pojam koji se koristio za ovu vrstu zaštite je *patrocinium.* Ti pojedinci i njihove familije bi se onda priključile u okviru određenog međuzavisnog odnosa patricijskim gensovima i njihovim najistaknutijim članovima. I podjelu na patricije i plebejce je moguće promatrati preko konteksta postojanja drevnih klijentskih veza. Vjerojatno su one zajednice i skupine iz kojih se oblikovao plebejski stalež, bile klijentski povezivane sa patricijima. Ne bi bilo nemoguće pomisliti da su one latinske skupine (koje su isto imale svoje drevne klijentske odnose) i koje su u Rim preseljavali kraljevi i od kojih je nastajao brojni plebejski stalež, svoje mjesto u organizaciji rane rimske politije nalazili i tako što bi se stavljali u drevni italsko - rimski klijentski odnos prema starim familijama i rodovima, koji su postajali tako njihovi patroni. Uz to i doseljenici iz okolnih italskih zajednica koji bi se naseljavali na *Ager Romanus* sa sobom znali dovoditi i velike mase svojih klijenata (najbolji primjer pruža Sabinjanin Atije Klaus). Klijentski sustav nije bio neki diskrecioni odnos, nego jedna razgranata mreža, jer je patron i sam mogao biti nekome klijent, a neko ko je nekome klijent, mogao je nekome drugome biti patron. Tako se uspostavlja jedna velika i složena mreža koja međuzavisnošću prožima rimsko – italsko, a kasnije i provincijska društva.

Drevni italsko – rimski klijentski odnos je bio nasljedan, temeljen je na „običajima predaka", te na principima *pietas* i *fides,* i smatran je sankrosanktnim kroz cijelo razdoblje postojanja klasičnog rimskog svijeta. Njegovo starinsko porijeklo dokazuje to što je u Zakonima 12 ploča prekršaj vjernosti od strane patrona smatran za vjerski prijestup.

Vergilije navodi da je specijalna kazna čekala u „podzemnom svijetu” patrona koji je prevario klijenta. Historija rimskog svijeta je bila puna primjera nesebične lojalnosti klijenata prema patronima, koja je ravna shvatanju časti i lojalnosti škotskih Gorštaka (Highlanders) prema poglavarima svojih klanova.

Patron je pružao klijentu običajnu, pravnu i drugu zaštitu, pomagao mu je u poslovima, davao zajmove, štitio je i podržavao njegove interese, pomagao u ugovaranju braka, znao je platiti i troškove kako bi se klijent dostojno sahranio. Patron je i savjetovao klijenta, bio je staratelj njegovoj djeci ako bi klijent umro, a ako klijent nije imao nasljednika, onda bi patron preuzimao imovinu. Klijent oslobođenik se obavezivao da će biti vjeran, da će prema patronu uvijek pokazivati respekt, da će zastupati njegove stavove, i da će mu stajati na raspolaganju ako se patron nađe u nevolji. Klijent je bio obavezan da prati politički, društveni i vojni angažman svoga patrona, kao i da pomogne u isplaćivanju otkupnine ako bi patron bio zarobljen. Klijenti su pružali i neke druge usluge patronima, npr. u poljodjelskim radovima i sl. Klijent i patron nisu se mogli međusobno tužiti na sudu niti da svjedoče jedan protiv drugog, niti im je bilo dozvoljeno da nanesu neku štetu jedan drugom. Klijent je čak smatran i nižim članom (*gentilicius*) patronovog gensa, imao je pravo da pomaže u religioznim obredima te je bio obavezan i da doprinese njihovim troškovima. Klijent je bio i podložan jurisdikciji i disciplini gensa patrona.

Za razinu političkog, društveno – ekonomskog i kulturološkog razvitka koji je imala rimska politija u vrijeme kraljeva, drevni italsko - rimski klijentski odnos je bio vrlo dobro rješenje kojim se regulirao odnos između vladajućih gensova i potčinjenog stanovništva, odnosno između patricija i plebejaca. Robovski sustav je u to vrijeme bio nerazvijen, a jednostavnija struktura politike sa običajnim

zakonodavstvom jednostavno nije omogućavala složenije pristupe. Opisani drevni italsko - rimski klijentski odnos je sukladno političkim, društvenim, ekonomski i kulturnim promjenama doživljavao i promjene i prilagođavanja novonastalnoj situaciji.

Vremenom je drevni italsko – rimski klijentski odnos gubio na značenju u socijalnoj strukturi rimskog svijeta. Sa širenjem ropstva i sukladno sa time oslobođanjem robova došlo je do pojave određenih promjena u strukturi klijentskog sustava. Načelno su oslobođenici ulazili u odnos klijent – patron (koji je bio njihov bivši gospodar ili njegov nasljednik/nasljednica). Oslobođenik – klijent je dugovao svome patronu poštovanje i poslušnost, dok je patron zadržavao izvjesna prava, ali i obaveze nad oslobođenicima. Oslobođenik – klijent je odavao i uobičajeni jutarnji pozdrav patronu. Oslobođenički klijentski odnos je bio varijacija na drevni italsko - rimski klijentski odnos, iako se nesumnjivo razvio iz njega. Za razliku od oslobođeničkog klijentskog odnosa, drevni italsko - rimski klijentski odnos se bazirao na međuzavisnosti ljudi koji su bili i ostali slobodni kroz generacije. Uostalom drevni italsko - rimski klijentski odnos je nastao i najviše bio izražen u razdobljima kada je robova bilo malo, a i ta šačica robova se nalazila u okvirima ropstva patrijahalnog tipa. Drevni italsko - rimski klijentski i oslobođenički klijentski odnosi su utjecali i na nastanak pokroviteljske klijenture. Ovaj treći tip klijentskih odnosa se razvijao od vremena nastanka obogačene elite u posljednjem polustoljeću Srednje Republike. Scipion Emilijan je tako bio pokrovitelj Polibija, filozofa Panetija, komediografa Terencija, zatim dramaturga Pakuvija i na kraju satiričara Lucilijana. Mecena i Mesala su pokroviteljski držali oko sebe kružoke pjesnika. A i Stacije i Marcijal su imali pokroviteljstvo.

Ipak najveći dio onih uvućenih u sustav pokroviteljske klijenture su bili pojedinci koji nisu imali nikakav talent, i uglavnom su služili kao

pratnja rimskih odličnika, koji su masovnošću svoga okruženja željeli ostaviti snažnu impresiju na javnost. Što je veći bio broj klijenata, bio bi i veći prestiž određenog pojedinca. Takve osobe su često bile opskurnog porijekla i značenja, i one su prislanjanjem na bogate i moćne pojedince željele da osiguravaju svoju egzistenciju. Može se slobodno reći da je jačanje pokroviteljske klijenture proporcionalno vezano sa agrarnom krizom i slabljenjem srednjeg i sitnog seljaštva. Proletarijat i lumpenproletarijat Rima i italskih gradova je bio savršena masa iz koje se regrutirala ta vrsta pokroviteljske klijenture. Pokrovitelj – patron je ovu vrstu klijenata koristio u političkim aktivnostima, kao glasaće ili propagatore. Pokroviteljska klijentura nije bila nasljedna, i oni koji su zavisili od pokrovitelja patrona nisu bili imali isti status kao klijenti iz vremena drevne italsko - rimske klijenture ili oslobođeničke klijenture. Veza između pokroviteljskih klijenata i njihovih patrona nije bila tako običajno i dubinski snažna kao u odnosu drevne italsko - rimske klijenture. Pokroviteljski patroni i klijenti su mogli raskidati svoje veze i stvarati nove, zavisno od potreba, interesa i mogućnosti.

Glavna manifestacija pokroviteljske klijenture je bio *salutatio*, kada bi se klijenti u rano jutro svečano obučeni okupili u atriju svoga patrona kako bi ga pozdravili. Patron bi tada radi pametne dosjetke, komplimenta, pohvale, laskanja, ulizivanja ili određene informacije svakog klijenta „nagradio" sa poklonom, novcem ili hranom. U vrijeme agrarne krize i kaosa Kasne Republike tako se čak oblikovao i stalež pokroviteljske klijenture u vidu profesije. Takvi klijenti su mogli imati i više patrona, na koje bi se „nakačili" kako bi parazitirali, pružajući zauzvrat određene prozaične usluge u javnosti.

Nisu samo pojedinci i familije bili uvućene u klijentski sustav, nego su to mogle biti i čitave zajednice, uključujući čak i države. Zahvaljujući epigrafskom spomeniku *ILJug*, I 90 = AHB p 107 = AE

1948, 241 iz Sarajeva, zna se da je Sekst Katij Klementin Priskilijan (*Sextus Catius Clementinus Priscillianus;* konzul *ordinarius* 230. god. n. e.) bio patron municipalne jedinice *Aquae* (sa urbanim i upravnim središtem u sarajevskom naselju *Aquae*). I profesionalne korporacije su mogle imati svoje patrone, pa su nagrađivali svoje dobročinitelje titulama *patronus* ili *pater patratus*.

Klijentski sustav, proistekao iz drevne italsko - rimske institucije, se sačuvao prilično dugo u društvenim strukturma mediteranskog svijeta (ilustrativan je primjer organizirani kriminal u današnjoj Italiji).

Hospitium

Uz klijentski sustav (bez obzira na tip odnosa) postojao je još jedan međuzavisni sustav koji se nazivao *hospitium* (na grčkom : ξενία, προξενία). Za razliku od klijenture koja se temeljno bazirala na načelu nejednakosti uključenih strana, *hospitium* je bio odnos na načelu jednakih strana. *Hospites* su tako bili vezani međusobnom pomoći, suradnjom i podrškom. U klijenturi je klijent teorijski, a često i praktično zavisan od patrona koji je uvijek hijerarhijski na višem položaju u odnosu na svoje klijente. U *hospitiumu* nije bila na takav način određena međuzavisnost, i nije bilo nikoga koji bi po defaultu zauzimao višu hijerarhijsku poziciju. Ako je u nekom trenutku jedna od strana zavisila od druge radi pružanja pomoći, to se moglo sticajem okolnosti promijeniti i možda bi se uloge zamijenile. Izvorno *hospitium* je nastao u vremenima kada nisu postojala razvijena pravila međunarodnih odnosa, kada je samo jedna riječ (*hostis*) određivala i stranca i neprijatelja. U tome partikuliziranom okruženju, svaki putnik i stranac je gledan sa sumnjom, i nailazio bi na poteškoće da se snabdije neophodnim potrepštinama. Uz to i život bi mu se mogao nači u opasnosti. Kako bi se prevazišli ti potencijalni problemi, uspostavljane su veze putnika (često su to bili trgovci i izaslanici) sa

pojedincima u područijima u koja bi dolazio. Uspostavivši prijateljske veze tipa gost – domaćin putnik bi mogao računati na potrepštine i pomoć i zaštitu svake vrste. Gost je bio zaštićen, dobro priman i pred sudom zastupan. Ako je putnik namjeravao da ide i dalje, domaćin bi se pobrinuo o tome da se ovaj osigura sa neophodnim stvarima kako bi mogao nastaviti put. Čak i ako bi putnik umro, domaćin bi morao osigurati dostojnu sahranu. Ovakva veza zvana *hospitium* je po pravilu uvijek recipročnog karaktera. Ovaj sustav je karakterističan za sve narode u prapovijesnom i protohistorijskom razdoblju, kada je kult „gostoprimstva" bio vrlo izražen kao garancija postojanja trgovačkih i drugih veza između više – manje srodnih ili nesrodnih zajednica. Kada je Rimska država prerasla protohistorijsku formu i postala snažna historijska pojava, *hospitium* kao institucija nije napušten, nego se i dalje nastavljao razvijati. *Hospitium* je bio i religiozno zaogrnut. Smatrano je da *hospitium* ima najsvetiji karakter i svaka njegova povreda je tumačena kao veliko svetogrđe, a na krivca bi se sručio bijes boga *Iuppitera Hospitalisa*.

Uspostavljane veza je bila nasljednja, i tako se prenosila na naredne generacije. Kao sredstvo identifikacije oni pojedinci koji su stvorili određeni *hospitium* su razmijenili *tessera hospitalis,* na osnovi kojih bi i njihovi potomci mogli znati ko je sa njima u ovoj vezi. *Hospitium* se mogao otkazati tek nakon formalnog i javnog obavještenja o svojim namjerama, a nipošto unilateralno. *Hospitium* je pored privatnog, mogao imati i javni karakter. Tako su stranci, bez obzira da li je njihov boravak u Rimu bio oficijelnog ili privatnog karaktera, mogli dobiti javno „gostoprimstvo" koje bi im do kraja republikanskog razdoblja dodjeljivao Senat, a nakon toga princeps ili dominus. Ovi javni „gosti" su imali pravo boravka na javni trošak, pristup na igre i javna žrtvovanja i religijske obrede, da kupoprodaju ....itd... Heleni su još u arhajsko doba razvili i običaj prema kojem je neki polis

imenovao građanina drugog polisa kao svoga predstavnika u tome polisu. Taj predstavnik (πρόξενος) je onda brinuo o putnicima iz polisa koji ga je imenovao, ako bi oni boravili u njegovom polisu. Održavao je sličnu funkciju kao danas počasni konzuli. Nekada bi se pojedinci i sami prijavljivali da budu predstavnici drugih polisa u svome polisu.

Vrline starih Rimljana i *mos maiorum*

Za vrijeme građanskih ratova Kasne Republike, kaosa i sloma starog sustava vrijednosti i morala ranija razdoblja Rane i Srednje Republike su prilično idealizirana. Rimljani Rane i Srednje Republike su tako predstavljani kao antipod i totalna suprotnost izopačenim potomcima koji djeluju samodestruktivno i uništavaju Republiku. Ti drevni Rimljani su tako bili smatrani onima koji su ozbiljni i odgovorni, odvažni i odgovorni, radišni ali i otvoreni i eklektični bez ideološkog dogmatizma, koji uvažavaju prava saveznika i svoje vanjsko-političke obaveze. Posebno se u promociji takvog stava isticao Salustije Krisp, inače i sam aktivni učesnik stranačkih borbi i II. građanskog rata. Te Rimljane staroga kova, istina u idealiziranoj i pomalo nostalgičnoj formi prikazao je Salustije u samo par rečenica, a koje oslikavaju taj rimski duh koji je bio tvorac Republike i Imperije, a koje bi bilo grijeh ne spomenuti :

> "Nevjerovatno je kad se spomene, koliko je država stekavši slobodu (izgonom kralja Tarkvinija Oholog i uspostavom Republike op.a.) u kratko vrijeme narasla".[129]

[129] *Sal. Bell. Cat* 7,3

"...za hvalom su (Rimljani op.a.) bili pohlepni, u novcu darežljivi, željeli su veliku slavu i pošteno (stečeno op.a.) bogatstvo".[130]

"...u miru i u ratu su se gajili dobri običaji, sloga je bila velika, a lakomost mala".[131]

"Građani (rimski op.a.) su se međusobno takmičili u vrlini...kod kuće štedljivi, prema prijateljima vjerni. Ovim dvjema osobinama, smionošću u ratu a kad bi nastao mir pravednošću brinuli su se za sebe i za državu".[132]

" ...Vlast su više provodili dobročinstvima negoli strahom, a kad bi pretrpjeli kakvu uvredu, više su je voljeli oprostiti negoli se za nju svetiti" .[133]

"Oni su (Rimljani) ...domove svoje slavom kitili, a pobijeđenima nisu otimali ništa negoli samovolju da čine nepravdu".[134]

"...kod kuće radinost, vani pravedna vlast, duh slobodan u odlučivanju, niti grijehu niti požudi podložni".[135]

Salustije je želio da ovim izrazima, a vođen sopstvenom političkom agendom, oslika taj rimski duh koji je bio tvorac Republike i Imperije.

---

[130] *Sal. Bell. Cat* 7,6

[131] *Sal. Bell. Cat* 9,1

[132] *Sal. Bell. Cat* 9,2

[133] *Sal. Bell. Cat* 9,5

[134] *Sal. Bell. Cat* 12, 4

[135] *Sal. Bell. Cat* 52, 21

Genije seljačkog, rimskog naroda uz navedene kvalitete, posjedovao je i odgovornost, ozbiljnost, upornost, izdržljivost, prkos i energičnost ali i onu crtu koju nisu imali Atenjani i Spartanci, a koja se izražavala u smislu za red i organizaciju, ostvarivanje funkcionalnog kompromisa, a koji je bio, *conditio sine que non* stvaranja Rimske države i njene moći. Ali sa agrarnom krizom koja se se poput bolesti raširila rimskim svijetom za vrijeme posljednjih decenija Srednje Republike, ove vrijednosti su se našle u opasnosti da budu istisnute od strane pohlepnog žara.

Način života i odnosa prema okolini i prilikama, a koje ističe Svetonije, su ustvari rezultat nečega što se nazivalo *mos maiorum* („običaji predaka”). Riječ je o nepisanom kodeksu iz kojeg su drevni Rimljani izvodili društvene, moralne i vrijednosne norme. To je bila srž rimskog tradicionalizma u kasnijim historijskim epohama rimskog svijeta. Ipak i bez obzira na želje tradicionalista, pošto „običaji predaka” nisu bili zapisani, moralo je doći i do njihovih transformiranja i prilagođavanja u skladu sa protokom vremena. Borba za „običaje predake” je često bila i fraza političke borbe za Republike, kao i ideološkog opravdanja uvođenja principata. Bez obzira na promjene načina života rimskog svijeta koje su ih postupno potiskivale iz faktičkog ophođenja, „običaji predaka” su ostali sve do kraja rimskog svijeta bar ideal moralno – vrijednosnog sustava. Sa gašenjem klasičnog rimskog svijeta i nastankom kršćanskog svijeta, nestao je i ovaj nepisani kodeks (smatran inferiornim u odnosu na abrahamistička otkrovenja) i razvio se novi moralno – vrijednosni i društveni sustav.

Taj sustav „običaja predaka” se izražavao kroz obimnu seriju pojmova koji se ne mogu jednostavno i jednoznačno prevesti jer u sebi imaju široku sadržinu. Pojedini od tih pojmova su postali i personificirana božanstva. Načelno gledano ta serija pojmova „vrlina” se dijelila na

one koji se odnose na pojedinca i one koje se odnose na zajednicu, odnosno Republiku. Pojmovi „vrlina” su se često prikazivali i na novcu kao propagandno – ideološko sredstvo za promociju rimskog načina života i rimskog vrijednosnog i moralnog sustava.

Privatne „vrline” su :

Comitas → humor, jednostavnost ophođenja, ljubaznost, otvorenost i prijaznost.

Firmitas → žilavost, upornost, snaga uma, sposobnost da se drži vlastite svrhe.

Frugalitas → ekonomičnost i štedljivost, ali bez škrtosti.

Honestas → respektabilnost u društvu, iskrenost.

Humanitas → čovječnost, učenje, kulturizacija, rafiniranost.

Industria → radinost, marljivost.

Prudentia → razboritost, mudrost, pronicljivost i osobna diskrecija.

Salubritas → zdravlje i čistoća.

Severitas → odlučnost, izdrljivost.

Veritas → istinitost, poštenje u radu sa drugima.

Religio Cultus → veza između bogova i smrtnika, izvođena u tradicionalnim religijskim ceremonijama kako bi se održavao *pax deorum*.

Cultus → je bio aktivno i pravilno održavanje rituala.

Disciplina → pridržavanje zakona i pravila i u vojsci i u civilnom životu, vezano je za obuku, edukaciju, trening i samokontrolu.

Gravitas → je dostojanstvo, snaga samokontrole pred bilo kakvim izazovima, ozbiljnost i odgovornost.

Constantia → postojanost i ustrajnost, što podrazumijeva i čvrstoću karaktera.

Dignitas → je podrazumijevao vrijednost, čast i samopoštovanje.

Auctoritas → je podrazumijevao i prestiž i poštovanje, neka vrsta visokog društvenog i javnog autoriteta koji se sticao nakon što bi pojedinac ispunjavao sve druge navedene vrline.

Javne „vrline” su :

Abundantia → je ideal da zajednica mora imati dovoljno hrane i drugih esencijalnih resursa za sve segmente društva.

Aequitas → pravednost u odnosu vlasti naroda, ali i unutar same vlasti i unutar samog naroda.

Bonus Eventus → Sjećanje na važne i dobre događaje.

Concordia → harmonija među rimskim narodom i između rimskog naroda i drugih naroda i zajednica.

Felicitas → proslava najboljih i najsretnijih aspekata rimskog društva.

Fortuna → sreća rimskog društva, naroda i države.

Genius → poštovanje „duha Rima”.

Hilaritas → radost, veselje, izražavanje sretnih vremena,

Justitia → pravda u zakonima i vlasti.

Laetitia → neka vrsta osjećaja zahvalnosti, često u slučaju rješavanja krize.

Liberalitas → plemenitost, darežljivost države.

Libertas → sloboda.

Nobilitas → plemenito djelovanje u javnom životu.

Ops → prosperitet rimskog svijeta.

Patientia → izdržljivost, sposobnost prebrođavanja kriza.

Pax → mir.

Providentia → sudbinsko veliko predodređenje rimskog svijeta.

Pudicita → čistoća u javnom radu, nekorumptivnost.

Salus → briga za javno zdravlje.

Securitas → sigurnost koju donosi odgovorna i efikasna vlast.

Spes → nada, posebno u teškim vremenima.

Uberitas → plodnost, posebno u poljoprivrednoj sferi.

Virtus → hrabrost, posebno lidera unutar društva i vlade.

I privatne i javne „vrline" :

Virtus → ideal istinskog rimskog građanina. Lucilije raspravlja u svome djelu o pojmu *virtus*, smatrajuči da je to čovjekovo razlučivanje šta je dobro, šta je zlo, šta je nepotrebno, šta je sramotno, šta je nečasno. Pod ovim pojmom se nekada podrazumijevala i hrabrost, muškost, izvrsnost. U javnoj sferi to je podrazumijevalo hrabrost državnih dužnosnika i društvenih uglednika.

Clementia → milostivost, blagost, nježnost koju pokazuje i pojedinac (prema drugim ljudima) i država (prema drugim zajednicama).

Fides → povjerenje, dobra vjera, vjernost, pouzdanost, vjerodostojnost. U uvjetima nepisanih dogovora, ova vrlina se smatrala veoma bitnom. Ove osobine su se prenosile i na javne poslove. *Fides* je bila i personificirana boginja, sa hramom na Kapitolu od cc. 254. god. p. n. e.

Pietas → poštovanje, pobožnost, odgovornost prema bogovima, domovini, roditeljima i djeci, familiji u cjelini, svojim pretcima i svojim nasljednicima, i svome agnatima i kognatima i pojedinca i zajednice. I *Pietas* je bila personificirana boginja sa hramom posvećenoj njoj 181. god. p. n. e. (gradnja je počela deset godina ranije).

Mnoge od ovih vrlina je kasnije u zrelom Principatu propagirao i princeps Marko Aurelije.

Razvitak pravne djelatnosti i *ius gentium*

Rimljani su svijet shvatali u sustavu zakonitosti, i za njih ništa izvan toga sustava ili nije postojalo ili nije bilo prihvatljivo. To objašnjava tu poslovičnu općinjenost Rimljana pravom i zakonima (posebno u republikansko doba), jer po njihovom shvatanju praktično ništa izvan sustava prava i zakona ne može postojati. Oni su uvijek isticali da država i bez prava i zakona (uključujući i njihovo provođenje za koje su zadužene javne institucije) ne može postojati i da se i rimski građani i stranci jedino smiju pokoravati zakonima (koji mogu imati i religiozni plašt). Zato je bilo i razumljivo da su Rimljani svaki segment ne samo svoga i ljudskog djelovanja, nego i općeg postojanja sistematiziraju kao *ius civile* (određen za rimske građane), *ius gentium* (zajednički za sve ljude) ili *ius naturalis* (zajednički za prirodu).

Glavni izvor prava Republike od sredine V. st. p. n. e. je bio „Zakonik 12 ploča”, a njemu su se pridruživali zakoni koje su donosile centurijatske i tributske komicije, i plebejske skupštine. Tumačenje zakona i rješavanje raznih pravnih pitanja i dalje su bili u rukama pontifika. Zakoni na „12 ploča” su ublažili mnoge odredbe prava koje su se ranije primjenjivale. Taj proces se polako nastavljao i u toku Srednje Republike. Tako se može reći da su tadašnji Rimljani bili blaži u tumačenju zakona i prava u odnosu na prijašnje. Sudac se morao držati pisanoga zakona, a ne da sudi po svojoj volji ili svojoj predodžbi. Civilno – parnični postupak bio je olakšan time, što su i tužitelj i optuženik tačno morali formulirati svoje postupke, tužbe i prigovore (na tužbu, odnosno odbranu).

Sudski postupak toga doba odlikuje se istim formalizmom i konvencionalnošću kao i svi poslovni odnosi. Svaka tužba morala je biti zasnovana na zakonu i izražena riječima zakona. Pontifici su sastavili tužbene formule za razne slučajeve, i samo se tim formulama

moglo služiti tijekom sudskog postupka. Te su formule nosile naziv *legis actiones*. Izgovaranje formula praćeno je određenim gestama i formalnim frazama, koje su također bile stalne i obavezne. Sudski postupak dijelio se na dvije faze. Najprije je predmet razmatrao magistrat, a zatim sudac. U prvoj polovici postupka pred magistratom se izgovarala tužbena formula. Vrste i oblici postupka pred magistratom bili su strogo određeni i nazivani su također *legis actiones*. Jedan od tih oblika bio je sudski postupak putem zaloga (*legis actio sacramento*). Stranke u parnici javljale bi se magistratu, određivale zalog, i svaka stranka bi riječima uobičajene formule (praćenim određenim radnjama) izjavljivala da ima pravo na nju. Magistrat nije raspravljao o stvari niti donosio odluku. On je izgovarao određene riječi i zajedno sa strankama određivao suca ili suce od privatnih osoba, koje su donosile odluku o tom tko je izgubio zalog. Isti formalizam karakterističan je i za ostale *legis actiones*. Djelatnost Gneja Flavija , koji je objavio *legis actiones*, olakšala je postupak, ali je starinski formalizam i dalje postojao.

U postupcima u vezi vlasništva i prava korištenja razvilo se postupno svojinsko (posjedničko) pravo. Vlasnički odnosi, koji su se rano razvili, nalaze svoj odraz upravo u pravnim normama. Pravo vlasništva označavano je obično spominjanjem vlasničkog imena u genitivu i riječima "po kviritskom pravu" – "ovo je rod Sempronija po kviritskom pravu" (*hic homo Sempronii ex iure Quiritium*). Kasnije je za oznaku vlasništva upotrebljavana riječ *dominium*. Glavni način stjecanja imovine u toku čitavog ovog razdoblja i dalje je bila mancipacija. Međutim, pojavile su se i druge vrste prijenosa. Jedan od njih bio je fiktivan sudski spor (tzv. *in iure cessio*). Otuđivač i dobitnik odlazili bi magistratu, i onaj koji želi steći stvar izjavljivao bi da stvar pripada njemu. Magistrat bi pitao prijašnjeg vlasnika hoće li proturječiti. Ovaj bi šutio ili odgovarao negativno. Na ovaj način

mogle su se stjecati kako *res mancipi* tako i *res nec mancipi*, ali su *res nec mancipi* prelazile u vlasništvo i poslije obične predaje (*traditio*), ako je za takvu predaju bilo zakonske osnove (kupovina, predaja i miraz itd.). Najzad, stvari su mogle postati vlasništvom na osnovu davnašnjeg posjedovanja (*usuacapio*). Najstarija vrsta obvezničkih odnosa bio je *nexum*, koji je poslije Petelijevog zakona izgubio svaku valjanost. Imovinski obrt postao je pokretniji zahvaljujući pojavi novca i stvari su počele češće prelaziti iz ruke u ruku. Novi obveznički odnosi zaogrnuti su u manje svečane forme, ali su i za njih karakteristični formalizam i konvencionalnost. Jedna od najvažnijih vrsta novih obveznih ugovora bila je stipulacija (stipulatio). Ona se sastojala u određenom pitanju vjerovnika i u određenom odgovoru dužnika. Prvi je pitao : "obećavaš li da ćeš mi dati sto? (*spondesne mihi centum dare*). Drugi je odgovorio "obećavam da ću ti dati sto" (*spondeo tibi centum dare*). Pitanje i odgovor morali su se davati neizostavno usmeno, i to određenim riječima. U protivnom slučaju pogodba je smatrana nevažećom. Postepeno se javljaju i drugi oblici obvezničkih odnosa, kod kojih konvencionalnost igra manju ulogu.

U Republici za najteže zločine su smatrani oni koji su bili upereni protiv dostojanstva, veličanstva i interesa rimskog naroda. Originalno oni su se najviše odnosili na djela učinjena u vojnoj službi, kao što je npr. izdaja. Naziv za taj zločin u drevnom rimskom pravu je bio *perduellio,* a *perduelles* su izvorno bili oni javni neprijatelji koji su se podigli na oružje protiv Države. „Zakonik 12 ploča“ je predviđao smrtnu kaznu zbog suradnje sa neprijateljem ili izdaju građanina neprijatelju. Kasnije dopune zakona o izdaji su uključile i druge vojničke prijestupe (slanje poruka neprijateljima, predaja bojnih znakova ili utvrde neprijatelju, dezertiranje itd...). Druge kazne predviđene za *perduellio* su uključivale izgon (odnosno protjerivanje od vode i vatre / *aquae et ignis interdictio*). Ova vrsta zločina se

procesuirala na specijalnom tribunalu (*quaestio*) koji se sastojao od dvojice dužnosnika (*duumviri perduellionis*). Iz zakona koji su tretirali *perduellio,* razviti će se kasnije zakoni o zaštiti veličanstva rimskog naroda (*leges maiestatis*), koji su u postrepublikansko doba poprimili neko sasvim drugo značenje od onoga radi čega su kreirani i nastali.

U krivičnim i kriminalnim predmetima optuženik ili osuđenik se mogao prizvati na plebejsku skupštinu ili državne komicije, te je sudac morao javno razložiti svoju presudu. Komicije su mogle osloboditi ili potvrditi osudu (*anquisitio*). Ustvari, rimsko pravo se razvijalo u pravcu zaštite protiv samovolje sudaca i državnih činovnika. To nije značilo i da su kazne ublažavane, nego je riječ o reguliranju samoga postupka kako bi izrečena kazna bila zasnovanu što je moguće u većoj mjeri na zakonu, pravu i pravdi, a ne tumačenju moćnih i utjecajnih pojedinaca. Kod Rimljana ne postoji istražni zatvor (niti uopće institucija zatvora u novovjekovnom ili modernom smislu). Svaki optuženi rimski građanin (koji još nije bio pravosnažno osuđen) se mogao spasiti osobno, ali i ne imovinski, ako se odrekao rimskog građanstva. Ali kazna izopćenja se inače smatrala najgorom i najtežom, strašnijom i sramotnijom i od one smrtne.

U obiteljskom pravu u doba rane Republike događa se relativno malo promjena, u odnosu na ranija razdoblja. Kako se čini, rimska familija je bila društvena zajednica koja se najsporije mijenjala. Očinska vlast (*patria potestas*) ostaje nenarušena. Neke promjene zapažaju se tek u pravnim odnosima među supružnicima. Pravno-teorijski gledano glava familije je mogla biti samo muškarac, a nipošto žena (u praksi, čak i u ranim razdobljima, je ipak znalo biti i drugačije). Ako je muž umro, žena je baštinila od njegovog imetka kao da je zakonski njegova kćerka. Ako je umro bez oporuke i potomaka, onda je sva zaostavština pripadala njoj kao svojina. Ako je imao djece, supruga bi baštinila dječiji dio. Žena ako je baštinila od svoga oca ili muža

imetak, ipak ga nije mogla samostalno (izuzev vestalki) niti prodati niti oporučno ostaviti bez privole svojih skrbnika. Razvitak odnosa vlasništva nalazi svoj odraz i u nasljednom pravu. Vlasnik je mogao u posebnoj oporuci (*testamentum*) naznačiti kome pripada njegova imovina nakon smrti. On je mogao pojedinim osobama uskratiti dijelove svoje imovine ili pojedina prava (takva uskraćivana nazivana su *legata*), što je prilično različito od zapadnobalkanskog nasljednog prava (koje ne priznaje apsolutno raspolaganje privatnom imovinom niti potpuno odricanje i uskraćivanja imovine biološkim i pravnim srodnicima). Ako je pak vlasnik umirao bez oporuke, stupao je snagu propis „Zakonika 12 ploča". U prvom redu priznavana su prava najbližim nasljednicima, zatim agnatima i najzad kognatima.

Pravna djelatnost i znanost su se razvijali i u drugom dijelu Srednje Republike, tj. od početka I. punskog rata kada je Republike, iz faze ostvarivanja hegemonije nad Italijom, prešla na fazu ostvarivanja hegemonije nad Mediteranom. Tada su o jurisdičkim stvarima pored Katona Starijeg, pisali i Publije Elije i njegov mlađi brat Sekst Pet (konzul za mandatni period mart 198. – mart 197. god. p. n. e.; cenzor u 194. god. p. n. e.). Ovaj potonji se istakao djelom „Tripertita" u kojem je tumačio „Zakonik 12 ploča", radi mnogih zastarjelih i već nerazumljivih izraza. Još uvijek su se parnice i tužbe ravnale i po staroj zbirci Apija Klaudija Ceka. Kao glasoviti pravnici ovoga doba treba istaći i Scipiona Nasiku, Lucija Atilija ili Acilija, Kvinta Fabija Labeona i Katonova sina.

Kako su Rimljani sve više i intenzivnije dolazili u svestrani kontakt i veze sa drugim zajednicama, potrebno je bilo razviti i neku vrstu „međunarodnog prava", koje je po rimskom shvaćanju zajedničko svima. U tom pogledu golemo značenje imalo je osnivanje 242. god. p. n. e. dužnosti drugog pretora. On je nazivan *praetor qui inter peregrinos ius dicit*, ili naprosto *praetor peregrinos*. U njegovom

djelokrugu nalazili su se uglavnom sporovi između stranaca i Rimljana. Na te sporove nisu se mogle primijeniti norme starog građanskog prava, jer su se one ticale samo rimskih građana. Nije se moglo suditi ni po nekom drugom inozemnom pravu, jer se mogao pojaviti sudski spor između podanika raznih država, ili pak između stranaca i Rimljana. Uslijed toga, pored starog građanskog prava postepeno se izgrađuju norme takozvanog općenarodnog prava. To pravo se nazivalo *ius gentium*. Norme *ius gentium* uzimaju se jednim dijelom iz općih običaja međunarodnog trgovačkog prava, iz pravnih institucija drugih naroda i samog rimskog građanskog prava, ali se one odlikuju velikom jednostavnošću i elastičnošću.

Načelno, na osnovi *ius gentium,* Rimljani su priznavali i pravo na samostalnost drugih država, i teorijski su smatrali da i drugi narodi trebaju imati ono što i oni (*hostire pro aequare*). Razvijanje *ius gentium* je bilo potrebno, jer je rimsko građansko pravo (*ius civile*) bilo ograničeno samo na rimske građane, pa bi onda svi nosioce nerimskog građanstva na prostorima Republike bili teorijski totalno bespravni. U antici je vladalo pravilo da su prava određenih država ograničena samo na nosioce njihovih građanstava, i samim tim kada su Rimljani počeli stvarati svoju hegemoniju na Mediteranu, oni su bili prisiljeni da polako nizom praktičnih rješenja pronađu *modus vivendi* koji bi bio poveznica svih tih raznoraznih prava saveznika i provincijskih peregrinskih *civitates*, ali i drugih međunarodnih subjekata. To je uzrokovano i činjenicom da Rimska Republika nije svoje rimsko pravo nametala drugim zajednicama (nad kojima je imala hegemoniju), niti je nekoga prisiljavala da bude rimski građanin. *Ius civile* se primjenjivalo samo na rimske građane, ali ne i na nosioce latinskog prava i građane „savezničkih“ i provincijskih državica, pa je neminovno bilo ustrojiti posebni pravni i sudbeni sustav, pa u tome kontekstu treba promatrati i uvođenje institucije

peregrinskog pretora i razvijanje *ius gentium*. Njegovo održavanje je u početku zavisilo od religijske svijesti, jer nije bilo nekog „međunarodnog suda“, pa ni samim tim i propisanih „međunarodnih“ sankcija. Kolegij fecijala je brinuo o održavanju tih pravila i regula.

Rimljani su se držali pravila *ius gentium* prilično dugo, i u ratu i u miru. Ustvari *ius gentium* svoje korijenje nastanka ima upravo u vezi reguliranja rata, odnosno definiranja njegove pravednosti i opravdanosti, te sklapanja, primjenjivanja i održavanja ugovora (a što je sve bila zadaća fecijala). Znači, klica nastanka staze po kojoj će se kretati kreiranje i oblikovanje *ius gentium* nastala je u drevna vremena rimske historije.

Osnovni elementi *ius gentium* su bili :

a) Poštovanje tuđe zemlje i svega što se u njoj nalazi, a povrede se smatraju razbojništvom (*latrocinium*). Ako je povreda učinjena od države (*publico consilio*), tada se ima pravo na naknadu (*ad res repetendas*.) Ako je povreda učinjena od pojedinaca, tada fecijali moraju kultnim ceremonijalom predati krivca.

b) Poštovanje zvaničnih izaslanstava. Takvi poslanici su bili smatrani svetim i nepovredivim. I ovoga pravila Rimljani su se strogo držali. Poslanike savezničkih naroda i država su smještali u kuće uglednih građana, dok su one iz neprijateljskih zajednica ostavljali van *pomeriuma*, i Senat ih je primao u hramu Belone. Ko bi povrijedio poslanika, bio bi predan od fecijala. Poslanici su bili slobodni i kada su pregovori propali, ali su morali do određena roka napustiti Rim i Republiku. Povredu svojih izaslanika Rimljani su smatrali najvećom uvredom, pravim povodom za objavljivanje rata.

c) Pravo na zadovoljštvinu radi nanesene povrede, makar to bio i rat (*ius gentium est, ut vim atque iniuriam propulsemus*). Rat je bio krajnje sredstvo (kada pregovori sa izaslanstvima nisu uspjeli), ali i religiozno – kultna obaveza za namirivanje povrede, pa je i ulazak u rat morao imati precizno utvrđen ceremonijal. Fecijali bi između sebe izabrali predstavnika (*pater patratus*), koji ode na granicu prema onoj zajednici koja je po rimskom shvatanju bila prekršitelj ili povreditelj. Na međi, predstavnik fecijala glasno najavi sebe i svoje poslanstvo i zakletvom potvrdi istinu svoga govora. A onda tako dalje govoraše prvom na koga naiđe na putu (*clarigatio* = glasno i svečano navještanje). U slučaju kada je povreda učinjena od javne zajednice tražila se zadovoljština, a ako je od pojedinca onda je traženo njegovo izručenje. Ako u roku od 33 dana nije bilo zahtjevu zadovoljeno, vratiše se fecijali i izjaviše da po božanskom pravu ratu ništa ne stoji na putu.

d) Kada je rat već zaključen, morao se i ceremonijalno objaviti i to tako što je fecijal svečano bacio koplje na tuđe zemljište. Kako se Republika širila, a njeni neprijatelji postajali oni sa prekomorskim posjedima, onda se pristupilo specifičnim i domišljatim rješenjima koje su mogli da izmisle i primijene samo praktični Rimljani. Tako su npr. rat Piru navijestili tako što su nastojali i uspjeli uhvatiti jednog neprijateljskog vojnika kojem dadoše da formalno kupi mjesto u Flaminijevom cirkusu (koje je tako postalo tuđa, neprijateljsko zemljište). I tako su formalno zadovoljili obred objave rata bacanjem koplja na neprijateljsko zemljište. Pred hramom Belone podigao se stup (koji je simbolizirao neprijateljsku među) preko koga su fecijali bacali koplje „navještanja rata“.

e) U slučaju navještanja rata, neprijateljsko zemljište i stanovništvo je postajalo bespravno i nije se više poštivalo, i bio je dozvoljen svaki vid uništavanja i razaranja. Ali i ta oštrina u postupku prema neprijatelju je zavisila od situacije i interesa, i uglavnom su najgore prolazili oni koji su se pobunili (*rebellare*), jer su po rimskom shvatanju prekršili ugovore.

Inače rimska zvanična politika je uvijek tvrdila da ona ne vodi osvajačke (koji za svrhu imaju puko osvajanje i slavoljublje) i nepravedne ratove, i zato su nastojali da svoje ratove uvijek prikažu i tumaće kao opravdane, odbrambene, preventivne ili u svrhu kažnjavanja radi određene povrede ili prekršaja. Takvo stajalište je upravo posljedica rimskog shvatanja države i javne vlasti kao korisno potrebne stvari, a ne neke metafizičkog oblika sa kojom se povezuje emocionalnim putem.

Fecijali su kod naviještanja rata, kao i kod sklapanja mira uvijek kod sebe imali „svete trave“ (*verbenae*) koje su zajedno sa zemljom iščupali na Kapitolu, da se čini da su uvijek na domaćem zemljištu. Kasnije kod sklapanja mira je bilo dovoljno da se ugovor potvrdi zakletvom ili zadanom riječi (*sponsio*). Ugovori nisu morali biti sklapani samo uslijed rata, nego i reguliranjem mirnodopskih stvari, kao trgovine. To se postizalo ugovaranjem prijateljstva (*amicitia;* φιϖλοι) koje nije podrazumijevalo i vojnu pomoć, gostinstva (*hospitium*; u grčkim gradovima je postojala slična institucija „proxenia“), ili savezom (*foedus; socii;* συϖμμαχοι). Posebno je gostinstvo (koje je moglo biti i javnog i privatnog karaktera) imalo privilegiran status. Takvi ugovori su potvrđivani međusobnim darovima i posebnim obilježjem (*tessera hospitalis*, dašćica, od koje je svaki gost čuvao polovicu, te bi se tako prepoznavali), a bili su

religiozno sankcionirani. Javna gostinstva su se odnosila i na pojedince i na čitave zajednice. Privatna gostinstva su bila snažna, i uvijek su se primjenjivala, čak i u ratu su se poštivala, a prenosila su se i na potomke. Najveće pravo koje je stranac mogao dobiti je *municipium,* a to je da je on dobijao sva prava i obaveze kao rimski građani (izuzev *iure publica*). Rimljani su bili iznimno obazrivi u vezi ugovora i odlikovanja (npr. dodjela rimskog građanstva), i oni su se čuvali na Kapitolu na brončanim pločama u arhivu edila kod Jupiterovog hrama. Odnos sa Rimom je mogao biti i ugovoren i predajom (*deditio* = kapitulacija). Tako su podanici koji su se predali na rimsku „milost i nemilost" nazivani *dediticii,* i oni su morali predati oružje, taoce, gradske zidine srušiti, primiti posade i plaćati danak. Ali ove zajednice nisu bile zlostavljene, nego im je ostavljena osobna i imovinska sloboda i prava, manja autonomija, a bili su zaštićeni rimskom vojskom. Kao što se iz izloženog vidi, Rimska imperija republikanskog doba (a nastavilo se to kasnije i u ranom principatu) je bila jedan vrlo složen i heterogen konglomerat koji se zasnivao na čitavom nizu ugovora i zakona koje je Rimska država imala sa zajednicama koje su ulazile u sustav njene hegemonije. Kao što su ugovori bili različiti, tako su statusi i odnosi tih zajednica prema Rimu bili različiti. Jedan vrlo složena organizacija koja je uključivala hegemona i njegove posjede, njegove saveznike, dediticije, prijatelje i goste, a uvezana je spletom ugovora i zakona, a ne tumačenjima moćnika.

Ius gentium je bio osnova na kojoj će se ubuduće razvijati međunarodno pravo, a samim tim u okviru njega i odnos prema prekršajima i prestupima u ratovanjima, a koji će se moći između ostalog definirati i izrazom "ratni zločini".

Grčko - helenističko „zauzimanje“ Rima i Italije

Kako se rimski svijet širio, u njegovo društveno i kulturno tkivo je sve više ulazio grčki i helenistički duh, koji je postupno zamjenjivao prvotni etrurski kulturološki impuls. To se praktično ogleda u svim poljima (ponajviše u prosvjeti), a u IV. st. p. n. e. postoji i tribina *graecostasis* na rimskom trgu za ugledne Grke (ponajprije za Masalijance), a u III. st. p. n. e. pojavljuju se i grčki nadimci. Po grčkom običaju (suprotno drevnom italskom običaju) već ima i nadgrobnih natpisa, kao sto to svjedoči grobni natpis konzula Lucija Scipiona od 298. god. p. n. e. (istina na latinskom jeziku). Ovaj grčki običaj je uveo veliki novotar Apije Klaudije Cek, kada je u novom hramu Belloni na časnu uspomenu objesio 312. god. p. n. e. brončane štitove sa slikama i elogijama svojih predaka (po starom rimskom običaju to se nije moglo uraditi bez zaključka Senata ili komicija ili plebejske skupštine). Po grčkom običaju odlikovahu pobjednike kod pučkih igara već od 293. god. p. n. e. Grčki običaji prodiru i u rimsku familiju. Ne sjedi se više kod stola na rimskim klupama, već na udobnijim sofama (ovo naravno samo kod bogatijih familija, dok se drveni stol sa klupama zadržava u srednjim i nižim slojevima). Ne objeduje se više oko podne, nego nagrčki način između drugog i trećeg sata poslije podne. Poznavanje grčkog jezika je već bilo prilično rasprostranjeno među Rimljanima (što se smatralo uvjetom da bi se neko smatrao obrazovanim, zamijenivši etrurski jezik koji je ranije bio znak obrazovanosti) tako da Pirovom poslaniku Kineji nije bio potreban tumač u pregovorima sa rimskim dužnosnicima i političarima. Postupno se, po grčkim utjecajem, iz tkiva rimskog kolektivizma počinju izdvajati posebni ambiciozni individualiteti (ali koji za razliku od grčkog svijeta se ipak neće razvijati do te mjere da mogu ugroziti egzistencijalni opći interes rimskog kolektiviteta).

Posebno je Marko Klaudije Marcel, pobjednik kod Nole 215. god. p. n, e. i tri godine kasnije osvajač Sirakuze, doprinosio uvođenju helenizma u rimsko društvo sa svim njegovim pozitivnim i negativnim posljedicama. Marcel se time što je helensku kulturu u velikoj mjeri prenio u Rim i javno hvalio. [136] Veliki zastupnici grčke i helenističke kulture su bili i braća Scipion Afrikanac Stariji i Scipion Azijatik. U II. st. p. n. e. moda prihvatanja tekovina helenstva i helenizma bila je punom razvoju u Rimu. Posebno je Marko Fulvije Nobilior (pobjednik nad Etolcima) bio čuven kao veliki ljubitelj i entuzijasta za helensku kulturu i umjetnost, i donio je mnoga remek –djela helenske umjetnosti u Rim (uključujući i sliku Muza od Zeuxisa iz Ambrakije).[137]

Rimljane su u tolikoj mjeri privlačili helenski duh i kultura da i helenofobija Katona, iako na momente snažna. nije mogla da zaustavi prodor helenizma. Rimsko društvo je imalo jednu značajnu prednost u odnosu na ostale zajednice tadašnjeg svijeta, a to je bila njegova sposobnost apsorpcije svega što se moglo asimilirati iz drugih, posebice civilizacijski viših kultura (prvo etrurske kulture, a kasnije i helensko - helenističke) i da iz sve te mješavine usvojenog i originalno njihovog stvore suvislu cjelinu. [138] Veliki broj helenskih običaja, ideja, stila života, pronalazaka i drugih tehničkih sredstava bio je inkorporiran u rimsko društvo, i helenski utjecaj počeo se osjećati i u religiji, umjetnosti, arhitekturi, graditeljstvu itd. Tako se iz simbioze stare italske kulture, helenskog i helenističkog nasljeđa stvarala osebujna grčko-rimska kulturna ekumena koja je potrajala narednih

---

[136] *Plut. Mar.* 21

[137] Nobilior je 179. god. p. n. e. bio cenzor zajedno sa Marko Emilijem Lepidom (*Marcus Aemilius Lepidus*), a i obnovio je hram Herkula i Muza u *Circus Flaminiusu*.

[138] *Sal. Bell. Cat.* 51, 37-40

šest-sedam stoljeća i koja je mnogo zadužila buduća evropska, bliskoistočna i sjevernoafrička društva. Heleni su u Rim i ostatak Italije dolazili na različite načine, kao ratni zarobljenici, kao avanturisti, kao učitelji, ljekari, umjetnici koji su tražili patrone, i kao jedna velika masa zanatlija koja je u emigraciji tražila bolju životnu sreću. Ali helenističke tekovine su prodirale i boravkom vojske u grčko – helenističkim područijima, trgovačkom i diplomatskom aktivnošću. I na kraju je po Horaciju pobijeđena Grčka divljeg latinskog pobjednika pokorila (*Graecia capta ferum victorem cepit et artes intulit agresti Latio*).

Izloženost helenskom utjecaju bila je proporcionalna društvenom statusu. Viši slojevi su posebno bili izloženi helenizaciji i poznavanje grčkog jezika bio je znak dobre obrazovanosti i intelektualnog umijeća. Nijedan Rimljanin iz viših društvenih slojeva II. st. p. n. e. nije mogao izbjeći taj helenski doprinos izgradnji njegove ličnosti, makar on bio i sasvim mali. Pa i sam Katon, kao istaknuti helenofob, aktivno je poznavao grčki jezik i u njegovim radovima se može prepoznati dosta toga što bi se moglo tumačiti Katonovom izloženosti utjecaju helenizma. Tako je Katon Stariji u oblikovanju svoga historiografskog djela *Origines* moguće bio inspiriran helenskim «osnivanjima» (κτιϖσεις), omiljenom rodu helenističke historiografije u kojima se govorilo o postancima i historijama raznih helenskih i helenističkih država i gradova.

Među mnogim rimskim patricijskim porodicama, kao na primjer kod Emilija, na momente je ta sklonost prema grčkom načinu života prerastala u opsesiju, tražeći i svoje korijene u legendarnoj i historijskoj Grčkoj. Tradicija, vjerovatno snažno podržana i od samog roda, kao rodonačelnika je smatrala legendarnog Mamerka, sina Pitagore, čuvenog helenskog filozofa i matematičara. I patricijski rodovi Julijevaca i Fabijevaca su slično Emilijima svoje porijeklo

izvodili iz helenskih legendi i mitova. Prvi su tvrdili da je njihov rodonačelnik bio Jul, Enejin sin, a drugi da im je rodonačelnik bio izvjesni Fabije, sin Herakla i nimfe koja je prebivala u vodama i obali rijeke Tibra.[139] Uostalom, vremenom se pojavila teza po kojoj su i sami Rimljani svoje demijurško porijeklo izvodili i od preživjelih Trojanaca koji su se predvođeni Enejom doselili u Lacij, a čije je avanture i dolazak u Italiju maestralno opisao najčuveniji rimski pjesnik Vergilije u svom epu Enejida. Već u III. st. p. n. e. legenda o Eneji je dobila svoj konačni oblik i od tada je prihvatana kao nepobitna istina, a Rim smatran za naseobinu, koloniju Trojanaca.[140] Ne treba izgledati čudna činjenica da su "plemeniti" rimski rodovi svoje porijeklo tražili u egejskom i helenskom svijetu, jer su u doba kada su se ubrzano upijale više civilizacijske helensko-helenističke tekovine, oni kultiviraniji Rimljani nastojali da nađu poveznicu sa helenskom prošlošću, makar i u mitološkom miljeu, i da tako sebe civilizacijski legitimiziraju u "očima" Euromediterana.

U helenomaniji se išlo toliko daleko da se tvrdilo da je latinski jezik jedan od dijalekata grčkog jezika. Da bi se ova rimska nobilska opsesija helenskom i helenističkom kulturom mogla bar djelomično opravdati potrebno je navesti da je helenomanija bila trend u čitavom tadašnjem Mediteranskom svijetu, i da su joj ne samo Rimljani, nego i drugi Italici bili izloženi. Sabinjani su tvrdili sa svoje strane da su porijeklom Lakedemonci koji su nezadovoljni strogošću Likurgovog zakonodavstva, napustili Peloponez i naselili se u Sabinskoj zemlji.[141]

[139] *Plut. Fab. Max.* 1

[140] *Paus.* 1, 12, 1. Najbolje svjedočanstvo o stepenu rimske opsesije porijeklom iz egejskog bazena naćićemo kod Aurelija Viktora u njegovoj raspravi o porijeklu rimskog naroda; *De origine Gentis Romanae.*

[141] *Diony. Halic.* 2

Za utemeljitelja italske Patavije (Padova) legenda je smatrala trojanca Antenora.[142] I tako je praktično potčinjeni grčki svijet, kulturološki nadjačao rimsko – italski svijet.

Historija navedene legende o porijeklu ne može u potpunosti potvrditi, iako možda u legendi o dolasku Eneje sa istočne obale Egejskog mora u Italiju ima i zrnce istine. Za Etrurce (Tirseni, Toski, Tusci ili Turši) narod koji je živio sjeverno od Rima u današnjoj pokrajini Toskani, još su antički historičari tvrdili da su došli Lidije.[143] Potvrdu mišljenju antičkih historičara daju i historijski izvori egipatske provenijencije koji spominju Turse kao jedan od pomorskih naroda (zajedno sa ostalim egejskim narodima) koji su napadali Egipat za vrijeme faraona Ramzesa III. Grci i Italici, sa druge strane, imaju istina i zajedničko porijeklo i pripadaju indoevropskoj zajednici. Njihovi preci su u vrijeme velike indoevropske prahistorijske seobe, negdje krajem III. mil. p. n. e. iz crnomorskih stepa prodrli u južnu i srednju Evropu, uključujući i Balkansko i Apeninsko poluostrvo. Ali mala je vjerovatnoča da su se Italici, kada su isticali zajedničko porijeklo sa Helenima, sjećali tog proto-indoevropskog razdoblja.

Posebno mjesto u prodoru grčko-helenističkih vrijednosti u rimsko – italski život imala je medicina, i već je od 219. god. p. n. e. u Rimu živio kao stalni ljekar Arhagatas/*Archagathas*, rodom sa Peloponeza. On je vrlo brzo stekao veliki ugled, da je dobio i rimsko građanstvo. Njegov uspjeh je u Republiku domamio veliki broj njegovih kolega koji su širili medicinsko znanje, uprkos otporu Katona koji se zalagao za staru „medicinu“ (mješavinu magije i liječenja biljem), u kojoj *pater familias* ima dominatnu riječ. Medicinski „zanat“, koji je bio dosta isplativ, je ostao monopol Grka i drugih stranaca još prilično dugo.

---

[142] *Ver. Aen.* I, 247

[143] *Tac. Ann.* IV 55

Sa širenjem medicinskih ideja i vjerovanja iz grčko – helenističkog područja, u rimsko – italski svijet je prodro i kult Asklepija (boga medicine i ozdravljenja; Ἀσκληπιός, *Aesculapius*). Ovaj kult je bio vrlo raširen i postojali su mnogi hramovi (*asclepieions* ili *asklepieions*) koji su obavljali i funkciju lječilišta. Sadržavali su kupalila, vrtove i druge kapacitete za pomoć bolesnicima ili svima onima koji su tražili pomoć. Tamo su se obavljali i složeni kirurški zahvati.

Na jednom od dva otoka u toku rijeke Tibar, i to na onom manjem, koji se i nalazi u okviru grada Rima, je izgrađen hram Asklepiju. Kada se 293. god. n. e. pojavila epidemija u Rimu, konsultirane su „Sibilske knjige" i Senat je odlučio da podigne hram Asklepiju. Poslana je delegacija u grčki grad Epidaurus da nabave statuu Asklepija. Delegacija je izvršila zadatak, a sa sobom je povela i zmiju (ova životinja se vezuje za kult Asklepija) koja je dok je brod (na kojem se nalazila delegacija), na povratku u Rim, išao Tibrom skočila u rijeku i otplovila na otok. Smatralo se da je ovo znak od Asklepija koji želi da mu se na tom otoku izgradi hram. Ovaj otok je ranije imao vrlo lošu reputaciju, gdje su se skupljali kriminalci i druge osobe sumnjivog ponašanja. Sa druge strane, lokaliziranje hrama na otoku možda je imalo i realnije osnove, jer su se tako odvajali bolesnici od ostatka grada i time sprečavala zaraza. Sa kopnom sa obje strane Tibra otok je povezan sa dva mosta. Tako je Rim dobio jednu instituciju koja se bavila bolesnicima. Nakon Asklepijevog hrama, na otoku su nastala kasnije i svetilišta drugim božanstvima.

Helenistički i orijentalni utjecaji na rimsku religiju

U području religije proces helenizacije II. st. p. n. e. vršio se sporije u odnosu na npr. filozofsku, tehničku, znanstvenu i idejnu misao. Već je ranije objašnjen proces primanja identificiranja grčkih božanstava sa rimsko – italskim, čime je i olimpski panteon postao sastavni dio rimske religioznosti. Već u III. st. p. n. uvodi se kult boga - iscjelitelja Asklepija, uvode se žrtve i igre po tarentinskom uzoru u čast Jupitera i Prozerpine. Time su dobivale priznanje grčke predodžbe o zagrobnom svijetu. Religijske novosti zvanično su uvođene i prihvatane obično odlukom Senata, na osnovu „Sibilskih knjiga". Osobito značenje u povijesti rimske religije imao je II. punski rat. Demonstrativno zanemarivanje starinskih vjerskih običaja, koje se zapažalo kod nekih vjerskih magistrata, iskoristili su konzervativni elementi za objašnjenje uzroka nesreća što su zadesile rimski narod. Fabije Maksim, koji je bio izabran za diktatora poslije katastrofe kod Trasimenskog jezera, najprije se pobrinuo za religijska pitanja. On je objavio da je konzul Gaj Flaminije pogriješio više "zbog zanemarivanja ceremonija i auspicija, nego uslijed nerazboritosti i neznanja". Rimljani su se sjetili gotovo već zaboravljenog italskog vjerskog običaja – zavjeta svetog rata (*ver sacrum*), i Fabije je dao taj zavjet na osnovu uputa „Sibilskih knjiga". Karakteristično je da se na osnovu istih tih knjiga uvode grčki vjerski ceremonijal: panteonu od dvanaest bogova priređuju se specijalne svečane "gozbe", koje su se sastojale u tome što su kipove bogova stavljali na posebne jastuke, a pred njih stavljali stolove s jelima. Hramovi posvećeni grčkim bogovima grade su u gradskim granicama. Još u doba rane Republike pojavljuju se predodžbe bogova preuzete od Etruraca i Grka. Poslije osvajanja grčkih gradova u Rim se dovoze kipovi bogova i smještaju u stare hramove. Grčke predodžbe doprinose širenju antropomorfizma,

koji je bio stran ranoj rimskoj religiji. Zajedno s grčkim kultom i predodžbama bogova širi se i grčka mitologija. Nju populariziraju pjesnici. U prijevodima s grčkog oni na osnovu svakovrsnih asocijacija nalaze ekvivalente grčkim božanstvima. (Muza – Kamena; Pan – Silvan itd.). U Rimu, kao i u Grčkoj, nije bilo svećeničke kaste ni vjerskih dogmi; helenizacija rimske religije nije značila prijelaz u drugu vjeru. To je bilo prilagođavanje tradicionalnih rimskih pojmova novim uvjetima života i novom pogledu na svijet. Zadržavaju se službeni blagdani, zadržava se mnoštvo starinskih obreda, koji postaju sve nerazumljiviji i samim Rimljanima. Najduže je ostao, sačuvan i najmanje promjena pretrpio porodični kult. Doduše, među penatima i larima štuju se ponekad i nova božanstva, strana starinskim vjerskim predodžbama.

Pred kraj II. punskog rata 204. god. p. n. e. na osnovu upustava iz “Sibilskih knjiga”, odlučeno je da se u Rim prenese kult vrhovnog ženskog božanstva „Velike Majke bogova” (τες μεγαϖλης μηϖτρος των θεων, *Magna mater*), jer je bilo prorečeno da Hanibal i njegova vojska neće biti protjerani iz Italije, sve dok u Rim ne bude prenesena "Velika Majka". Za inkarnaciju Velike Majke smatran je crni meteorit, koji se nalazio u maloazijskom gradu Pesinuntu. Taj crni kamen meteorit je iz Pesinunta prenesen u Rim. Izgleda da je inače crni kamen – meteorit povezivan sa Velikom Majkom bogova. Herodijan vrlo detaljno opisuje kult i objekt obožavanja Velike Majke iz Pesinunta, kao i njeno prebacivanje u Rim i događaje vezane sa tim.

Rimljani su već 205. god. p. n. e., ponukani “meteorskim kišama” koje su se dešavale za vrijeme rata, i nakon konsultiranja sa “Sibilskim knjigama”, odlučili da prenesu kult Velike Majke u Grad. Potražili su savjet i od tadašnjeg pergamskog kralja Atala I., koji ih je

instruirao da odu u Pesinunt i da odatle uzmu najvažniju boginjinu inkarnaciju → crni meteorit.

Publije Kornelije Scipion Nasika (*Publius Cornelius Scipio Nasica*; konzul za 191. god. p. n. e.) je bio proglašen za najboljeg građanina i kao takav je bio određen da na čelu velike procesije primi simbol Velike Majke koji su Rimljani za vrijeme II. punskog rata prenijeli iz maloazijskog Penisunta u Rim.

Za prijenos crnog meteorita iz Pesinunta u Rim vezana je i priča o Klaudiji Kvinti (*Claudia Quinta*), matroni legendarne slave. Klaudija Kvinta je bila specifična žena koja je zbog svoje ekscentričnosti odudarala od onoga što je karakteriziralo Rimljanku toga doba. Imala je veliku garderobu i i uvijek je bila lijepo odjevena i pretjerano našminkana. Odavala je utisak odvažne i smjele žene, i njen izgled i gard su za tadašnje Rimljanke bile oličenje nečednosti i nečasnosti. Kada je crni meteorit trebao doći u Grad, naređeno je Scipionu Nasiki (koji je bio zadužen za donošenje inkarnacije Velike Majke) da skupi sve udate žene Rima i da budu odvedene kako bi dočekale inkarnaciju Velike Majke kada prispije u luku Ostiju. Ali prije uplovljavanja u luku, brod se 12. IV. 204. god. p. n. e. nasukao na pješćanom sprudu na ušću rijeke Tibar i nije mogao nastaviti ploviti dalje. Kako bi se riješila situacija, konopcima se pokušao izvući brod koristeći snagu skoro svih mladića iz toga područja. Svi pokušaji su ostali uzaludni. Tada se obratilo za pomoć Klaudiji Kvinti i ona je prvo molila ispred njih (okupljenog naroda) a zatim je naredila da se konopci vežu za njenu ešarpu, i da se muškarci sklone. Klaudija Kvinta je zatim vukla konopce dok se brod nije odglavio i nastavio ploviti do luke. Klaudija Kvinta je postala heroina tadašnjeg Rima. Priča vjerojatno ima legendarni karakter.

Spomenik sa natpisom i reljefom je posveta izvjesne Klaudije Sintihe (*Claudia Syntyche*) Kibeli. Reljef prikazuje scenu kada Klaudija Kvinta, koristeći sveto vuneno uže (*infula*) izvlaći brod pod imenom *Salvia,* koji nosi predstavu Velike Majke (na sredini broda). Datacija I. st. n. e.
Danas se nalazi u Museo Montemartini Kapitolinskih muzeja.

Velikoj Majci je u Rimu priređen svečani doček a crni kamen-meteorit je prvo bio smješten u hram boginje Pobjede na Palatinu, da bi 191. god. p. n. e. bio prenesen u novosagrađeni hram posvećen Velikoj Majci koji se nalazio isto na Palatinu.[144] Zajedno sa crnim

[144] Hanibal je zaista nakon godinu dana pozvan iz Kartagine da se vrati u Afriku, kako bi se suprostavio rimskom iskrcavanju koje je vodio Publije Kornelije Scipion.

meteoritom, u Rim je prenesen i tron, koji je dva puta nastradao od požara i to 111. god. p. n. e. i 3. god. n. e. i oba puta je bio obnavljan. Kult Velike Majke imao izrazito orgijastičko-mistični karakter. I prilikom bogoslužja svećenici, koji su bili eunusi, su padali u ekstazu. Oni su proricali i izvodili svete igre, praćene samounakazivanjem. To je bio jedan od najgrubljih kultova koji su postojali na Istoku. On je prenesen u Rim, ali pošto su obredi takve vrste proturječili rimskim vjerskim običajima, Senat je zabranio rimskim građanima da budu svećenici Velike majke. Ta zabrana je uglavnom rezultat tadašnje rimske odbojnosti prema fenomenu eunuha. I tako za vrijeme Republike rimski građani nisu učestvovali u orgijastičkim aspektima kulta, nego su samo učestvovali u ritualnom kupanju kultne statue Velike Majke u rijeci Almo, pritoci Tibra. U njenu čast su svake godine održavane i svečane igre nazvane *Ludi Megalenses*. Od vremena vladavine princepsa Klaudija (vl. 41. – 54. god. n. e.) u martu je svetkovan i praznik u čast Velike Majke i njenog miljenika Atisa (koji svake godine umire, da se ponovo vrati u život), koji je trajao od 15. marta do 27. marta kada se završavao ritualnim kupanjem (*lavatio)*. Uskrsnuće Atisa se slavilo 25. III., koje su vjernici sa neopisivom radošću. U likovnoj umjetnosti Velika Majka je najčešće prikazivana na prijestolju koji je okružen lavovima. Kult Velike Majke, zaštitnice plodnosti, je bio usko vezan za poljoprivredu. Tako su čak mitovi i legende vezani za poljoprivredu, i u patrijarhalnim zajednicama, tumačili da je Velika Majka naučila ljude umijeću poljoprivrede.

Velika Majka je jedan od najraširenijih i najstarijih kultova u svijetu, čije začetke treba tražiti još u vremenima matrijarhata i kamenog doba. Velika Majka je smatrana majkom i bogova i ljudi, ali i cjelokupnog Univerzuma, početkom svakog života. Slavila se širom mediteranskog bazena pod raznim imenima kao što su Rea, Gea,

Demetra (Grčka), Izida (Egipat), Ištar (Babilon), Astarta (Sirija), i najraširenije Kibela (Mala Azija i dijelovi Bliskog istoka). Rudimenti prahistorijskog i starovjekovnog kulta Velike Majke ostali su vrlo "živi" i prisutni i u duhovnom životu modernog svijeta, i usvojile su ih i današnje abrahamističke religije/denominacije.

Još prije II. punskog rata pojavili su se po italskim grčkim gradovima orijentalni helenistički kultovi. Oni su u Rim počeli prodirati zajedno sa stanovnicima tih gradova, ali uglavnom zajedno s robovima porijeklom iz istočnih zemlja, koji su i u Rimu ostajali privrženi svojim vjerskim običajima i tradicijama. Robovi su ih širili po kućama u kojima su živjeli, vrlo često su usađivali svoje vjerske običaje maloljetnim slobodnim Rimljanima koje su čuvali i odgajali.

Posebnu popularnost je stekao kult Bakha/Dionisa i njegov divlji i mistični festival Bakhanalije (*Bacchanalia*), koji je uveden oko 200. god. p. n. e. (navodno ga je donio neki grčki svećenik u Etruriju). Bakhanalije su prvobitno bili pohođeni samo od žena (održavao se u prvo vrijeme blizu Aventina 16. i 17. marta). Kasnije je pristup proširen i na muškarce i proslave su se dešavale 5 puta mjesečno. Po Liviju, ovo proširenje se desilo kada je vođa kulta Bakha bila Pakula Ania (*Paculla Annia*), iako se vjeruje da su i prije muškarci učestovali u kultu. Misterijski kult Bakhanalije je viđen kao prijetnja političkom *status quo*, a i ozloglašen je kao mjesto za dešavanje raznih kriminalnih i urotničkih stvari. To je sve vodilo da se izda uredba *Senatus consultum de Bacchanalibus* donesena 186. god. p. n. e., a poznata zahvaljujući nalazu brončane ploče otkrivene u Apuliji 1640. god. i podacima iz Livijevog djela. Strogi sud Tita Livija o štovateljima Dioniza svjedoči o tome da je senatska odluka bila izraz vjerske reakcije, na čijem su čelu, po svemu sudeći, stajali pontifici. Ovom odlukom Senat je zabranio Bakhanalije u Italiji, izuzev u izvjesnim slučajevima koji su morali biti odobreni od

Senata. Uprkos oštrom kažnjavanju po zakonu iz 186. god. p. n. e. (navodno 7000 zločinaca osudiše većom dijelom na smrt; a 180. god. p. n. e. nađeno je još 3000 prekršitelja.), Bakhanalije su preživjele u južnoj Italiji, gdje su bile i najraširenije i upetljane u veze sa robovima, dugo poslije represije. Dionis je, pored Bakha, identificiran i sa božanstvom Liber (takođe *Liber Pater*). Liber (onaj koji je slobodan) je božanstvo plodnosti, vina i rasta vjenčan sa Liberom. Njegov festival se slavio 17. marta (ali su se neki mitovi održavali 5. marta). Nesumnjivo je širenje orijentalnih kultova u Republici i Italiji moralo na neki način izazvati reakciju. Za tradicionalnu religiju vezivana je politička postojanost i nepokolebljivost rimske države, čitavog njenog sustava. Kultovi među čijim je pristašama bilo ljudi iz nižih klasa smatrani su sumnjivim. Ekstaza i entuzijazam, karakteristični za te kultove, bili su za predstavnike službene religije izraz praznovjerja (*superstitio*). Po uzoru na helenističko razdoblje uvode se kod bogosluženja i bogatije i skupocjenije službe sa sve većim žrtvovanjem i ostavljanjem zadužbina, pa je kao mjera ograničenja toga uveden 186. god. p. n. e. „kolegij trojice" (*tres viri epulones*), koji je nadzirao takve religijske svetkovine i gozbe. Inače je prevelik formalizam (znalo se desiti da svećenik čak i do 30 puta odbaci životinju određenu za žrtvu zbog kakve spoljašnje odlike) rimskih svećenika doprinio i širenju ravnodušnosti pa i bezbožništva po uzoru grčko – helenistički svijet. Naravno glavnu opoziciju prema tim procesima je vodio Katon (Sokrata je nazivao bogomrziteljem i kvariteljem morala). Katon Stariji je bio zabranio da bez njegova znanja i dozvole upravitelj imanja žrtvuje i pita svećenika za savjet, a posebno ne „haldejce". Katon je imao izreku da se „svećenik pred svećenikom jedva može uzdržati od smijeha, kada jedan drugog sretne na ulici." Još stoljećima ranije, u Italiju su uvedeni „haldejski"

astrolozi,[145] pa se raširilo i vjerovanje u horoskop, astrologiju i tumaćenje sudbine, budućnosti prema zvijezdama. „Haldejci“ su svojim djelovanjem predstavljali veliku konkurenciju tradicionalnom „etrurskom“ i rimskom proricanju. Astrologija je izazivala opoziciju, pa su po naređenju pretora 139. god. p. n. e. svi „haldejci“ morali ostaviti Rim i Italiju u roku od 10 dana. Kasnije je ipak horoskop postao još popularniji, što se uostalom zadržalo do danas.

Među višim slojevima rimskog društva šire se razni pogledi grčkih filozofa po pitanjima religije. Prevedeno je na latinski jezik djelo Euhemera, koji je sve bogove smatrao ljudima koji su ranije živjeli. Scipionu Emilijanu bliski filozof Panaiatije bio je skeptik u pitanjima religije. Ali sam Scipion Emilijan, iako je možda dijelio te poglede, svjesno je vršio sve propise službene religije, smatrajući je osnovom državnog života. Ljudima iz njegovog kružoka bio je jasan značaj religije. Pjesnik Lucilije, Panaitijev učenik, govorio je: "Da bi ljudi vladali nad masom, morali su se, htjeli ne htjeli, obratiti strahotama nepoznatog i izmišljanju raznih zastrašujućih fikcija". Ali se tako govorilo samo u uskom krugu. Kada se pojavilo pitanje o predaji prava izbora svećenika narodu, Gaj Lelije (*Caius Laelius*), blizak Scipionu Emilijanu, održao je vatreni govor, u kome je veličao starinske kultove. Po Ciceronovim riječima, on je "govorio zlatnim ustima" u obranu tradicija predaka. Prema tome, helenistički utjecaji ne samo da su izmijenili vjerske predodžbe Rimljana, već su i doprinijeli pojavi krize rimske religije, krize koja je našla izraz kako u širenju orgijastičkih kultova, tako i u skeptičkom stavu prema tradicionalnoj religiji.

---

[145] Izraz „Haldejac“ u ovom kontekstu se koristi za one koji prakticiraju astrološke vještine, a ne na narodnosnu haldejsku skupinu iz južne Mezopozamije.

Prodor grčke i helenističke filozofije

Rimljani, kao narod sa nedogmatskim shvatanjima i praktičnim načinom života, nisu uvijek bili zadovoljni sa objašnjenjima i radnjama koje im je nudila njihova prilično raznovrsna religijska tradicija i misao ili sa onima što im je dolazilo iz istočnih religijskih sustava (uključujući i orijentalni misticizam i misterije). Zadovoljavanje te potrebe oni su našli u grčko – helenističkoj filozofiji, koja se brzo širila po Republici i Italiji, posebno u višim i obrazovanijim slojevima. Ti slojevi su bili u potpunosti zahvaćeni upijanjem filozofskih ideja, vrijednosti, morala i načina života, jer je za tadašnje obrazovanje obrazovanje po grčko – helenističkom obrazcu, što je uključivalo i učitelje sa grčko – helenističkim shvatanjima, postalo pravilo. Tako se i desilo da se filozofske norme usvoje kao praktična realizacija, dok se religijska shvatanja sve više formaliziraju i postaju puko zadovoljavanje forme i vanjštine. Zato i nije bilo slučajno što su Atenjani (radi slučaja grada Oropa)[146] kao svoje poslanstvo u Rim poslali trojicu istaknutih filozofa i to akademičara Karneada (koji je od 155. do 137. god. p. n. e. bio upravnik Atenske akademije, najvećeg i najvažnijeg obrazovnog centra sa dugom tradicijom u cijelom mediteranskom bazenu), stoičara Diogena (živio 240 – 152. p. n. e.) i peripetičara Kritolaja, koji je bio i upravnik peripatetičke škole. Njihova velika popularnost među rimskom omladinom, izazvala je kontra-akciju starog neprijatelja helenističke kulture Katona Starijeg, koji je uspio izdejstvovati da se filozofima i pored diplomatskog imuniteta uskrati

[146] Atenjani su po tužbi Oropljana, zbog pljačke njihova područja, bili osuđeni na naknadu štete u iznosu od 500 talenata od Sikionjana koji ma je Senat dodijelio pravo da budu arbitri u ovom slučaju .

gostoprimstvo u Rimu, ali sjeme helenske filozofije, i pored otpora konzervativaca je bilo već usađeno u tkivo rimskog naroda.

Sokratov učenik Platon je razvio učenje prema kojem postoje ideje kao metafizičke supstancije. Te su ideje osnova i razlog svakog zbiljskog i stvarnog postojanja. Platonizam je temelj svakog kasnijeg objektivnog idealizma, a time i svake metafizike. Platonizam obuhvata raznorodne filozofske škole kojima je zajedničko to što uglavnom daju malu važnost čulnoj spoznaji koja, budući da se temelji na onome što je promjenjivo i mnoštveno, ne može utemeljiti istinsko znanje. Na metafizičkom planu apsolutnom znanju odgovara inteligibilni svet ideja. Materijalni, čulni svijet je samo privid i trajno nastajanje. Nakon povratka sa Sicilije, Platon (427. - 347 god. p. n. e.) je u Ateni kupio imanje koje se nalazilo blizu gaja heroja Akadema i ta tom mjestu je osnovao najstariju atensku filozofsku školu. Akademija je kontinuirano radila u vidu stare, srednje i nove Akademije sve do 529. god. n. e. znaći blizu 900 godina. U II. st. nove ere Platonovo učenje je obnovljeno u vidu neoplatonizma, koje će imati veliki utjecaj na više, obrazovane slojeve rimskog društva. Akademija je radila sve do zabrane ortodoksnog kršćanina istočnorimskog cara Justinijana. Ukidanje Atenske Akademije je označilo i konačan kraj egzistencije antičkog zapada, i stupanje na svjetsku pozornicu novih društveo-ekonomskih poredaka. Znanja i tradicije Akademije u Evropu su se vratili preko islamskog posrednika.

Najčuveniji učenik proizašao iz Akademije bio je Aristotel (384. - 333. p. n. e.). Ali Aristotel je osnovao novu filozofsku školu - *peripatetičku*. Peripatetik (περιπατητικός) je ime koje su nosili Aristotelovi sljedbenici. Naziv se odnosi na čin hodanja, a kao particip "peripatetik" se često prevodi kao "hodajući", "šetajući" ili "lutajući". Škola je ime dobila po peripatoima (kolonadama) Liceja u Ateni gdje

su se članovi sretali, iako su kasnije legende naziv pripisivale Aristotelovoj navodnoj sklonosti da predaje hodajući. Najpoznatiji učenici Aristotela i njegovi predstavnici su bili Teofrant, Aristoksen iz Tarenta, straton i Dikearh. Peripatetičari su se više fokusirali na proučavanje prirodnih nauka nego na čistu filozofiju. Kasniji su se članovi više bavili komentiranjem Aristotelovih djela nego njihovom nadogradnjom, te je škola iščezla u 3. vijeku n.e., iako su tradiciju komentiranja Aristotelovih djela nastavili neoplatonisti. Nakon pada rimskog svijeta djela peripatetičke škole su bila više – manje izgubljena na latinskom zapadu, ali su na Istoku uključena u ranu islamsku filozofiju, što će s vremenom igrati važnu ulogu u srednjovjekovnoj obnovi Aristotelovih doktrina u Evropi.

Od svih filozofskih učenja kod Rimljana je najviše uspjeha imao stoicizam. Utemeljitelj stoičke filozofske škole bio je Zenon (350 – 258. god. p. n. e.) rodom iz grada Kitiona na Kipru. Zenon je bio učenik kiničkog filozofa Kratera, a boraveći u Ateni, Zenon je u svoje učenje ugradio i dosta Sokratove filozofije. Stoici (στοικοι) su dobili ime po „Šarenom trijemu" (ποικιλη στοα), koji se nalazio na atenskom Akropolju i koji je bio ukrašenom stubovima i slikama poznatog grčkog slikara Polignata. Na tome mjestu je Zenon počeo propovijedati svoje filozofsko učenje i to je postalo prvo mjesto gdje su se okupljali oni koji su prihvatali novo učenje. Po Zenonu svijet postoji od dvaju početaka, materije i u njoj prebivajućeg božanstva, koje materiji dodjeljuje različite oblike, ali je i ta promjenljivost materije ograničena nepromjenljivim prirodnim zakonima. Stoička filozofska škola je u toku svog razvitka prošla kroz tri faze razvitka; stariju, srednju i novu stou.Osnovna načela stoicizma u praktičnom smislu su propagiranje asketizma, kreposti, vrline, ozbiljnosti i življenja u skladu i slozi sa prirodnim zakonima, što je po stoičarima glavni uslov postizanja sreće u životu i u odbacivanju hedonizma.

Vrlina je najveće blago, a grijeh sve što se protivi umnoj naravi čovjeka, prava vrlina pokazuje se u savršenom unutarnjem miru i nesalomivoj vlasti nad strašču. Vrlina sadrži sama u sebi nagradu, jer vodi ljudsko biće sreči, identičnoj sa duševnim mirom. Po stoičkoj nauci postoje četiri osnovne vrline; mudrost (*prudentia*), pravednost (*iustitia*), hrabrost (*fortitudo*) i umjerenost (t*emperantia*).[147] Stoicizam je upučivao ljude kako da se snađu i svladavaju teškoče življenja, jer živimo da bismo živjeli, a ne uživali. Najvažniji zadatak čovjeka je djelovanje, a ne teoretisanje, pravednost i hrabrost, te puno svjesno i aktivno obnašanje svojih obaveza i dužnosti. Stoici su smatrali zajednicu neophodnom, no ta zajednica nije bio mali polis-grad država, nego čitav svijet, koji se prema Kleantesu i Hrisipu manifestirao kao savršen red u kosmosu. Stoicizam je samim tim kao svoj ideal ljudske zajednice, imao i uspostavu svjetske države u kojoj ne bi bilo razlike između siromašnih i bogatih, između Helena i barbara. Rimljani kao zajednica pragmatičnih ljudi, od filozofa su najviše tražili odgovore kako da žive u praktičnom, svakodnevnom životu i kako da umru. I upravo je stoicizam najviše od svih filozofskih škola nudio odgovora na takva pitanja. i zato nas ne treba čuditi što je ostvario veliki utjecaj među Rimljanima. Najzaslužniji za utvrđivanje stoičkog učenja u Rim bio je Panatije, koji ga je prilagodio uslovima rimskog života, razvijajući uglavnom aspekte moralne i društvene filozofije.

Pored navedenih filozofskih škola, ne bi trebalo zanemariti ni učenje Epikura sa Samosa (323 - 270 god. p. n. e.) koje je bilo i među Rimljanima rašireno. Po epikurejskoj školi sreča i duševni mir predstavljaju najviši životni cilj. A ta sreča i duševni mir se mogu

[147] Ciceron je svoje djelo "O dužnostima", zasnovao na temelju ove četiri osnovne stoičke vrline.

postići jedino kroz *ataraksiju*-savršeno spokojstvo i nepomučenost duševne ravnoteže. Epikureizam je učio da je kosmos rezultat slučajnosti i da nema boga koji predodređuje. Epikurovo učenje je samo fragmentarno sačuvano i to uglavnom u djelima antičkih pisaca. Najcjeloviti prikaz filizofskog sistema epikurovog učenja opisao je i objasnio rimski pjesnik Tit Lukrecije Kar u svom djelu od 6 knjiga "*De rerum natura*".[148] Pošto Rimljani nisu bili toliko raspoloženi za špekuliranje kao Grci, druge filozofske škole i struje koje se više bave teoretisanjem, kao što su euhemerizam i sofistika, su imale manje utjecaja na rimsko društvo.

Helensko – helenistički dekadens

Usvajanje helenskih običaja i kulture je kao što vidimo donijelo rimskom društvu mnogo koristi, ali svako kulturno usvajanje može dovesti i do primanja običaja koji su bili dekadenti, jer je mnogo lakše usvajati mane nego vrline. Među pojedinim Rimljanima je zavladala raskoš i takmičenje u luksuzu, a i helenska sklonost pederastriji, homoseksualizmu i heterama (javnim, obrazovanim i utjecajnim ženama). Svi ti faktori su djelovali razarajuće po rimski moralni i

[148] Prije svih ovih škola, nastala je škola Pitagore sa Samosa (580 – 500. god. p. n. e.). U južnoitalskom gradu Krotonu, ovaj veliki grčki matematičar, filozof i fizičar osnovao je prvu filozofsku školu, koja je ujedno bila i vjerska sekta, u koju su ravnopravno učešće imale i žene, što je za tadašnji grčki svijet bilo nešto revolucionarno. Pitagorejci su razvili i učenje o *metempsihozi* (reinkarnaciji), seljenju duša živih bića, koja se može ponovo otjeljoveliti ne samo u tijelu čovjeka nego i u životinjama i biljkama. Pitagora i njegovi učenici su doprinjeli i razvoju naučnih disciplina i bili odgovorni za niz otkriča. Alkmeon, pitagorejac i ljekar iz Krotona je tako tvrdio da osjeti imaju sjedište u mozgu, a pitagorejci su i prvi učili da je Zemlja okrugla i to zato što je kugla najljepše i najsavršenije geometrijsko tijelo. Utjecaj pitagorejaca, posebno njihov ideal matematičke proporcije, bio je dosta prisutan u javnom, kulturnom i svakodnevnom životu antičkog svijeta.

porodični život. Rimljani, iako su prihvatili i dosta negativnosti iz grčkog načina života, ipak nisu podlegli potpuno svim grčkim običajima, sve do kraja republikanskog perioda. Rimljani staroga kova su čak neke od grčkih običaja smatrali i ozloglašenim, ponižavajućim, grešnim i sramotnim. Tako su se na primjer zgražavali nad običajem kojim je bilo dopušteno sklapanje braka između brata i sestre ako oni nisu bili djeca iste majke (ομομητριοι) i javno pokazivanje na sceni.[149] Zato nas i ne treba čuditi jaka opozicija Katona Starijeg i njemu sličnih Rimljana procesu apsorbiranja grčke kulture, koji ipak ništa nije moglo zaustaviti.

Frakcije, stranke, partije Srednje Republike[150]

Kao i u slučaju većine drugih klasično-civilizacijskih država, ni rimska nije bila pošteđena interesnog udruživanja njenih građana. Toj činjenici je pogotovu pogodovala već spomenuta činjenica koegzistencije različitih formi državnog uređenja. Posljedica toga je postojanje stranaka (lat. *partes, factio*) [151]. Tokom cjelokupne historije rimske države Rimsko društvo je pokazivalo veliki stepen živosti u svom političkom životu, doživljavajući više pregrupisavanja i preslojavanja interesnih skupina, staleža, klasa. Posebno je u republikansko vrijeme ta karakteristika rimskog društvenog života pokazivala veliku dinamičnost. Rimljani su se vrlo rano počeli sukobljavati na stranačko-interesnoj osnovi. Rimska tradicija u najraniji period rimske historije, u vrijeme nakon smrti kralja Romula

---

[149] *Nep. Int.*1-8; *Nep. Cim.*1,2; *Nep. Dion.* 1,1

[150] O političkim i društvenim prilika u Republici v. Pareti-Brezzi-Petech, 1967A:194-24.

[151] Množina nominativa lat. riječi *pars, partis, f*- dio, i *factio, onis, f*- politički privrženici, stranka.

i nastalom *interregnumu*, spominje prve sukobe, u, nastale u vezi različitog viđenja, kod pojedinih staleža, budućeg uređenja Rima.

Sa padom kraljevske vlasti i uspostavom poglavito patricijske Republike u Rimu samo se ubrzavaju unutarnja politička gibanja proizašla iz staleške proturječnosti. Prvo su se sukobili patriciji i plebejci. Marko Furije Kamil, "drugi stvaralac" Rima (nakon galske najezde), je bio poklonik oligarhijskih shvatanja i zastupao je prvenstvo patricija. Nasuprot njemu, demokratsko-plebejsku struju je predvodio Marko Manlije[152], heroj odbrane Kapitola kada su Gali zauzeli Rim. Marko Manlije se nametnuo kao lider i zaštitnik interesa prostog naroda. Pomagao je i zastupao dužnike pred zelenašima i vjerovnicima. Manlija su njegovi protivnici predvođeni Kamilom, izveli pred sud i surovo ubili bacivši ga sa Tarpejske stijene koja se nalazila na južnoj padini Kapitola. I tako je rimski brežuljak Kapitol postao spomenikom: "najsretnijeg njegovog (Marka Manlja) djela i najveće njegove nesreće"[153].

Stari neriješeni problem u odnosima između patricija i plebejaca bio je zahtjev plebejaca da jedan od dvojice magistrata, najviših izvršnih državnih funkcionera, bude izabran iz njihovog reda, čemu su se patriciji žestoko odupirali. Nesuglasje u vezi ovoga pitanja ponovo je izbilo na površinu aktivnošću plebejskog tribuna Licinija Stola. Nakon što nije uspio da zaustavi plebejski pokret i ostvarivanje njegovih želja, tadašnji diktator Furije Kamilo se povukao, prepuštajući da se situacija nadalje razvija neometano u korist plebejskih zahtjeva. Koliko god odnosi patricija i plebejaca bili zaoštreni oni nikada nisu prerasli u otvoreni sukob i građanski rat širokih razmjera. Mudrost

[152] *Marcus Manlius Capitolinus*, ranorepublikanski pretor u mandatnom periodu mart 392. – mart 391. god. p. n. e.

[153] *Plut. Cam.* 36

predaka i ljubav prema interesima domovine pokazali su na i primjeru prevazilaženja unutrašnjih suprotnosti, svoju učinkovitost. Ali da li su i potomci imali toliko smisla za racionalno razmišljanje. Na prijelazu iz IV. st. u III. st. p. n. e. u rimskom društvu izdiferencirale su se tri frakcije.[154] Usko-patricijska i konzervativna frakcija, sa Fabijem Maksimom Rulijanom[155] kao tipičnim predstavnika, opirala se svim daljnjim ustupcima plebsu. Druga frakcija je bila umjerena, sa predstavnikom Apijem Klaudijem Cekom, i zalagala se da imovinsko stanje bude neposredna kvalifikacija za uživanje političkih i drugih građanskih prava. Treću frakciju su činili istaknuti plebejci, kao što je bio Publije Decije Mus[156], i ona je zastupala interese svih plebejskih slojeva.

Politički sukobi su eskalirali do te mjere da je 287. god. p. n. e. došlo i do nove secesije plebsa na brdo Janikul koje se nalazi na desnoj obali Tibra. Posljedica secesije je bilo donošenje Hortenzijevog zakona po kome se Senat obavezao da po automatizmu potvrdi sve odluke *(plebiscite*) koje donesu tributske komicije. Sve je to doprinijelo da je u III. st. p. n. e., uloga demokratskih elemenata porasla, i suvremenik je mogao lahko steći utisak da se Republika razvija prema demokratskim idealima. Najvažniji predstavnici tih demokratskih shvatanja u tome periodu su bili Gaj Flaminije i Gaj Terencije Varon. Međutim, izbijanje II. punskog rata i Hanibalova invazija Italije su te procese prekinuli, a demokratske vođe su se našle suočene sa teškim porazima. Prvo je Gaj Flaminije, predvodeći veliku rimsko – italsku

---

[154] Pareti-Brezzi-Petech, 1967A:202.

[155] *Quintus Fabius Maximus Rullianus,* konzul za mandatne period mart 322. – mart 321.,mart 310. – mart 309., mart 308. – mart 307., mart 297. – mart 296. i mart 295. – mart 294. god. p. n. e., dictator u 315. god. p. n. e., cenzor u 304. god. p. n. e.

[156] *Publius. Decius Mus,* konzul za mandatne periode mart 312. – mart 311., mart 308. – mart 307., mart 297. – mart 296., mart 295. – mart 294. god. p. n. e.

armiju 217. god. p. n. e. poražen od Hanibalove vojske u bitci kod Transimenskog jezera, a i sam je Flaminije poginuo. Marko Terencije Varon je po Liviju i Valeriju Mesali bio sin mesara, a i sam je u svojoj mladosti bio mesar ali se s vremenom obogatio. Nakon što je stekao znatno bogatstvo posvetio se izgradnji političke karijere, a ciljna grupa njegovog političkog angažmana bio je plebs. Za pretora je izabran 218. god. p. n. e., a za konzula u martu 216. god. p. n. e. Međutim uspješnu političku karijeru plebejskog vođe nepovratno je zaustavila bitka kod Kane, u kojoj je rimsku vojsku predvodio vojnički neiskusni i nepromišljeni Varon, Rimljani su doživjeli najveći poraz u svojoj cjelokupnoj historiji. Antički historičari iznose različite cifre obima rimske katastrofe. Po Polibiju[157] kod Kane rimsko – italska armija je imala 70.000 poginulih i 10.000 zarobljenih vojnika, dok Livije[158] donosi nešto manju cifru od 42.700 stradalih vojnika.

Od posljednjih godina i nakon II. punskog rata u Republici se zaoštrio sukob između dvije grupacije, koje se uvjetno mogu nazvati liberalna ili filohelenska i konzervativna. Ovo je bilo direktno vezano sa uzdizanjem političke i vojne moći i utjecaja Publija Kornelija Scipiona Afrikanca Starijeg, djeda braće Grakh po kognatskoj liniji. Oko njegove ličnosti se izgradio jedan kružok koji je imao i provodio jednu prepoznatljivu politiku koja bi se mogla definirati u sljedećim osnovnim tezama: 1. liberalnost i fleksibilnost, 2. vrlo izraženo filohelenstvo, 3. određeni elementi narodnjaštva (odnosno izlaženja u susret interesima rimske i italske većine, kao što je osnivanje kolonija), 4. uvažavanje saveznika (posebno onih italskih) i njihovih

[157] *Polyb.* III, 117

[158] *Liv.* XXII, 49

interesa,[159] 5. pragmatična vanjska politika (održanje hegemonije Republike na Mediteranu, izbjegavanje teritorijalnih ekspanzija i aneksija prema civiliziranim državama, ali ne i prema područjima ocijenjenim necivilizaranim). Publije Kornelije Scipion Afrikanac Stariji i njegov liberalni, filohelenski kružok duže od decenije su ostvarivali presudan utjecaj na vanjsku i unutrašnju rimsku politiku. Kao kredit kojim su upravljali državom liberalni, filohelenski kružok je koristio pobjede braće Publija i Lucija nad Hanibalom i Antiohom III. Treba biti iskren i priznati da je politika koju su sprovodili Scipion i njegovi istomišljenici bila djelotvorna, racionalna i na duge staze bi nesumnjivo bila uspješna da je mogla biti realizirana u svim svojim aspektima.

Zbog svoje ubrzane vojne i politike karijere i navedene politike i sve veće popularnosti u običnom narodu, Publije Kornelije Scipion je brzo (već nakon pobjeda u Hispaniji) izazvao podozrenje i sukobe sa konzervativnijim krilom nobiliteta. Konzervativnu struju koja se suprostavljala Scipionu Afrikancu su predvodili prvo Fabije Maksim Kunkator, a zatim mnogo energičnije, pa i uspješnije Marko Porcije Katon Stariji Cenzor koji je čitav svoj, inače dosta dug, život bio posvetio borbi protiv sve većeg utjecaja helenizma u Rimskoj državi i Italiji.

---

[159] Na žalbe, molbe i zahtjeve latinskih i italskih saveznika Scipion Stariji i njegovi saradnici, istomišljenici i prijatelji su odgovorili provođenjem izvjesnih mjera u korist saveznika: osnovan je veliki broj novih latinskih kolonija u koje su prihvaćani Italici, rimsko građanstvo je dodijeljeno građanima Formija, Funda i Arpina, vraćena su prava onim Kampanijcima kojima su zbog pobune i nelojalnosti bila oduzeta 211. god. p. n. e. i dopušteno je velikom broju familija sa latinskim pravom da se dosele u sam grad Rim i u mnogobrojne rimske kolonije (dobijajući na način i rimsko građanstvo).

Konzervativci su kompletnu Scipionovu političku djelatnost ocjenjivali kao neadekvatnu i moralno neprihvatljivu rimskoj državi i društvu koji su se nalazili u usponu. Zahtijevali su povratak na staru italsku, rimsku vrlinu (*virtus*) i drevne običaje predaka (*mos maiorum*) nasuprot lakoumnosti, površnosti i nedostatku moralnih načela što su označavali skupnim izrazom *levitas*. Po mišljenu Katona Starijeg i njegovih istomišljenika sve spomenute, *levitas*, negativnosti koje se javljaju u rimskom društvu su bile posljedica prodiranja helenističke kulture. Međutim, pod firmom navodne borbe protiv helenskog kulturnog prodiranja i za očuvanje starih italskih i rimskih moralnih vrijednosti krio se u stvari strah izvjesnih krugova konzervativne nobilske oligarhije od moguće političke prevlasti kružoka okupljenog oko familije Afrikanca Starijeg, a koja je po mišljenju „deep state" rimske politike prigrabila isuviše i moći i vlasti i utjecaja. Ta familija je uspostavila snažne i rodbinske i druge veze sa istaknutim familijama iz gensova Emilija Paula, Sempronija Grakha i Licinija Krasa. A i sam Scipion Afrikanac Stariji je stvarno pokazivao sklonost ka samovolji, koristeći svoje pobjede i zasluge za Republiku. Uvijek kada bi bio optužen za neko djelo, nikada se nije argumentirano branio, nije želio nikome da polaže račun niti da se povinuje zahtjevima naroda i državnih institucija, nego je skoro uvijek uzvraćao isticanjem svojih zasluga[160]. Sebi svojstvenom arogancijom mogao je samo još više da podstakne neprijateljstvo prema sebi i stvori nove bespotrebne protivnike. Smatrao je nedostojnim i ispod svoje časti da odgovara na bilo kakve optužbe, jer su samo zahvaljujući njemu Rimljani "zagospodarili Azijom, Libijom i Iberijom". Ali tu njegovu političku aroganciju ne treba shvatati u tome smislu da je Scipion Afrikanac Stariji imao viziju i cilj da uspostavi

[160] *Polyb.* XXIII, 14

neku vrstu tiranide u Republici. On sam, je sigurno bio vjeran republikanskom idealu slobode, rimskom narodu i zakonskom i „ustavnom“ poretku Republike, i unatoč svim kušnjama, kojima je kao i svaki drugi čovjek na visokom položaju i sa takvom slavom bio izložen, nikada nije ni pomislio da zloupotrebi svoju moć kako bi nametnuo ličnu vlast Republici. Finalni obračun dvije rimske frakcije je uslijedio nakon povratka braće Afrikanca Starijeg i Azijatika iz sirijskog rata, i to u nizu montiranih, „kafkijanskih“ procesa koje su inicirali konzervativci protiv braće. Scipion Afrikanac se nakon toga razočaran u sunarodnike povukao na jedno od svojih imanja u blizini gradića Linternum koje se nalazilo na obali Kampanije.[161] Nakon političke pobjede nad svojim suparnikom, Katon Stariji postao je najtvrdokorniji pobornik interesa oligarhije, koje je zastupao sa žarom skorojevića koji se uzdigao u njihove redove.

I nakon dobrovoljnog egzila i smrti Publija Kornelja Scipiona Afrikanca Starijeg, a kasnije i procesuiranja njegovog brata Lucija Kornelija Scipiona Azijatika, rivalitet „uvjetno nazvanih“ liberalnih filohelena i rimsko – italskih konzervativaca se nastavio. Naravno to rivalstvo sada poprima neke nove forme, a dolazi i do određenih ideoloških modifikacija u formuliranju političkih ciljeva. Od šeste decenije pa u narednom periodu liberalna, filohelenska struja se okupljala oko ličnosti Scipiona Emilijana, dok su konzervativci još uvijek perjanicu imali u Katonu Starijem koji je umro početkom III. punskog rata.

Od sredine II. st. p. n. e. posljedice krize koja je pogađala rimsko agrarno društvo su se sve više počele iskazivati. Kriza je izrodila rađanje novoga oblika stranačke borbe i pojavu dviju osnovnih

---

[161] *Aug. de civ. dei* III, 21

stranaka (populara i optimata) čiji su odnosi obilježili kasnorepublikansko doba sve do uvođenja principata. Već sa II. građanskim ratom, prestali su postojati i populari i optimati, dok su se formirale cezarovska frakcija i republikanska frakcija koja je nastala objedinjavanjem ostataka optimata i onih populara koji su ostali razočarani autokratskim ponašanjem i djelovanjem Gaja Julija Cezara, posljednjeg popularskog predvodnika.

Od početka Augustova Principata najjača je Cezarova stranka[162], ustvari skupina saradnika i sljedbenika princepsa. Nasuprot njima stajali su dezorganizovani republikanski nostalgičari. U vremenu principata stare stranke su nestale, samo su postojale dvije političke grupacije-carska i republikanska. Dok se carska stranka uglavnom sastojala od sve veće carske birokratije, republikanski nostalgičari su u najvećem broju bili skoncentrisani u Senatu. Posljednji pokušaj restauracije Republike ukazao se smrću Kaligule, ali okolnosti su bile takve da je na mjesto princepsa izabran Klaudije, iako i sam u mladosti sklon republikanizmu. Unutarnji odnosi su se promijenili i povratak na stari, republikanski režim nakon šest decenija principata bio je tada nezamisliv. Vrijeme je učinilo svoje i sjećanje na drevnu Republiku je sve više iščezavalo. I senatorski red, često desetkovan voljom niza princepsa, izmijenio je i svoj sastav i postao nemoćan ne samo da povrati Republiku nego i da spriječi pretvaranje principata u dominat, vladavinu ne više prvog građanina (*principsa*), nego gospodara koji se mora bespogovorno slušati (*dominusa*). Način na koji je nestajala stara Republika za vrijeme Augusta najbolje je predstavio jedan od nostalgičara - republikanaca historičar Tacit sljedećom rečenicom:

[162] *Tac. Ann.* I, 2

> "Sve što je bilo mlado rodilo se nakon bitke kod Akcija, i većina staraca usred građanskih ratova. Koliko li ih je preostalo koji vidješe Republiku."[163]

U Principatu i Dominatu, interesi rimskog stanovništva artikulisali su se na sasvim drugačiji način nego što je bio slučaj za vrijeme Republike. Tako su i grupacije okupljene oko navijačkih klubova na konjskim trkama, pored navijanja predstavljale i određene političke ideje, interese i ciljeve. Vremenom su te navijačke skupine prerasle u prave pokrete sa jasnim političkim, društvenim i ekonomskim ciljevima koje su zastupale određene slojeve stanovništva, ili čak u slučaju Istočnog Carstva određenu abrahamističku, religijsku dogmu. U ranijim periodima Carstva postojale su četiri osnovne grupacije koje su se identifikovale u odnosu na boju odječe ekipa koje učestvuju na trkama. To su bili Crveni, Bijeli, Zeleni i Plavi timovi. Samo posljednje dvije «boje» su se održale jako dugo, prenoseći spomenutu tradiciju političkog grupiranja i u Istočno Rimsko Carstvo. Konstantinpolis je bio, kao što je već rečeno kada smo govorili o lumpenproletarijatu, i svjedokom rušilačkog bijesa Zelenih, koji su naginjali monofizitizmu i Plavih, ortodoksnih katolika za vrijeme pobune "Nika" protiv cara Justinijana i njegove supruge Teodore. U zadnjim stoljećima antičkog Rimskog Carstva centri političkog života Carstva više nisu bili gradski forumi, nego gradski amfiteatri, a predmet obožavanja postale su vođe navijačkih skupina ili sami džokeji. Ovakav način izražavanja političkih stavova predstavljao je i izvjesnu degradaciju u odnosu na ranija politička grupiranja, što jasno pokazuje da je za vrijeme Carstva postupno izumirao stari osjećaj građanske dužnosti za bavljenje politikom.[164]

---

[163] *Tac. Ann.* I, 3

[164] Riječ politika je nastala kao izraz kojim se označava bavljenje građanina javnim poslom.

Marko Porcije Katon

Najveći oponenti „filohelenskog“ kružoka su bili konzervativni predstavnici rimskog društva, posebno jaki u krugovima nobiliteta. Stup te konzervativne opozicije je u početku bio Fabije Maksim Oklijevalo, a poslije njegove smrti je to preuzeo Marko Porcije Katon Stariji (*Marcus Porcius Cato*; živio 239. – 149. god. p. n. e.), *homo novus* iz latinskog grada Tuskula, inače bliski pratilac Fabija Maksima Oklijevala, što je možda i uticalo da on postane izraženi politički protivnik Scipiona Afrikanca Starijeg. Katon je inače potekao iz seljačkog miljea, i vrijednosti rimskog načina seljačkog života i tradicija (divio se Maniju Kuriju Dentatu) je uvijek javno isticao (koristeći je i kao frazu svoga političkog djelovanja). Zanimljivo je da je učvršćivanju njegovih uvjerenja doprinio i izvjesni pitagorejac, Italski Grk, dok je Katon bio kod njega na stanu nakon zauzeća Tarenta. Pa je, priznao to on ili ne, i grčki doprinos razvitku Katona bio izniman.

Međutim, te izražene demokratske tendencije su se kod ambicioznog, nepokolebljivog i vrlo inteligentnog Katona pomiješale sa uskim interesima nobiliteta (čiji je vrlo istaknuti zastupnik bio Fabije Maksim). Pa je on tako postao i najtvrdokorniji branitelj interesa i privilegija oligarhije, koje je zastupao sa žarom skorojevića koji se uzdigao u njihove redove. Sa druge strane Katon je istupao protiv pojedinih predstavnika nobiliteta, govorio je sa njima oštro i vrlo žurno ukazivao na njihove poroke. To je dalo vrlo interesantnu simbiostičku osobenost političkoj i društvenoj djelatnosti Marka Porcija Katona. Njegov susjed i veleposjednik Lucije Valerije Flak je bio zaslužan za početak njegove političke karijere. Sukob Publija Scipiona i Porcija Katona je započeo još vrlo rano, jer je on bio poslan kao kvestor Publiju Scipionu 204. god. p. n. e. na Siciliju i Afriku.

Pošto je ustvari Porcije Katon tamo bio poslan kako bi kontrolirao djelovanje Publija Scipiona, sukob između njih dvojice je bio neizbježan. Scipion Afrikanac je počeo i vojnike darivati vojnike plijenom, pa je i to bio razlog sukoba sa Katonom. Potrebno je naglasiti da ni Porcije Katon nije bio bez vojničkih vrlina i uspjeha (istakao se kao vojni tribun i osoba od povjerenja Fabija Maksima u toku II. punskog rata, a posebno je njegova uloga bila važna u bici kod Metaura, nakon toga se istakao za vrijeme namjesništva u Iberiji i za vrijeme bitke kod Termopila 191. god. p. n. e.). Katon je imao u vanjskim pitanjima drugačije stajalište od Scipiona Afrikanca Starijeg. On je insistirao da se Kartagina razori, i uvijek je svoje govore završavao frazom : „Što se mene tiće, mislim da Kartagina treba biti razorena"/*Ceterum censeo Carthaginem esse delendam,* čak i ako se njegov govor uopće nije odnosio na Kartaginu. U Hispaniji je provodio politiku suprotnu Scipionovoj i područja onih ustaničkih zajednica koja su smatrana rimskim saveznicima priključena su provinciji. Katon je bio i protivnik braće Flaminina, a bio je čak 24 puta optužen, ali je uvijek u skupštinama bio proglašavan nevinim. Za vrijeme svoje cenzure 184. god. p. n. e. je, između mnogih drugi urađenih stvari, iz spiska vitezova izbrisao Lucija Scipiona Azijca, a iz spiska senatora Lucija Flaminina. Katon se za vrijeme svoje cenzure žestoko borio i protiv luksuza i narušavanja starog rimsko – italskog načina života i kod kuće i unutar familije. Potražnja i potreba za luksuznim i estetskim stvarima, čija je cijena prevazilazila cijenu za praktične i potrebne stvari, i koja je sve više rasla i rasla u rimsko-italskom društvu posebno je bila na meti kritika Katona. Katon Stariji je nastojao živjeti po uzoru na drevne „rimske pretke". Hvalio se da nikada nije nosio skupo odijelo. A kao pretor i konzul pio je isto vino kao i njegovi radnici. Svoju provinciju Sardiniju je prešao pješke, kako ne bi Državi pravio dodatne troškove. Sardinci su govorili da nikada nisu imali ni strožiju ni bolju upravu od one Katonove. On je

uvijek bio spreman da se posveti državnim poslovima, u bilo koje doba dana i zanemarujući svoje poslove. Strogo je korio Rimljane zbog njihova ponašanja, kao npr. kod posjete Eumena II., kojega su Rimljana primali vrlo srdačno pa je Katon to prokomentirao riječima:"...ta životinja poznata pod nazivom kralj po prirodi je mesožderka". Pri tome je naglašavao da najbolji kraljevi na svijetu nisu ravni Epaminondi, Periklu, Temistoklu, Maniju Kuriju Dentatu ili Hamilkaru Barki. Osuđivao je nemoral po njegovom shvatanju (istjerao je iz Senata Manilija jer je svoju suprugu poljubio po danu na oči svoje kćerke!?) i rasipnost i bio je vrlo strog, ali i pravedan u ophođenju sa robovima i ukućanima... ali je i osuđivao i nasilje nad ženama i djecom. Ženu je smatrao kao nužno zlo (*malum necessarium*), a mnogo je držao i do odgajanja djece, pa je osobno učestovao u obrazovanju djece. On je praktično imao vremena za sve: za familiju (koju je smatrao središtem svega), državu, za prijatelje i rođake, ali i za zabave.

Katon je bio i revoltiran time što je u Rim 155. god. p. n. e. stigla atenska delegacija predstavnika triju filozofskih škola, sa akademičarem Karneadom na čelu, povodom sukoba između Atene i Orona. Katon se bojao da će nova učenja, koja su pobudila ogroman interes u rimskom društvu, štetno utjecati na čistoću naravi. Tijekom mnogih godina Katon se borio protiv raskoši, a 184. god. p. n. e. on je izabran za cenzora (radi čega je poznat i kao Katon Cenzor). Katonova cenzura stekla je osobito značenje. On je uveo porez na luksuz, a neki senatori, čiju je vladavinu Katon smatrao nedostojnom tog visokog zvanja, nisu uneseni u nove spiskove. Smanjen je i broj vitezova. Strogost Katonove cenzure ušla je u poslovicu. Najbolji primjer njegove strogosti pruža izbacivanje iz senatorskog reda Lucija Kvinktija Flaminina (*Lucius Quinctius Flamininus*), radi ratnog zločina i nečasnog postupanja sa istaknutim zarobljenikom. Lucije

Kvinktije Flaminin je bio konzul za 192. god. p. n. e. Razlog njegovog izbacivanja je bio sljedeći. Mladić po imenu Lucije (po drugim verzijama zvao se Filip i bio je kartaginskog porijekla), dugogodišnji ljubavnik Lucija Flaminina (koji se sa homoseksualnom pederastijom „zarazio” boraveći u grčko - helenističkom svijetu) se stalno nalazio uz njega, uključujući i vojnu kampanju u Padskom području. Upravo u Padskom području, prilikom jednog banketa, mladić se požalio da nije stigao ići na gladijatorske igre (i nije mogao vidjeti kako se ubija čovjek) jer je žurio da se sretne sa svojim ljubavnikom. Lucije Flaminin je da bi udovoljio poročnom i feminiziranom mladiću svojim rukama ubio jednog galskog poglavicu - pribjeglicu koji je molio za milost, i to pred njegovom djecom.

Protiv Katona Starijeg udružile su se razne grupe nobiliteta. Cenzori izabrani za sljedeći rok ukinuli su mnoge Katonove reforme. Katon Stariji doživio je osamdeset i pet godina i umro je iste godine koje je počeo posljednji rat s Kartaginom, rat za koji se on tako dugo i zdušno zalagao. Katon je inače svoj dugi život posvetio borbi protiv sve većeg utjecaja helenizma u Rimskoj državi i Italiji i kao vatreni pobornik rimsko-italske starine. Konzervativci su kompletnu Scipionovu političku djelatnost, posebno njegovo nastojanje uključivanje rimsko – italskog svijeta u helenistički kulturni obrazac, ocjenjivali kao neadekvatnu i moralno neprihvatljivu rimskoj državi i društvu. Zahtijevali su povratak na staru rimsku vrlinu (*virtus*) i drevne „običaje predaka” nasuprot lakoumnosti, površnosti i nedostatku moralnih načela što su označavali skupnim izrazom "*levitas*". Po mišljenu Porcija Katona i njegovih istomišljenika sve spomenute «*levitas*», negativnosti koje se javljaju u rimskom društvu su bile posljedica prodiranja helenističke kulture. Po Katonu Grcima „riječi idu iz usta, a u Rimljana iz srca“. Kada je sa Atenjanima imao posla, govorio je latinski, pa je tumač prevodio (iako je dobro znao

grčki). Kada se u Senatu dugo raspravljalo da li dozvoliti povratak ahajskih talaca u Grčku (kojis u decenijama boravili u Italiji), Katon je tu raspravu prokomentirao na sebi svojstven način da je to gubljenje vremena na pitanju da li će stare Grčiće pokopati rimski ili ahajski grobari. On sam se suprostavljao tada sve raširenijoj upotrebi grčko – helenističkih ljekara, pa je pa je sam napisao knjigu o domaćim načinima „liječenja“.

Pod firmom navodne borbe protiv helenskog kulturnog prodiranja i za očuvanje starih rimskih moralnih vrijednosti i pradjedovskih običaja krio se u stvari strah izvjesnih krugova senatorske oligarhije od moguće prevlasti jedne porodice i pojedinaca koji su joj stajali na čelu, u konkretnom slučaju porodice Scipiona, koja je po mišljenju visokih krugova rimske politike prigrabila isuviše vlasti. Tit Kvinktije Flaminin, izabran je za konzula za 198. god. p. n. e., protiv želje Scipiona Afrikanca, koji se zalagao za druge kandidate.

Zakoni protiv raskoši i luksuza

Kako je vrijeme odmicalo i sve veća bogatstva se slijevala, život je postajao i luksuzniji i raskošniji. Kako bi se to spriječilo za vrijeme Republike su donošeni zakoni protiv luksuza. *Lex Oppia* je donešen 215. god. p. n. e., nakon katastrofe kod Kane, na prijedlog plebejskog tribuna Gaja Opija (*Caius Oppius*) i bio je prvi u seriji zakona protiv luksuza i raskoši. Ovaj zakon je bio primarno uperen protiv pokazivanja od strane žena luksuznog i raskošnog načina života, kao što je pokazivanje zlata i srebra (bilo u vidu novca bilo u vidu nakita), skupu višebojnu odjeću (posebno onu obojenu u purpurnu boju) i njihovo «nepotrebno» korištenje kočija i nosiljki (unutar bilo kojeg grada ili unutar jedne milje od njih), izuzev u slučaju javnih praznika.

Razlog donošenja zakona nije bila neka ženomrzačka namjera, nego promoviranje štedljivosti i skromnosti u teškim uvjetima za Republiku nakon bitke kod Kane, poradi osiguranja financijske i ekonomske stabilnosti Republike i Italije i jačanja morala na unutarnjem planu.Ubrzo po kraju II. punskog rata i pobjedama u II. makedonskom ratu zbog naglov priliva velike količine bogatstava u Italiju, došlo je i do transformiranja težnji rimskog i italskog građanstva, posebno njihovih elita koje su se najviše materijalno okoristile pobjedama u navedenim ratovima. Stara, tradicionalna jednostavnost je počela da se polako gubi, jer je elita postajala svjesna uživanja u ugodnijem i komfornijem okruženju i životnom stilu. Uz to, sa nametanjem svoje uloge kao hegemona Mediterana, u Republiku su se počeli slivati i egzotični i luksuzni proizvodi iz mnogih okolnih zemalja, a sve bogatija elita je težila da dođe do njih. A pošto su nestale ekonomske i financijske poteškoće postkanskog perioda, mnogi su smatrali da više nema razloga za *lex Oppia*, i da se ženama ograničava trošenje. I dvojica plebejskih tribuna za 195. god. p. n. e. Marko Fundanije (*Marcus Fundanius*) i Lucije Valerije (*Lucius Valerius*) su predložili ukidanje *lex Oppia*. Njih je podržavao konzul Lucije Valerije Flak (*Lucius Valerius Flaccus*). Njihovom prijedlogu su se suprotstavljali dvojica drugih plebejskih tribuna Marko Junije Brut (*Marcus Iunius Brutus*) i Publije Junije Brut (*Publius Iunius Brutus*), i posebno tadašnji drugi konzul Katon Stariji. Glavna argumentacija Katona Starijeg je bila da ovaj zakon uklanja sramotu siromaštva, jer se sve žene oblače na sličan način. On je zastupao stav da ako bi se žene takmičile u tome čija je odječa dotjeranija i raskošnija, da bi to izazvalo negativne posljedice jer bi jedne osjećale sramotu, a duge se radovale zbog pobjede koja je nastala zbog prevelikog trošenja. Katon Stariji je bio mišljenja da je želja žena za trošenjem ustvari bolest koja se ne može liječiti, nego samo suzdržavati, a iznosio je i druge slične stavove kojima je pokušavao dokazati sklonost žena prema trošenju,

luksuzu i raskošnosti. Argumenti Valerija Flaka su bili u tome da ne bi bilo rivaliteta među Rimljankama kada one ne bi ničim podsjećale javnost na patnju i mržnju koje osjećaju kada vide žene latinskih saveznika kako nose nakit, koje ne smiju nositi. Dok je trajala senatska rasprava, došlo je do demonstracija žena predvođenih matronama na Kapitolu. One su blokirale ulice Grada i prilaze Forumu i preklinjali su Rimljane da pomognu da se ukine *lex Oppia*. Sljedećeg dana su demonstracije Rimljanki bile i masovnije i opkolile su kapije plebejskih tribuna dvojice Bruta. Pod snažnim pritiskom ovi plebejski tribuni su povukli svoje protivljenje i lex Oppia je bio 195. god. p. n. e. ukinut.

Kasniji zakoni protiv raskoši su bili *lex Fannia* iz 161. god. p. n. e. i *lex Didia* iz 143. god. p. n. e. Prvospomenuti zakon je čak ograničavao trošenje za svečane večere, vrstu hrane koja bi se iznosila i broj gostiju. *Lex Didia* ustvari bila neka vrsta amandmana na *lex Fannia*, kojim se on proširivao na cijelu Italiju i kojim su uvedene sankcije na one koji priređuju i one koji prisustvuju ilegalnim večerama. Kasniji zakoni protiv raskoši, luksuza i ekstravagancije koji su donošeni na osnovi postojanja *lex Oppia* su ipak više imali društvenu, nego ekonomsku osnovu i nisu bili polno segrerirani. Osnova za borbu protiv raskoši i luksuza je ležala u pravilnom uvjerenju da te pojave vode ka urušavanju tradicionalnih civilnih i vojnih vrlina, da razvijaju pohlepu i zavist što onda dovodi do korupcije i dekadensa. Inače bio je i raširen stav koji je povezivao raskošne i samodopadne troškove sa neekonimičnim korištenjem osobnog ili familijskog bogatstva. Ipak ovi zakoni nisu uspjeli spriječiti širenje luksuza, ekstravagancije i raskoši. Nakon te pobjede, Rimljanke iz gospodskih kuća su se obukle u svoja raskošna odijela te su prošle trijumfalno ulicama Rima (očita parodija na muški trijumf).

Astronomija i matematika

U teorijskoj matematici, za razliku od Grka, rani italski Rimljani se nisu baš proslavili. Astronomija je bila vrlo popularna kod Rimljana, posebno onaj njen praktični aspekt. 263. god. p. n. e. bio je postavljen i prvi sunčani sat na trgu, koji je označavao sate na grčki način (ὥρα; hora, naša ura). Manije Acilije Glabrije (konzul za 191. god. p. n. e.) i Marko Fulvije Nobilior su nastojali da se ispravi kalendar. Gaj Sulpicije Gal (konzul za 166. god. p. n. e.) je ne samo prorekao pomračenje mjeseca, nego je i izračunao udaljenost mjeseca od Zemlje, čemu su se divili mnogi njegovi suvremenici.

Kiparstvo

Relativno rano pojavile su se u Rimu i kiparske predodžbe. Istina, starinska rimska božanstva su amorfna i starinska rimska religija bila je daleko od jasno izraženog antropomorfizma, koji je, npr., bio svojstven grčkim vjerskim predodžbama, ali su se i tu izrazili utjecaji razvijenih naroda. U Kapitolskom hramu nalazila se je obojena terakotna statua Jupitera, i u svim kasnije podignutim hamovima nalaze se predodžbe božanstava i heroja, stvorenih po etrurskim ili grčkim uzorima. U III. i II. st. p. n. e. iz osvojenih grčkih gradova donose se u Rim sjajna kiparska djela znamenitih majstora. Među rimskim vojskovođama bilo je takvih "obožavatelja grčke umjetnosti" koji su doslovno pljačkali grčke gradove. Prvoklasni kipovi ukrašavaju rimske hramove, javne zgrade i privatne kuće. Ali ni u III. ni u II. st. p. n. e. nisu sami Rimljani stvorili originalne statue božanstava i heroja i oni ne idu dalje od kopiranja i oponašanja grčkih uzora. Zasluge Rimljana sastoje se u usavršavanju i razvijanju dvaju tipova kiparskih djela: odjevnih kipova i realističnih portreta.

U tom pogledu oni nastavljaju etrursko-italsku tradiciju. Majstorstvo portreta stoji u tijesnoj vezi sa kultom predaka, s predodžbom o tome da zagrobni život pokojnika zavisi od njegovog pravilnog lika koji je ostao kod živih. Još se rani etruščanski kipovi odlikuju realizmom i čak naturalizmom. Određenog značaja za razvitak individualnog portreta imali su voštani otisci sa lica pokojnikâ (*imagines*). U atrijima uglednih rimskih obitelji čuvane su maske predaka, koje su iznošene iz kuće samo za vrijeme svečanih sahrana. Običaj izlaganja maski predaka bio je jedna od najstarijih, iako su Rimljani tek u III. st. p. n. e. naučili izrađivati prave plastične otiske, pod utjecajem helenističke plastike. Ali još prije toga posmrtne maske utjecale su na razvoj realističkog portreta. Pod utjecajem maski oštrije su naglašavane individualne crte, i nama su sačuvani primjeri portretnih skulptura (istina, relativno kasnih), izrađenih na osnovu voštanih otisaka. Međutim nema osnova za to da se rimski portret izvodi iz maski. On je nastavak etruščanske tradicije i po svojim principima može se čak suprotstaviti spomenicima grčkog kiparstva klasičnog doba. Grčki kipovi idealiziraju čovjeka, rimski portret daje njegov realistični lik. Za jedan od najranijih primjera rimskog portreta može se smatrati brončana bista iz IV. st. p. n. e. poznata pod imenom portret Junija Bruta. Crte njegovog lica su individualizirane, u njemu ima mnogo zajedničkog sa etruščanskim portretima, ali je umjetnik bio i pod grčkim utjecajem, on je već bio upoznat s primjerima uopćavanja, izražavanja neke osnovne ideje modela; pred nam je strogi i koncentrirani Rimljanin, čovjek čvrste volje. U III. i II. st. p. n. e., pod helenističkim utjecajem, ova se "uopćenost" u individualnim predodžbama još više pojačava, ali rimski portret ne napušta svoj osnovni smjer: on zadržava svoju realističnost, koja se postiže u prvom redu prikazivanjem individualnih crta. Nasuprot grčkim obnaženim predodžbama, Rimljani stvaraju "odjeveni kip", u vezi s predodžbom o veličini i dostojanstvu rimskog magistrata, koji se

pred narodom pojavljuje odjeven u togu. Spomenik rimske skulpture II. st. p. n. e. je kip koji predstavlja Rimljanina odjevenog u togu. Podignuta ruka označava govornika koji se obraća slušateljima. Brižljivo obrađena toga daje kipu životnost i konkretnost. U tome djelu izrazili su se u isto vrijeme i etrurske i helenističke metode predočavanja, pored čisto rimskih metoda. Prvi javno u Rimu postavljen kip grčkog tipa bio je Bakh od Aristeida, koji je Lucije Mumije sa korintske aukcije donio u Rim. U Rimu je djelovao i kipar Pasiteles, koji je 138. god. p. n. e. od slonove kosti pravio kipove bogova za rimske hramove.

Slikarstvo

U daleko doba rimske povijesti poniklo je i slikarstvo, koje je kod Rimljana uživalo osobito poštovanje. O karakteru starorimskog slikarstva pruža nam predodžbu freska s kraja III. st. p. n. e. nađena u jednom grobu na Eskvilinu. Ona predstavlja daljnji razvitak "sukcesivno-narativnog" stila, na čije primjere se nailazi po etrurskim grobovima. Sačuvani fragment slike iz groba na Eskvilinu sastoji se iz triju predodžbi. Na najnižoj predodžbi prikazani su vojnici kako se bore, na srednjoj – susret vojskovođa, na gornjoj – iste vojskovođe oko zidova tvrđave. Slika "priča" o događaju, prati razne njegove etape. Ona pruža primjer uvjetne perspektive; udaljene figure prikazane su u manjim dimenzijama i poredane u redove iznad prednjih figura. Na osnovu ove i drugih slika može se reći da je rimskom slikarstvu svojstven isti onaj realizam koji je karakterističan za rimsku skulpturu. Rimsko slikarstvo nastavlja tradiciju etrurskih i osačko-samnitskih umjetnika. Manije Valerije je dao ovjekovječiti svoju pobjedu nad Kartaginjanima i Hijeronom 263. god. p. n. e. kod Mesane, freskom na bočnoj strani rimske vijećnice. Među slikarima

spominju se Teodot i dramaturg Marko Pakuvije. U slikarstvu isto jača utjecaj grčko – helenističkog svijeta, pa je tako slikar i filozof Metrodor bio pozvan iz Atene da slika za trijumf Emilija Paula.

U II. st. p. n. e. pojavljuju se u Rimu reljefi. To su istina imitacije helenističkih djela, ali u slijedećem razdoblju rimski reljef dobiva originalne crte. Rimski umjetnici koristili su reljef za "historijsko pričanje", oni su na reljef primijenili sustav kontinuiranih predodžbi. Slikarstvo se pak u zadnjem vijeku Republike upotrebljava poglavito u dekorativne svrhe; u Rimu i italskim gradovima razvija se zidno slikarstvo, čije cvjetanje pada u prvo stoljeće Carstva. Prema tome, u svim područjima kulturnog stvaralaštva Rimljani su mnogo što preuzeli od svojih susjeda – Etruraca i Grka, ali oni nisu ostali samo na oponašanju uzora svojih susjeda koji su se nalazili na višem stupnju kulture, već su te uzore prerađivali, čuvajući i razvijajući pri tome svoje samostalne crte. To vrijedi za područje religije i kulta, arhitekture i skulpture, poezije i proze, komedije i tragedije ovog razdoblja.

Način života

Novi uvjeti socijalnog i gospodarskog života u II. fazi razvitka Srednje Republike mijenjali su najvažnije korijene rimskog načina života. Rim je gubio crte egalitarizma i pretvarao se u svjetski centar. Rimska jednostavnost sve je više pripadala prošlosti. Stroge mjere cenzora nisu mogle zaustaviti širenje raskoši. Raskoš u odijelu (osobito ženskom), raskoš na gozbama i u kući – postala je bitno obilježje načina života vladajućih klasa. Kuće su odsad građene po helenističkim uzorima. U rano doba otac ili neki drugi staratelj je bio jedini odgajatelj svoje djece, on ih je učio pismenosti i

računanju, davao im elementarne pouke iz agronomije, tjerao ih da uče napamet Zakonik 12 ploča, poučavao ih u duhu običaja predaka. Počevši od II. st. p. n. e. obrazovanje postaje kompliciranije. Pozivaju se učitelji-Grci, koji su vrlo često bili robovi. Od početka šezdesetih godina u Rimu se otvaraju grčke škole. U njima se čitaju i tumače grčki pjesnici, proučava gramatika, obrađuje se retorika i učenici se upoznaju sa osnovama raznih filozofskih sustava. Tako su u Rimu djelovali gramatičar Krates iz Kilikije i njegov konkurent Aristarh, koji je još 169. god. p. n. e. tumačio jezik i sadržaj Homerovih epova svojim rimskim slušateljima. Ali masovno grčko – helenističko obrazovanje nije naškodilo razvitku domaće, latinske književnosti. Naprotiv, to je samo pospješilo kvalitetniji i svestraniji razvitak domaće naobrazbe i sa većim razvitkom rimske književnosti u školama se obrađuju i latinski uzori. Prosvjedi rimskih konzervativaca, od kojih je osobito utjecajan bio Katon Stariji, nisu mogli zaustaviti širenje helenističkog obrazovanja. Grčki jezik je bio vrlo raširen, pa su i službeni govori bili na grčkom (npr. Tita Flaminina su pozdravljali Grci na latinskom, a on njih na grčkom; Tiberije Sempronije Grakh Stariji je održao takav govor na Rodosu 163. god. p. n. e.). Inače, Rimljani tadašnjeg doba su bili prilično dobro obrazovani. Temeljem obrazovanja je bilo poznavanje Ilijade i Odiseje. Pismenost je bila raširena (ponajviše radi praktičnosti i jednostavnosti latinice), kao i elementarne discipline. Sa boljim obrazovanjem i kultiviranijim pristupom životu, Rimljani su postupno morali i prilagođavati svoj, latinski jezik (dodavanje riječi, poboljšavanje stila, gramatike, pravopisa i uobličavanje kao književnog jezika). Za uzor je služio grčki jezik, pa je znanje o lingvistici i gramatici koje su razvijali grčki jezikoslovci korišteno u istovrsnom procesu oblikovanja latinskog jezika. Već je učitelj pisanja i jedan od prvih utemeljitelja javne škole u Rimu Spurije Karvilije oko 234. god. p. n. e. regulirao latinski alfabet od 21. slova, te je umjesto

/z/ uveo /g/ slovo.Taj proces standardizacije latinskog jezika je ipak dugo trajao i praktično je završio tek sa Ciceronom u I. st. p. n. e. Veliko je značenje u obrazovanju u višim slovjevima, u kojima se pretendira na političku i pravnu karijeru, imala retorika, odnosno izučavanje govorničke vještine. U poslovicu je ušlo *rem tene, verba sequentur/*misli na stvar, pa će se riječi već naći. I grčkomrzac Katon Stariji se spremao učeći Tukididove i Demostenove govore. Od Rimljana koji su politički angažirani očekivalo se da budu dobri govornici.

Strogi i skromni način života Rimljana i pored nastojanja i rada Katona Cenzora Starijeg se polako gasio. Širile su i pojave svojstvene grčkom i helenističkom svijetu, kao homoseksualizam i pederastrija, a kupovina lijepih djevojaka i mladića je postala sve prisutnija, iako je Katon Stariji kao cenzor bio udario veliki porez na tu vrstu robova. Pojavilo se i izbjegavanje ženidbe, a i rastave braka su postajale sve češće. Staro jedinstvo familije se polako rasturalo, pa je npr. konzul Gaj Kalpurnije Pison otrovan od sopstvene supruge i pastorka, sa ciljem da se naknadno za konzula bira ovaj potonji, što se i desilo 180. god. p. n. e. Žene su se inače sve više emancipirale, i nastojale se dočepati samostalnost (odnosno da ne spadaju pod nečiju *potestas*). Kako bi se suprostavljalo procesu emancipacije žena, donešen je 169. god. p. n. e. zakon da se testamentom ne smiju žene postavljati za baštinike, a imovina koja bi im pripala bez testamenta bila bi im samovoljno oduzimana. Međutim, proces emancipacije je bio nepovratan, a ženski utjecaj je sve više rastao da je i sam Katon Stariji primijetio da bi žene htjele vladati nad „vladarima svijeta“, tj. rimskim muškarcima. Inače je nekada neprikosnovena “očinska vlast” počela slabiti u funkcionalnom smislu, iako je formalno – zakonski još uvijek bila na snazi.

I u jelu su se promijenili Rimljani, jer se umjesto starog skromnog obroka (toplo jelo se uobičavalo jesti jedanput) počela sve više javljati ekstravagancija i više jela. Hljeb su dotada same žene pravile, ali se sada uzimao i izučeni kuhar, po pravilu porijeklom sa strane. A Rim je postao i veliko tržište za mnoge prehrambene proizvode koje ranije Rimljani nisu koristili. Same gozbe, ranije isto skromne i čudoredne, sada su postajale sve više luksuznije. I na pogrebne svečanosti se jako mnogo trošilo, pa je npr. Marko Emilije Lepid (konzul za 187. i 175. god. p. n. e.)[165] odredio, kako bi umanjio troškove, da njegova djeca ne smiju na njegov pogreb potrošiti više od 1 miliona asa. Kockanje je uvijek bilo prisutno kod Rimljana, ali se u ovom razdoblju i to sve više širilo.

Jezik

Latinski jezik i pismo su bili „tvar" koja se stalno mijenjala i oni su već u ranoj Republici bili razvijeni. U stoljećima rane i srednje Republike se nastojalo oko usavršavanja i unapređivanja jezika. Slova /g/ i /k/ se razdružiše, te svako dobi svoj znak. Oko 450. god. p. n. e. još uvijek nije bilo znaka /g/, a oko 250. god. p. n. e. sreće se na sve strane. Na pojedinim mjestima se umjesto /s/ počeo upotrebljavati glas i znak /r/, pa se 336. god. p. n. e. zvao konzul *Papisius* umjesto *Papirius*.

[165] Marko Emilije Lepid, namjesnik Sicilije, pobjednik nad Ligurima, od 180. god. p. n. e. pontifeks maksimus, od 179. god. p. n. e. princeps Senata i cenzor. Odgovoran za izgradnju čuvene *Via Aemilia* iz 187. god. p. n. e. i ustanovljenje kolonija Parme i Modene.

Pozornica: Forum iz doba Grakha

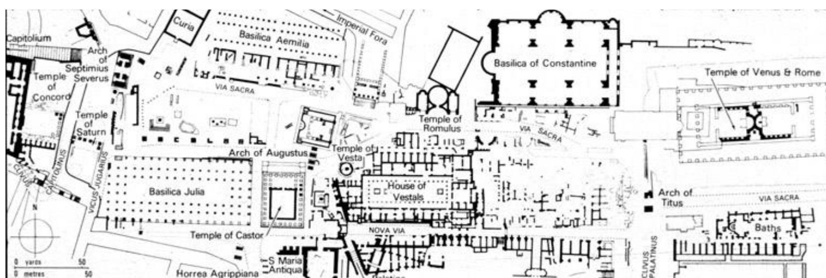
Najčešća pozornica političkih dešavanja u Republici bio je jedan mali odjeljak rimskoga gradskog područja, u udolini između brežuljaka Palatina i Kapitola, nazivan *Forum Romanum* i Veliki (*Magnum*) Forum ili Stari Forum ili samo Forum. To je bio središnji trg čitavoga rimskoga svijeta.[166] Na Forumu ili u njegovom okruženju su se nalazile najvažnije građevine Rimske države, tuda su prolazile trijumfalne i druge procesije, održavali izbori, držali govori javnosti, održavala suđenja i poslovne aktivnosti uključujući i tržnicu i uslužne djelatnosti. Čak je bilo i primjera da su na Forumu bile održavane i igre (za vrijeme praznika ili pogreba), uključujući i gladijatorske borbe i teatarske predstave. Ljudi su na Forum odlazili i onako, da bi se sa nekim sreli, bili viđeni ili vidjeli nekoga, a nekada i da bi jednostavno „ubili vrijeme“ ili se odmarali i opuštali šetajući ili družeći se na ovom središnju trgu rimskoga svijeta. Pristup Forumu nije bio zabranjen nikome, bez obzira na građanski status, pravni položaj, rod i dob. Tu su bile postavljene i mnoge statue i spomenici koji su komemorirali osobe koje su obilježile rimsku historiju. U pravom smislu to je bilo srce i Grada i općenito rimskog svijeta. Danas je Forum jedno od najvažnijih arheoloških nalazišta, i potpuno je prekriven ostacima objekata iz antičkog perioda. I upravo najveći dio glavnih događaja iz vremena grakhovske revolucije se ili odigrao je bio iniciran na ovome trgu. Zato je i potrebno upoznati se sa Forumom koji su sebi sažima svu i težnju i svu borbu i svu tragediju, ali i svu nadu za budućnost grakhovske revolucije.

---

[166] O Forumu v. *Varro, LL,* V, 145; *Dionys. A.R.* I. 87; *Verg. Aen.* VIII, 361; *Strab.* V, 3, 8; *Ovid. Fast.* VI, 401; *Plin NH.* XIX, 23; *Tac. Ann.* XII, 24; *Suet. Aug.* 72: *Cass. Dio* XLIII, 22, LIX, 28; fr. knjige LXIV, 6; *Not. Regio* VIII; *Hülsen, 1905; Isto, 1906;* Platner – *Ashby*, 1929:230 – 237; Mesihović, 2015:1015 – 1023.

Današnji izgled Foruma

Plan Foruma sa građevinama na njemu

Tradicija početak Foruma smješta u prve dane rimskog svijeta, kada su se na njemu Romul i Tit Tacije sporazumjeli o miru i sinoikizmu svojih zajednica. Pošto se dolina, gdje će izniknuti kasniji Forum, pruža između Palatina (gdje je bilo Romulovo naselje) i Kapitola (gdje su bili Sabinjani) to je bilo savršeno mjesto za sastajanje i održavanje skupština. Pošto je ovo područje u to doba bilo pomalo vodenasto i močvarno, najbolja zona za sastajanje je bio njegov sjeverozapadni dio (koji je bio nešto malo viši, pa samim tim i suhlji), i koji će uskoro biti poznat kao Komicij (*comitium*), eponim i rimskih skupštinskih institucija i izbornih jedinica u tim skupštinama.

Komicij, kao otvoreni prostor je bio smatran i svetim, posvećenim prostorom. Sjeverno od njega je bila Hostilijeva kurija, na zapadu su bili *Tullianum*[167] i Porcijeva bazilika[168], na jugu su bili rostra i *Graecostasis*[169], dok je *Senaculum*[170] bio nešto dalje. U Komiciju se nisu održavale samo skupštine nego je to bilo i područje privrednih aktivnosti, posebno trgovine, u vidu pijace i trgovišta. Kako su se umnožavale potrebe i aktivnosti na Komiciju, tako se i povećavao

---

[167] *Carcere Mamertino*. To je bila neka vrsta zatvora, bolje rečeno pritvora. Nalazio se između hrama Sloge i Hostilijeve kurije u podnožju Kapitola. O ovom zatvoru/pritvoru v. *Hülsen, 1905:102 – 106;* Platner – Ashby, 1929:99 – 100.

[168] Bazilika (*basilica*; βασιλική στοά = „kraljeva dvorana") je originalno označavala javnu zgradu rimskog svijeta, koja je uobičajeno (najranije od vremena Augusta) bila smještena na forumu bilo kojeg rimskog grada. U rimskom svijetu one se pojavljuju od početka II. st. p. n. e., i imale su primarno svjetovnu svrhu. Bazilike su kasnije igrale veliku ulogu u rimskom društvenom životu. U bazilikama su održavana suđenja i vršene svakovrsne nagodbe, priređivani politički sastanci, čak se obavljale trgovinske i druge poslovne transakcije, u njima su se, najzad, ljudi sklanjali od kiše i sunčeve žege. Isti termin je korišten i za zgrade sa religijskom i kultnom svrhom, i to za neabrahamistička vjerovanja. Tako je pronađena jedna neopitagorejska bazilika iz I. st. n. e. (blizu Porta Maggiore u Rimu). Oblik i funkcija bazilike je prenesena iz helensko – helenističkog svijeta. Iako su po formi postojale varijacije, bazilike uglavnom imaju unutarnju kolonadu koja dijeli prostor i polukružnu apsidu (αψις; *absis*) iznad koje se nalazi polukupola. Apsida je bila na kraju i u njoj je magistrat sjedio. Ove apside su imale malo uzdignute podijum. Centralni prolaz je širi i viši nego bočni prolazi, kako bi svjetlost lakše prodirala kroz prozore. O bazilikama v. Mesihović, 2015:1120 – 1123.

[169] Platforma koja je služila za oficijelni prijem izaslanika stranih državica i naroda. O Grekostasis v. *Cic. ad Q. Frat.* II, 1, 3; *Varro LL* V, 155; *Liv.* IX, 46; *Liv. Iul. Obsequens*, 24; 28, 31; *Plin. NH* VII, 212; XXXIII, 19; *Iust.* XLIII, 5; Platner – *Ashby*, 1929:248 – 249.

[170] Mjesto gdje su se senatori okupljani prije ulaska u Hostilijevu kuriju na zvanične sjednice. O njemu v. *Varro LL* V, 156; *Liv.* XLI, 27; *Val. Max.* II, 2, 6; *Macrob. Sat.* I, 8, 2. Platner – *Ashby*, 1929:470 – 471. Originalna struktura je vjerojatno bila uklonjenja kada je hram Sloge/Konkordije bio proširen za vrijeme konzula Opimija 121. god. p. n. e.

zahvat korištenja doline Foruma. Na Komiciju su se nalazili i mnogi drevni spomenici.[171]

U blizini (na početku padina Kapitola) se vjerojatno još od prije rimskog sinoikizma nalazilo svetilište boga Vulkana.[172] I na mjestu ovoga drevnoga svetilišta su se konkretno desili i spomenuti mirovni sporazum i postignuti novi savez između sela na brežuljcima, što se može sa pravom smatrati i temeljem rađanja Rimske države. To je i mjesto gdje je pronađen *Lapis niger* i gdje se nalazio neki drevni hram etrurskog tipa. Najranija (još iz doba kraljevstva) svetilišta, hramovi i javni objekti su bila smješteni ili na Forumu ili u njegovoj blizini.Tako se kralju Numi Pompiliju pripisuje da je zaslužan za izgradnju kružnog hrama boginje Veste i zgrade poznate pod imenom *Regia*.

Hram Veste (*Aedes Vestae*) se nalazio na istočnom kraju Foruma, blizu Juturninog izvora i hrama Kastora i Poluksa. Riječ je o jednom dosta drevnom svetilištu, koje se datira još na sami početak regalnog razdoblja Rimske politije. Bio je okrugle konstrukcije, vjerojatno kao imitacija drevnih italskih koliba iz vremena lacijske kulture. Moguće je da je originalno hram bio izgrađen od pruća sa slamnatim krovom. Kasnije je ozidan i izgrađen u punom smislu od bijeloga mramora, pa je imao i konični krov od bronce sa otvorom u sredini kako bi tuda izlazio dim od svete vatre. U hramu Veste je bila smještena jedna

---

[171] O Komiciju v. *Plaut. Curc.* 400; *Cic. Amic.* 25, 96; *Cic. Rep.* II, 11; *Varro LL* V, 155: *RR* I, 2, 9; *Liv.* V, 55; XXVII, 36; XXXIV, 45; XLV, 24; *Plin. NH* XIX, 23; *Macrob. Sat.* III, 16, 15; *Hülsen, 1905:95-96;* Platner – Ashby, 1929:134 – 137.

[172] *Vulcanal* ili *Volcanal,* 23. VIII. održavao se praznik *Volcanalia*, sa žrtvovanjem u čast boga Vulkana. O *Vulcanalu* i području *Volcani* v. *Varro LL* V, 74; *Dionys. A.R.* II, 50; 54; VI, 67; VII, 17; XI, 39; *Liv.* IX, 46; XXXIX, 46; XL, 19; *Plin. NH,* XVI, 236; *Plut. Public.* 16; *Gell.* IV, 5, 4; *Sex. Aur. Vic. Vir Ill.* 11; *Hülsen, 1906:80-82;*Platner – Ashby, 1929: 583 – 584.

od najvažnijih relikvija rimskoga klasičnog svijeta: Paladij[173] (Παλλάδιον; *Palladium*; *Palladion*).[174] Paladij se nalazi u hramu Veste

---

[173] O Paladiju v. Smith W., 1849, III:94 – 95; PWRE, 1949, XVIII. 3, *col.* 171 - 201; Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica e orientale, 1963, Vol.V:893 – 896.

[174] Po staroitalskoj i starorimskoj tradiciji ovaj drevni prikaz bio je direktno porijeklom iz Iliona, odnosno Paladij iz Vestinog hrama u Rimu je po njima ustvari"trojanski Paladij" kojega spominju starohelenski epovi. I po toj helensko-italsko-rimskoj mitologiji i tradiciji, trojanski Paladij je u Lacij donio trojanski princ Eneja, koji se po mitologiji tradiciji o nastanku Rima smatra dalekim pretkom blizanaca Romula i Rema.Tako je i taj prikaz u obliku kipa predstavljao za rimsku državotvornu i nacionalnu ideologiju materijalni dokaz kontinuiteta sa drevnim trojanskim svijetom i civilizacijskim sustavom brončanog doba. Po mitologiji i mišljenju antičkog svijeta paladij je bio kultni lik/prikaz velike drevnosti i smatralo se da od njega zavisi sigurnost određenog grada, države, zajednice u okviru koje se nalazi, te je radi toga bio sakriven od javnosti ili se o njemu brižljivo brinulo i dobro čuvalo. U prvom redu taj zalog sigurnosti u mitologiji, tradiciji i historiji se najviše odnosio na Paladij Iliona i Rima. Njegovo postojanje u rimskom kontekstu je direktno vezano za legendu o navodnom trojanskom nasljeđu Rimljana. Po Ilijadi i trojanskom ciklusu, trojanski paladij je bio drveni prikaz - statua (sing: ξόανον, *xoanon.* plur *:* ξόανα, *xoana*). Ovi kultni prikazi su poglavito nastajali u drevna prahistorijska ili protohistorijska vremena, ali je značajan broj je preživio i do historijskog razdoblja helensko – rimske klasične civilizacije. Pausanija je u svome putopisu Helade iz II. st. n. e. opisao mnoge drvene prikaze. Međutim, za sada nije poznato da je ijedan od njih preživio do modernog doba, izuzev ako nije njegov prikaz kopiran u kamenu. Najraniji xoanon je uglavnom bio jednostavnog oblika, da bi se vremenom usložnjavao, šematizirao pa dobijao i određene antropomorfističke oblike. Po Strabonu, xoanon je mogao biti izrađen i od bjelokosti, ali u svojim opisima Pausanija se uvijek drži striktnog smisla da su ovi kultni prikazi bili samo od drveta. Postojao je i tip kultne figure (*acrolith*) u kojoj su lice, ruke i stopala urađene od mramora, a ostatak tijela od drveta. Ovi drveni dijelovi su uobičajeno bili pokrivani sa odjećom ili bi bili pozlaćeni.

Paladij je usko vezan za kult boginje Atene (Ἀθηνᾶ, Ἀθηναία, Ἀθηναίη, Ἀθάνα, Ἀθήνη), kod Etruraca interpretirana pod imenom Menrva ili Menerva i kod Rimljana interpretirana pod imenom Minerve. Atena je bila boginja mudrosti, umijeća, znanja, pravde, zanata, svrsishodnog rata, a predstavljala je i inteligenciju, poniznost, svijesnost, kosmičko znanje, kreativnost, obrazovanje, prosvjetiteljstvo, umjetnosti, rječitosti i moći. Ona se zalaže i za istinu, pravdu i moralne vrijednosti, a smatrana je i pametnom, nezavisnom i sa snažnom osobnošću. Ona je vodila i bitke u smislu disciplinirane, strateške i taktičke realizacije borbenih aktivnosti u kontrastu prema pukom nasilju, krvoproliću i pokolju čije je božanstvo bio Ares. U mitologiji klasične

jer se smatralo da ga tako ona čuva, jer ova boginja vidi sve stvari zbog vatre koja se nikada ne gasi (*tuetur Vesta, quod assiduo lumine cuncta videt*). U Vestinom hramu pored paladija su se nalazili i sveta vatra koja je uvijek morala goriti i o kojoj su se morale brinuti vestalke, kao i drugi sveti objekti koji su se čuvali u tajnom udubljenju zvanom *penus Vestae*. Zanimljivo je da se u hramu nije nalazila statua boginje kojoj je posvećen hram. Vestin hram je bio prvi put uništen 390. god. p. n. e. prilikom galskog osvajanja većega dijela Grada, a zahvatio ga je i požar 241. god. p. n. e. Zahvaljujući zalaganju 13 robova, hram je spašen od novoga požara.[175] Vrelo Juturne je bilo na južnom dijelu Foruma, u podnožju Palatina, gdje su po starorimskoj tradiciji blizanci Kastor i Poluks bili viđeni da poje svoje konje nakon bitke kod Regilskog jezera.[176] Zato je hram Kastora i Poluksa izgrađen sa zapadne strane vrela. Navodno su se isti blizanci (koji potiču iz

---

civilizacije boginja Atena nije imala ni ljubavnika ni supruga, radi čega je nosila i epitet Παρθένος = djevica. Boginja Atena je i patron mnogih heroja i zajednica, gradova i država. Najvažniji polis kojem je ona bila patron je bio onaj koji je i nosio njeno ime. Boginja Atena je pod nazivom Ἀθηνᾶ Πολιάς poštovana i kao zaštitnica gradova, naroda, zajednica i država. Ptica povezana sa Atenom/Minervom je bila sova. Iz izloženoga je jasno da je boginja Atena spadala u red vrlo, vrlo cijenjenih i uglednih božanstava i pod čijom zaštitom i patronstvom su svi oni koji su bili ili željeli da budu na strani "vrline" koju je poglavito reprezentirala Atena/Minerva Božanstvo poznato kao Atena/Minerva iz klasične helensko – rimske civilizacije, razvilo se iz kulta ženskog božanstva koje je bilo bitno i u minojskoj i u mikenskoj civilizaciji i među Etrurcima. (O boginji Ateni/Minervi v. Smith W., 1867:I, 397 – 400; 1849:II, 1090; PWRE, 1896, II. 2. *col.* 1941 – 2020; 1932, XV. 2, *col.* 1774 – 1802; Graves, 2012:44 – 47.).

175 O *Sacella Vestae* v. *Dionys. A.R.* II, 65 - 66; VI, 13; *Liv.* V, 42; XXVI, 27; *Liv. Perioche* 19; *Ovid. Fast.* VI, 260-282; 295 – 298; 437 – 454; *Ovid. Trist.* III, 1, 29; *Mart.* I, 70, 3-4; *Hor. Sat.* I, 9; *Val. Max.* I, 4, 5; *Plin. NH.* VII, 141; XXXIV, 13; *Plut. Numa* 11; *Cam.* 21; *Gell.* XIV, 7, 7; *Serv. Aen.* III, 12; VII, 153; *Oros.* IV, 11, 9; *Hülsen, 1906:185 -192;* Platner – Ashby, 1929:556 – 559.

176 Bitka se odigrala 498. ili 496. ili 483. god. p. n. e. O ovoj značajnoj bitci v. Mesihović, 2015: 231 – 233.

starohelenske mitologije i po kojima je horoskopski znak blizanaca dobio ime) ukazali na istome mjestu nakon rimsko – italske pobjede kod Pidne 168. god. p. n. e. Juturna je bila riječna nimfa.[177] Po rimskoj tradiciji, zavjet za podizanje hrama Kastora i Poluksa[178] je učinio diktator Postumije[179] nakon bitke kod Regilskog jezera, ali je gradnja dugo trajala pa ga je 484. god. p. n. e. posvetio tek diktatorov sin[180], koji je bio imenovan za jednog od duumvira za ovu svrhu.[181] I ovaj hram je služio i kao mjesto gdje se sastajao Senat,[182] i imao je bitnu ulogu u stranačkim i političkim borbama koje su se odvijale na Forumu,[183] a njegove stepenice su služile i kao neka vrsta javne govornice[184]. U ovom hramu su se čuvali standardi za težine i mjere. Hram boga Saturna se nalazio u podnožju Kapitola na samoj ivici Foruma, i smatra se jednim od najstarijih hramova podignutih na Forumu. Za vrijeme Republike u ovom hramu se nalazila državna

---

[177] *Lacus Iuturnae,* o ovom vrelu v. *Cic. Pro Cluent.* 101; *Varro, LL* V, 71; *Dionys. A.R.* VI; 13; *Ovid. Fasti* I, 706; *Val. Max*. I, 8, 1; *Frontin. de Aqua.* 4; *Flor*. I, 28, 15; *Serv. Aen*. XII, 139; *Hülsen, 1905:134- 138;* Platner – Ashby, 1929:311 – 313.

[178] *Aedes/templum Castoris* (τῶν Διοσκούρων ἱερόν; τὸ Διοσκόρειον; νεὼς τῶν Διοσκούρων). O ovom hramu v. *Hülsen, 1905 131 -134; :*Platner – Ashby, 1929: 102 – 105.

[179] *Aulus Postumius Albus Regillensis*, diktator u 499. god. p. n. e. i ranorepublikanski pretor za 496. god. p. n. e.

[180] *Aulus Postumius Albus Regillensis* (ranorepublikanski pretor za 464. god. p. n. e.) ili *Spurius Postumius Albus Regillensis* (ranorepublikanski pretor za 466. god. p. n. e.).

[181] *Dionys, A.R.* VI, 13; *Liv*. II, 20; 42;*Ovid*. *Fast.* I. 705 - 706.

[182] *Cic. Verr*. I, 129; *Hist. Aug. Maxim*. 16; *Valer*. 5.

[183] *Cic. Har. Resp*. 27; *Cic. De domo* 54, 110; *Cic. Sest*. 34; *Cic*. *Pis*. 11, 23; *Cic. Mil*. 18; *Cic. ad Q. Frat.* II, 3, 6; *App. Bell. civ.* I, 25

[184] *Plut. Sulla* 33; *Cic. Phil*. III, 27

riznica/trezor (*aerarium populi Romani/Saturni),* za koju su bili zaduženi kvestori.[185]

Regia je bila u najranije doba rezidencija kraljeva, a kasnije je pripadala *pontifex maximusu*. Ali to nije značilo da je vrhovni svećenik živio u njoj, jer je njegovo obitavalište bio *domus publica* koji je originalno bio dio doma vestalki (*atrium Vestae*). U *Regia* su se čuvali arhiva pontifika, formule za sve vrste molitvi, zavjeta, žrtvovanja, anali, službeni kalendar, zakoni koji su se ticali braka, smrti, oporuka... itd... te drugi zapisi i oficijelni dokumenti, a tu se sastajao i kolegij pontifika. Restauracija *Regia* se desila 210. god. p. n. e., a nakon što je bila požarom uništena, obnovljena je 148. god. p. n. e.[186] Inače se *atrium Vestae* nalazio u podnožju Palatina, nešto istočnije od Foruma u pravom smislu riječi i između zgrade *Regia* i Palatina. Blizu rezidencije vestalki je bio smješten i već spomenuti *domus publicae* gdje je prebivao vrhovni svećenik, sve dok tu dužnost nisu preuzeli principsi.[187]

Forum (zajedno sa još nekim udolinama između brežuljaka) je dao isušiti u jednom velikom infrastrukturnom projektu kralj Tarkvinije „Oholi“[188] sa izgradnjom drenažnog sustava *Cloaca Maxima*, koja će

---

[185] *Aedes/fanum/templumSaturni*, o hramu boga Saturna v. *Varro LL* V, 42; 183; *Dionys. A.R.* I, 34; VI, 1; VII, 72; *Liv*. II, 21; XXII, 1; XLI, 21; 27; *Hygin. Fab*. 261; *Plin. NH.* XV, 32; *Suet. Aug.* 29; *Plut. Tib. Gracchus* 10; *App. Bell. civ*. I, 31; *Cass. Dio* XLV, 17, 3; *Solin*. I, 12; *Serv. Aen.* II, 116; VIII, 319; *Macrob. Sat.*I, 8,1 - 5; *Hülsen, 1906:77-78;* Platner– Ashby, 1929:463 – 465.

[186] O *Regia* v. *Hülsen, 1906:180 -185;* Platner – Ashby, 1929:440 – 443; http://penelope.uchicago.edu/~grout/encyclopaedia_romana/romanforum/regia.html Kako se ne bi došlo u konfuziju, potrebno je znati da u Regia nije boravio *rex sacrorum*, koji je obitavao u *domus regis sacrorum* ili *sacrificuli* na brežuljku Velia.

[187] O *Atrium Vestae* v.*Hülsen, 1906:192 -198;* Platner – Ashby, 1929:58 – 60.

[188] *Tarquinius Superbus*, posljednji rimski kralj, zbačen u revolucionarnom prevratu koji je stvorio Republiku. O tome Mesihović, 2015: 178-181.

vremenom prerasti u kanalizaciono – odvodni sustav Grada. *Cloaca Maxima* će tek negdje iza vremena Plauta[189] biti natkrivena.[190] Na Forum je ulazila sa njegove istočne strane i *Sacra via,*[191] dok je sa Foruma na Kapitol vodio put koji se zvao *Clivus Capitolinus.*[192] U sredini Foruma se nalazila konstrukcija koja se zvala *Lacus Curtius* („Kurcijevo jezero"), čiji nastanak tradicija veže za rano razdoblje regalne epohe rimske historije.[193] Na sjeverozapadu Foruma se se nalazio i *Umbilicus Urbis Romae*, koji je bio simbolički centar Grada, odakle se mjere sve udaljenosti prema drugim mjestima. Tradicija navodi da je Romul dao da se iskopa jedna okrugla jama na Forumu, u koju su bačeni prvi plodovi godine kao žrtva i svi novi građani Rima su morali da bace šaku prašine ili zemlje koja potiče iz mjesta njihovog porijekla. Podzemna struktura pod nazivom *Mundus*

---

[189] *Titus Maccius Plautus*, čuveni rimski dramski pisac, živio cc 254. - 184. god.p. n. e.

[190] O *Cloaca Maxima* v. *Plautus Curc*. 476; *Dionys. A.R*. III. 67; IV, 44; *Strab*. V, 3, 8; *Hor. Carm*. I, 2.13; *.Liv*. I, 38; 56; *Plin. NH* XXXVI, 104; *Cass. Dio* XLIX, 43; *Sex. Aur. Vic. Vir Ill.* 8; *Cassiod. Var*. III, 30; Platner – Ashby, 1929:126 – 127.

[191] *Sacra via*, najstarija, najpoznatija i najbitnija cesta u Rimu i u simboličkom i u stvarnom značenju. O njoj v. *Hülsen, 1905:182-184;* Platner - Ashby, 1929:456 - 459.

[192] *Clivus Capitolinus* je bio glavni put koji je vodio na Kapitol. Počinjao je na Forumu kao nastavak *Via Sacra* i onda se uspinjao sve do hrama Jupitera Najboljeg Najvećeg (Kapitolinskog). Ovo je tradicionalno bila zadnja dionica kretanja svih rimskih trijumfa. Vjerojatno je ovaj put bio jedan od najstarijih puteva u Rimu i sigurno je išao prema drevnom sabinjanskom naselju na Kapitolu. Cenzori Kvint Fulvije Flak (*Quintus Fulvius Flaccus*) i Aul Postumije Albin (*Aulus Postumius Albinus*) su dali 174. god. p. n. e. da poploča *Clivus Capitolinus*. Izgrađen je i portik sa desne strane puta od pravca Saturnovog hrama pa do Kapitola. Publije Kornelije Scipion Afrikanac Stariji je 190. god. p. n. e. dao izgraditi dekorativni svod/slavoluk na vrhu puta (*Liv*. XXXVII, 3). Ovo je bio jedini pravi put koji je vodio na Kapitol, uz stepeništa *Centum Gradus* i *Gradus Monetae/Scalae Gemoniae*/Gemonijanske stepenice. *Cic. Sest.* 28; *Cic. Phil*. II, 16, 19; *Cic. Att.* II, 1, 7; *Cic. Mil.* 64; *Liv*. III, 18 – 19; XXXVII, 3; XLI, 27; *Vell*. II, 3, 2; *Plin. NH*. XIX, 23; *Tac. Hist*. III, 71; *Serv. Aen*. II, 116; VIII, 319; Platner – Ashby, 1929:122-123.

[193] *Lacus Curtius*, o njemu v. Platner – Ashby, 1929:310-311.

(„Svijet“, poznata samo preko literarnih vrela) se smatrala ulazom u podzemni svijet i bila je ritualno otvarana samo tri puta godišnje.[194] Ovi dani su se smatrali *dies nefasti*, jer su zli duhovi podzemlja mogli da izađu tada u vanjski svijet. Moguće je da je *Umbilicus Urbis Romae* bio gornji, vanjski dio podzemnog „Svijeta“. Originalna gradnja *Umbilicus Urbis Romae* potiče iz II. st. p. n. e., dok postojeće njegove ruševine potiču iz vremena principsa Septimija Severa.[195] U blizini se nalazio i Zlatni miljokaz/*Milliarium Aureum*, koji je podigao princeps August.[196]

Za najstariji do danas poznati epigrafski spomenik na latinskom jeziku smatra se natpis na crnom kamenom bloku (cipus), radi čega se i naziva *Lapis niger* („Crni kamen”). Ovaj spomenik je pronađen u jednoj od zona Foruma (ispred julijevske kurije), odnosno drevnog Komicija. Po crnom kamenom bloku i čitava ta zona (gdje je pronađen navedeni epigrafski spomenik) se naziva *Lapis niger*. U smislu zone, *Lapis niger* je ustvari drevno svetilište na Forumu, i zajedno sa svetilištem boga Vulkana predstavlja jedini ostatak starog Komicija, i vjerojatno potiće iz jednog arhaičnog kultnog mjesta iz VIII. ili VII. st. p. n. e. čiji su ostaci pronađeni 1½ m ispod originalnog sloja zone *Lapis niger*. Zona je bila otkrivena i arheološki ispitana u periodu od 1899. do 1905. god. u kampanji pod vodstvom Giacoma Bonia. *Lapis niger* je bio opisivan još u vrijeme Republike, ali je za tadašnje Rimljane koji su ga smatrali mjestom velike svetosti, njegovo stvarno značenje bilo više-manje misteriozno. Upravo i ta činjenica dovoljno govori o njegovoj drevnosti. Zato se u rimskoj tradiciji razvilo više tumačenja i verzija nastanka i postojanja zone

---

[194] O *Mundusu* v. Platner – Ashby, 1929: 346 – 348.

[195] O *Umbilicus Urbis Romae* v. *Hülsen, 1906: 80;* Platner – Ashby, 1929: 544.

[196] O *Milliarium Aureum* v. Platner – Ashby, 1929: 342.

Lapis niger, koja prenose Dionizije iz Halikarnasa, Plutarh i Pompej Fest. Tako se govorilo da je to ili grob Romula ili mjesto njegovog umorstva ili grob Hosta Hostilija (*Hostus Hostilius*; djed kralja Tula Hostilija) ili lokacija gdje je Faust (poočim Romula i Rema) poginuo. Možda je samo riječ o prostoru odakle su se rani kraljevi obračali narodu i senatorima. Originalna verzija zone *Lapis niger* je bila prekrivena za vrijeme Sulinog ili Cezarovog preuređivanja Foruma. Njeno iskopavanje je donijelo na svjetlo dana mnogo vrijednih arheoloških ostataka iz vremena kraljevstva ili Rane Republike. Druga verzija zone *Lapis niger* izgrađena u I. st. p. n. e. je bila znatno jednostavnije svetilište. [197]

Kako bi se povećalo područje sastajanja, Senat je za ranih razdoblja Republike dao proširiti otvoreno područje između komicija i hrama Veste. Time je Forum prerastao uveliko zatvorenu zonu komicija.

Najranije u VI. st. p. n. e. je bila izgrađena i uzdignuta platforma za javne govore u južnom dijelu Komicija, u blizini svetilišta Vulkana i nasuprot Hostilijevoj kuriji, koja će znatno kasnije dobiti ime rostra.[198] Ovu govorničku poziciju će posvetiti auguri i pretvoriti u *templum* (sveto područje). Rostra je nosila ime po šest *rōstra* (vrhova ratnih brodova) koji su uzeti 338. god. p. n. e. sa zarobljenih brodova grada Ancija za vrijeme latinskog rata[199] i postavljeni na strane ove govorničke platforme. Značenje ove rostre u komiciju je bilo toliko da je riječ *rostrum* postala generički termin za sve druge govornice i podijume i u Gradu i u drugim mjestima rimskog svijeta. Za ovu govorničku platformu su se koristili i izrazi *suggestus* i *tribunal*.

[197] O *Lapis Niger* v. *Hülsen, 1906: 103 – 110.*

[198] Prije nastanka rostre, *Vulcanal* je služio kao mjesto govorničke platforme, jer se na tome mjestu općerimskog kulta okupljao narod.

[199] O Latinskom ratu v. Mesihović, 2015:259 – 262.

Govornici su prvobitno govorili tako što bi stajali na rostri i bili okrenuti prema sjevernoj strani Komicija i u pravcu Hostilijeve kurije, gdje su se često sastajali senatori, dok bi se obraćali onima okupljenima. Plebejski tribun za 145. god. p. n. e. Gaj Licinije Kras je bio prvi koji se okrenuo prema narodu na Forumu, što je nešto kasnije ponovio i Gaj Grakh.[200] Sa tim je započeo i običaj *locus popularis*, kada su se mladi, ambiciozni nobili obračali narodu sa rostre. U Komiciju i neposrednoj okolici u republikansko doba su se i održavale kontione i sastajale tributske komicije i plebejske skupštine. Prije početka rada komicija, magistrat ili neki drugi dužnosnik (kao npr. plebejski tribun) morao je da uzme auspicije u *templumu* (svetom prostoru) na rostri, odakle je on upravljao procedurom. Ako su znamenja bila povoljna, sazivan je narod preko glasnika koji su to činili preko rostre ili sa gradskih zidina. Prije glasanja za neki zakon, glasnik ga je sa rostre pročitao okupljenom narodu. Nakon toga, tribe su bile pozvane na *templum* na rostri da glasaju. Ova procedura ukazuje koliko je demokratski čin glasanja pretvoren u rimskoj svijesti u svetu kategoriju, kao nešto sankrosanktno što se obavlja na svetom području. Pošto se glasačka masa povećavala, onda su tributske komicije premještane na suprotni kraj Foruma oko hrama Kastora i Poluksa, čije stepenice su služile kao neka nezvanična govornička platforma. Ali to nije umanjivalo simboličko značenje rostre u komiciju. Za vrijeme građanskih ratova sa ove rostre su se obraćali ambiciozni političari, ratujući stranački lideri, vojni zapovjednici i zavjerenici. Tu su ostavljane glave proskribiranih i pogubljenih, a kontrola nad rostrom je imala i simboličko značenje kontrole nad Gradom. Rostra je korištena i za sudbene procese. Za vrijeme Republike krivični procesi su se uglavnom održavali na Forumu pred komicijama sa odgovarajućim magistratom koji predsjedava

[200] *Cic. Amic.* 25; *Varro RR*, I, 2, 9; *Plut. Cai Gracch*. 5.

(procedura je specifizirana u Zakoniku 12 ploča) ili pred sudbenom porotom (*quaestio de repetundis*) kojom je predsjedavao sudija sa oko 50 do 70 porotnika. U ovim procesima rostra je služila kao tribunal. Govornička platforma ili rostra su bili mijenjani, dograđivani, ukrašavani i uvečavani mnogo puta ali i pored tih remodeliranja ovo javno besjedništvo je ostajalo na istom mjestu za vrijeme Republike. Konačno je Julije Cezar za vrijeme svoga uređivanja Foruma, pomakao rostru van okvira komicija. Pomaknuta rostra (na lokalitet jugozapadno od novog Julijevog foruma) će biti završena tek od Augusta, koji ju je i proširio. Ova rostra je u postrepublikansko doba prozvana *Rostra Vetera* („Stara rostra"), kako bi se razlikovala od kasnijih platformi sa sličnom namjenom i koje su nosile isto ime rostra (sa dodatkom imena onoga koji je zaslužan njenu izgradnju ili koji se slavi). August je na drugom kraju Foruma dao da se 29. god. p. n. e. izgradi nova rostra ukrašena sa prednjim dijelovima zarobljenih brodova iz bitke kod Akcija. Ova rostra, koja je bila dio hrama božanskog Julija, je bila zvana *rostra Augusti*. Na Forumu otkrivena je još jedna rostra koja se naziva *rostra Diocletiani* (iako nije sigurno da je izgrađena za vrijeme Dioklecijana). Ona republikanska, prava rostra na Forumu bila je središnja pozicija za javni nastup i popularskih i optimatskih političara i revolucionara i kontrarevolucionara u turobnim vremenima kraja Srednje Republike i cjelokupnog trajanja Kasne Republike.[201]

Forum je vezan i za objekte gdje je Senat najčešće održavao sjednice. U rimskoj političkoj praksi nije postojala neka specijalna građevina u kojoj bi bio smješten Senat po defaultu. Senat je shvatan kao

---

[201] O rostri v. *Cic. in Vatin.* 24; *Cic. Phil,* IX, 16; *Varro, LL* V, 155; *Diod.* XII, 26; *Dionys. A. R.* I, 87; *Liv.* II, 56; IV, 17; VIII, 13 - 14; *Vell.* II, LXI; *Plin. NH* VII, 212; XXXIV, 20; 23 - 25; *Suet. Aug.* 100; *Ascon. in Milon*. 12; Platner – Ashby, 1929: 450-451.

vanprostorna institucija, koju čine ljudi a ne građevinski objekti, pa se mogao sastajati na različitim i odgovarajućim mjestima. U slučaju da se primao neko ili delegacija koja nije smjela uči u sveti kurijski prostor, onda bi se Senat za tu svrhu sastajao bez ikakvih problema na drugom prostoru. Na Forumu se nalazila i Hostilijeva kurija. Ova zgrada na Forumu je bila popularno mjesto održavanja sjednica Senata za vrijeme Republike. Pretpostavlja se da se na mjestu gdje se kasnije uzdizala Hostilijeva kurija, nalazio hram (možda staroetrurskog tipa) gdje su plemena od kojih je nastao rimski narod položila svoje oružje za vrijeme vladavine prvoga kralja Romula. Ovaj hram je bio korišten od senatora koji su služili kao savjet kralj.[202] Za vrijeme trećega rimskog kralja Tula Hostilija[203], vjerojatno nakon što je požar uništio hram, podignuta je nova zgrada kao mjesto za javne sastanke. Hostilijeva kurija je imala golemo historijsko značenje za rimski svijet klasične civilizacije, a bila je izgrađena na uzdignutom tlu kako bi dominirala nad kompletnim prostorom Foruma. Sa svojim prominentnim mjestom na Forumu, koje je bilo lokacija i za neke vrlo drevne rimske svete objekte, Hostilijeva kurija je predstavljala u pravom smislu simbol snage Republike. Sula je dao ovaj objekt 80. god. p. n. e., zajedno sa komicijem u potpunosti preurediti. Svrha preuređenja je bila da se ona proširi kako bi mogla da primi sve veći broj senatora. Stara – nova kurija je zadržala drevno Hostilijevo ime. Nakon uništenja za vrijeme pogreba popularskog demagoga Klodija, novu kuriju na istom mjestu, ali sa novim imenom *Curia Cornelia*, dao je izgraditi Faust Sula. Za vrijeme redizajniranja Foruma 44. god. p. n. e. Kornelijeva kurija je bila pretvorena u hram. Nepoznato je kada je ona bila u potpunosti srušena, možda za vrijeme izgradnje

---

[202] Po tradiciji Senat se prvo sastajao u kolibi etrurskog tipa u blizini starog hrama etrurskog tipa, koji je kasnije pretvoren u Hostilijevu kuriju.

[203] *Tullus Hostilius*

foruma Julija Cezara. Izgradnja nove kurije pod julijevskim imenom (*Curia Iulia*) je započela 44. god. p. n. e., ali je dovršena tek 29. god. p. n. e. od strane Oktavijana. Dok je trajala izgradnja julijevske kurije, Senat se sastajao na drugim mjestima, kao npr. u Pompejevom teatru za vrijeme martovskih ida 44. god. p. n. e.[204] Pored navedenih kurija Senat se znao sastajati i u prostranoj hali hrama Sloge, kao npr. 63. god. p. n. e. kada je Ciceron razotkrivao Katilininu zavjeru. U blizini julijevske kurije je izgrađena i Julijevska bazilika (*Basilica Iulia*) i to na na mjestu ranije Sempronijeve bazilike i bila je posvećena 46. god. p. n. e.

Prva i najstarija poznata bazilika u Rimu, izgrađena za sudbeno – pravnu svrhu i poslovne aktivnosti, bila je ona koja je nazvana Porcijeva bazilika. Dao ju je početi graditi Katon Stariji za svoje cenzure 184. god. p. n. e., i pored žestoke opozicije. On je otkupio radnje i dvije privatne kuće, dao ih srušiti i na tome prostoru izgraditi baziliku. Bila je nešto zapadnije od Hostilijeve kurije. Porcijeva bazilika je trebalo da bude oficijelna građevina za plebejske tribune.[205] Zatim je slijedila bazilika Emilija i Fulvija/Emilija/Paula. Ova bazilika je bila na sjevernoj strani Foruma, blizu Hostilijeve kurije. Radove na njenoj izgradnji su dali 179. god. p. n. e. započeti tadašnji cenzori Marko Emilije Lepid i Marko Fulvije Nobilior. Kada je 159. god. p. n. e. bio cenzor, Publije Kornelije Scipio Nasika Korkul je dao postaviti vodeni sat u ovu baziliku.[206] Na južnoj strani Foruma se

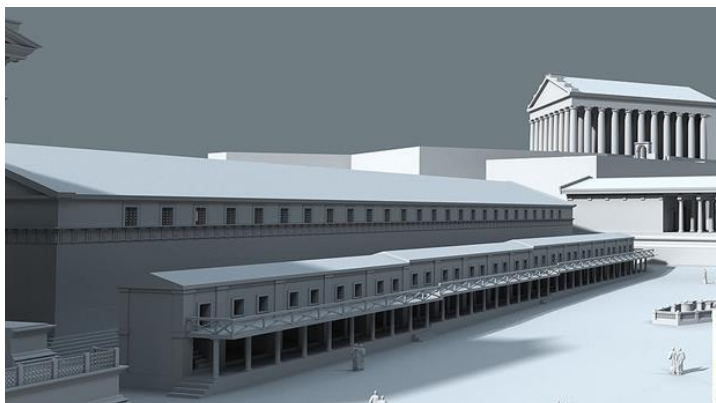
---

[204] *Curia Hostilia*, o ovoj kuriji v. *Cic Mil*. 90; *Cic. de Fin*. V, 2; *Varro, LL* V, 155; *Dionys*. IV, 38; *Liv*. I, 36; 48; XLV, 24: *Plin. NH* VII, 212; XXXIV, 26; XXXV, 22; *Gell.* XIV, 7, 7; *Cass. Dio* XL, 49; XLIV, 5; Platner – Ashby, 1929:142 – 143.

[205] *Basilica Porcia*. O ovoj bazilici v. *Liv*. XXXIX, 44; *Plut. Cat. Mai.* 19; *Cat. Min*. 5; *Sex Aur. Vic. Vir Ill.* 47; *Ascon. in Mil. arg.* 34; Platner– Ashby, 1929:82.

[206] *Basilica Aemilia et Fulvia/Aemilia/Paulli*. Baziliku je dao preurediti Marko Emilije Lepid (*Marcus Aemilius Lepidus*), konzul za 78. god. p. n. e. O ovoj bazilici v. *Cic. Att.* IV, 16, 14; V*arro, LL* VI, 4; *Liv*. XL, 51; *Plin. NH* VII, 215; XXXV, 13;

nalazila Sempronijeva bazilika. Ova bazilika se počela graditi 169. god. p. n. e. po nalogu tadašnjeg cenzora Tiberija Sempronija Grakha Starijeg, koji je javnim novcem otkupio kuću svoga preminulog punca Afrikanca Starijeg i obližnje dućane i na tome mjestu dao izgraditi baziliku. Nalazila se na mjestu odakle se iz pravca *vicus Tuscus* ulazilo u Forum. Ništa se više ne zna o ovoj baziliki, izuzev da je vjerojatno uništena kada se gradila Julijevska bazilika.[207]

Model rekonstrukcije Sempronijeve bazilike.

Opimijevu baziliku dao je 121. god. p. n. e. izgraditi tadašnji konzul Lucije Opimije, u isto vrijeme kada je on dao obnoviti hram Sloge. Bazilika je stajala sjeverno od hrama.[208] Hram Sloge (*Concordia*) se nalazio na sjeverozapadu Foruma. Zavjet da se izgradi dao je Lucije

---

XXXVI, 102; *Tac. Ann.* III, 72; *Suet. Aug.* 29; *Plut. Caes.* 29; *App. Bell. civ.* II, 26; *Cass. Dio* XLIX, 42; LIV, 24; LVI, 27; *Hülsen, 1905:80-81; 107-108;* Platner – Ashby, 1929: 72 – 76.

[207] *Basilica Sempronia*. O ovoj bazilici v. *Liv*. XLIV, 16; Platner – Ashby, 1929: 82.

[208] *Basilica Opimia*. O ovoj bazilici v. *Cic. Sest.* 140; *Varro, LL* V, 156; Platner – Ashby, 1929: 81 - 82.

Furije Kamil 367. god. p. n. e. za vrijeme višegodišnjih nesporazuma u odnosima između patricija i plebejaca koji su na kraju rezultirali donošenjem zakona Licinija i Sekstija. Odmah nakon njihovog usvajanja, narod je izglasao i izgradnju ovoga hrama koji je stajao iumeđu *Volcanala* i podnožja Kapitola. Prostor oko hrama se zvao *Concordiae*. Na krovu hrama je do 211. god. p. n. e. stajala statua Viktorije/Pobjede dok nije bila oborena sa udarom munje. Nakon ubistva Gaja Grakha, Senat je naredio konzulu Luciju Opimiju da se hram Sloge obnovi, uz veliko gađenje narodnjačkih i demokratskih elemenata.[209] Nakon ove obnove, hram je često služio za sjednice Senata.[210] U blizini hrama Konkordije se nalazilo brončano svetište koje je podignuo na Grekostasis edil Gnej Flavije[211] 304. god. p. n. e. Ovo svetište je bilo uništeno, kada je hram Sloge bio proširivan 121. god. p. n. e.[212]

Za razliku od kasnijih „carskih“ foruma koji su modelirani na osnovi grčkih plateia (πλατεῖα; javni trg), glavni Forum se razvijao postupno i organski stoljećima. Pošto je predstavljao i simbolički pa i stvarno „srce“ rimskog svijeta, njega su pokušavali više – manje uspješno

---

[209] *Cic. Sest.* 140; *Plut. Cai. Gracch.* 17; *App. Bell. civ.* I, 26; *Augustin. de Civ. Dei*, III, 25.

[210] *Aedes/templum Concordiae*/ hram Sloge. O njemu v. *Cic. Cat.* III, 21: *Cic. Sest.* 26; *Cic. de domo* 111; *Cic. Phil.* II, 19, 112; III, 31; V, 18; *Sall. Cat.* 46; 49; *Varro, LL* V, 148; 156; *Ovid. Fast.* I, 637 - 648; *Liv.* XXVI, 23; XXXIX, 56; XL, 19 ; *Liv. Obseq.* 4; *Val. Max.* IX, 7, 4; *Plin. NH.* XXXIV, 73; 77; 80; 89 - 90; XXXV, 66; 131; 144; 196; XXXVI, 196; XXXVII, 4; *Stat. Silv.* I, 1, 31; *Tac. Ann.* II, 32; *Suet. Tib.* 20; *Plut. Cam.* 42; *Cass. Dio* XLVII, 2; XLIX, 18; L, 8; LV, 8 – 9; LVI, 25; LVIII, 11; *Herod.* II, 10; *Hist. Aug. Pert.* 4; *Alex. Sev.* 6; *Max. et Balb.* 1; *Prob.* 11; *Serv. Aen.* II, 116; *Hülsen, 1905: 78 – 80;* Platner – Ashby, 1929: 138 - 140.

[211] *Cnaeus Flavius*

[212] *Aedicula Concordiae*, o ovom svetištu v. *Liv.* IX, 46; *Plin. NH* XXXIII, 19; Platner – Ashby, 1929: 138.

remodelirati Sula, Cezar i August, a dorađivali i dograđivali su ga sa svojim objektima, rekonstrukijama i obnovama i drugi princepsi i dominusi. Kako se budu gradili novi objekti, posebno u postrepublikansko doba (kada je i potreba za narodnim zborovima gubila na važnosti), tako se i smanjivao otvoreni prostor na Forumu da bi se na kraju sveo na pravougaonik dimenzija 130 X 50 m. I već u prvim decenijama II st. n. e. princepski Forum se značajno razlikovao (skoro do neprepoznatljivosti) od staroga republikanskog Foruma iz doba Grakha.

Jedna odlična karta Rimskoga Foruma. Objekti, zgrade i strukture iz republikanske epohe su pokazane u crvenomj boji, one iz vremena principata i dominata u crnoj. Preuzeto iz Platner, 1904.

Agrarni odnosi i *leges agraria*

U privrednom smislu u rimskom svijetu je vođena relativno liberalna poslovna politika, i glavno načelo privrednog života je njegova korisnost. Izuzev određenih tržišno – poslovnih regulacija, kao što je npr. donošenje Klaudijevog zakona (iz 218. god. p. n. e.) koji je ograničavao trgovačku aktivnost senatorima i njihovim sinovima, rimski svijet (do dominata) se nije odlikovao ograničavanjem privredne djelatnosti niti je vršio kastiziranje određenih slojeva stanovništva za određena zanimanja. Teorijski svako se mogao baviti onim čim je želio. Privredna aktivnost u svim aspektima je bila dopuštena i rimskim građanima, i oslobođenicima, i saveznicima i drugim strancima, naravno u okvirima donesene zakonske regulative. Npr. italski saveznici (sa ili bez latinskog statusa) bez rimskog građanstva su mogli koristiti područja rimskog *ager publicusa*. Kako je Rim postao politička metropola Mediterana u toku prve polovice II. st. p. n. e. u njega i u druge italske gradove doselio se značajan broj stranaca koji su išli tražiti nove poslovne i druge prilike.

Ekonomski, politički, društveni, socijalni i kulturološki odnosi Republike, Latinskog i kasnije Italskog saveza uvijek su bili temeljeni na poljoprivrednoj proizvodnji[213], odnosno na postojanju brojnog sloja

[213] Nijedno antičko društvo nije kao rimsko-italsko nosilo u svom duhu i načinu životu pečat tako duboke privrženosti zemlji. Ništa drugo se, ustvari, ni od države i seljaka ne bi moglo ni očekivati, nego da mu u centru pažnje bude zemlja. Iako je rimska civilizacija u načelu bila zasnovana na kulturi urbanog života, iako su Rimljani u osvojenim barbarskim zemljama Evrope prvo podizali urbana središta, iako je i svijet drevnog Rima i najviše poznat po ostacima mnogobrojnih gradova, Rimljani su se oduvijek osjećali seljačkim narodom. O rimskoj poljoprivredi za vrijeme Republike v. Katon Stariji, „O poljoprivredi", i Varon, „O seoskom gospodarstvu". Općenito o poljoprivredi zaključno sa julijevsko-klaudijevskom dinastijom v. *Plin. NH,* XII–XVIII i Kolumelino djelo o poljoprivredi.
Nema tog Rimljanina ranog i srednjeg republikanskog razdoblja koji nije sa ponosom svojim rukama obrađivao svoju zemlju. Ni najveći državnici Rane i Srednje

Republike nisu se stidjeli rada na zemlji, naprotiv Rimljani rane i srednje Republike smatrali su zemljoradnju vrlinom i jednim od najdostojnijih zanimanja. O tome ilustrativno govore primjeri Lucija Kvinktija (ili Kvintija) Cincinata, Gaja Fabricija, Manija Kurija Dentata, Marka Atilija Regula.

Lucius Quinctius/Quintius Cincinnatus (živio cc. 519–430. god. p. n. e.; ranorepublikanski pretor sufekt za 460. god. p. n. e.; diktaro 458. god. p. n. e. i 439. god. p. n. e.) bio je ranorepublikanski patricij, državnik i vojskovođa, koji je postao uzor rimskih starih vrlina, poglavito muževnosti, građanske dužnosti i odgovornosti. Ranorepublikanski pretor (za mandatni period mart 458. – mart 457. god. p. n. e.) Minucije Eskvilin (*Minucius Esquilinus*) poveo je vojsku na Sabine i Ekve, ali je upao u klopku koju su napravili Ekvi na albanskim planinama. Kada su saznali šta se desilo u Senatu je zavladala panika, i designirani ranorepublikanski pretor za iduću mandatnu godinu Horacije Pulvil (*Horatius Pulvillus*) ovlašten je da izabere diktatora. Odluka je pala na Cincinata. Izaslanici Senata zatekli su Cincinata na radu – kopao je jarak ili orao njivu (koja se sastojala od 4 jugera=1 hektar) vlastitim rukama. Obukavši togu (koju mu je donijela žena *Racilia* iz malene kolibe) i obrisavši znoj i otresavši prašinu, Cincinat je saslušao poruku Senata, i preuzeo povjereni mandat. Cincinat je za svoga zamjenika imenovao Lucija Tarkvitija (*Lucius Tarquitius*), koji je smatran jednim od najboljih rimskih vojnika. Zatim je proglasio opću mobilizaciju, sakupio na Marsovom polju novu armiju i poveo ih na Ekve koji su poraženi u bici na *Mons Algidus*. Pobjeda je bila potpuna, i ne samo da je spašena opkoljena armija, nego su i Ekvi molili Cincinata da ih ne poubija. Cincinat i sam nije želio bilo kakvo nepotrebno krvoproliće i od Ekva je samo zahtijevao da Rimljanima i to u okovima isporuće svoga vođu Grakha Klolija (*Gracchus Cloelius*) i njegove glavne suradnike. Ekvi su morali i da se ponize i da prođu kroz jaram. Nakon pobjede Cincinat je vratio preuzeta ovlaštenja i otišao na svoje maleno imanje da ga nastavi obrađivati, od kojeg je odsustvovao samo 16 dana, kako bi uživao ne u bogatstvu i luksuzu, nego u slavi i djelu koje će se spominjati i 2500 godina kasnije. Legenda o Cincinatu trebala je naglasiti stroge naravi i običaje rimskih predaka, koji su udarili temelje rimskoj moći u Italiji. Djelo i način života Cincinata su ostali duboko urezani i u kolektivno pamćenje čovječanstva i civilizacije u kojoj živimo, a posebice je ova legenda imala veliki efekt i na zapadnu kulturu jer je prikazivala načela dužnosti i skromnosti. Kult Cincinata je bio snažan i u vrijeme stvaranja Sjedinjenih država, a George Washington se želio pokazati kao novi Cincinat. U spomen rimskom Cincinatu u USA je i jedan grad imenovan po njemu → Cincinnatus (Sinsinati) u državi Ohio. O njemu v. *Liv.* III, 26 – 29; *Eutr.* I, 17;19; *Sex. Aur. Vic.* 17, 1; Smith W., 1867: I, 752; PWRE, 1963, XXIV, *col*.1020–1023.

Caius Fabricius Luscinus Monocularis, konzul za mandatne periode mart 282. – mart 281. i mart 278. – mart 277. god. p. n. e On je bio u izaslanstvu sa još dva konzulara (isluženi konzuli - senatori) upućenom Piru radi rješavanje pitanja zarobljenika. Pir je zbog čuvenog ugleda Fabricija kao poštene, pravedne, moralne i časne osobe, želio ovoga pridobiti na svoju stranu kako bi se mogao zaključiti sa Republikom povoljan

mir. Zato je Pir ponudio Fabriciju bogat dar, koji je Rimljanin odbio. Drugi dan je Fabricije došao u kraljev stan na dogovor, ali Pir je uredio situaciju tako da se usred dogovaranja digla za Fabricijem zavjesa, iza koje se pokazao slon koji je digao svoju nogu iznad Fabricijeve glave. Ali Rimljanin se nimalo ne uplaši, već se nasmiješi i reče : „Kao što me jučer, kralju, nije zaslijepilo tvoje bogatstvo, tako će me danas još manje uplašiti ovaj tvoj slon". Pored toga, Fabricije je odbio i sramotnu ponudu Pirova liječnika koji je za dobar novac bio spreman otrovati kralja. A to je i prijavio Piru, koji je liječnika pogubio a otpustio sve rimske zarobljenike bez otkupa (isto to su uradili i Rimljani, ali o miru bez Pirovog napuštanja Italije nehtjedoše ništa čuti). O njemu v.. O njemu v. *Plut. Mor. Regum et imperatorum apophthegmata,* 195A – 195B.

Manius Curius Dentatus (umro 270. god. p. n. e.; konzul u mandatnim periodima mart 290.- mart 289., mart 275.- mart 274. i mart 274..- mart 273. god. p. n. e.), plebejski zastupnik, državnik i vojskovođa Srednje Republike. Rimska tradicija pripovijeda da su Sabinjani željeli da Kurija Dentata (slavljenika tri trijumfa, pobjednika nad epirsko-mološkim kraljem Pirom kod Beneventa 275. god. p. n. e., inicijatora i mecene mnogih javnih i infrastrukturnih radova) podmite velikom svotom zlata. Njihovo izaslanstvo je našlo Dentata u njegovoj prostoj kolibi, gdje jede običnu hranu sa drvena pladnja i on im reče : „Javite onima koji su vas poslali, da se Kurije Dentat ne da zlatom, kao što se nije dao oružjem sabinjanskim pobijediti, te da će za veću sreću vladati nad bogatima, nego li sam biti bogat". Senat je želio pokloniti Kuriju Dentatu 50 jugera zemlje kao narodnu nagradu, ali je on to odbio. Njegov je životopis tijekom više stoljeća služio kao uzor rimske nepotkupljivosti, jednostavnosti i umjerenosti u privatnom životu za vrijeme Rane i prva dva stoljeća Srednje Republike. O njemu v. *Plut. Cat. Mai.* 2; *Plut. Mor. Regum et imperatorum apophthegmata,* 194E – 194F; *Sex. Aur. Vic.* 33; Smith W., 1867: I, 991–993; PWRE, 1901, IV. 2, *col*. 1841–1845.

Marcus Atilius Regulus (prije 307–250. god. p. n. e. konzul za mandatne periode mart 267. – mart 266. i (sufekt) mart 256. – mart 255. god. p. n. e.), rimski državnik i vojskovođa. Za njega tradicija navodi da je sijao sjeme kada su mu javili da je izabran za konzula. Regul je inače mučenik I. punskog rata, jer nije želio pogaziti datu riječ Kartaginjanima. O njemu v. *Sex. Aur. Vic.* 40; *Flor.* I, 18; Smith W., 1849: III, 643–644; PWRE, 1896, II. 2, *col*. 2086–2092.

Primjeri Cincinata i Dentata, koji se nakon završetka vojnih i političkih karijera vračaju svome malom posjedu i skromnom životu, zar na najbolji način ne oslikavaju žudnju Rimljanina za svojim malim komadom zemljom, koja je u njihovom slučaju veća i od želje za vlašću, bogatstvu i luksuzu. Isto tako primjeri Regula i Fabricija pokazuje tu željeznu čvrstoću rimskoga karaktera. Ostajemo zapanjeni pred karakterom, mudrošću, snagom i genijem njihovih ličnosti koje su postale ideal za savršenog vođu. Oni nisu bili besprizorni ljudi kojima je politički život u svim historijskim razdobljima obilovao. Za njih je vlast samo dužnost, koju bespogovorno izvršavaju na dobrobit Republike. Velikani poput navedenih nisu bili državnici bez

vizije i ideje, nego osobe sa sudbinskim zadatkom koji je potrebno da izvrše, jer čovjek jedinu istinsku satisfakciju u svome životu ima samo u djelu koje ostavi za sobom. Kreacija koja proizilazi iz razuma i ruku čovjeka je njegova trava besmrtnosti, njegov izvor mladosti, njegova karta za put u vječnost, i najveća sreća svakog od nas. Jedino što mi danas hiljadama godina udaljeni od njih, možemo da uradimo jeste da izrazimo najdublje poštovanje sjenama Cincinata, Fabricija, Dentata, Regula i mnogih drugih državnika stare i srednje Republike, jer oni su to i zaslužili. Njihov smisao života i sistem vrijednosti bili su superiorniji nego kod mnogih političara i umišljenih vođa i očeva naroda. Historija je najpravedniji sudija i koliko god nama danas neki pojedinci izgledali moćni i strašni, oni su u odnosu na jednog Cincinata, Fabricija, Dentata ili Regula, čije vrline ne treba samo čuvati u sjećanju koje bi se prenosilo na buduće generacije, nego i u praktičnom životu primijeniti, već izgubljeni u onim tamnim dijelovima historije. Moral i načini života Cincinata i Fabricija trebaju biti uzori za omladinu, a ne korumpirani političari, turbo – zvijede, samoproglašeni i isprazni demagoški autoriteti i kriminalci.
Za razliku od industrijaliziranog i urbaniziranog sadašnjeg svijeta, u rimskom klasičnom svijetu ideal je bio seljački, posjednički način života. Dovoljno je samo pročitati Katona Starijeg, Varona, Vergilija i Horacija i shvatiti tu rimsko-italsku čežnju za jednostavnim i idiličnim seljačkim životom. U kasnijim epohama principata i u dominatu, na drevni seljački život gledalo se sa nostalgijom i sjetom, kao na davno izgubljeno zlatno doba vrlina, krepostii čednosti. Za Rimljanina je njegov privatni posjed (*ager privatus),* ma koliko bio velik, njegovo utočište, koje mu osigurava i egzistenciju i određuje društveni položaj. Otrgnuti Rimljanina sa njegovog zemljišnog posjeda, ma koliko on bio mali, značilo je istrgnuti korijenje njega samog i narušiti sistem vrijednosti koji su Rimsku Republiku doveli na prvo mjesto u svijetu Mediterana. Možda paradoksalno zvuči, ali je čista historijska činjenica da su takvi Rimljani, sa svojom nostalgijom ka rustikalnom načinu života, ustvari pronijeli duh urbanog načina života širom Mediterana i Evrope.
Donaldson, 2012:10: „Rome's social world rested upon a foundation that consisted of people, animals and land. The agricultural cycle that sustained all that Rome was and eventually became was inescapably tied to the individuals who grew crops and herded animals. What sustained the population of Rome and made a minority of its population rich and politically powerful began with the agricultural laborer. The precise social positioning of these people varied over the centuries of Rome's rise to power: sometimes they were small farmers who owned their own land. Sometimes they were tenants who farmed the lands of others. Sometimes they were the stolen people, the slaves who grew in number during the last centuries of the Republic. In all cases the engine of the Roman state was the mass of people who worked the land, producing the food supplies that maintained all the armies and cities and estates and nobles we think of when we think of Rome. As in other ages, the great bulk of the Roman population consisted of agricultural workers.“

seljaka, sitnih i srednjih posjednika. Zato se za pravom za rimsko društvo može reći da je zasnovano na zemlji i krvi.

Poljoprivredna proizvodnja

I u prva tri stoljeća rimske Republike glavna ekonomska djelatnost bila je poljoprivreda sa srednjim i sitnim seljaštvom kao svojom glavnom polugom. U prva tri stoljeća Republike ti seljaci su činili i ubjedljivu većinu u ukupnom stanovništvu rimskog svijeta (i to ne samo u okviru broja onih koji su bili rimski građani). Izuzev grčkih polisa, slična je situacija bila i u većini drugih politija u Italiji. Ti seljački slojevi su u pravom smislu predstavljali rimsku republikansku srednju klasu (za razliku od kasnijih postrimskih historijskih razdoblja, kada se srednja klasa uglavnom identificirala sa gradskim slojevima) i bili su ona masa koja je davala život rimskoj vojsci i rimskom društvu i politici i njihovim institucijama.

Sigurno od VI. st. p. n. e. je evidentno postojanje i državnog (kolektivnog) vlasništva i razvitak privatnog vlasništva nad zemljom. Smisao rimskog agrarnog zakonodavstva, kako ranog tako i kasnog, sastoji se na prvom mjestu u tome da se što veći broj građana opskrbi zemljom. Osvajanja, praćena konfiskacijom zemlje pokorenog stanovništva u priličnoj su mjeri olakšavala provođenje takve politike i zadovoljavanje „gladi za zemljom”. Iako i u ovim stoljećima ima pokušaja koncentracije zemljišnog vlasništva i pokušajima njegovog širenja na račun državnog zemljišnog fonda (*ager publicus*), ono još uvijek nije intenzivno i vođe plebejaca su to osujećivale, braneći interese seljaštva. Potrebno je reći i da su u prva tri stoljeća Republike mnogi pripadnici viših slojeva radili na zemlji. Zanimljivo je da su i pojedinci koji su nastupali na strani plebejaca znali širiti svoja zemljišta koristeći javna zemljišta. Možemo kao primjer navesti

Licinija, koji je bio osuđen zato što je prekršio zakon (donesen na njegovu inicijativu) o maksimumu *ager publicusa* koji je jedan pojedinac smio koristiti. [214]

O poljoprivrednoj djelatnosti prije samoga kraja III. i početka II. st. n. e. nije sačuvana nijedna rasprava ili neko specijalizirano djelo. Podaci o agrikulturi i farmama u tome periodu su dosta oskudni i uglavnom su fragmentarnog i usputnog karaktera. Gotovo sigurno su u periodu prva tri republikanska stoljeća Rimljani zahvaljujući kontaktima sa grčkim, kasnije helenističkim i kartaginsko feničanskim svijetovima (koji su imali već dosta razvijene i dobre metode poljoprivredne djelatnosti), poboljšali i sopstvenu agrikulturu.

Rane farme su bile veoma male, pa se tako nailazi u literarnim vrelima na podatke koji govore o privatnom posjedu o samo 2 jugera[215], što je nedovoljno za zadovoljavajuću prehranu familije. Moguće je da se dostatna ishrana osiguravala korištenjem i javnih zemljišta. Kasnije se češće spominju farme od 7 jugera, i to posebno kada je 393. god. p. n. e. izvršena podjela zemlje iz fonda *ager publicus*. Ove male farme od cc 7 jugera su mogle biti obrađivane ne samo od samog vlasnika i njegovih ukućana, nego i uz pomoć unajmljenog radnika pa i jednog ili dva roba.

Kuće su bile grupirane u sela (što je i danas slučaj), a ljudi su onda išli na posjed kako bi ga obrađivali. Italici su inače bili vrijedni i dobri poljodjelci, koji su uspjeli da održavaju visok nivo poljoprivredne proizvodnje.

---

[214] *Plut. Cam.* 39

[215] Osnovna rimska mjera za površinu je bio juger/*iugerum* (sa varijacima *iugera* i *iugus*) od 73 m. dužine i 37 m. širine. To bi odgovaralo otprilike našim 0,65 akri ili oko 0,26 ili ¼ hektara. Jedan naš hektar iznosi 10 000 m2, pa bi u tom slučaju juger iznosio cc 2600 m2. *Heredium* (na osnovi Romulove prvotne podjele zemlje na nasljednju baštinu) iznosio je 2 jugera = 5047 m2. *Centuria* je iznosila 200 jugera (ranije 100 jugera) = 50, 5 hektara. *Saltus* je iznosio 4 centurije = 201, 9 hektara.

Zemljišta su drenirana sa posebnom pažnjom, i to sa otvorenim i zatvorenim kanalima. Otvorene brazde su ostavljane duž polja kako bi se praznile u kanale. Zbog vrlo dobrog umijeća u pravljenju drenažne mreže, Italici su bili uspješni i u postavljanju produktivnih farmi na nekim močvarnim ili vlažnim zonama. Dreniranje je pomagalo i u eliminiranju uzroka malarije, jer je isušivalo područja na kojima bi se razmnožavali komarci. Postojala su četiri načina ograđivanja: živica, kolčići, „vojnom ogradom" (kanalima i nasipima), zidovima od suhozida ili cigli (bez obzira bile pečene ili sušene na suncu) ili betona. Uobičajeno je bilo da se sadi drveće duž puteva, linija razgraničena i redova ograde, a nekada i radi zadržavanja vjetrova.

Svoja tehnološka agrikulturna, dosta praktična, rješenja Italici su raširili sa širenjem rimskog svijeta po cijelom euromediteranskom području. Italici su bili i veoma voljni da prihvataju i tuđa dostignuća u agrikulturnoj proizvodnji, što objašnjava rasprostranjenost grčko – helenističkih i feničansko – kartaginskih znanstvenih i teorijskih rasprava o poljoprivredi.

I pored nesumnjivog porasta trgovačke aktivnosti, zanatlijske i manufakturne djelatnosti u toku III. i II. st. p. n. e., ipak je osnovna privredna grana i dalje bila poljoprivreda. Jedan od glavnih izvora koji daje predodžbu o italskoj poljoprivredi u prvoj polovici II. st. p. n. e. je rasprava Katona Starijeg "O poljoprivredi". Obrađujući razna zanimanja, Katon Stariji daje prednost zemljoradnji. Po Katonu Starijem : "Kada su naši preci hvalili dobrog čovjeka, oni su ga hvalili kao dobrog zemljoradnika" i "Od zemljoradnika postaju i najhrabriji junaci i najpoduzetniji vojnici, sama zemljoradnja je najpobožnije i najtrajnije zanimanje, a ljudima koji se njoj predaju, najmanje su svojstvene zle misli". Trgovina se Katonu čini riskantnim zanimanjem, a zelenaštvo – zanimanjem nedostojnim građanina. Iako branitelj starinskog Rima, čiji su socijalni oslonac činili srednji i sitni

vlasnici, Katon je pojmu "dobri zemljoradnik" (*agricola bonus*) davao sasvim drugačiji sadržaj. Iz njegovih misli o tom pitanju može se zaključiti da pod "dobrim zemljoradnikom" on nije podrazumijevao seljaka iz starih vremena (Kraljevstva, Rane Republike i Srednje Republike u njenoj prvoj fazi razvitka), već zemljoposjednika (onoga tipa koji se razvija nakon II. punskog rata) koji primjenjuje robovski rad i koji je povezan sa tržištem. Katon Stariji prilikom raspravljanja o poljoprivredi na umu ima prevashodno farmu srednje veličine od oko 100 jugera, [216] na kojoj prebivaju nadzornik i njegova žena, deset radnika, jedan gonić volova, jedan gonić magaraca, jedna osoba zadužena za vrbin lug, jedna osoba zadužena za svinje. Ukupno 16 osoba. Od stoke ta farma bi trebala imati dva vola, dva magarca za prijevoz robe, jedan magarac za rad na mlinu, a na njoj bi se nalazile tri punoopremljene prese, dovoljno krčaga i amfora.

U Katonovoj raspravi odrazile su se one značajne promjene koje su se dogodile u italskoj poljoprivredi u periodu nakon II. punskog rata. Katon Stariji pažljivo razmatra i savjetuje kako treba kupovati posjed (*fundus*). On smatra da idealna farma treba da se nalazi u podnožju brežuljka i da je okrenuta prema jugu. Prilikom kupovine potrebno je i razmotriti i klimatske uvjete područja. Važno je da se izabere zdrava lokacija, sa plodnim i bogatim tlom i sa odgovarajućim snabdjevanjem vodom. Kako bi se omogućila drenaža, zemljište ne bi trebalo da bude preravno. Farma bi se trebala nalaziti u ekonomski i kulturno razvijenijem okruženju, u blizini kakvog boljeg gradskog trgovišta, na ili u blizini ceste ako ne već u blizini plovne rijeke i mora. Farma bi se trebala nalaziti i na prostoru sa značajnijom populacijom, kako bi se mogla unajmiti sezonska radna snaga od slobodnih ljudi (npr. za vrijeme žetve). Katon Stariji savjetuje i da se

---

[216] *Cat. Mai. de agri cultura*, 1.

kupi farma u dobrom stanju i sa očuvanim zgradama i objektima. Nije samo posjed koji se kupuje trebalo da bude u dobrom stanju, nego su i susjedi morali održavati svoje farme isto tako dobro. Po njemu dobar zemljoradnik mora biti posvećen da pregleda farmu do u najmanji detalj.

Katon je pristaša intenzivne poljoprivredne proizvodnje. Pritom on ne smatra sve vrste kultura podjednako unosnim. Govoreći o unosnosti prinosa, on na prvo mjesto stavlja kulturu vinove loze (*vinea*), na drugo – povrtlarstvo (*hortus*), na treće – sađenje vrbe (*salictum*), na četvrto – uzgoj maslina (*olivetum*), na peto – pašnjak (*salictum*), i tek se na šestom mjestu nalazi kod njega žitna oranica (*campus frumentarius*). Na sedmom mjestu se nalaze parcele drveća, na osmom voćnjaci, i na devetom hrastov lug. Termin *villa* upotrebljava Katon Stariji za oznaku seoskog domaćinstva srednjih razmjera.

U istom značenju upotrebljava se u drugim izvorima riječ *fundus*. Katon govori o dva tipa *villa*: o *villi* od 240 jugera (oko 60 hektara), zasađenoj maslinama, i o *villi* od 100 jugera (oko 25 ha), zasađenoj vinovom lozom (masline zahtijevaju veću površinu od kulture vinove loze). Potpuno je moguće da se ove ville nalaze u blizini jedna druge, ili da čak predstavljaju dijelove istog posjeda. Katonovi savjeti tiču se najraznovrsnijih pitanja poljoprivrede: on govori o uzgoju maslinovog drveća i vinove loze, o uzgoju žitarica i stočarstvu. Dobar domaćin treba se starati na prvom mjestu o dobroj obradi zemlje: "Što znači dobro obrađivati njivu ? – Dobro orati.- Što na drugom mjestu? - Orati. – Što na trećem? – Gnojiti." Katon daje čitav niz savjeta, kada i kako treba gnojiti njive. Ne gnoje se samo zasijane površine; da bi se osigurala dobra kosidba, treba gnojiti i pašnjake, čistiti ih od korova.

Plugovi (*aratra*) su načelno bili mali i lagani, neki su bili izrađeni od željeza, neki od drveta. Drveni plug se koristio tamo gdje je površinski sloj zemlje tanak i zemljište dobrim dijelom kamenito. U jednom

ciklusu polje se oralo dvaput, prvi put se plug držao pravo, drugi put nagnuto. Za pokretanje pluga su uglavnom korišteni volovi i 120 rimskih stopa je bila pretpostavljena dužina koliko volovi mogu da oru, bez odmaranja. I to je postala tradicionalna zemljišna mjera. Oranjem se nastojalo izmrviti tlo do najsitnijih komadića, pa se zato postupak oranja stalno ponavljao kako bi se došlo do standardne forme. Plinije Mlađi tako govori o zemlji koja se morala orati čak devet puta.

Brončana figurica koja prikazuje seljaka sa volovima i plugom.
Porijeklom iz etrurskog grada Cerveteri. Datacija VI. – V. st. p. n. e.
Danas se nalazi u Museo Nazionale Etrusco di Villa Giuli u Rimu.

I pored toga što nisu imali spoznaju o samom procesu kako i zašto biljka koristi zemlju i đubrivo, Rimljani su vrlo dobro poznavali potrebu đubrenja zemlje. Antički pisci savjetuju da ako se ne drži stoka, da bi zemljoradnik trebao da napravi gnojivo gomilanjem lišća, slame, korova, sa pepelom od spaljivanja živica i drugog smeća koje

nije propadalo lako. Oni su znali i kako da testiraju tlo kako bi odredili njegovu kiselost. Rimsko – italski seljak je razumio nešto o sjemenskoj selekciji i praktičnoj rotaciji usjeva. Tako je pšenicu zamjenjivao sa raži, ječnom ili zobi. Druge ili četvrte godine grah ili grašak se mogao saditi. Lucerka (*medica*; koristi se kao stočna hrana i medonosna biljka) je bila već prilično usađena u Italiji prije kraja stare ere. Prema Pliniju Starijem lucerka je bila donesena iz Grčke, a tamo je došla iz Azije. U drugim slučajevima određena parcela je ostavljana na ugaru svake druge ili treće godine. Nekada bi parcela bila ostavljena na ugaru godinu prije planirane sadnje pšenice na nju. Tako je ustvari jedno imanje bilo podijeljeno na dio (otprilike 2/3) na kome se sije i sadi i dio na ugaru. Ovi dijelovi bi se svake godine rotirali. Oralo bi se u proljeće i ljeto, kao i u jesen.

Pšenica bi se sadila u jesen i kultivirala sa motikom u proljeće , a u vrijeme žetve bi bila rezana pomoću srpa. Ponekad bi žeteoci sijekli žito bliže tlu, pa bi se nakon gomilanja snopova sjekli vrhovi za vršidbu, a nekad bi se sjekla prvo vrhovi sa zrnima žita, a slama bi se sjekla kasnije. Zanimljivo je da je postojala i neka primitivna i jednostavna forma kombajna kojeg bi vukao vo, ali bi se ovo koristilo samo tamo gdje je zemlja bila ravna.

Ne samo seljaci, nego i mnogi drugi Italici su se bavili i povrtlarstvom u svojim vrtovima. Prinos vrtnih biljaka su koristili ne samo za ishranu, nego i za lijekove. Čak su i sitni posjednici mogli uzgojiti dovoljno povrća i voća, pa bi se višak donosio na gradske pijace za sajmenih dana. U vrtovima je uvijek bilo mjesta i za cvijeće. Ako je seosko imanje bilo blizu nekog grada sa značajnijim trgovištem, uzgajalo se i cvijeće za prodaju. Cvijeće se inače sadilo ne samo zbog mirisa i ljepote, nego i za pravljenje vijenaca za praznika te da bude posvetni dar božanstvima. Oni koji su se imali vrtove u svojim

gradskim domovima koristili su ih isto za sadnju povrća, voća i cvijeća. Rimski svijet je inače veoma cijenio povrtlarstvo, i rada u vrtu se nisu stidili ni oni na najvišim pozicijama.

Trska i vrbe su sađene na vlažnim mjestima. Vrbe su bile korisne za pravljenje korpi, vezica za vinovu lozu, za ograđivanje živicom, kada cvjeta za pčele i druge poljoprivredne svrhe. Drvo je naravno korišteno za kuhanje i grijanje. Riječ *arbustum* (koja se često prevodi kao voćnjak) se odnosila na redova stabala brijesta, topole, smokve, duda koja su služila i za pričvršćenje vinove loze. Između ovih redova se nalazila trava, lucerka ili neko povrće i niže bilje.

Bez obzira na veličinu farme, nastojalo se da se na njoj drži stoka i perad. Volovi su korišteni za oranje, dok su krave producirale mlijeko, od kojeg su pravljeni različiti mliječni proizvodi. Ovce su korištene najviše radi vune i mlijeka i mliječnih proizvoda. I koze su korištene radi mlijeka i mliječnih proizvoda. Ako su postojali maslinjaci, ovce bi pasle u njihovim šumarcima. Problem sa velikim stadima ovaca je bio u tome što su se za njih morala primjenjivati metastazička (sezonska) kretanja. U ljeto bi nizinska ispasišta bila sa osušenom travom, pa bi se stada morala voditi na ispasišta na brdima i planinama. Ova metastazička kretanja su i danas svojstvena na našem području. Naravno od ove nabrojane stoke se koristilo i meso, a dobijale su se i velike količine đubriva. Volovi, mule i magarci su se koristili za teške radove i prijenos materijala i proizvoda. Konji nisu u velikoj mjeri korišteni za rad na farmama, i uglavnom su ih održavali zbog vojnih potreba ili trka. Striktno samo za meso koristile su se svinje, koje su bile hranjene i u hrastovim gajevima, jer su se tamo nalazili žirevi. Ptice su držane za različite potrebe, i pored jaja koje su se davale korišteno je i njihovo meso i perje. Pored kokoši, guski, patki i biserki, gajili su se i golubovi, drozdovi, pauni kao i druge ptice. Zanimljivo je da su se na nekim farmama uzgajali i puževi.

Pčelarstvo je bilo veoma razvijeno u Italiji i ostatku mediteranskog područja. Inače je pčelarstvo usko vezano bilo sa zemljoradnjom i stočarstvom. Pčele nisu bile značajne samo zbog proizvodnje meda, nego i zbog toga što su oprašivale biljke pa su tako činile veliku uslugu u poljoprivrednim prinosima.

U ranim razdobljima seljaci su morali poznavati i astronomiju, jer su protok vremena i orijentiranje u sezonama za njih bili veoma bitni. Početak i završetak određenih sezona su bili fiksirani sa pozicijama određni zvijezdi ili sazvježđa. Ovaj problem je tek riješen sa Cezarovim uvođenjem julijanskog sunčevog kalendara. Sve do nedavno su se i naši preci rukovodili poljoprivrednim radovima oslanjajući se primarno na nebeske pojave, a ne na važeći kalendar.

Oruđa koja su korištena za agrikulturne djelatnosti se nisu milenijumima mijenjala, pa se koristile različite vrste motika, grablji, vilica, ašova i lopata. Koristili su se i noževi za obrezivanje, srpovi, kose i druge slične naprave. Poznate su bile i primitivne forme drljača. U vinogradima i maslinjacima bile su uobičajene prese i krčazi za skladištenje.

Uobičajeni život sitnih i srednjih posjednika je slabije poznat. Dva su glavna razloga za to: → 1. Agrikulturne rasprave odnose na veća imanja, jer su im i autori uglavnom veći posjednici. 2. Pjesnici po pravilu daju nerealnu idiličnu sliku pastoralnog, seoskog života na farmama i pastoralnim predjelima, gdje ljudi žive i rade sretni i zadovoljni kao u starim idealnim, nostalgičnim, saturnovskim vremenima. U realnom svijetu, seljak je teško radio sedam dana, a osmog, sajmenog dana je išao u obližnji grad na tržnicu, gdje nije samo prodavao svoje proizvode, nego bi se sretao sa prijateljima i saznavao vijesti. Seljak bi se u glavni grad uputio ako bi imao neke javne poslove i obaveze, npr. učestvovanje u komicijama, sudbeni

razlozi ili mobilizacija. Žene bi se brinule o domaćinstvu i familiji. Seoskom životu određenu živost i kolorit davali su festivali, posebno oni vezani za agrikulturne kultove. Seosko okruženje je uvijek bilo i tradicionalnije i konzervativnije, pa je čuvalo svoje kultove i vjerovanja duže.

Zanimljivo je da je i više poznat život gradskog stanovništva, čak i proletera, nego slobodnih seljaka-posjednika rimskog svijeta. Time se stiće prilično neuravnotežena slika, jer su seljaci činili ubjedljivu većinu stanovništva. Pažnja literarne izvorne građe je gotovo po pravilu uvijek prvo i najviše usmjerena na malobrojnu elitu i njene poslove, a zatim na red dolazi gradski život jer je bio sadržajniji i bogatiji anegdotama, i tek onda bi se možda davali neki podatci o seoskom svakodnevnom životu.

Navedeni primjer jasno pokazuje koliko je posao historičara i arheologa zahtjevan, odgovoran i ozbiljan. Pošto je dostupna izvorna građa ta koja usmjerava arheologa i historičara u njihovim rekonstrukcijama povijesti, može se desiti i da zbog neuravnoteženog karaktera te građe dođe i do određenih razmimoilaženja između povijesti kakva je bila i njenog historijskog tumaćenja. Zato je uvijek potrebno da se ima i određena rezerva i kritički odnos prema izvornoj građi. U suprotnom bi se na primjeru rimskog svijeta stekla pogrešna predstava po kojem bi se način života elite ili gradskog stanovništva automatski transferirao na seljake.

Pravila za sjetvu, žetvu, vršidbu, izbor i uređenje gumna, čuvanje gotove ljetine – sve to pažljiv domaćin mora predvidjeti. Uzgoj vinove loze i maslina, cijeđenje vina i maslinovog ulja, njihovo čuvanje i, najzad, prodaja – sve je to predmet Katonovog proučavanja. On daje recepte pomoću kojih italski domaćin može cijediti vino koje neće biti gore od vina sa otoka Kosa. On također savjetuje kako ga najunosnije

plasirati na tržište. Kod Katona se nalaze savjeti i za uzgoj voća. On predlaže da se sa posebnom pažnjom uzgaja stoka i daje savjet kao treba graditi staje, držati i hraniti stoku. Katonova djela ne sumiraju samo iskustvo italskih zemljoposjednika. Iako protivnik svega inozemnog, pisac je koristio savjete helenističkih agronoma i radove svojih konkurenata, kartaginskih agronoma. Katonovo djelo ne sadrži samo racionalne savjete o poljoprivredi. Ono u isto vrijeme uči vlasnika imanja kako se treba moliti bogovima, kako se pogađati. Po Katonu Starijem, dobar gospodar prvi ustaje i silazi u dvorište, a zadnji ide spavati i on bi trebao biti strog i prema sebi i prema svojim potčinjenim. U slučaju da dolazi na svoje imanje, posjednik treba da nakon odavanja pošte svojim kućnim božanstvima obiđe posjed i da tek onda pozove vilika da podnese izvještaj o stanju i zbivanjima. Poslije primanja izvještaja, razgovora i davanja naređenja i naloga, posjednik treba da pregleda račune i pripremi planove za prodaju proizvoda i viška stoke. Taj „idealni“ gospodar u redu drži oruđe i domaćinstvo, ne zadužuje se novcem niti zadužuje druge, a brine se samo za domaća i poljska božanstva. Nasuprot njega, loš je gospodar onaj koji kupuje ono što može dobiti na svome imanju i koji izbjegava raditi korisne poslove.

Katonovo djelo predstavlja zbornik istaknutih savjeta, čije izvršenje osigurava uspjeh poljoprivredniku. Mnogo pažnje posvećuje on tome kako treba izgraditi vilu, kako upravljati imanjem i organizirati rad. Pitanju o racionalnom korištenju radne snage on također posvećuje veliku pažnju. Dobar poljoprivrednik – to je robovlasnik koji mora do maksimuma iskorištavati radnu snagu svojih robova, koji čine glavni kontingent radne snage. Broj robova relativno je mali: u masliniku – 13, u vinogradu – 16. Ali treba imati u vidu da Katon govori o "idealnim vilama", a ne o velikim latifundijama.

Poljoprivredni radovi nose sezonski karakter, pa bi stoga bilo nerentabilno izdržavati robove čitavu godinu, da bi se oni iskoristili u toku jednoj kratkog vremena. Zato Katon predviđa i korištenje slobodne radne snage. Mi doznajemo da berbu maslina uzimaju na sebe, po pogodbi, kompanije radnika sa strane. Ponekad je žetva žita povjeravana slobodnim radnicima, možda seljacima slabog imovnog stanja koji su živjeli u blizini, i to živjeli od određenog, obično neznatnog dijela žetve. Pored specijaliziranih kultura, u tadašnjoj rimsko – italskoj poljoprivredi su se obično sijali i pšenica, pir, ječam, proso, repa, rotkva, luk (i crveni i bijeli), mak, grašak, bob... itd. Pravilno se sijalo u jesen, a iznimno u proljeće. Italici su još vrlo rano se osposobili za metode navodnjavanja, natapanja, isušivanja i drenaže. Polja su se orala volovima, tovar se prevozio magarcima. Često je vlasnik prodao žetvu još u klasju ili još nesazrelo grožđe, pa je kupac to morao onda sam pobrati sa svojim ljudima. U ovom periodu počinje da jača utjecaj stočarstva, koje se pokazalo profitabilnijim od zemljoradnje. Uglavnom su se uzgajale ovce, svinje i u nešto manjoj mjeri goveda, te kokoši, golubovi, zečevi, a česti su bili i ribnjaci.

Katonovo djelo daje pravo da izvedemo zaključak o širenju intenzivnih oblika poljoprivrede u Italiji u II. st. p. n. e. Drugim riječima, on ima u vidu u prvom redu domaćinstvo u okolici grada. Iz pojedinih njegovih primjedbi može se zaključiti da vila o kojoj on govori leži nedaleko Rima, u Laciju ili Kampaniji. U udaljenijim područjima i dalje su zadržavali svoje značenje uzgoj žitarica i stočarstvo. Katonova rasuđivanja rentabilnosti pojedinog domaćinstva i razni njegovi savjeti svjedoče da sa priljevom jeftinog prekomorskog žita u Italiju uzgoj žitarica postaje nerentabilan, što je imalo velikog značenja za rimsku socijalnu historiju sljedećeg razdoblja. Pored srednjih intenzivnih poljoprivrednih domaćinstava tipa Katonovih vila, na početku II. st. p. n. e. počinju se pojavljivati i krupna domaćinstva.

Poljoprivreda je bila i glavni oslonac socijalne politike u rimskom svijetu od njegovog samog početka pa do kraja. Za vrijeme Republike, briga o snabdjevanju hranom (*cura annona*) je bila dio dužnosti edila. I sama *annona* je bila personificirana kao boginja snabdjevanja žitom, a dotacije žita su bile distribuirane iz hrama Cerere. Najranije 440. god. p. n. e. Senat je imenovao i specijalnog dužnosnika pod nazivom *praefectus annonae* sa značajno uvećanim moćima. Inače su, zbog esencijalnog značenja poljoprivredne proizvodnje za egistenciju tadašnjeg svijeta, upravljanje i kontrola nad procesom osiguravanja hrane donosili veliku moć. I politička aktivnost se dobrim dijelom bavila agrikulturnim odnosima, što će uostalom na najbolji način pokazati vrijeme braće Grakh jer je jedan predloženi i na netradicionalni i neuvriježeni način usvojen agrarni zakon označio i formalni kraj Srednje i početak Kasne Republike.

Ager Publicus

Svi navedeni izabrani primjeri iz izvorne građe (u poglavlju *Fontes*) ukazuju na razvijeni sustav ravnoteže odnosa među različitim institucijama koje su i same proizlazile iz realizacije ideja i praktičnih prijedoga i rješenja antičkih političkih teorija. Međutim, Polibije ipak nije objasnio, jer možda nije uočio, da je masa seljaka – posjednika glavni podupirač koji održava statiku u konstrukciji ravnoteže i harmonije, sustava kojeg ovaj helenski historičar sa pravom hvali i uzdiže. I ako se ugrozi stabilnost, i u kvantitativnom i u kvalitativnom smislu, toga glavnog podupirača, dolazi u pitanje održanje čitavog toga složenog sustava. Svaki krizni poremećaj agrarne ekonomike zbog toga je morao imati velike posljedice po ritam i način života rimskog i italskog društva, kao i njegovo funkcioniranje. Rimska

Republika se od svojih početaka suočavala sa stalno prisutnim problemom prehrane svoga stanovništva, neadekvatnom raspodjelom i nedostatkom obradivog zemljišta i svim ostalim agrarnim pitanjima.[217] Navedeni problem je Republika rješavala na različite načine, kao što su podjele žita (već 492. god. p. n. e.) ili prodajom žita po nižim iznosima u odnosu na trenutnu tržišnu cijenu (što je bilo np. uzrok afere „Koriolan"). Ipak se taj problem najčešće rješavao u osvajanjima susjednih zemalja, širenju teritorije Republike i konfiskacijama dijela zemljišta pobijeđenih, pokorenih i potčinjenih zajednica, čime je nastajao i širio se fond zvan *ager publicus*. Teorijski ovaj fond je predstavljao javna zemljišta, tj. prostore u titularnom i posjedovnom vlasništvu države. Pošto je država po helensko – rimskom shvaćanju koncepta države smatrana zajednicom građana, onda je i rimski narod u svojoj građanskoj cjelosti smatran vlasnikom *ager publicusa*. Porijeklo rimskoga *ager publicusa* je najvjerojatnije vrlo drevno, još iz ranoga regalnog perioda, i sigurno je poteklo iz ispašišta i drugih zona korištenih za ishranu stoke (goveda, ovce, svinje, koze) koje su zajednički koristili pripadnici ona tri prvotna plemena (Ramnes, Titiji i Lukeres) koja su svojim sinoikizmom stvorili Rim i njegovu politiju, kasnije državu. Kako se rimska politija i država nadalje razvijala, organizirala, uozbiljavala i institucionalizirala, tako se postupno konkretiziralo i pitanje vlasništva ovih zajedničkih pašnjaka tako što su se pretvarali u fond nazvan *ager publicus*, u koji se, kako vrijeme bude proticalo, uključivao i zemljoradnički kao i svaki drugi tip zemljišta ili teritorija ili građevinskog objekta - nekretnine. Moglo bi se reći da je *ager publicus* originalno potekao iz formacije *res nullius* ili *terra nullius*, odnosno iz onoga zemljišta koje se u prapovijesti i

[217] *Liv.* II, 9; 23; 34–35.

protohistoriji smatralo i ničijim i svačijim, a koje bi sa nastankom države bilo transformirano u državnu imovinu[218].

U svojoj razvijenoj fazi *ager publicus* nije uključivalo samo pašnjake i obradivo zemljoradničko područje, nego apsolutno svo ono što je bilo u prostornom smislu u vlasništvu države, kao što su šume, lovišta, rudnici, solane, jezera i riječne tokove, pa čak i trajnije vojne tabore i mnoge nekretnine.

Žarište i okosnica rimsko-italskih agrarnih odnosa, u periodu kada se kriza najviše obrušila na ovu privrednu djelatnost, bila je upravo već spomenuta institucija *ager publicusa*[219], odnosno javnog zemljišta čiji je obujam usljed pobjedničkih ratova, eksproprijacija i konfiskacija dijela teritorija pobijeđenih i predanih zajednica znatno narastao. Načini na koji su Rimljani odlučili da postupaju sa zemljištem u javnom vlasništvu može se smatrati jednim od onih ključnih činilaca koji su vodili ka uspješnom širenju rimskoga imperija u Italiji i širom euromediteranskog područja.

Još od vremena Kraljevstva, primjenjivala se praksa da se sa svakom novom pobjedom od protivnika mogu oduzeti (konfiscirati) zemljišta u njegovom posjedu. Po završetku pobjedonosnog rata, Republika, preko svojih institucija: Senata i komicija (i plebejske skupštine), je

---

[218] Moglo bi se onda tvrditi da država kao složena društvena, ekonomska, socijalna, institucionalna zajednica nastaje onda kada se razvije ideja, koncept, i definira forma sa sadržinom državnog vlasništva, odnosno imovine koja je jasno definirana kao vlasništvo te zajednice.

[219] O *ager publicus* v. Stephenson, 1891; Burdese, 1952; Verbrugghe, 1973; Lintott, 1992; Crawford, 1996; Lewis, 1999; Campbell, 2000; Weber, 2008; Ligt – Northwood, 2008; Roselaar, 2008; 2010. U doktorskoj disertaciji Saskia T. Roselaara (2008) i knjizi izdatoj na osnovi ove disertacije (2010) nalaze se i odlični podaci o stjecanju i distribuciji *ager publicusa*.; The Encyclopedia of Ancient History, 2013: 181 – 182 (natuknica Paul B. Harvey).

mogla, ali ne i morala, oficijelnom odlukom izvršiti i konfiskaciju zemljišta koja su pripadala pobijeđenim narodima i drugim politijama i državama. Po konfiskaciji dijela zemljišta, formalnom legislativnom procedurom, Senat i komicije (i plebejska skupština) su donosili zakon/e o tome kako upotrijebiti ta zemljišta. Na jednom dijelu zemljišta osnivali kolonije rimskih građana ili zajednica sa latinskim pravom, a svaki novi kolonista bi dobivao određeni komad zemljišta u posjed. Drugi dio, koji je bio već obrađen, prodavali su ili dijelili među individualnim naseljenicima (*ager viritim divisus*); u tom slučaju zemljište bi poslije prodaje ili djelidbe prelazilo u *ager privatus* pojedinca koji ga je kupio ili dobio. Treći dio, koji je uglavnom bio neobrađen i koji je po prostranstvu bio najveći, Rimljani su pretvarali u *ager publicus* (javna zemljišta). U toku cjelokupne svoje ekspanzije Rimljani su primjenjivali ovaj postupak prema osvojenim zemljištima.

Konfiskacija zemljišta pobijeđenih naroda mogla je biti potpuna ili samo djelimična. U Italiji je Hernicima oduzeto 2/3 njihovog zemljišta.[220] dok je kompletno zemljište etrurskog grada Veje 396. god. p.n. e. pretvoreno u *ager publicus*. U razdoblju od I. samnitskog rata pa sve do početka I punskog rata, pobjedonosni ratovi su rezultirali i znatnim proširenjem zemljišnog fonda rimskih građana = *ager publicusa* u Italiji. Široki pojasevi *ager publicusa* su zadobijeni u zadnjoj deceniji i neposredno nakon II. punskog rata, kada su kažnjene konfisciranjem dijelova ili kompletnog područja one zajednice koje su u Italiji i Siciliji izdale Republiku i prešle na Hanibalovu stranu. Posebno se to odnosi na regije južne Italije. Slične postupke su Rimljani primjenjivali sve dok su bili u stanju ekspanzije (i u republikanskoj i u principatskoj epohi) i on nije bio ograničen

[220] *Liv*. II, 41.

samo na Italiju, nego se protezao i na provincije. U Hispaniji su u *ager publicus* pretvoreni dijelovi nekadašnjih kartaginskih posjeda i teritorija domorodačkih zajednica koje su bile na kartaginskoj strani ili bile prijetvorneprema Rimljanima ili se bunile protiv rimsko – italskih armija. Kasnije su u *ager publicus* pretvarane i teritorije u Cisalpinskoj Galiji, sjevernoj Africi (nakon razaranja Kartagine) i na Balkanu (nakon anektiranja Makedonije i razaranja Korinta). Ukratko, kako je išlo teritorijalno širenje imperija rimskog naroda, tako se širio i rimski *ager publicus*.

O procesu stjecanja i daljega odnosa prema pojedinim oblastima *ager publicusa*, dobro svjedočanstvo pruža *ager publicus* ustanovljen na nekadašnjem kapuanskom području u Kampaniji. Kampanska Kapua i njena zajednica su u predvečerje II punskog rata predstavljali jednu brojnu, bogatu, snažnu i značajno autonomnu formaciju, sastavnicu rimske Italije. Još znatno ranije građani Kapue i dio drugih Kampanaca su od Republike kolektivno dobili status rimskih građana sa umanjenim pravima (*civitas sine suffragio, cives minuto iure*).[221] Međutim, u najkritičnijim trenutcima II punskoga rata za Republiku, nakon bitke kod Kapue (kada je rimsko – italska vojska skoro uništena), Kapuanci su napustili rimsko – italsku stranu i prešli na stranu Hanibala.[222] Upravo to što je u momentima egzistencijalne

[221] Po Liviju (VIII, 14) to se desilo 338. god. p. n. e., a po Veleju Paterkulu (I, XIV, 3) to se desilo 334. god. p. n. e.

[222] Težina njihove otvorene izdaje još je gora, ako se ima u vidu da je stoljeće i po ranije (preciznije 343. god. p. n. e.), upravo Kapua nalazeći se (zajedno sa nizom drugih kampanskih gradova i zajednica) pod snažnim pritiskom gorštačkih Samnita, insistirala da je Republiku zaštiti. *Liv.* VII, 29 – 32; Mesihović, 2015:259. I upravo zahvaljujući nesebičnoj i ustrajnoj rimskoj pomoći Kapua i Kampanija nisu pale u to vrijeme pod vlast samnitske alijanse.Ali samo par godina kasnije, Kapua i još neki Kampanci podržali su latinske zajednice koje su se u Latinskom ratu (340 – 337. god. p. n. e.) pobunile protiv Republike. *Liv.* VIII, 1 - 14; Fronda, 2010:128 – 129; Mesihović, 2015:259 – 262. Napomena: Ove latinske zajednice, članice Latinskog

ugroženosti Republike, Kapua joj okrenula leđa i pokazala zavidan nivo nelojalnosti, nesumnjivo je izazvalo visoki stupanj ljutnje Rimljana. I nakon dugotrajne opsade Kapua se 211. god. p. n. e. predala rimsko – italskim zapovjednicima.[223] Republika je veoma oštro kaznila Kapuu, zbog svoga nevjerstva, između ostaloga konficirajući i kompletnu njenu teritoriju i nepokretnu imovinu njenih građana.[224] Tako je nastao prostrani kapuansko – kampanski *ager publicus*. Međutim, središnja vlast izuzev godišnjih slanja pretora radi sudbenih pitanja, nije imala nikakvo ni tijelo ni pravila o rukovođenju sa ovim enormnim prostranstvom koje je uz to bilo nadasve plodno (kao što je uostalom i danas) i bogato. Dijelovi ovoga kapuanskog *ager publicusa* su bili prodati 205.[225] i 199.[226] god. p. n. e., dok su na nekim drugim dijelovima bile osnovane nove kolonije, posebno 194. god. p. n. e.[227] I pored ovoga, veliki dio kampansko – kapuanskog

---

saveza pod hegemonijom Rima i njegove Republike su i suštinski i kvalitativno, pa i etnički, različite formacije u odnosu na kasnije latinske kolonije. Sa završetkom Latinskog rata i gašenjem Latinskog saveza, termin „Latin" gubi etničko i postaje primarno pravna kategorija određivanja statusa određene zajednice ili pojedinca. Moguće je da radi toga javlja izraz „*Prisci Latini*" koji bi trebao da zadrži sadržinu pripadnosti latinskoj etničkoj zajednici.
I u II samnitskom ratu (327. -304. god. p. n. e.; *Liv.* IX, 1 – 46; Mesihović, 2015: 262 - 265) Kapua (sa još nekim kampanskim gradovima) se u jednom momentu pokazala kao nepouzdan saveznik (*Diod.* XIX, 76; *Liv.* IX, 25 – 27; Fronda, 2010: 129 - 130). Inače, Rimljani nisu štedili ni ljudstva ni resursa kako bi u tri višedecenijska samnitska rata pobijedili ove uporne i žilave gortačke zajednice.
O kapuanskoj izdaji u II punskom ratu v. Fronda, 2010: 100 – 147.

[223] *Liv.* XXVI, 1 – 17

[224] *Liv.* XXVI, 16

[225] *Liv.* XXVIII, 46

[226] *Liv.* XXXII, 7

[227] *Strab.* V, 4, 13: Ῥωμαῖοι δὲ κρατήσαντες πολλοῖς κακοῖς ἐσωφρόνισαν αὐτούς, ὕστατα δὲ καὶ κατεκληρούχησαν τὴν γῆν. νυνὶ μέντοι μετ᾽ εὐπραγίας διάγουσι τοῖς ἐποίκοις ὁμονοήσαντες

ager publicusa je još uvijek ostao u vlasništvu Republike. I na tu javnu zemlju su se postupno smještali legalni i priznati zakupci,[228] i zemljoradnici i oni koji su imali brojna stada stoke, ali dosta zemlje je bilo eksploatirano i od zakonski nepriznatih, ali ipak dugo vremena toleriranih, skvotera (bespravnih naseljenika). Za razliku od modernih skvotera, ovi bespravni naseljenici su ustvari pripadali bogatijim slojevima koji su iskorištavali relativno slabu pažnju koju su državne institucije u ovom periodu usmjeravale na javna zemljišta, pa su onda ulagali svoje sve veće bogatstvo u ona zemljišta koja su bez ikakvih zapreka uzurpirali iz javnih fonda. Tako su oni, zahvaljujući nedefiniranom i neriješenom statusu kapuanskog *ager publicusa*, bespravno prisvajali njegova prostrana područja (i to daleko iznad dopuštenog limita za legalne zakupce) kako bi na njima ostvarivali profit ili uzgajajući visokoisplative kulture ili ih koristeći kao pašnjake za brojna stada stoke. I upravo je ono što se dešavalo na kapuanskom *ager publicusu* „ogledni primjer u malome" praktičnog izgleda razvijanja agrarne krize. Navedeni skvoteri su ustvari ti glavni protagonisti agrarne krize.[229] Oni su pripadali bogatim, elitnim slojevima koji su nakon II punskoga rata postajali sve bogatiji pa su negdje to bogatstvo morali uložiti. A najbolje i najisplativije ulaganje je u okolnostima toga razdoblja bilo uzurpacija širokih prostranstava

---

(„Ali, kada su Rimljani dobili vlast /ponovo osvojili Kampaniju u II. punskom ratu op. S.M./, oni su ih naučili teškim lekcijama /tj. oštro ih kaznili zbog izdaje i prelaska na Hanibalovu stranu op. S.M./ i na kraju podijelili među rimske naseljenike dio njihove zemlje"). Strabon navodi da su se ovi naseljenici brzo srodili sa starosjediocima.

[228] Np. već 209. god. p. n. e. plebejska skupština je donijela odluku, uz odobrenje Senata kojim se dozvoljavalo tadašnjim cenzorima da prepuste kapuanski *ager publicus* pojedinačnim korisnicima. *Liv.* XXVII, 11.

[229] *Lex Sempronia Agraria* iz 133. god. p. n. e. je ustvari najviše „udarao" na ove bogate skvotere, koji su se vremenom transformirali u latifundiste.

ager publicusa, koje je kao drevni institut Rimske države tako kronično patilo od nedefiniranosti te slabe zakonske, institucionalne regulative i njene funkcionalne provedbe. Uzrok tolikoga obima uzurpacije kapuanskog *ager publicusa* je bio u tome što se nije, već na samome početku njegovog postojanja ili u prvoj ili bar drugoj deceniji njegovog postojanja, onaj njegov dio koji nije prodan ili iskorišten za kolonizaciju razdijelio legalnim zakupcima iz reda sitnog i srednjega seljaštva po važećim zakonima. Nažalost, to se nije desilo i na upražnjeni prostor su „uletjeli" bogati skvoteri, koji se nisu baš obazirali na zakone, a imali su potrebu da negdje investiraju svoj novac. Ali kapuanski *ager publicus* nije bio u ovom pogledu nikakav izuzetak, jer se ovo dešavalo svuda širom kompletnoga rimskoga *ager publicusa*. Odgovor na pitanje zašto Republika nije razdijelila sitnim i srednjim seljacima u zakup kapuanski *ager publicus*, i tako već u začetku spriječila razvijanje jednoga teškoga poremećaja u imovinskim i socijalnim odnosima i kojega nije mogla odstraniti, možda treba tražiti u tome da se nastojao sačuvati određeni značajni zemljišni fond koji bi se mogao prodati[230] ili iskoristiti za osnivanje novih kolonija, u slučaju da to neke nove povijesne okolnosti budu zahtijevale. Međutim takav stav se temeljio na jednom naivnom uvjerenju da značajni pojasevi plodnoga kampanskog zemljišta mogu ostati nekorišteni decenijama, a sve u cilju da se oni kao neka strateška materijalna rezerva iskoriste u kasnijim razdobljima ako to budu zahtijevale prilike i potrebe (financijske, strateške, kolonizacijske). Povijesna je činjenica da u zajednicama u kojima je poljoprivredna djelatnost osnovica ekonomike nijedno zemljište ne

---

[230] Tako su cenzori Kvint Fulvije Flak i Aul Postumije Albin (izabrani za cenzore 175. god. p. n. e.) prodali dio javnoga zemljišta kako bi došli do novca za javne radove, konkretno za izgradnju radnji oko foruma u gradovima Kalatiji i Auksimu. *Liv.* XLI, 27.

može ostati neiskorišteno, posebno ako se nalazi u području sa brojnijim stanovništvom. Još ako je državna kontrola nad tim zemljištem slaba ili nikakva, i još ako je državna prisila u slučaju prekršaja po pitanju korištenja javnoga zemljišta isto tako slaba ili nikakva, otvaraju se kapije njegove uzurpacije u svim mogućim načinima i obimima.

Ovi skvoteri su mogli zauzeti i koristiti značajne komade zemljišta, pa je problem sa njima postajao sve evidentniji. Tako je 173. god. p. n. e. konzul Postumije proveo istragu korištenja kapuanskog *ager publicusa* na način njegove uzurpacije, i veliki dio takvoga uzurpiranog zemljišta vratio Republici. Na to je plebejski tribun Lukretije predložio da cenzori puste taj kapuanski *ager publicus* na legalno zakupljivanje seljacima. Pošto se to nije desilo od pada Kapue, takvo jedno stanje limba u kojem se nalazio kapuanski *ager publicus* su iskoristili pohlepni skvoteri koji su bespravno uzurpirali i koristili to javno zemljište i to u velikim razmjerama.[231] Međutim, ni djelovanje konzula Postumija ni plebejskog tribuna Lukretija izgleda da nije dovelo do zadovoljavajućeg rješenja. Glavna teškoća sa skvoterima je bila u tome što ih je bio relativno značajan broj, što su vjerojatno bili bogatiji i utjecajniji ljudi i što se jednostavno nisu željeli odreći uzurpiranog zemljišta (u koje su i ulagali i koje im je donosilo prihode) tek tako. Zato je i problem skvoterizma na kapuanskom *ager publicusu* bio i kroničan, i vrlo složeno pitanje. Pragmatički gledano, Republika ipak nije mogla da riješi ovo pitanje na potpuno legalni i zakonski način, što bi podrazumijevalo potpuno i bezuvjetno protjerivanje skvotera sa javnoga zemljišta, pa i eventualno njihovo zakonsko procesuiranje zbog toga što su bespravno uzurpirali javnu imovinu. Uostalom, i sama Republika je bila kriva za toliku naraslu pojavu skvoterizma na kapuanskom

[231] *Liv*. XLII, 19

ager publicusu, jer decenijama nije bilo poduzeto ništa da se donose jasna, precizna i provodiva regulativa za ovaj dio rimskog javnoga zemljišta. U tome periodu nije se ništa funkcionalno uradilo ni kako bi se kapuanski *ager publicus* podijelio legalnim zakupnicima, poglavito sitnim i srednjim zemljoradnicima. Takvo stanje su onda jednostavno iskoristili oni koji su počeli da uzurpiraju taj *ager publicus*, koristeći ga bespravno u svim aspektima. Zato je jedino rješenje bio kompromis po kojem bi se zadovoljile obje strane i to na jednoj strani imovinski tj. socijalno – ekonomski interesi Republike, ali i interesi bespravnih korisnika – uzurpatora (možda u vidu novčanog ili nekoga drugo materijalnog obeštećenja). I tek je povjeravanje ovoga problema (165. god. p. n. e.) poštenom, sposobnom i odlučnom Publiju Lentulu, tada u funkciji *praetor urbanusa*, konačno pokrenulo stvari prema rješenju.[232] Njega je Senat ovlastio da otkupi ona zemljišta koja su koristili skvoteri. Lentul je za otkup postavio poštenu cijenu, i toku svoga poslao otkupio je za javni novac čak 50.000 jugera zemlje.[233] On je postavio i jasnu granicu između posjeda u privatnom vlasništvu i javnih zemljišta u Kampaniji.

---

[232] *Gran. Lic.* XXVIII, 9 – 10.

[233] Ovdje je potrebno istaći da Lentul ipak nije uradio potpuno pravičnu i zakonsku stvar. Da je djelovao strogo i striktno po zakonu, on je morao koristiti silu kako bi protjerao skvotere sa javnoga zemljišta, i to bez ikakvoga obeštećenja. Naravno, on je bio dovoljno mudar da zna da bi takav potez samo izazvao dodatne nevolje i probleme, pa i sukobe. Zato je njegovo „pošteno obeštećenje“ potrebno promatrati kao poželjni kompromis i politiku mogućeg, a ne kao pravdu. Da je to bila pravda, ne bi se koristila enormna sredstva iz javnih fondova kako bi se „zadovoljili“ skvoteri i tako umilostivili da izađu u susret interesima Republike i njene imovine i da na kraju krajeva poštuju zakon. Zapanjujuće izgleda, da Republika koja u to vrijeme utjeruje autoritet, hegemoniju i svoju volju širem euromediteranskog pojasa od Herkulovih stubova do Levanta da ne može to isto da efikasno učini sa bespravnim uzurpatorima njene imovine u samoj Italiji. Razloge toga je moguće tražiti u tome ko su bili ti skvoteri : rimski građani i italski saveznici koji su imali i utjecaja i na politiku Republike i na javno mnenje čitave Italije.

Korištenje *ager publicusa* je u rimskom svijetu bilo bez velikih ograničenja i regulacija, sa značajnim stupnjom liberalizacije. Tako su zemljišta na *ager publicus* mogla biti prepuštena na korištenje zakupcima - seljacima, na zakup pojedincima koji su isto onda mogli to dalje iznajmljivati, ili ugovaraćima za zakup (za pašnjake).Nije postojalo nikakvo ograničenje ni za korištenje *ager publicusa* u smislu da je ono bilo ograničeno samo na rimske građane (i *optimo iure* i *minuto iure*). Njega su u statusu zakupaca, pored rimskih građana (bez obzira na to bili oni *cives optimo iure* ili *cives minuto iure*), mogli koristiti i građani latinskih kolonija, italskih i ostalih savezničkih *civitates*, pa i drugi peregrini, bez obzira na činjenicu da se *ager publicus* nalazio unutar državnog teritorija Republike rimskog naroda. Bilo je i slučajeva da su zakupci Italici (bez rimskog građanstva) ili neki drugi peregrini bili i raniji posjednici ili korisnici, a koji su prebivali i radili unutar teritorije koju je njihova matična zajednica morala po mirovnom ugovoru ustupiti Republici. Rimljani nisu provodili nikakvo „čišćenje" ranije populacije sa te teritorije, nego bi ti ljudi nastavili obrađivati zemlju ili držati ispasišta kao i ranije, ali sada u statusu zakupnika zemljišta u titularnom vlasništvu Republike i rimskog naroda (u kolektivnom smislu).

Na svoj *ager publicus* su Rimljani naseljavali i čitave zajednice druge etničke i narodnosne pripadnosti. Najbolji i najpoznatiji primjer je naseljavanje Ligura na *ager publicus* u Samniju. Kako bi se pacifizirala Ligurija, izvršena je (180. god. p. n. e.), uz edikt i superviziju prokonzula Publija Kornelija Cetega i Marka Bebija Tamfila deportacija Ligura Apuana (*Ligures Apuani*) iz Ligurije u Samnij na teritorija koja je nekada pripadala gradu i zajednici *Taurasia,* a tada se nalazilu u sastavu *ager publicus*. Ukupno je, na trošak Republike, preseljeno oko 40.000 Ligura, muškaraca, žena i djece sa njihovom pokretnom imovinom. Republika je ovim

deportiranim Ligurima dodijelila i 150.000 denara kako bi nabavili ono što je bilo neophodno za njihove nove domove. Ligurima je i raspodijeljena zemlja u području na koje su naseljeni.[234] Od preseljenih Ligura su formirana dva naselja i zajednice: *Ligures Baebiani* i *Ligures Corneliani,* koje su se nazvale poimenima prokonzula koji su inicirali, vodili i nadgledali proces deportacije.[235]

Nije postojalo ni određeno vremensko pravo korištenja javnog zemljišta, pa su se zakupnička prava korištenja mogla prenositi sa generacije na generaciju u jednom priličnom dugom razdoblju. Zakupnici - korisnici javnih zemljišta bili su prema Republici – titularnom vlasniku dužni isplaćivati naknadu za pravo korištenja

---

[234] Nakon vrlo uspješne deportacije Ligura, zbog toga poduhvata Ceteg i Tamfil su dobili pravo na trijumf, i oni su bili prvi dužnosnici rimske države koji su održali trijumf, a da nisu bili angažirani u ratu. U procesiji nije bilo zarobljenika, nije bilo plijena, ničega što bi se podijelilo među vojnicima, i samo su životinje za žrtvovanje bile vođene pred kočijama. *Liv.* XL, 37 - 38.

[235] Kada se sagleda ova prisilna deportacija Ligura u Samnij, ipak se ne može oteti dojmu kako je ona bila ne samo nemjerljivo humanija, efikasnija i odgovornija u odnosu na mnoge druge deportacije. Država je uostalom ne samo financirala troškove prilično ozbiljne operacije preseljevanja, nego je deportiranim (koji su imali pravo da ponesu i zadrže od svoje imovine sve što su mogli ponijeti) i dodijelila novac za podizanje novih domova i plodnu zemlju za obrađivanje i to iz fonda javnoga zemljištva. Izgleda da gubitaka među Ligurima Apuanima prilikom ove deportacije nije bilo gubitaka. To je toliko različito u odnosu na np. raznorazne deportacije koje su vršene i novom vijeku i u moderno i u postmoderno doba. Deportacije američkih Indijanaca, posebno „Staza suza“ i deportiranje “pet civiliziranih naroda“ i staljinističke deportacije navodno nelojalnih naroda su bile tako strašne da su predstavljale klasično etničko čišćenje na granici sa genocidom. Kasnoosmanska deportacija Jermena je bila genocid. Njemačke nacističke deportacije su bile i do tada neviđeno etničko čišćenje i genocid. Deportacije Nijemaca iz Istočne Europe su bile etničko čišćenje. I mnogobrojne deportacije za vrijeme ex-jugoslavenskih ratova 1991 – 1999. god. su predstavljale brutalno etničko čišćenje, a ona izvršena u Srebrenici je bila i genocid. Deportacije u tzv. „arapskim ratovima“ od 2003. do 2017. god. su isto bile strašno etničko čišćenje, a ono Jezida i genocid. Deportacija Rohinja 2017. god. je i etničko čišćenje i genocid. Za razliku od samo ovih modernih primjera, rimska deportacija Ligura je više nalikovala na kolonizaciju, nego na neko etničko čišćenje.

ager publicusa. Po Apijanu zakupnina je iznosila 10% od usjeva, 20% od zasađenog povrća i određen broj krupne i sitne stoke od onih zakupaca koji su preferirali stočarstvo. Ali smatramo da se ne možemo u potpunosti pouzdati u Apijanov podatak o visini zakupnine. Vjerovatno je visina zakupa varirala i nije bila ujednačena u toku stoljeća postojanja Rimske Republike. Eventualno se ovaj podatak može uzeti tačnim ili približnim samo za jedno određeno razdoblje, zavisno od izvora koji je Apijan koristio. Ali i ovi iznosi koje spominje Apijan, ukazuju da zakupnina nije uopće bila velika. Uz sve to, Republika nije uopće imala razvijeni birokratsko-administrativni državni aparat, pa je i to bila olakšavajuća okolnost za zakupce koji su onda mogli da uspješnije umanjuju svoje obaveze (nastale na osnovi korištenja javnog zemljišta) prema državi. *Ager publicus* se mogao i zakonskim putem pretvoriti u privatno vlasništvo po formuli – *Agrum publicum in privatum commatare.*

Uprava i odnos Države prema *ager publicusu* u republikanskoj epohi je bio labav, nesiguran i neujednačen. Nije postojala neka središnja institucija ili državna (administrativna ili službenička) uprava koja bi se bavila i bila odgovorna samo za *ager publicus.* Nadležnosti za *ager publicus* su bile više – manje podijeljene između cenzora, konzula, kvestora i plebejskih tribuna (čiji se poglavito interes za *ager publicus* ogledao po pitanje njegove podjele građanima ili redistribucije među korisnicima). Rimljani republikanske epohe su u velikoj mjeri bili surevnjivi i podozrivi prema povećavanju državnih institucija, a pogotovu prema formiranju birokratskog i administrativnog državnog aparata. Oni su jednostavno smatrali da je povećavanje birokratskog i administrativnog aparata u državnoj upravi štetno po koncepciju države shvatane kao zajednica građana. Radi toga je za vrijeme Republike profesionalni državni birokratski aparat i po brojnosti i po ovlaštenjima i po efektivnoj moći držan na najmanje mogućem

podnošljivom nivou. U pravilu su ti profesionalci nerijetko dolazili iz reda oslobođenika ili skromnijih slojeva stanovništva (sa slabijim ugledom i familijarnim, klijentskim, poslovnim i drugim konekcijama), a sve u cilju kako oni oko sebe ne bi izgradili mreže moći i utjecaja. I ti malobrojni profesionalci su bili pod direktnom kontrolom izabranih dužnosnika.[236] Već sa ranim principatom, ova republikanska logika će se početi ubrzano mijenjati i carski (principatski i pogotovu dominatski) birokratski aparat kako bude rastao, tako će sve više po realnoj moći zasjenjivati drevne državne i političke institucije kojima su ostajali samo kastrirani ugled i simbolička fasada moći i ovlaštenja. I poradi ove povijesti činjenice, nesumnjivo se mora zaključiti da su u svojoj osnovi republikanski politički teoretičari bili u pravu kada su se plašili štetnog bujanja mastodonta zvanoga birokratija, koja je ako se ne drži po efikasnom kontrolom, vrlo brzo metastazira i pretvara iz običnog tehničkog državnog i javnog servisa (u službi državnihi drugih javnih institucija) u kancerogeno sjedište realne moći. Međutim, republikanski establishment je u ovom segmentu državnog uređenja ipak išao u jednu drugu krajnost, jer je bilo i podruja u kojima je bilo prijeko potrebno pa i egzistencijalno neophodno postojanje nekakvog administrativnog servisa. Pošto su sve krajnosti opasne, tako je i ova antiadministracijska mogla donijeti znatne štete po interese i potrebe Republike. U prvom redu, to se odnosilo na upravljanje javnom imovinom i prihodima, posebice skupljanjem poreza koje se na licitacijama prepuštalo na zakup korporacijama i njihovim zloupotrebama i utjerivanjima umjesto da je Republika izgradila i

[236] Radi svih tih razloga se u vrelima nailazi na skoro zanemarljiv broj imena profesionalnih državnih službenika iz republikanske epohe, što je toliko različito u odnosu na kasnije carsko (principatsko i dominatsko) razdoblje kada se nailazi na veliki broj imena državnih službenika koji sada dolaze i iz reda uglednijih familija rimskoga svijeta.

imala svoj administrativni servis koji bi bio odgovoran za prikupljanje javnih prihoda.[237] I zbog upravo nepostojanja središnjeg državnog poreznog administrativnog servisa, u provincijama su se dešavali mnogi problemi (izazivani zloupotrebama korporacija publikana kada su oni za sebe prikupljali javne prihode) koji su mogli rezultirati ne samo jačanjem antirimskih uvjerenja, nego i neredima, nemirima, pa i otvorenim bunama. Slično kao sa porezima, je bilo i sa *ager publicusom*, jer su nedostatci središnje uprave nadležne i odgovorne za njega i snažnije, funkcionalnije i provođene legislative i regulacije, doveli do čitavoga niza problema koji su se ponajviše ticali zloupotreba po pitanju dozvoljenog limita korištenog zemljišta.

Na osnovi svega izloženog, može se primijetiti da je Republika imala prilično liberalan odnos prema svome javnom zemljištu, sa vrlo malo ograničenja (u odnosu na današnji odnos prema javnom zemljištu u nizu razvijenih i stabilnih država). Međutim, upravo će ovakav ležerniji odnos, uvezan sa slabom zakonskom i institucionalnom kontrolom, nedostatkom realizacije zakonskih odredbi i izostanka sankcioniranja prekršitelja biti jedan od elementa koji će pospješiti „isklijavanje sjemena zla agrarne krize".

Ali i u ovom liberaliziranom ophođenju države prema *ager publicusu* ipak je postojala jedna bitna striktnost. *Ager publicus* je uvijek bio strogo odvojen i diferenciran od:

1. *Ager privatus*, privatnog zemljišta rimskih građana, latinskih građana, saveznika, peregrina (onih koji su bili ugovorno vezani sa Republikom i bili potčinjeni njenoj hegemoniji), i

[237] Oni koji bi na licitacijama/dražbama ponudili Republici najveći iznos, bi zakupili pravo ubiranja državnih poreza i onda bi ga utjerivali u svoju korist. Naravno, pri tome je njihov osnovni interes bilo ostvarivanje što je moguće većega profita.

koje je u ovoj epohi bilo smatrano neprikosnovenim i bilo prilično zaštićeno od posezanja države i javnih institucija.[238]

2. *Ager sacer*, zemljišta koje se koristilo u vjerske, kultne, religijske svrhe koje je teorijski smatrano vlasništvom određene metafizičke sile.
3. Zemljišta u vlasništvu kolonija, municipija, latinskih i drugih italskih saveznika, peregrinskih *civitates*, gradova i drugih naselja.

Dok je osnivanje kolonija rimskih građana (*Colonia civium Romanorum)* svoje razloge imalo u rješavanju pitanja bezemljaša i u osiguravanju lojalnosti zauzetih zemalja i potčinjenih naroda, jer su kolonije imale i funkciju uporišta rimske vlasti, i dok je podjela zemljišta gasila žeđ za zemljom rimskih građana, a prodaja zemlje donosila finansijska sredstva državi, dotle su nejasni razlozi zašto su Rimljani održavali *ager publicus*, posebno kada je on zahvatao velika prostranstva Italije. Apijan odgovor vidi u želji Republike da „poveća broj stanovnika Italije, jer je ono najizdržljivije u naporima, i kako bi imali domaćih saveznika“,[239] dok Plutarh razloge postojanja institucije *ager publicusa* nalazi u činjenici da se time željela osigurati egzistencija građanima bez imovine uz plaćanje neznatne zakupnine.[240]

Pitanja prava korištenja *ager publicusa*, u smislu ko su korisnici – zakupci, visine zakupnine, veličine zemljišta koje jedan korisnik – zakupac (sa svojom familijom) može da koristi, period zakupa i

[238] Ova neprikosnovenost i zaštićenost su u Kasnoj Republici radikalno olabavile i u građanskim ratovima razvila se vrlo uobičajena praksa konfisciranja i privatnog zemljišta, nekretnina i druge imovine rimskih građana.

[239] *App. de bell. civ.* I, 7

[240] *Plut. Tib. Gra.* 8

korištenja, eventualne redistribucije i preraspodjele, bila su vrlo prisutna i u Ranoj Republici, gdje su predstavljala i jedan od segmenata sukoba staleža (patricija i plebejaca). Potrebno je istaći da korištenje javnog zemljišta od strane nekoga pojedinca (bez obzira na to bio on sa rimskim građanstvom, latinskim pravom, savezničkim ili nekim drugim peregrinskim statusom) nije uopće podrazumijevalo nikakvu promjenu u posjedovnom odnosu. Riječ je bila o običnom zakupu koji sklapaju dvije ugovorne strane: Država/Republika i pojedinac/korisnik/zakupac sa uzajamnim pravima i obavezama.

Kako bi se regulirao *ager publicus* (ponajviše u smislu prava na njegovo korištenje), za vrijeme Rane i Srednje Republike doneseno je agrarno zakonodavstvo, koje je nizom odredbi pokušavavalo da potpuno uredi agrarne odnose u državi, kako bi se sačuvala njena ekonomska osnovica i unutrašnja struktura, kohezija i snaga rimskog društva. U načelu, išlo se za zaštitom srednjeg i sitnog posjeda, i pokušavalo se spriječiti zloupotrebe. Još od ranih perioda Republike, u stvarnosti su se dešavali slučajevi korištenja *agera publicusa* koji su bili suprotnost u odnosu i na teorijske postavke i na ono štose željelopostićipostojanjem institucije *ager publicusa*. Između želja i prakse počele su se javljati i pukotine, jer se *ager publicus* pokazao i kao savršena ekonomsko-imovinska formacija za zloupotrebe i uzurpacije, posebno od strane bogatijih i imućnijih pojedinaca. Oni su zahvaljujući svojim materijalnim mogućnostima (nudeći npr. veću zakupninu državi negoobični zemljoradnici) i pozicijama moći koristili prostranija područja *ager publicusa*. Državi su u vremenima stalnih i teških ratova bila hitno potrebna znatna finansijska sredstva, i zato su počeli vremenom preferirati ustupanje na uživanje javnih zemljišta bogatijim pojedincima, i u rukama bogatijih i moćnijih se tako postupno našao veći dio javnog zemljišta. Pitanje javnog zemljišta, koje je zahvatilo velika prostranstva Italije, i njegovog

korištenja je za vrijeme Republike, posebice kada ona postane hegemon Lacija, pa onda Italije i na kraju Euromediterana bilo jedan od najvažnijih problema unutrašnje rimske i italske politike.

I kako je već rečeno, kako bi se sprečavalo ovakvo izvrgavanje istinske namjene postojanja institucije *ager publicus*, ali i kako bi se reguliralo i pitanje prava korištenja javnih zemljišta te smirivale socijalne napetosti, Republika je donosila i određeno agrarno zakonodavstvo[241] koje se ticalo javnog zemljišta.[242] Zbog svih navedenih razloga upravo je pitanje prava korištenja javnih zemljišta predstavljalo središnje pitanje u unutrašnjoj politici Rimske Republike. Iz toga pitanja su izbijali zahtjevi da se podijeli *ager publicus* plebejcima i bezemljašima ili da se izvrši njegova preraspodjela i maksimizira veličina javnog zemljišta koje je pojedinac smio koristiti. Kao najvažniji zakon, u ovome kontekstu tradicija, a preko nje i literarna vrela i kasnija historiografija uzimaju onaj koji je donesen na inicijativu plebejskih tribuna Licinija i Sekstija.

Na kraju je potrebno istaći da se *ager publicus* smatrao državnim posjedom i da se uvijek nalazio samo na području državnog teritorija Republike ili u provincijama (koje su smatrane posjedom rimskog

---

241 Koje se ponajviše baziralo na prijedlozima podjele ili preraspodjele *ager publicusa* plebejcima i bezemljašima i maksimiziranja veličina javnog zemljišta koje je pojedinac smio koristiti.

242 Rimskom kralju Numi Pompiliju tradicija pripisuje da je bio prvi koji je građanima bezemljašima podijelio zemljišta koje je njegov prethodnik osvojio. *Plut. Num.* 16. Prve vijesti o agrarnom zakonu, a koji su bar izgubili prizvuk legendarnog, datiraju se u 486. god. p. n. e. Te godine je smaknut ranorepublikanski pretor Spurije Kasije Vecelin koji je predložio preraspodjelu javnog zemljišta. *Liv.* II, 41. Već 456. god. p. n. e. plebiscitom je odlučeno da se izvrši preraspodjela javnog zemljišta na brežuljku Aventin, uz isplatu naknade patricijima od kojih je uzeta zemlja. O agrarnoj problematici u ranorepublikanskom razdoblju v. *Liv.* II, 43; 45; 47.

naroda). Radi toga svi zakonodavni paketi i odluke (od Licinija i Sekstija pa do *Lex Sempronia Agraria* iz 133. god. p. n. e. i *Lex agraria* iz 111. god. p. n. e.) koje su se ticale *ager publicusa* odnosili bi se samo na ta zemljišta u državnom vlasništvu i na teritoriju Republike, a nisu se odnosili na javna zemljišta u vlasništvu lokalnih zajednica (komunalni posjedi), italskih savezničkih državica i provincijalnih *civitates*.

Zakoni Licinija i Sekstija[243] i agrarno zakonodavstvo do perioda krize sa kraja Srednje Republike

Još za antičku historiografiju ključni međaš u razvitku Republike bilo je donošenje zakona Licinija i Sekstija.[244] U okviru sadržajne zakonodavne djelatnosti (*Leges Liciniae Sextiae*) plebejskih tribuna Gaja Licinija Kalva Stola i Lucija Sekstija Laterana iz 368/7. god. p. n. e. nalazio se i *Lex de modo agrorum* koji je regulirao korištenje javnoga zemljišta (*ager publicus*)[245]. Donošenjem zakonskog paketa

[243] O zakonima Licinija i Sekstija v. *Cat. Mai. fr. Origines*, 167 (kod Aula Gelija, VI, 3, 37; 39–40); *Varr. de agri cultura*, I, 2, 9; *Liv.* VI, 34 – 42; XXXIV, 4; *Vell.* II, VI; *Val. Max.* VIII, 6, 3; *Plin. NH*, XVIII, 17 – 18; *Coll.* I, 3, 9–11; *Plut. Cam.* 39; *Tib. Gra.* 8; Smith W., 1859: 693–694; Isto, 1875: 693–694; Fritz, 1950; Sordi, 1960: 73–79; Cornell, 1995: 337–344; Isto, 2008: 334–347; Mesihović, 2015: 255–257.

[244] Gaj Licinije Kalv Stolo (*Caius Licinius Calvus Stolo*); o njemu v. Smith W., 1867: I, 586; PWRE, 1926, XIII. 1, *col.* 232–234; Drummond, 1999: 859–860. Lucije Sekstije Lateran (*Lucius Sextius Lateranus*); o njemu v. Smith W., 1849: II, 724; Drummond, 1999: 859–860.

[245] Konačna forma zakonodavnog paketa Licinija i Sekstija je uključivala: 1. *Lex de aere alieno* (o reguliranju dužništva, kojim se olakšavao položaj dužnicima); 2. *Lex de modo agrorum*; 3. *Lex de consule altero ex plebe* (*et de praetore ex patribus creando*?), o reaktiviranju najviše izvršne i vojne institucije pod nazivom konzuli i koju bi mogli obnašati i plebejci i moguće o uvođenju nove institucije pod nazivom pretorat koja bi imala sudske nadležnosti; 4. *Lex de Decemviri Sacris Faciundis*

Licinija i Sekstija završava se jedno dugo razdoblje sukoba staleža patricija i plebejaca koje je dominiralo unutarnjom politikom Rane Republike. Sa usvajanjem posljednjeg zakona koji su predložili plebejski tribuni Licinije i Sekstije završava se ranorepublikanska faza razvitka rimske države i društva i ulazi se u novo razvojno razdoblje povijesti rimskog svijeta, u historiografiji nazvano Srednja Republika,[246] u kome se seljačka republika iz Lacija preobrazila u prvorazrednu vojnu, političku i ekonomsku velesilu u tadašnjem svijetu, postupno likvidiravši sve svoje konkurente, takmace i suparnike u mediteranskom bazenu.

Nažalost, originalna verzija agrarnog zakona Licinija i Sekstija nije sačuvana, nego se ovaj zakon poznaje samo preko njegovog spominjanja u znatno kasnije nastalim izvorima. Ta činjenica je onda u historiografiji dovodila u pitanje visinu maksimuma dozvoljenog korištenja javnog zemljišta, jer se u modernoj historiografiji ocjenjivala prevelikom za Ranu Republiku. Agrarni zakon Licinija i Sekstija, po onome kako su to prenijeli kasniji izvori, predviđao je maksimum od 500 jugera zemlje koju je pojedinac (tj. *pater familias* i njegova familija) mogao koristiti na javnom zemljištu. Iz izloženih izvadaka iz literarnih vrela, jasno je da Katon Stariji (odnosno Tulije

---

(o uvođenju kolegija Deseterice koji se brinu o svetim Sibilskim knjigama), kojim se započinje proces ukidanja monopola patricija na obnašanje svećeničkih funkcija. Zanimljivo je da je čitava priča o usvajanju ovih zakona trajala od 375. god. p. n. e. pa u svim narednim godinama u kojima su sukcesivno plebejski tribuni bili Licinije i Sekstije.

Ipak, izgleda da je pravilo da najmanje jedan od dvojice konzula mora biti plebejac u kontinuitetu primjenjivano tek od *Lex Genucia* iz 342. god. p. n. e.

[246] Srednja Republika obilježava onu razvojnu fazu razvitka rimskog klasičnog svijeta u kome će se mala seljačka republika sa tromeđe Staroga Lacija, Etrurije i sabinske zemlje, preobraziti u prvorazrednu vojnu, političku i ekonomsku velesilu na Mediteranu (tadašnje civilizacijsko žarište), postupno likvidiravši sve svoje konkurente, takmace i suparnike u ovom pojasu.

Tiro ili Ciceron, odnosno Aul Gelije), Varon, Livije, Velej Paterkul, Plinije Stariji, možda Kolumela (ako je brojka od 50 jugera u njegovom djelu greška[247]), Plutarh u životopisu Furija Kamila limit od 500 jugera vežu za zakonodavstvo Licinija i Sekstija, dok Plutarh u životopisu Tiberija Grakha i Apijan spominju limite, ali u neodređenoj formi da su nekada bili usvojeni, bez preciziranja kada i zahvaljujući kome. Indikativno je da literarna vrela na latinskom jeziku povezuju limit od 500 jugera za zakon Licinija i Sekstija, dok su ona na grčkom jeziku po tome pitanju neodređena. To bi ukazivalo na zajednički izvor za do danas poznate podatke (na latinskom jeziku) o limitu iz zakona Licinija i Sekstija. Gotovo sigurno je i Plutarh svoje 39. poglavlje životopisa Furija Kamila kreirao na osnovi literarnih podataka koji su originalno bili na latinskom jeziku, jer su oni mogli nastati samo u djelima rimskih analista. Za razliku od navedenog poglavlja, Plutarhovo osmo poglavlje u životopisu Tiberija Grakha je moglo biti kreirano na osnovi literarnih podataka koji su izvorno bili na grčkom jeziku. Postoji još jedna vrlo bitna razlika između navedene dvije grupe vrela. Ako bi se informacije o agrarnom zakonu Licinija – Sekstija i limitu unutar njega dobijale samo iz fragmenta Katona Starijeg (kod Tulija Tira ili Cicerona, odnosno Aula Gelija) i djela Varona, Livija, Veleja Paterkula, Plinija Starijeg, Kolumele i Plutarhovog životopisa Furija Kamila, stekao bi se utisak da se ovaj agrarni zakon odnosio na sva zemljišta (i javna i privatna) i da je limit propisan i na privatna zemljišta. Druga skupina vrela, Plutarh u životopisu Tiberija Grakha i Apijan su određenija i tačnija, kada agrarni zakon Licinija i Sekstija i limite u njemu vežu samo na javna zemljišta (*ager publicus*). Inače, stiče se utisak da su podaci iz druge

[247] Možda je Kolumela pogriješio, ili prepisivači njegovog rukopisa, pa je umjesto 500 napisano 50 jugera. A možda je Kolumela, ustvari, i dao pravu cifru limita iz zakona Licinija i Sekstija.

skupine vrela (na grčkom jeziku), kada se govori o zakonu Licinija i Sekstija i općenito agrarnoj krizi sa kraja Srednje Republike, bolji po kvaliteti i preciznosti. To je vrlo moguće posljedica toga koje su izvore te dvije skupine vrela koristile.

Agrarni zakon iz zakonodavnog paketa koji su bili predložili Licinije i Sekstije nije proizveo toliko veliki otpor od strane Senata i patricija, kao što je to bio slučaj sa nekim drugim elementima toga predloženog zakonodavstva.[248] Ovo bi se moglo objasniti činjenicom da fond *ager publicusa* u to vrijeme nije bio ni veliki, da ekonomske razlike nisu bile velike zbog značajne socijalne niveliranosti većine stanovnika, ali i da korištenje *ager publicusa* u nekom prevelikom obimu od pojedinih zakupaca nije bilo toliko izraženo. To bi onda stvarno dovodilo u pitanje koliki je bio predviđeni maksimum korištenja *ager publicusa* od strane pojedinog zakupnika (tj. njegove familije) u zakonu Licinija i Sekstija. Nije nemoguće pretpostaviti da je stvarni predloženi maksimum kod Licinija i Sekstija bio znatno niži, a da su visine maksimuma koje se navode u literarnim vrelima nastale (povećavanjem) u kasnijim vremenima usljed okolnosti i potreba u tim vremenskim kontekstima. Uostalom, i Apijan kada spominje

[248] Najžešći otpor i glavni problem bio je, ustvari, predloženi zakon kojim bi prestalo dalje funkcioniranje institucije „vojnih tribuna sa konzularnom moći“ (*tribuni militum consulari potestate*), koja je u posljednjem periodu Rane Republike sa vremena na vrijeme mijenjala na čelu najviše državne izvršne i vojne vlasti ranorepublikanske pretore (posljednji put u kontinuitetu od 391. god. p. n. e.). Reetablirana je bila stara najviša izvršna i vojna vlasti, ali pod novim imenom: konzuli. I po tome prijedlogu, uspostavljena institucija konzula bila bi tako ustrojena da su je mogli obnašati i pojedinci iz staleža plebejaca, za razliku od ranorepublikanskih pretora, a koje su se mogli birati samo patriciji. Agrarni zakon je mogao biti ranije zakonski punovažan, ali Licinije i Sekstije su insistirali da svi predloženi zakoni budu upućeni u zakonodavnu proceduru i zajedno doneseni na pravovaljan način.
O „konzularnim tribunima“, kako se uobičajeno nazivaju u historiografiji, v. Mesihović, 2015: 244–246.

limite u visini 500 jugera javnog zemljišta, 100 grla krupne i 500 grla sitne stoke ne veže ih za zakone Licinija i Sekstija. I moguće je pretpostaviti da je stvarni sadržaj agrarnog zakona Licinija i Sekstija regulirao odnose na *ager publicusu* sa predviđenim maksimumima, ali da su limiti koji se pojavljuju u literanim vrelima rezultat nekoga kasnijeg dorađivanja i nadopunjavanja toga zakona.

Iz izloženih podataka iz literarnih vrela može se vidjeti da su posjedi rimskih građana u ranim periodima kraljevstva (Rane i Srednje Republike) bili dosta mali. U Romulovo doba posjed je iznosio samo dva jugera, a sedam je jugera bila tradicionalna i uobičajena veličina posjeda koji su plebejci dobivali nakon protjerivanja kraljeva. Čak i u vrijeme Manija Kurija Dentata, u prvoj polovici III st. p. n. e. (nekih 80–90 godina nakon zakona Licinija i Sekstija), posjed od sedam jugera je izgleda standardna i česta forma. Ideja i oblik imanja od „sedam jugera" postao je tako poslovičan da je ova fraza postala sinonim za neki zemljišni posjed, farmu, gazdinstvo, prostor. U ovom kontekstu vrijedi navesti i savjet Katona Starijeg (*de agri cultura*, I, 7) po kojem je idealno imanje ono veličine 100 jugera, i koje sačinjava sve tipove zemljišta i na kojem se uzgajaju različite kulture (*Praedium quod primum siet, si me rogabis, sic dicam: de omnibus agris optimoque loco iugera agri centum*). Znači limit od 500 jugera (navodno iz prve polovice IV st. p. n. e.) bio bi 5 puta veći od idealne veličine imanja koje preporučuje Katon Stariji (u prvim decenijama II st. p. n. e.), iako je potrebno reći da je u svome djelu o poljoprivredi Katon Stariji bio zastupnik teze o srednjem posjedniku (a to bi upravo bio onaj koji je imao na raspolaganju 100 jugera zemljišta) kao onome najboljem. Kada Katon Stariji govori o idealnom imanju od 100 jugera, Republika je raspolagala sa znatno više zemljišta u svome vlasništvu nego u vrijeme kada se donosio agrarni zakon Licinija i Sekstija. Republika je svoj *ager publicus* u Italiji od zakona Licinija i

Sekstija, pa do Katona Starijeg stalno i stalno uvećavala zahvaljujući pobjedama u Latinskom ratu, ratovima sa Samnitima, Lukancima, Etrurcima, Galima, Apulcima, ratu sa Pirom i II punskom ratu. I ta činjenica relativizira limit od 500 jugera u zakonu Licinija i Sekstija, jer je teško zamisliti da Republika, u vrijeme kada na raspolaganju ima prilično manje zemljišta, predviđa limit koji je 5 puta veći od površine idealnog imanja koju zagovara Katon Stariji, u vrijeme kada Republika na raspolaganju ima mnogo više zemljišta.

Ali čak i ako u agrarnom zakonu Licinija i Sekstija limit nije iznosio 500 jugera, 100 grla krupne i 500 grla sitne stoke, ostaje činjenica (bez obzira na to koliko je iznosio stvarni maksimum) da je agrarni zakon Licinija i Sekstija bio jedan vrlo bitan zakonodavni međaš u reguliranju agrarnih, i zakupničkih i posjedonovnih odnosa u rimskom svijetu. Njegovo značenje je moralo biti veliko, čim je rimska tradicija (a preko nje i literarna vrela) i kasnije zakonske dorade i nadopune statusa i korištenja *agera publicusa* vezivala za Licinija i Sekstija. Osloniti se u potpunosti na rimsku tradiciju o agrarnim odnosima u ranorepublikansko doba, a koja se spominje u literarnim vrelima dosta je nesigurno, i tu tradiciju moramo prihvatati sa visokom dozom rezervi. Konkretno, Livije je vjerovatno bio pod utjecajem kasnorepublikanskih stranačkih borbi i prenosio je iskustva političkih i ekonomskih odnosa svoga vremena u ranorepublikansko doba. Ali tradiciju ne bi trebalo ni a priori odbaciti, i ono što iz nje možemo izvući kao historijsku činjenicu jeste da su i u ranorepublikanskom razdoblju rimske historije bili doneseni zakoni o regulaciji javnih zemljišta i o maksimiranju dozvoljene veličine korištenog posjeda. Zakoni su određivali, pored limita zakupljenog zemljišta, i maksmimum broja stoke koju je pojedinac smio držati na javnim zemljištima. Da bi se umanjila nezaposlenost, zakoni su regulisali da korisnik javnog zemljišta mora zaposliti i izvjestan broj slobodnih

ljudi. Zakoni su bili potvrđivani zakletvom i sadržavali su i kazne u slučaju neprimjenjivanja. [249] Ali zakonima je nedostajala jedna ključna stavka, a to je precizna i uvijek primjenjiva administrativna i praktična regulativa njegove realizacije i ustanova koja bi bila zadužena za taj posao. Taj nedostatak stalne institucije ili bilo kakvog drugog aparata koji bi bio zadužen za *ager publicus* i realizaciju zakona koji se odnose na njega, kao posljedicu je imalo to da se u vremenima krize, onaj koji nije baš previše odan zakonima niti moralu nije morao baš previše obazirati ni na zakone ni na zakletvu.

Postavljanje limita učinjeno je kako bi se spriječilo gomilanje čestica javnoga zemljišta u rukama nekolicine bogatih i moćnih. Time se nastojalo osigurati i da postoji dovoljno zemljišta koje bi se ustupalo na korištenje osobama iz skromnijih slojeva stanovništva, čime se štitila i stabilnost republikanskog poretka. Republikansko agrarno zakonodavstvo je tako nizom zakonskih odredbi pokušavavalo da potpuno uredi agrarne odnose u državi, kako bi se sačuvala njena ekonomska osnovica i unutrašnja struktura, kohezija i snaga rimskog društva. U načelu išlo se za zaštitom srednjeg i sitnog posjeda, i pokušavale se spriječiti zloupotrebe. Što je veći broj ljudi imao priliku, makar i u statusu državnog zakupca, da koristi zemlju, to je bio veći broj ljudi koji su mogli biti regrutirani i koji su mogli da doprinesu kvalitetnom političkom procesu (np. u kontionama i na izbornim i zakonodavnim komicijskim i skupštinskim zasjedanjima). U tom slučaju smanjivao se broj bezemljaša, koji bi se pauperizirali i proleterizirali i tako postajali potencijalna opasnost po sustav. Da bi se i umanjila nezaposlenost, agrarno zakonodavstvo je reguliralo i da korisnik javnog zemljišta mora zaposliti i izvjestan broj slobodnih ljudi koji će obavljati funkciju nadzornika. Ograničenja korištenja

[249] *App. de bell. civ.* I, 8

javnog zemljišta kao pašnjaka za stoku motivirana su činjenicom da se usljed intenzivne ispaše smanjuju i resursi i područja koja bi bila dostupna seljacima – zemljoradnicima. Republika bi na taj način davala određenu prednost zemljoradnicima i uzgoju esencijalnih žitarica. Zakoni su bili potvrđivani zakletvom i sadržavali su i kazne u slučaju neprimjenjivanja. Ali zakonima je nedostajala jedna ključna stavka, a to je regulativa njegove realizacije. Jedina mogućnost rješavanja socijalnih pitanja u Ranoj i Srednjoj Republici, a koji bi se realizirali preko agrarnih odnosa, bila je preraspodjela zakupničkih parcela iz fonda javnog zemljišta siromašnijim slojevima stanovništva.

Da bi se pravilno shvatili rimski agrarni zakoni, potrebno je podvući jednu osobitost rimskog agrarnog zakonodavstva. Rimski agrarni zakoni do vremena Kasne Republike načelno nisu zadirali u privatno vlasništvo pojedinca – rimskog građanina, i oni su se uglavnom odnosili na javno zemljište. Samim tim i uzimanje, na osnovi agrarnih zakona, zemljišnih čestica koje su spadale u privatno vlasništvo bogatijih građana (tj. i njihovih familija) i njihovu distribuciju bezemljašima-građanima i siromašnim građanima, nije se u ranorepublikansko i srednjorepublikansko doba primjenjivalo. Privatno vlasništvo bilo je neprikosnoveno i ništa ga nije smjelo ugroziti. U tom ranorepublikanskom i srednjorepublikanskom razdoblju nije bio donesen nijedan zakon koji je ugrožavao *ager privates* rimskog građanina (bar nam nije poznat), odnosno maksimizirao njegovu veličinu ili vršio preraspodjelu privatnog zemljišta bezemljašima, za razliku od prakse koja je vladala u helenskim državama. I sempronijevsko agrarno zakonodavstvo se odnosilo jedino na javno zemljište. Inače u republikanskom Rimu je načelo private imovine bilo razvijeno do perfekcije i ugrožavanje privatnog posjeda pojedinca smatrano je i religijskim prekršajem i za takvo djelo bila je predviđena, uz oštre svjetovne kazne, i religiozna

sankcija. Ali sa Kasnom Republikom, građanskim ratovima, proskripcijama, konfiskacijama i dodjelama zemljišnih parcela veteranima, taj višestoljetni obrazac o neprikosnovenosti privatnog vlasništva bio je prilično grubo narušen i od tada privatni posjed nije više bio a priori zaštićen od pretenzija državne vlasti, političkih moćnika, uzurpatora vlasti, princepsa i dominusa.

Osnivanje kolonija od II. punskog rata do grakhovske revolucije

U kasnijim razdobljima imamo svjedočanstvo da je narodni plebejski tribun Gaj Flaminije 232. god. p. n. e. sproveo *Lex Flaminia de agro Gallico et Piceno viritim dividendo*, kojim su rimskim kolonistima, iz reda plebsa, razdijeljena konfiskovana i pretvorena u *ager publicus* zemljišta sa tzv. Picentinske teritorije sa koje su nakon pobjedonosnog rata bili izbačeni galski Senoni, što je kao posljedicu imalo višedecenijske teške ratove sa Cispadanskim i Transpadanskim Galima.[250] I veteranima armija kojima je zapovijedao Publije Kornelije Scipion Afrikanac Stariji, dodjeljivane su zemljišne čestice *ager publicusa*. Publije Kornelije Scipion Afrikanac je već 206. god. p. n. e. u južnoj Španiji izvršio kolonizaciju svojih ranjenih i bolesnih vojnika, vjerojatno ponajviše iz reda italskih saveznika, osnovavši grad Italiku (na mjestu ranijeg naselja domorodačkog naroda Turdetana), rodno mjesto kasnijih velikih rimskih princepsa Trajana i Hadrijana (kada je Rimska država bila na svome vrhuncu).[251] Osnivanje Italike je imao i strateško značenje, jer su ovaj grad i zajednica bili dovoljno blizu rijeke *Gvadalakivir* kako bi se

---

[250] *Polyb.* II, 21 – 31.

[251] *App. Hisp.* 38.

kontroliralo kompletno ovo područje. U južnoj Hispaniji je Marko Klaudije Marcel (najvjerojatnije za vrijeme svoje propreture u Hispaniji prije i u toku 168. god. p. n. e.) osnovao, vjerojatno latinsku, koloniju Kordubu/Kordovu.[252]

Već krajem 201. god. p. n. e. Senat je donio odluku o podijeli zemljišnih čestica iz fonda *ager publicus* u Samniju i Apuliji navedenim veteranima, i za provođenje takve odluke je imenovan odbor Desetorice/decemvira.[253] Pošto su ovo vrijeme su samo *assidui* služili u vojsci, može se pretpostaviti da su ove zemljišne čestice dobijali i sinovi već postojećih *assidua* koji bi tako formirali nove familije ili oni *assidui* koji su u ovome teškom i dugotrajnom ratu izgubili svu svoju imovinu. Ova odluka je, sigurno na osnovi izvještaja decemvira, iduće godine i dodatno precizirana, pa je odlučeno da bi svaki vojnik iz armija Scipiona Afrikanca Starijeg trebao dobiti po 2 jugera zemlje za svaku godinu svoje službe u Španiji ili Africi.[254] Propretor Gaj Sergije je 199. god. p. n. e. organizirao distribuciju zemlje vojnicima koji su služili mnogo godina u Hispaniji, Siciliji i Sardiniji.[255] Sudeći po podacima iz izvorne građe, veterani II punskog rata su bili nagrađivani zemljišnim česticama i u Italiji, i na Siciliji, te u novozaposjednutim područjima u Iberiji.[256]

---

[252] *Strab*. III, 2, 1. O pitanju osnivanja kolonije u Kordovi v. Jiménez – Carrillo, 2011.

[253] *Liv*. XXXI, 4. Po Liviju, ovo je bilo prvi put da se na ovaj način pomažu veterani. Kasnije je to postalo uobičajena praksa.

[254] *Liv*. XXXI, 49.

[255] *Liv*. XXXII, 1.

[256] Hart, 1926: 204–205; Roselaar, 2008: 307, fus. 1103: „We do not know how many people profited from this distribution scheme; it is usually put at 40,000, e.g. Lomas (1993, 87); Scheidel (2004, 10); Williamson (2005, 163); Sisani (2007, 137 n. 49). However, this is based on the total number of soldiers in Scipio‟s army, not all of whom were Roman citizens, and so would not all have received land. The veterans

Odmah po kraju II punskog rata, kako bi se narod opustio i unekoliko nagradio održane su 201. god. p. n. e. veličanstvene i sjajne Rimske Igre[257], na kojima su kurulni edili Lucije Valerije Flak[258] i Lucije

received two iugera per year of service, which would mean that in theory they could receive as much as 36 iugera, if they had served during the entire war. Some of them may indeed have served this long, since part of Scipio‟s army consisted of the legiones Cannenses, which had been levied in 218–16. But this group made up only a small proportion of the army, so it is probable that the average allotment measured about ten iugera. Still, if 20,000 soldiers received ten iugera each, this amounted to 200,000 iugera, or 500 km2, see Frederiksen (1970–1, 348); Nagle (1973, 374); Wild (1995, 302). Scalais (1930–2, 205), Brunt (1971, 292), Schneider (1977, 58), and Bringmann (1986, 56) put the number at 30–40,000 soldiers, who each received ten to twelve iugera, which would mean 750 to 1,200 km2, but this seems too much. Toynbee (1965b, 240 n. 7) claims two million *iugera* (5,000 km2) were divided to Scipio‟s veterans in Apulia. This huge number is extremely unlikely, since it would mean 40,000 50-*iugera* plots.“; Isto, 2008, 50 i fus. 161; 54; 57; 124 i fus. 446; 319 i fus. 1162; Roselaar, 2010: 323.
Po Pareti – Brezzi – Petech (1967: II, 208): „Scipion je proveo nekoliko razdioba žita sirotinji i podijelio je zemlju svojim isluženim vojnicima u Španiji, Siciliji, Sardiniji i Africi. On je proveo zakone i o opsežnom dodjeljivanju zemlje pojedincima u Brutiju, Lukaniji i Apuliji, oduzete saveznicima koji su se pobunili u toku rata s Hanibalom. Druge skupine bezemljaša naselio je u nove latinske kolonije ili ih je upućivao kao pojačanja u starije kolonije na obalama Italije.“ Od Bruta je bila konfiscirana znatna teritorija, poradi njihove kolaboracije sa Hanibalom v. *App. Hann*. 61.

[257] *Ludi Romani* su bile drevne igre (osnovane možda u VI. ili početkom V. st. p. n. e) koje su bile priređivane u čast Jupitera, Najboljeg, Najvećeg. U početkusu održavane po prilici, ne po utvrđenom godišnjem redu. Godišnje su postale vjerojatno 367. god. p. n. e., kada su smještene u oficijelni religijski kalendar kao godišnji događaj sponzoriran od Republike. Ovaj festival je prvotno održavan u periodu 12. – 14. IX., kasnije se proširivši na period od 5. do 19. IX.Posebni banket je u čast Jupitera bio održavan 13. IX. Ove igre su prve uvele i kazališnu dramu u Rim.Od 216.god. p. n. e. priređivane su skoro iste Plebejske Igre (*Ludi Plebeii*), samo u mjesecu novembru i pod nadzorom plebejskih edila. Prvobitno su bile održavane 13. XI na Ide od Jupitera, da bi bile kasnije proširene na period 4. – 17. XI., i održavane su u *Circus Maximus*.Troškove i jednih i drugih igara je snosila Republika, ali su bile dopuštene i privatne donacije bez obzira koliko one bile velike. Vremenom se ustalio običaj da pojedinci koji imaju aspiracije za političku karijeru učestvuju sa svojim privatnim sredstvima u sve luksuznijim i raskošnijim i rastrošnijim perfomansima. Pošto su ovo bile religijske ceremonije, pristup je bio svima slobodan. O igrama u rimskom svijetu v. Mesihović, 2015:1274 – 1283.

Kvinktije Flaminin[259] sa „savjesnom pravednošću“ prodali narodu veliku količinu životu, koju je Publije Kornelije Scipion Afrikanac Stariji poslao iz sjeverne Afrike, i to po subvencioniranim cijenama od 4 asa po mjeri, i to na veliko zadovoljstvo naroda.[260] Odmah nakon završetka II punskog rata popunjavanje su kolonistima i one kolonije koje su pretrpile u ratu značajne ljudske gubitke. Tako su 200. god. p. n. e. u koloniju Venusiju poslani novi kolonisti,[261] a sljedeće godine i u koloniju Narniju.[262] Senat je 199. god. p. n. e. odbio zahtjev Košana da im se pošalju novi kolonisti, ali Kos je 196. god. p. n. e. ponovio isti zahtjev, koji je sada od strane Senata bio odobren i određeno je da se tamo pošalje novih 1000 kolonista.[263]

Inače su se u prvoj deceniji od kraja II punskog rata desila izražajnija naseljavanja veterana i rimskih kolonista na područjima južne Italije, konkretno na zemljištima oduzetim od onih zajednica koje su nakon bitke kod Kane prešle na Hanibalovu stranu.[264] Već 199. god. p. n. e.

---

[258] *Lucius Valerius Flaccus*

[259] *Lucius Quinctius Flamininus*

[260] *Liv*. XXXI, 4.

[261] *Liv*. XXXI, 49.

[262] *Liv*. XXXII, 2.

[263] *Liv*. XXXII, 2; XXXIII, 24.

[264] *App*. *Pun*. 58, prenosi dio govora jednoga od prijatelja Publija Kornelija Scipiona Afrikanca Starijeg, u kojem on se agitira za prihvatanje mira sa Kartaginom: οὐδ’ ἡμεῖς, τὰ ἔναγχος ταῦτα, τοὺς Ἰταλῶν Ἀννίβᾳ προσθεμένους διεφθείραμεν, οὐδὲ Βρεττίους, οἳ μέχρι τέλους αὐτῷ συνηγωνίσαντο, ἀλλὰ γῇ μόνῃ ζημιώσαντες εἰάσαμεν ἔχειν τὰ ὑπόλοιπα, ὡς εὐσεβὲς ὁμοῦ καὶ ἐς εὐτυχίαν ἡμῖν χρήσιμον, μὴ ἀφανίζειν ἀνθρώπων γένη μᾶλλον ἢ νουθετεῖν.
(„Niti smo mi uništili one Italijane koji su se kasnije /nakon bitke kod Kane op. S.M./ pridružili Hanibalu, čak ni Brutima, koji su ostali sa njim do kraja. Mi smo uzeli od njih dio njihovog zemljišta i dozvolili im da zadrže ostatak. Tako je to bilo cijenjeno i

cenzori Publije Kornelije Scipion Afrikanac Stariji i Publije Elije Pet su poslali 300 kolonista, brojem koji je potvrdio Senat, u Brutiju na lokalitet zvan „Hanibalova utvrda."[265] Ovim naseljavanjem se željela ova strateški bitna lokacija i luka dodatno utvrditi kao rimska pozicija, kako se ne bi mogla iskoristiti od nekih potencijalno novih neprijatelja na onaj način na koji ju je koristio Hanibal, po kojem je i dobila ovo, pokazati će se, privremeno ime.

Gaj Atinije, plebejski tribun za 197. god. p. n. e. je podnio oficijelni zakonski prijedlog za osnivanje novih pet rimskih kolonija: Volturnum, Liternum, Puteoli, Salerno i Buksent. Po ovome prijedlogu svaka kolonija bi se trebala sastojati od po 300 domačinstava, pa bi se u sve te kolonije ukupno poslalo sigurno ne manje od 5000 naseljenika. Atinijev prijedlog je bio usvojen i imenovani su na period od tri godine triumviri koji su trebali nadgledati ovu kolonizaciju.[266] Nakon tri godine se i stvarno završio ovaj posao osnivanja novih kolonija. Tako se najobimnija kolonizacija desila 194. god. p. n. e. kada su osnovane kolonije rimskih građana u Puteoli, Volturnum, Liternum, Salerno, Buksento, Siponto, Tempso i Kroton.[267] Ovako obiman poduhvat je vjerojatno imao i strateško značenje sa ciljem konačnog utvrđivanja rimske vlasti na do tada problematičnom jugu Italije. U odnosu na ostale italijanske pokrajine, jug Italije je još od samnitskih ratova pa u ratu Republike sa epirsko – mološkim kraljem Pirom i na kraju za vrijeme Hanibalovog rata pokazivao ne samo najmanje lojalnosti prema hegemoniji Republike,

---

velikodušnost prema njima i korisnost za nas da ne uništimo cijeli narod, nego da ga dovedemo u bolje stanje razmišljanja / da ponovo ne izvrše izdaju op. S.M./")

[265] *Liv.* XXXII, 7

[266] *Liv.* XXXII, 29

[267] *Strab.* V, 4, 4; *Liv.* XXXIV, 45; *Vell.* I, XV; *Hieron. Chron.* 1826.

nego bio i prostorom odmetnuća pojedinih zajednica (iz reda tamošnjih Samnita, Lukanaca, Apula, Bruta, italiotskih Helena, Kampanaca) koje bi prelazile na stranu rimskih protivnika. Za Republiku je zbog toga jug Italije bio strateški najranjiviji i mjesto gdje bi potencijalni neprijatelj koji dolazi iz pravca Balkana, Sicilije ili sjeverne Afrike mogao se iskrcati i stvoriti uporište, odnosno mostobran za dubinsko napredovanje prema Laciju i Rimu. A i jug Italije je u odnosu na sve ostale dijelove Mediterana najviše stradao za vrijeme Hanibalovog rata, pa je bio i opustošen sa značajnim demografskim gubitcima. Sada je i te oblasti trebalo obnoviti i razvijati u svakom pogledu, ali tako da se i spriječe i kasnije bilo kakve problematične situacije i opasnosti na jugu po hegemoniju Republike i stabilnost njenog Italskog saveza. Posebno je bilo bitno učvrstiti lanac lojalnosti samnitskih zajednica i njihovih etničkih izvedenica u Lukaniji i Brutiji, jer su oni uz italiotske Helene činili veći dio stanovništva juga Italije. A to se moglo učiniti upravo i slanjem i naseljavanjem većega broja rimskih građana i onih Italika sa latinskim pravom u ova područja. Da je strateška motivacija bila ta koja je vodila političko vodstvo Republike da pošalje osam kolonija u toku jedne godine, upravo bi govorila činjenica da su sve te kolonije poslane u primorska mjesta na jadranskoj, tirenskoj i jonskoj obali koja predstavljaju čvorove i zaštite (od potencijalnih vanjskih invazora sa mora) ali kontrole italijanskog juga. U tome pogledu nije nimalo iznenađujuće da se ova značajna rimska kolonizacija na jugu, iako inicirana, predložena i usvojena tri godine ranije,završila upravo za drugoga konzulata Publija Kornelija Scipiona Afrikanca Starijeg.[268]

[268] Uostalom i slanje naseljenika u „Hanibalovu utvrdu“ desilo se pod intencijom i vodstvom Afrikanca Starijeg kada je on pet godina ranije bio cenzor. To ukazuje upravo da je koloniziranje određenih lokacija i područja na jugu Italije u prvoj deceniji nakon II punskog rata upravo bila strateška zamisao Afrikanca Starijeg kako bi se ojačale rimske pozicije na ovome trusnom, nesigurnom i opustošenom prostoru.

Moglo bi se i sa visokom dozom pouzdanja pretpostaviti i da je Afrikanac Stariji svesrdno podržavao Gaja Atinija u njegovom prijedlogu za osnivanje novih kolonija. Uostalom, upravo u ovome periodu Afrikanac Stariji je na vrhuncu moći i utjecaja u političkom životu Republike. Ovaj mudri i vizionarsko dalekosežni političar, ali i strateški genije je vrlo dobro i znao i procijenio kakvu važnost ima jug Italije, posebno u kontekstu zabrinjavajućih dešavanja i procesa na Balkanu nakon završetka II makedonskog rata[269]. Upravo u tim godinama Balkan, egejsko područje i općenito Istočni Mediterana su bili izloženi ekspanzionističkoj i osvajačkoj politici (i to u velikom teritorijalnom zahvatu) seleukidskog vladara Antioha III, koji je 195. god. p. n. e. pružio i utočište Hanibalu, starom i uvjerenom neprijatelju Republike.[270] U rimsko - italskom svijetu, Hanibal je nakon tegobnih i užasnih iskustava II punskog rata vođenog na italijanskom teritoriju, bio i ostao simbol i najžešćeg neprijateljstva, ali i „dežurnog strašila“. Njegovo ugošćavanje od strane Antioha III. koji je sa svojim armijama prodirao na jugoistok Europe je bilo više nego zabrinjavajuća stvar za Republiku. Pozicije Republike su na europskom jugoistoku bile izazivane sve više i otvorenim nezadovoljstvom helenskog Etolskog saveza. Tako da je već od 196. god. p. n. e. Republika bila ne samo u zategnutim i napetim diplomatskim odnosima sa Seleukidima i njihovim saveznicima u balkanskoj Heladi i egejskom području, nego i nekoj vrsti „hladnoga rata“.

Za političko vodstvo Republike, sigurnost Italije je opet došla u pitanje. Zato je trebalo utvrditi ranjivi jug (za koji se pretpostavljalo da bi upravo tamo mogla biti usmjerena oštrica neprijateljske invazije)

[269] O II makedonskom ratu v. Mesihović, 2015: 381 – 384.

[270] Antioh III je svečano i sjajno primio Hanibala, koji je pobjegao iz Kartagine, u egejskom gradu Efesu.

sa nizom kolonija.[271] Zato je i odluka da se pošalje osam kolonija u primorska mjesta sa dobrim lukama prije svega vid jedne značajne predostrožnosti, jer je svaka rimska, pa i latinska, kolonija predstavljala ne samo civilno naselje građana, nego i bitnu vojnu utvrdu i poziciju. Da je ovo bila pametna politika, pokazuje i činjenica da je ubrzo i izbio rat sa Antiohom III.[272] I sve te nove kolonije (kao uostalom i one sve ranije, kao i one sve kasnije koje će biti poslane, osnovane i naseljene) su stvorene samo zahvaljujući postojanju fonda *ager publicus*, koji je opet nastajao i konfiskacijama teritorija pojedinih lokalnih zajednica.

Sa osnivanjem navedenih kolonija nije završeno restrukturiranje i koloniziranje juga. Krajem 194. god. p. n. e. usvojen je prijedlog plebejskog tribuna Kvinta Elija Tuberona o osnivanju dvije latinske kolonije: jedne među Brutima, druge u zemlji helenske apoikije Turij.U zemlji Bruta je tako osnovana kolonija Vibo u koju je poslano 3700 pješadinaca i 300 konjanika. Svaki konjanik-kolonista je dobio 30 jugera zemlje, a svaki pješadinac – kolonista 15 jugera zemlje[273]. Latinskoj koloniji u Turiju se pridružilo 3000 pješadinaca i 300 konjanika kao kolonista. Svaki pješadinac je dobio 20 jugera, a svaki konjanik 40 jugera zemlje. Latinska kolonija u turijskoj zemlji je promijenila ime u Kopija, ali se zadržalo i ranije ime.[274] Publije

---

[271] Uz to rimski političari i zapovjednici su pored činjenice da su se na jugu nalazile i one zajednice koje su samo deceniju ranije podržavale, pa čak i otvoreno bile na strani, Hanibala pa bi im lojalnost bila itekako upitna ako bi se Antioh III i Hanibal (ponovo) pojavili na italijanskom jugu, znali i da je Hanibal boraveći duži vremenski period na ovome području odlično ga i upoznao i da bi se dobro snalazio u njemu samo ako bi ponovo došao tamo sa dostatnom i kvalitetnom vojnom silom.

[272] O I sirijskom ratu v. Mesihović, 2015: 385 – 388.

[273] *Liv*. XXXV, 40.

[274] *Strab*. VI, 1, 13; *Liv*. XXXIV, 53; XXXV, 9.

Kornelije Scipion Nasika je 191. god. p. n. e., nakon pobjede nad Bojima, kaznio ovaj galski narod tako što im je konfiscirao skoro polovinu njihove teritorije, kako bi na njoj rimski narod mogao naseliti koloniste.[275] Na ovom konfisciranom prostoru su osnovane kasnije kolonije Parma i Mutina.

Na osnovi zvanične molbe izaslanika kolonija Placentije (Pjačenca) i Kremone sa područja Cisalpinske Galije, Senat je 190. god. p. n. e. odlučio izvršiti repopulaciju ovih kolonija koje su mnogo pretrpile i stradale (poglavito u ljudstvu) u II punskom ratu i kasnijim sukobima sa Galima. Ukupno je tamo poslano 6000 familija kolonista.[276] U Cispadanskoj Galiji je na samome kraju 189. god. p. n. e. osnovana kolonija Bononija (Bolonja). U Bononiju bilo poslano čak 3000 kolonista, i zemljište im je podijeljeno na osnovi statusa koji su imali. Oni u rangu vitezova su dobili po 70 jugera zemlje, a ostali kolonisti po 50 jugera zemlje.[277] Tako je samo na tri mjesta u Cisalpinskoj (uključujući i Cispadansku) Galiji u toku jedne godine bilo kolonizirano ukupno čak 9 000 italijanskih familija, što bi bilo sigurno ne manje od 30 000 ljudi. Ova iznimno visoka brojka, kao i činjenica da su za nadgledanje procesa naseljavanja svih ovih kolonista određeni isti triumviri, govori jasno da je kolonizacija iz 190/189. god. p. n. e., kao i ona nešto kasnija iz 184/183. god. p. n. e.[278], ustvari bila

---

[275] *Liv*. XXXVI, 39.

[276] *Liv*. XXXVII, 46.

[277] *Liv*. XXXVII, 57; *Vell*. I, XV.

[278] Već 190. god. p. n. e. konzul Gaj Lelije je predložio osnivanje dvije nove kolonije na teritoriji koja je pripadala galskim Bojima. Njegov prijedlog je Senat prihvatio. Vjerojatno je riječ o kolonijama Parmi i Mutini koje su konačno naseljene 183. god. p. n. e. Inače nije nevažno navesti da je Gaj Lelije bio bliski prijatelj Afrikanca Starijeg sa kojim je dijelio iste ili slične političke nazore. Vrlo je moguće pretpostaviti je da je i masovna kolonizacija sjevera, kao nešto ranije juga, bila u potpunosti u

realizacija strateške politike učvršćivanja rimskih i italskih pozicija u Cisalpinskoj Galiji, koje su bile značajne oslabljenje prodorom Hanibala, kasnijim kartaginskim inkursima u ovu regiju[279] i pobunama Gala. Radi te strateške zamisli je izgrađena i *Via Aemilia* (završena 187. god. p. n. e.), koja se pružala od Ariminuma pa do Placentije.

Cisalpinska Galija, dolina rijeke Po i kompletna Padska ravnica su za Italiju još od drevnih vremena imali esencijalno strateško značenje. To je bio prostor preko koga se lako i uspješno moglo prodirati u unutrašnjost Italije, a ujedno je riječ i o veoma bogatom i plodnom arealu. Konačnim zaposjedanjem ovoga prostora vanjske granice rimsko – italske hegemonije bi se pomakle na alpsko područje i samo zbog prirodnih uvjeta bile bi znatno lakše i bolje branjene, otvorio bi se za naseljavanje italskih seljaka (uvijek gladnih zemlje) jedan prostrani plodni areal, došlo bi se do puteva koji vode u zapadnu, središnju i jugoistočnu Europu. Nesumnjivo su kolonizacije iz 190/189. i 184/183. god. p. n. e. postigle svoj efekt, jer se u kasnijim razdobljima Cisalpinska Galija ubrzano ne samo pacifizirala, nego bila i na putu sigurne romanizacije, da bi na kraju za Oktavijana bila inkorporirana u Italiju (u kojoj se nalazi i danas kao njen sastavni dio).

---

suglasju sa idejama Afrikanca Starijeg i njegovom političkom filozofijom i idejama. Dok je Gaj Lelije predlagao osnivanje novih kolonija, Afrikanac Stariji se nalazio u pratnji svoga brata Lucija koji je kao tadašnji konzul predvodio rimsko – italsku armiju i njima savezničke snage u ratu protiv Antioha III. Seleukida.

[279] Posebno je za Placentiju i Kremonu bio težak rat (201. – 200. god. p. n. e.) koji je vodio kartaginski vojskovođa Hamilkar (koji se nalazio van kontrole zvanične kartaginske vlasti i ratovao je na svoju ruku i za svoj račun), u velikoj mjeri podržan lokalnim Galima (*Liv*. XXXI, 10; 48). Ali i pored velike pobjede nad Hamilkarom i Galima u bitci kod Kremone (200. god. p. n. e.), kompletna Cisalpinska Galije je bila uzavrela u toku naredne decenije, sa teškim iskušenjima za rimsko – italske trupe koje su se nastojale pacifizirati. Inače se ovaj rat odlikovao sa okrutnostima i zločinima. O tome v. Mesihović, 2015: 403 – 404.

Krajem 186. god. p. n. e. konzul Spurije Postumije je izvijestio da je na svojim putovanjima, koja su za cilj imala ispitivanje stanja na obje obale Italije, našao da su dvije kolonije :Sipont i Buksent bile “napuštene”.[280] Na osnovi toga su od strane *praetor urbanus* imenovani triumviri koji su bili zaduženi za upis novih kolonista za ova mjesta.[281] Kolonije Potentija i Pisaurum osnovane su 184. god. p. n. e., a svaki kolonist je dobio po šest jugera.[282] Sljedeće godine (183. god. p. n. e.) su osnovane rimske kolonije u Mutini[283], Parmi i Saturniji. U Mutini i Parmi je bilo naseljeno po 2000 kolonista/familija. Oni u Parmi su dobili po osam jugera, a u Mutini po pet jugera. U Saturniji je svakom kolonisti dodijeljeno po deset jugera.[284] Kolonizacija iz perioda 184. – 183. god. p. n. e. je bila više orijentirana prema sjeveru, dolini rijeke Po i jadranskoj obali, čime se jasno ukazivalo na smjer ekspanzije Republike u Cisalpinskoj Galiji, Liguriji i Istri. To je bila ista ona strateška politika koja je iznijela I

---

[280] Intrigantno je da su ove kolonije osnovane samo osam godina ranije, i da su već „napuštene“. Livijev podatak niti daje niti se može naslutiti zašto, kada, kako, i na koji način su „napuštene“ ove dvije kolonije. Prilična misterija, sa mogučnošću raznoraznih pretpostavki pa i špekulacija, kao da obavija sudbinu prvih kolonija poslanih u Sipont i Buksent. Ako su se prvi kolonisti sami raselili iz ovih mjesta, onda bi to ukazivalo na značajnu mobilnost italijanskog stanovništva u ovom periodu.

[281] *Liv.* XXXIX, 23. Zanimljivo je da je prilikom prvoga slanja kolonije u Sipont, za to bio zadužen Marko Bebije Tamfil, a za drugo slanje kolonije u isto mjesto njegov brat Gnej.

[282] *Liv.* XXXIX, 44; *Vell.* I, XV.

[283] Polibije u podatku III, 40, govoreći o vremenu neposredno pred invaziju Hanibalove armiju na Italiju, spominje Mutinu kao rimsku koloniju. Međutim, ovo je gotovo sigurno greška, jer u to vrijeme Mutina još uvijek nije imala status rimske kolonije. U ovom gradu i njegovoj okolici 218. god. p. n. e. bilo naseljenih i rimskih građana, i onih sa latinskim pravom i drugih Italika, ali status kolonije je došao tek sa dolaskom onih hiljada kolonista nakon završetka svih ratova u području rijeke Po.

[284] *Liv.* XXXIX, 55.

veliku kolonizaciju iz perioda 190/189. god. p. n. e.[285] U skladu i sa politikom osiguravanja sjevernih i posebno sjeveroistočnih granica i područja Italije, ali i ka daljem interesnom i teritorijalnom širenju u sjevernim i sjeveroistočnim pravcima je bilo i osnivanje (181. god. p. n. e.) latinske kolonije Akvileje.[286] Oni koji su u vojsci bili pješadinci (a njih je bilo čak 3000) su dobili po 50 jugera zemlje, oni koji su bili centurioni su dobili po 100 jugera, a oni koji su bili konjanici po 140 jugera.[287] Tako je Republika nakon što je deceniju ranije utvrdila značajne pozicije na jugu, to sada činila i na sjeveru. Sudeći po prezentiranim veličinama u dodjeljivanim posjedima, kolonisti u latinskim kolonijama, koje su i bile veće po broju naseljenika, su dobijali i znatno veće posjede nego što su ih dobijali kolonisti u rimskim kolonijama. U Akvileji nije bilo ni „uravnilovke" (kao prilikom osnivanja nekih drugih kolonija) u raspodjeli zemljišta, nego je veličina dobijenog zemljišta zavisila i od vojničke pozicije i čina.

Kolonija Graviska osnovana je 181. god. p. n. e., i svaki kolonista je dobio po pet jugera zemlje.[288] Etrurska Pisa je 180. god. p. n. e. ponudila dio svoga zemljišta kako bi se na njemu osnovala nova latinska kolonija, što je Senat sa zadovoljstvom prihvatio,[289] pa je na tome području 178/177. god. p. n. e. osnovana kolonija Luka.[290]

---

[285] Uostalom, Senat je na prijedlog konzula Lelija već 190. god. p. n. e. donio dekret o osnivanju Parme i Mutine.

[286] *Liv*. XXXIX, 55. Osnivanje ove kolonije je svrhu imalo i u nadzoru i daljem povećavanju pritiska prema sjeverozapadnim balkanskim narodima Histrima, Japodima, Karnima i Noricima.

[287] *Liv*. XL, 34; *Vell*. I, XV.

[288] *Liv*. XL, 29; *Vell*. I, XV.

[289] *Liv*. XL, 43.

[290] *Vell*. I, XV. Moderna Lucca na sjeveru Toskane/Etrurije.

Kolonija *Luna* je osnovana 177. god. p. n. e., i u nju je naseljeno 2000 rimskih građana. Svaki kolonista je dobio 51 ½ jugera zemlje.[291] Gaj Klaudije Pulher je, 176. god. p. n. e., nakon niza pobjeda u širem Padskom području, Liguriji i Istri, poslao Senatu hvalisavu depešu u kojoj je tvrdio da zahvaljujući njemu više nema neprijatelja Republike sa ove strane Alpa i da je zadobijena prostrana zemlja koja se može podijeliti među hiljadama kolonista.[292] Posebno je zanimljivo bilo osnivanje latinske kolonije Karteje na samome jugu Španije. Potomci veza rimskih vojnika i hispanskih žena, a kojih je bilo više od 4000, su 171. god. p. n. e. molili da im se dopusti kolektivno naseljavanje u jedan grad. Senat im je to odobrio i naselio u Karteju koja je dobila naziv *Colonia Libertinorum Carteia*. Ovoj koloniji su se mogli priključiti i starosjedioci Kartejani.[293] Akvileja je 169. god. p. n. e. molila da joj se poveća broj kolonista, pa je Senat odobrio slanje još 1500 kolonijalnih familija.[294] Kolonija Auksim je osnovana 158 / 157. ili 128. god. p. n. e.[295] Velej Paterkul navodi da su u pokrajinu Picenum 158. god. p. n. e. bili poslani kolonisti.[296] Kolonija Dertona u Liguriji je osnovana cc 148. god. p. n. e.[297] Decim Junije Brut je veteranima iz rata sa Virijatom dao zemlju i naselio ih u gradu Valensiji u Španiji[298]. Na mjestu latinske kolonije Fregele koja je

[291] *Liv*. XLI, 13.

[292] *Liv*. XLI, 16.

[293] *Liv*. XLIII, 3.

[294] *Liv*. XLIII, 17.

[295] *Vell*. I, XV.

[296] *Vell*. I, XV.

[297] *Vell*. I, XV.

[298] *Liv. Perioche* 55.

razorena tijekom gušenja proturimskog ustanka 125. god. p. n. e.,[299] osnovana je 124. god. p. n. e. rimska kolonija koja je dobila naziv Nova Fabraterija.[300] Gaj Sempronije Grakh je zaslužan[301] za osnivanje (u toku svoje političke popularske aktivnosti 123/122. god. p. n. e.) kolonije Skolatij Minervin[302] i kolonije Neptunija[303] kod helenske apoikije Tarenta. Osnivanje od Gaja Grakha planirane kolonije Junonije na mjestu nekadašnje feničanske Kartagine nije se ostvarilo.[304]

Nepoljoprivredne privredne djelatnosti

Zanatstvo i manufaktura

Novi privredni odnosi utjecali su i na razvoj nepoljoprivrednih privrednih djelatnosti. Još od ranog doba u Rimu i raznim italskim gradovima postojale su radionice (po svemu sudeći sitne), koje su radile za podmirivanje potreba seljaka i vojnika. Tako je zanatstvo uvijek bilo prisutno u rimskom svijetu.

Kako je općekulturni razvitak postajao sve sadržajniji i napredniji, tako je i zanatstvo postajalo sofisticiranije i specijaliziranije.

---

299 *Liv. Iul. Obseq.* 30; *Liv. Perioche* 60; *Strab.* V, 3, 10; *Vell.* II, VII; *Plut. Cai.Gracch.* 3; *Sex. Aur. Vic. Vir Ill.* 65.

300 *Vell.* I, XV.

301 Santangelo, 2007: 477

302 *Vell.* I, XV; II, VI; *Plut. Cai. Gracch.* 6; *App. Bell. civ*. 23.

303 *Vell.* I, XV; *Plut. Cai. Gracch.*8; *Sex. Aur. Vic. Vir Ill.* 65.

304 *Liv. Perioche* 60, *Vell.* I, XV; II, VII; *Plut. Cai. Gracch.* 10 – 11; *App. Bell. civ*. 24; *Pun*. 136.

Autarkična zanatska djelatnost je davno nestala, i zanati su se diferencirali i profesionalizirali. Pod utjecajem dobro urađenih predmeta iz vanjskog okruženja, poboljšavao se i nivo zanatske djelatnosti u rimskom svijetu. U skladu sa svojim bićem (koje je odbacivalo uskogrudnost i etničko – kulturnu ekskluzivnost), Rimljani se nisu ustručavali ni da preuzimaju oblike i metode proizvodnje od drugih naroda i zajednica i da ih dalje usavršavaju. Tome je doprinijelo i doseljavanje iskusnih majstora, koji su mogli biti dovedeni kao robovi ili su mogli doći dobrovoljno tražeći bolje prilike u metropoli Mediterana. I vrlo brzo će nivo rimsko – italske zanatske i manufakturne proizvodnje ne samo dostići kvalitetu grčko – helenističkih i orijentalnih radionicu nego će je i prestići. Proizvodi zanatskih radionica i manufaktura neće više zadovoljavati samo potrebe lokalnih poljoprivrednika i stanovnika okolnih gradova, nego su slani i za veće tržište. Veća potražnja i sve istančaniji ukus, kao i nova tehnološka dostignuća (posebno izražena u gradnji) su doprinijela da u pojedinim slučajevima iz zanatske djelatnosti proizađe i manufakturna djelatnost. Posebno je to bilo izraženo u kamenolomima, u proizvodnji opeka, crepova, keramike, amfora. Pošto je senatorima bilo samo zabranjeno direktno bavljenje trgovinom, u ovim poslovnim aktivnostima koje su znale donositi značajan prihod su mogli učestvovati i oni isto kao i pojedinci iz drugih socijalnih slojeva.

Pojedini gradovi specijalizirali su se za proizvodnju ovih ili onih predmeta, potrebnih u poljoprivredi. Katon kaže da su tunike, ogrtači i obuća za robove kupovani u Rimu, u Kapui i Noli (u Kampaniji) nabavljana su vjedra, urne za maslinovo ulje i vino te razno bakreno posuđe. Kampanija i Etrurija bile su područja u kojim je zanatska proizvodnja bila razvijenija nego u ostalim područjima. U Etruriji toga vremena zapaža se opadanje keramičkog obrta, ali se zato i dalje razvija tehnika obrade metala, izrađuju brončani i željezni predmeti za domaću upotrebu i oruđa za rad.

Trgovina

Luksuzni predmeti dovoženi su u Italiju iz Grčke i drugih zemlja helenističkog Istoka. Zapadne pak zemlje dostavljale su poljoprivrede proizvode. Uvoz je u znatnoj mjeri premašivao izvoz. Međutim, promjene koje su se dogodile u poljoprivredi utjecale su i na italsku trgovinu. Italsko vino pojavljuje se u raznim područjima Egejskog mora, osvajajući sebi tržišta i potiskujući grčka vina. O tome svjedoče natpisi sa Delosa i velika količina fragmenata amfora za vino sa italskim žigovima.

Rimska hegemonija nad Mediteranom je imala i jednu korisnu stvar za mediteranski prostor, jer je on od prve polovice II. st. p. n. e. postao jedinstvena trgovačka zona. Trgovina sa prekomorskim zemljama je naglo porasla, i to ne samo na korist rimsko – italskih trgovaca. Mediteran je prvi put u svojoj povijesti ujedinjen, što je kao posljedicu imalo cirkuliranje ideja, načina života, stajališta, jezika i ljudi sa jednog kraja Mediterana na drugi, sa Orijenta na Ocident i obratno. A snažna i slobodna trgovačka aktivnost tome procesu daje odlučujući i primarni podsticaj. Dovoljno primjera nudi tadašnja književnost, jer sve vrvi od grčkih i polugrčkih fraza, a na pozornici fenički trgovci govore svojim semitskim jezikom. A rimski novac putuje po svim stranama tadašnjeg mediteranskog svijeta, pojavljujući se i u dubljoj kontinentalnoj unutrašnjosti.

Pored Rima, glavni trgovački centri nalazili su se na Istoku. Izvanrednu ulogu u svjetskoj trgovini igrao je u III. i II. st. p. n. e., a poslije 167. god. p. n. e. stekao je veliko značenje Delos, na kome su se sastajali trgovci iz raznih zemlja i gdje su postojala različita udruženja Italika, uglavnom profesionalnog i vjerskog karaktera. Pad Kartagine doprinio je još većem jačanju Delosa. Rimska osvajanja

otvorila su široko polje rada uglavnom Grcima iz južne Italije i kampanskim trgovcima. U sve moguće špekulacije bili su uvučeni i razni slojevi rimskog stanovništva. Prvo mjesto zauzimali su, razumije se, vitezovi. Ali su u tome sudjelovali i nobili, koji su poslovali u prvom redu preko svojih klijenata. Čak se i apologet poljoprivrede Katon, kao što se vidi iz njegove biografije koju je napisao Plutarh, bavio unosnim trgovačkim špekulacijama. On je kupovao i preprodavao produktivna jezera, mjesta pogodna za gradnju valjaonica sukna, davao novac na zajam, pri čemu su kao zalog služili brodovi itd. Pošto pomorski promet nije bio uvijek pouzdan, Katon je stvarao kompanije, od kojih je svaka opremala brodove za prijevoz robe. Njegova materijalna sredstava bila su podijeljena na više kompanija. Time je rizik od gubitak novca u slučaju propasti brodova bio smanjen, a izgled za profit povećan. Izmijenilo se i financijsko stanje rimske države. Sve do 200. god. p. n. e. Rim je osjećao određen nedostatak u srebrenoj moneti, ali poslije osvajanja, naročito poslije priključenja Španjolske s njenim bogatim srebrenim rudnicima, rimska je država stekla mogućnost da u potpunosti osigura srebrnu podlogu svoga novčanog, denarskog sustava. Za vrijeme Hanibalovog rata brončani as je spao od dvije na jednu unciju, a sada se njegova težina smanjila na pola uncije. As je počeo igrati ulogu sitnog novca. Rimljani su počeli i da koriste zlatni novac. Rimljani su inače bili vrlo ozbiljni kada je u pitanju bio novac i imovina, i uvijek su vodili računa o prihodima i rashodima i računi su bili pedatno vođeni i arhivirani u sobi zvanoj *tablinum*. Sa tim je povezano i pitanje testamenta, jer jedna od osobina Rimljana je bila da za sobom ne ostave neriješena financijsko – imovinska pitanja. Katon tako žali što je bio jedan dan bez oporuke.

Robno – novčana privreda

Od početaka Republike počinje polagano prodirati i korištenje novca, a za uzor je korišteno grčko i helenističko iskustvo. Postupnost razvoja monetarnih odnosa u rimskom svijetu, i pored razvitka trgovine i znatnog širenja zelenaških poslova, i dalje govori o značajnom udjelu naturalnog gospodarstva. O postupnosti razvijanja rimskog monetarnog sustava je već govoreno u dijelu koji se bavi numizmatikom. Zato će se dati samo neke kratke i osnovne opservacije. U srednjoj Italiji postalo je jedinstvenim novcem i mjerilom bakar. Veliki komadi bronze kao novac pod imenom *as* ravnali su se prema srebru 250 : 1, a u Rimu *as* je imao vrijednost 1/288 srebrne funte. Redovno kovanje bakrenih asova pada u drugu polovicu IV. st. p. n. e., a i dotadašnje korištenje lijevanog metala umjesto kovanog, pravog novca, polako prestaje. Sa širenjem rimske moći, a samim tim i usložnjavanja ekonomskih potencijala Republike i Italskog saveza, počinje se koristiti i kovani srebrni novac u znatnijoj mjeri. Za vrijeme rata sa Samnitima i sa Pirom u Rimu su u opticaju srebrne drahme iz Kampanije i Velike Grčke. Odnos srebra prema bronci bio je 1:120. I tako nešto kasnije, po uzoru na grčke gradove, ali i zbog financijsko – ekonomskih potreba i usložnjavanja sve šireg rimskog svijeta, i sama Republika prelazi na kovanje srebrnog novca. O pojačavanju značenja srebra i njegove monetarne cirkulacije dovoljno govori podatak da je došlo i do personifikacije srebra i srebrnog novca, te je od 269. god. p. n. e. slavljen kao božanstvo „Srebrnjak“ (*Argentinus*), kao što je prije bio slavljen „Bakrenjak“ (*Aesculanus*) koji je smatran božanskim ocem „Srebrnjaka“. Za čuvanje i javnih i privatnih depozita u ovim periodima Republike koristili su se hramovni trezori.

Financijsko poslovanje

Iako je rimski svijet uspio da unese neke nove forme u financijsko poslovanje, on nikada nije uspio da pređe na one nivoe koji se od italijanskog mediavelnog i ranorenesansnog doba prepoznaju kao poslovanje uređenih banaka. Financijsko poslovanje rimskog svijet tako nije izlazilo iz okvira zelenaštva, lihvarenja ili mijenjačnica novca. Rimljani nikada nisu uspijevali nači pravilna rješenja regulacije financijskog poslovanja u rimskom svijetu, što je još od samih početaka rimske monetarne politike producIralo dosta problema, posebno u vidu dužničkog pitanja. Ta činjenica je dodatno dobila na težini kada rimski svijet, uslijed svoga razvitka i širenja, dublje i svestranije utone u robno – novčanu privredu, sustav kontinuirane cirkulacije novca i kada uslijed ekspanzije u njega se apsorbira velika količina novca. Polovična rješenja koja su poduzimana sa vremena na vrijeme nisu uspijevala da riješe taj problem u samoj srži, i uglavnom su se bazirala na otklanjanje posljedica, a ne na liječenje uzroka. I ta neregulacija i neprelazak na više nivoe financijskog poslovanja (izražene u stvaranju banaka) su bili, uz agrarnu krizu i kontinuiranu latifundizaciju (od posljednjih decenija Srednje Republike) jedan od glavnih uzroka svih društveno – ekonomskih i političkih problema koji su zahvatali rimski svijet. Zanimljivo je i da se izuzev pokušaja grakhovskih reformi, odnos prema procesu latifundizacije zasnivao isto na saniranju posljedica, a ne na liječenju uzroka.

Plebejci su uspjeli izboriti ukidanje dužničkog ropstva, ali zakoni protiv zelenaštva (koji su često ponavljani) nisu mogli zaustaviti njegov sve jači pritisak. Plebejci su 352. god. p. n. e. bili u značajnoj nevolji i morali su da posude novac od novih kreditora kako bi isplatili glavnicu i kamate starih dugova. Tako su samo padali dublje u

sustav dugova. Ovom prilikom su imenovani novi javni dužnosnici nazvani *quinqueviri mensarii*, koji su pozajmljivali novac iz javne blagajne osobama koje bi mogle da ponude sigurnost. Mjere ovog tipa su poduzimane više puta u svrhu olakšavanja skromnijim i siromašnijim slojevima onda kada je pritisak dugova postajao veoma izražen. Novčarske radnje su otvorene na gradskim forumima u periodu od 318. do 310.g do. p. n. e. *Mensularii* i *numularii* su radili za državu i primali su depozite od privatnih osoba. Oni su od države bili autorizirani i da djeluju kao mijenjači novca, davajući rimski novac za onaj strani po fiksiranom kursu. Oni mijenjači novca koji nisu radili za državu, nego u privatnoj režiji zvali su se *argentarii*. Mijenjači novca su bili vrlo bitan činilac za financijsko poslovanje i trgovačku aktivnost, jer je prije konačno ujednačavanja monetarne politike, cirkulirao veliki broj najrazličitih moneta sa vrlo heterogenim sastavom i vrijednostima. Privatni financijski poduzetnici (kreditori, mijenjači...itd...) su obavljali slične transakcije, kao kasnije bankarsko poslovanje. Oni su držali račune mušterija/komitenata i uveli su plaćanje pomoću neke vrste čeka ili vrijednosnog papira (*attributio* ili *prescriptio*). Radnje u kojima bi se obavljale transakcije zvale su se *taberae argentarioe* i *mensoe Numularioe.*

Sa razvitkom robno – novčane privrede, i prilivom novca i plemenitih metala u Rim nakon II. punskog rata, dolazi i do dubljeg i izražajnijeg razvitka financijskog poslovanja. Onih koji su iznajmljivali novac (kreditora), onih koji su uzajmljivali novac (*fenerator*) i mjenjača novca (*argentarii*) bilo je dosta već za Katona Starijeg. Oni nisu prebivali samo u Rimu, „ušću“ uticanja novca nego i na njegovim vrelima u provincijama i bogatim mediteranskim zemljama na istoku. Ljudi koji su poslovali novcem otvarali su mjenjačnice, koje su odgovarale bankarskim kontoarima sa kraja srednjeg i početka novog vijeka. Vlasnici tih mjenjačnica bili su uglavnom oslobođenici

ili stranci, većim dijelom Grci. Oni su uvijek raspolagali gotovim novcem, pratili stanje na tržištu novca, vršili razmjenu moneta, određivali njihovu kvalitetu, čuvali i prenosili novčane iznose s računa jednog ulagača na račun drugog i davali novac na zajam, uz kamatu. Ali ne treba preuveličavati značaj argentarija jer u Republici nije bilo pravog kredita „bankarskog" tipa, i sve su novčane operacije nosile poglavito zelenaški karakter. Lihvarstvo se toliko raširilo, da je Katon govorio da nije velika razlika između ubojice i onoga, koji uz kamate drugima novac daje.

Zajmodavci i mjenjači novca su postavljali svoje tezge na dugoj klupi zvanoj *bancu* (odakle potiče i naša riječ banka) i to u sredini zatvorenog dvorišta (*macella*).

Uzroci agrarne krize sa kraja Srednje Republike

Razdoblje koje je nastupilo poslije II. punskog rata, a posebice nakon II. makedonskog i I. sirijskog rata donijelo je i radikalne promjene u ustaljenim i, nakon „borbe staleža“, definiranim agrarnim odnosima i u Republici i općenito u tadašnjoj Italiji. Nastupio je proces postupnog propadanja italskog srednjeg, i u većoj mjeri, sitnog posjednika. Te promjene, izrazito negativnog i destruktivnog karaktera, su uzročno – posljedično svoj značajan izračaj imale i u ekonomskim, socijalnim, društvenim, političkim, kulturnim, moralno – vrijednosnim odnosima, u državnom i ustavnopravnom poretku, funkcioniranju institucija (uključujući i oružane snage), demografiji i mentalitetu tadašnjeg rimskoga svijeta, vanjskoj politici sa elementima imperijalizma i poimanju odnosa prema italskim saveznicima. Sve je ovo koincidiralo i bilo direktno povezano sa imperijalnom ekspanzijom i prerastanje italijanske Republike, koja je bila kontinentalni hegemon tadašnje Italije u prekomorsku, euromediteransku imperiju. U jednom vrlo kratkom periodu od zadnjih godina II. punskog rata, pa sve do razaranja Kartagine i Korinta, Rim se transformirao u prijestolnicu jedne prostrane i bogate euromediteranske imperije. Nažalost, ovaj proces je imao i svoj prateći odraz koji je izazivao i promjene koje Rimljani i drugi Italici nisu baš željeli, ponajviše oličene u suštinskim i značajnim socijalnim turbulencijama.

Sa promijenjenim vanjskim položajem Republike, nakon II. punskog rata i sa procesom unutrašnje sve izražajnije imovinske diferencijacije (uvjetovane i rimskim pobjedama u posljednoj fazi II. punskog rata i u ratovima u predstojećim decenijama), zakon Licinija i Sekstija pretvarao se u mrtvo slovo na papiru jer se bogati i moćni nisu više obazirali ni na zakone, ni na zakletve, ni na eventualne sankcije, a zloupotrebe i izvrdavanje zakona postajale su sve izražajnija pojava.

Bogatiji i moćniji građani, većinom iz sloja nobiliteta, ali i iz reda vitezova i savezničke oligarhije i plutokratije, uzurpirali su veći dio javnih zemljišta, nudeći veću zakupninu državi nego obični zemljoradnici. Državi su u vremenima stalnih i teških ratova bila hitno potrebna znatna finansijska sredstva, i zato su počeli vremenom preferirati ustupanje na uživanje javnih zemljišta bogatijim pojedincima. I tako se postupno u njihovim rukama našao veći dio javnog zemljišta, pa su vremenom *de facto* javna zemljišta koja su koristili počeli smatrati i svojim nasljednim zemljištem,[305] iako je *de iure* vlasnik još uvijek bila Republika. U izvrdavanju odredbi zakona pojedinci su pokazivali zavidan nivo maštovitosti i snalažljivosti:

- ✓ Preuzimali su zemljišta pod drugim imenima.
- ✓ Prividno su dijelili zemljišta svojim najbližim ljudima, sinovima i klijentima.
- ✓ Nije rijetka pojava bila ni da pojedinci zaposjednu i obrađuju onaj dio *ager publicusa*, koji je graničio sa njihovim privatnim posjedom, brišući vremenom granicu između privatnog i javnog i tretirajući imanja koja su uživali kao jedinstvenu cjelinu.
- ✓ Bilo je i onih koji su otvoreno i arogantno prezreli zakon, pa se nisu ni trudili da nađu neki način da izvrdavaju zakonske odredbe.

Na imanjima iz fonda *ager publicus* uzurpatori su podizali zgrade, sadili drveće i voćke, određivali i namjenu za koju će se zemljišta koristiti po svojoj slobodnoj volji kao da su ona njihovo privatno vlasništvo. Ovim postupkom se izvrgnula prava namjena postojanja javnih zemljišta, jer su oni zbog kojih je *ager publicus* postojao ostajali uskraćeni njegovog uživanja.

[305] *App. de bell. civ.* I, 7

Klica ove agrarne krize i propadanja seljaštva začela se u vremenu II. punskog rata. Ovaj rat, sa svojih 17 godina trajanja je imao skoro katastrofalne posljedice po Italiju, koja je ostala poprilično pustošena. Posebno je teško stradao jug Italije gdje su se vodile kontinuirane borbene operacije od 216. do 202. god. p. n. e.[306] Bez obzira na romantičarsko viđenje Hanibala u dijelu historiografije i pučke javnosti,[307] njegova kampanja u Italiji je od samoga početka bilo oličenje destruktivne najezde sa masovnim ratnim zločinima nad civilima i razaranjem njihove imovine. Livije (XXI, 57) opisuje pustošenje, pljačku i okrutnosti počinjene nad stanovništvom grada *Victumulae*, koje su po po naređenju počinili Hanibalovi vojnici nakon bitke kod Trebije. Livije (XXII, 6) spominje da je 6000 vojnika koji su se (neposredno nakon bitke kod Trasimenskog jezera), predali

---

[306] Livije (XXVIII, 12) nakon povlaćenja Hanibalove armije u Brutij (samome jugozapadu Italije) navodi sljedeće : *nam ad cetera id quoque accesserat, ut ne alendi quidem exercitus nisi ex Bruttio agro spes esset, qui, ut omnis coleretur, exiguus tamen tanto alendo exercitui erat; tum magnam partem iuventutis abstractam a cultu agrorum bellum occupaverat et mos vitio etiam insitus genti per latrocinia militiam exercendi*(„Pored svih drugih teškoća, nije bilo mogućnosti da se hrani njegova armija izuzev resursa samoga Brutija, i čak ako bi cijela ta zemlja bila kultivirana to bi pružilo samo malu podršku za tako veliku armiju. Uz to, veliki dio omladine je bio preusmjeren sa obrađivanja zemlje i angažiran u ratu, a i također je među ovim narodom prevladao i običaj, nakalemljen na prirođenu sklonost, razbojništva.“)

[307] Uobičajilo se u modernoj historiografiji, a posebno u mass – kulturi i medijskim prezentacijama II. punskog rata i Hanibala, ovoga prikazivati u nekom svjetlu koja mu uopće u stvarnoj povijesti nije pripadala. Na momente se on prikazuje kao neki „pravedni osvetnik“, čak i kao borac protiv imperijalizma. Ali u realnom svijetu, Hanibal je reprezent upravo jedne imperijalističke sile, tada čak i gore, beskrupuloznije i nemilosrdnije, nego što je bila Republika, i koja je stoljećima ranije gospodarila zapadnim Mediteranom. Kartagina je, za razliku od tadašnje Republike, bila ozloglašena zbog vjerolomstava i lošega postupanja prema saveznicima i podanicima. Kao imperijalistička sila koja se bazirala primarno i esencijalno na puko ekonomsko iskorištavanje, Kartagina je bila i bezkrupuloznija i ponašala se kao „pohlepni, neempatični, prepredeni i prevrtljivi trgovac“. O lošem postupanju Kartaginjana prema svojim „saveznicima“ i potčinjenim zajednicama v. *Polyb*. X, 36 – 38.

kartaginskom vojskovođi Maharbalu na „vjeru“ da će nakon razoružavanja biti pušteni na slobodu, Hanibal pokazujući pravu „punsku vjeru“ (*punica fides*) bacio u lance. Polibije (III, 86) navodi da je Hanibalova vojska nakon pobjede kod Trasimenskog jezera prošla kroz teritoriju Umbra i Picena i dospjela na obalu Jadranskog mora. Tom prilikom su pljačkom stekli veliki plijen, a pobijeno je mnoštvo ljudi. Hanibal je izdao naredbu vojnicima da se pobiju svi odrasli muškarci koji im padnu u ruke. I Livije (XXII, 9) potvrđuje razaralački pohod Hanibalove soldateske nakon bitke kod Trasimenskog jezera, posebno u Umbriji i Picenumu, te u zemlji Marsa, Marucina i Peligna. Polibije u ovom odjeljku razloge ovakvih posvemašnjih ratnih zločina, vidi u Hanibalovoj „urođenoj mržnji protiv Rimljana“.[308] Veliki broj stanovnika Italije je prodan u roblje,

[308] Polibije, IX, 22 na sljedeći način predstavlja Hanibalov karakter : ἐπεὶ δ᾽ ἡ τῶν πραγμάτων διάθεσις εἰς ἐπίστασιν ἡμᾶς ἦχε περὶ τῆς Ἀννίβου φύσεως, ἀπαιτεῖν ὁ καιρὸς δοκεῖ μοι τὰς μάλιστα διαπορουμένας ἰδιότητας ὑπὲρ αὐτοῦ δηλῶσαι. τινὲς μὲν γὰρ ὠμὸν αὐτὸν οἴονται γεγονέναι καθ᾽ ὑπερβολήν, τινὲς δὲ φιλάργυρον. τὸ δ᾽ ἀληθὲς εἰπεῖν ὑπὲρ αὐτοῦ καὶ τῶν ἐν πράγμασιν ἀναστρεφομένων οὐ ῥᾴδιον. ἔνιοι μὲν γὰρ ἐλέγχεσθαί φασι τὰς φύσεις ὑπὸ τῶν περιστάσεων, καὶ τοὺς μὲν ἐν ταῖς ἐξουσίαις καταφανεῖς γίνεσθαι, κἂν ὅλως τὸν πρὸ τοῦ χρόνον ἀναστέλλωνται, τοὺς δὲ πάλιν ἐν ταῖς ἀτυχίαις. ἐμοὶ δ᾽ ἔμπαλιν οὐχ ὑγιὲς εἶναι δοκεῖ τὸ λεγόμενον: οὐ γὰρ ὀλίγα μοι φαίνονται, τὰ δὲ πλεῖστα, ποτὲ μὲν διὰ τὰς τῶν φίλων παραθέσεις, ποτὲ δὲ διὰ τὰς τῶν πραγμάτων ποικιλίας, ἄνθρωποι παρὰ τὴν αὑτῶν προαίρεσιν ἀναγκάζεσθαι καὶ λέγειν καὶ πράττειν.
(„Kako nas je tok događaja doveo do razmatranja Hanibalovog karaktera, čini mi se da prilika zahtijeva da se izjasnim o njegovim najspornijim karakteristikama. Naime, neki kažu da je bio izuzetno surov, drugi vele da je bio pohlepan. Reći istinu o njemu, a isto tako i o drugim ljudima koji se bave državnim poslovima nije lako. Jedni misle da se ljudska priroda otkriva u posebnim situacijama. Neki se pokažu kakvi zaista jesu kada dođu na vlast, čak i ako su se ranije pretvarali, a drugi se otkriju u nesreći. Međutim, meni se ovo mišljenje ne čini pravilnim. Naime, izgleda da su ne u malom već u velikom broju slučajeva ljudi prinuđeni da govore i postupaju protiv svojih uvjerenja, nekada zbog savjeta prijatelja, a nekada zbog kompliciranih situacija u kojima se nalaze“.).
Hanibalov karakter opisuje i Livije (XXI, 4). Tako na jednoj strani ističe kako je Hanibal znao i slušati i zapovijedati, kako je bio popularan među vojnicima, spreman i na teškoće ali i na inspiraciju vojnicima da ih prevladaju, hrabar, promučuran i

fizički i duhovno dobro izdržljiv, uzdržljiv u jelu, piću i uživanjima, marljiv i radišan, kako je dijelio sa vojnicima iste uvjete života, kako je prvi ulazio u bitku, a zadnji iz nje izlazio. Ali sa druge strane, Hanibal je imao i mane, pa je bio vrlo okrutan, perfidan i lukav, nije mario za istinu niti za svetost, nije imao straha pred bogovima, niti se pridržavao zakletvi. Hanibal je svoju hladnokrvnu okrutnost primijenio i kada je zauzeo Sagunt u Hispaniji. *Liv.* XXI, 14 – 15; *App. Pun.* 63.
Polibije, IX, 24: καθ᾽ ὂν γὰρ καιρὸν Ἀννίβας ἐξ Ἰβηρίας τὴν εἰς Ἰταλίαν πορείαν ἐπενόει στέλλεσθαι μετὰ τῶν δυνάμεων, μεγίστης προφαινομένης δυσχρηστίας περὶ τὰς τροφὰς καὶ τὴν ἑτοιμότητα τῶν ἐπιτηδείων τοῖς στρατοπέδοις, ἅτε καὶ κατὰ τὸ μῆκος ἀνήνυτον ἔχειν τι δοκούσης τῆς ὁδοῦ καὶ κατὰ τὸ πλῆθος καὶ τὴν ἀγριότητα τῶν μεταξὺ κατοικούντων βαρβάρων, τότε δοκεῖ καὶ πλεονάκις ἐν τῷ συνεδρίῳ περὶ τούτου τοῦ μέρους ἐμπιπτούσης ἀπορίας εἷς τῶν φίλων Ἀννίβας ὁ Μονομάχος ἐπικαλούμενος ἀποφήνασθαι γνώμην διότι μία τις ὁδὸς αὐτῷ προφαίνεται. δι᾽ ἧς ἐστιν εἰς Ἰταλίαν ἐλθεῖν ἐφικτόν. τοῦ δ᾽ Ἀννίβου λέγειν κελεύσαντος, διδάξαι δεῖν ἔφη τὰς δυνάμεις ἀνθρωποφαγεῖν καὶ τούτῳ ποιῆσαι συνήθεις . ... Ἀννίβας δὲ πρὸς μὲν τὸ τόλμημα καὶ τὸ πρακτικὸν τῆς ἐπινοίας οὐδὲν ἀντειπεῖν ἐδυνήθη, τοῦ δὲ πράγματος λαβεῖν ἔννοιαν οὔθ᾽ αὐτὸν οὔτε τοὺς φίλους ἐδύνατο πεῖσαι. τούτου δὲ τἀνδρὸς εἶναί φασιν ἔργα καὶ τὰ κατὰ τὴν Ἰταλίαν εἰς Ἀννίβαν ἀναφερόμενα περὶ τῆς ὠμότητος, οὐχ ἧττον δὲ καὶ τῶν περιστάσεων.
(„Kada je krojio plan o prebacivanju vojske iz Iberije u Italiju, ukazivale su mu se goleme teškoće u ishrani i snabdjevanju vojske, kako zbog dužine puta, tako i zbog brojnosti i divljaštva barbara kroz čiju je zemlju trebalo proći. Izgleda da se u Vijeću više puta o ovome raspravljalo i jedan od prijatelja, Hanibal zvani Monomah (gladjator), izjavio je da vidi samo jedan put kojim se može doći u Italiju. Kada ga je Hanibal zamolio da kaže koji je to put, odgovorio je da vojnike treba naučiti da jedu ljudsko meso i da se na to priviknu. Hanibal nije mogao da kaže ništa protiv ovako smjelog i praktičnog prijedloga, ali ni sebe ni prijatelje nije mogao da ubijedi da o tome ozbiljno razmišljaju. Priča se da su okrutni postupci po Italiji, koji se pripisuju Hanibalu, ustvari, djelo istoga ovoga čovjeka, a ništa manje i posljedice različitih okolnosti.“).
Polibije, IX, 25: φιλάργυρός γε μὴν δοκεῖ γεγονέναι διαφερόντως καὶ φίλῳ κεχρῆσθαι φιλαργύρῳ Μάγωνι τῷ τὰ κατὰ τὴν Βρεττίαν χειρίζοντι.
(„Izgleda da je Hanibal bio veliki srebroljubac, kao i njegov prijatelj Magon koji je upravljao Brutijom.“.).
Polibije, IX, 26: ἐνίας δὲ καὶ παρασπονδῆσ᾽ ὑπέμεινε, μετανιστὰς εἰς ἄλλας πόλεις καὶ ποιῶν ἀναρπάστους αὐτῶν τοὺς βίους. ἐξ ὧν προσκόπτοντες οἱ μὲν ἀσέβειαν, οἱ δ᾽ ὠμότητα κατεγίνωσκον. καὶ γὰρ ἁρπαγαὶ χρημάτων ἅμα τοῖς προειρημένοις καὶ φόνοι καὶ βίαιοι προφάσεις ἐγίνοντο διά τε τῶν ἐξιόντων καὶ διὰ τῶν εἰσιόντων στρατιωτῶν εἰς τὰς πόλεις, ἑκάστων ὑπειληφότων ὅσον οὐκ ἤδη τοὺς ὑπολειπομένους μεταβαλεῖσθαι πρὸς τοὺς ὑπεναντίους. ἐξ ὧν καὶ λίαν δυσχερὲς ἀποφήνασθαι περὶ τῆς Ἀννίβου φύσεως, διά τε τὴν τῶν φίλων παράθεσιν καὶ τὴν τῶν πραγμάτων

poglavito u Heladu. Zato su Ahejci otkupili znatan broj ovih zarobljenika.[309] U izvornoj građi[310] se navode još neki primjeri zločina, masakra, razaranja i sadističkog ponašanja kartaginskih trupa pod Hanibalovom komandom nad Rimljanima, Italicima i drugim rimskim saveznicima. Iako se Nucerija (grad i zajednica u Kampaniji) dogovorno predala 216. god. p. n. e., Hanibal je izigrao sporazum i

---

περίστασιν. κρατεῖ γε μὴν ἡ φήμη παρὰ μὲν Καρχηδοίοις ὡς φιλαργύρου, παρὰ δὲ Ῥωμαίοις ὡς ὠμοῦ γενομένου [αὐτοῦ].
(„U nekoliko slučajeva je sam morao da prekrši ugovore i preseli građane nekih gradova na druga mjesta i prepusti njihovu imoviunu pljačkanju. Uvrijeđeni jedni su ga osuđivali za vjerolomnost, a drugi za okrutnost. Naime, i vojnici koji su odlazili i oni koji su ulazili u gradove pljačkali su, ubijali i činili razno nasilje, jer su i jedni i drugi pretpostavljali da građani koji su ostali u gradu samo što nisu prešli neprijatelju. Sve ovo veoma otežava donošenje presude o Hanibalovom karakteru, na koji su uticali i savjeti prijatelja i okolnosti. Među Kartaginjanima vlada mišljenje da je srebroljubac, a među Rimljanima da je okrutan.“).
Livije (XXI, 1) spominje detalj da je Hanibal kada je imao devet godina, molio oca Hamilkara Barku (dok je ovaj vršio ritualno žrtvovanje i pripremao se za prekomorski pohod na Pirinejski poluotok) da ga povede sa sobom u Hispaniju. Onda je Hamilkara odveo svoga sina Hanibala do oltara, kako bi se ovaj zakleo da će on biti neprijatelj rimskog naroda.

309 O tome v. *Liv.* XXXIV, 50

310 O razaranju, pokoljima, surovostima, porobljavanju i ratnim zločinima (uključujući i spaljivanje živih žena i djece) Hanibalove armije i njegovoj mržnji prema Rimljanima v. i *Polyb,* III, 11; 80 - 82; 90 – 92; X, 33; XIX, 2; *Diod,* fr. knjige XXVIII, 13; fr. knjige XXIX, 19; *Nep. Hann*. 1 - 2; *Cic. Div*. I, 77; II, 67; *Cic. Sen.* 14; *Sal. Iug*. 5; *Liv*. XXI, 1; XXII, 3; 13 – 14; 23; 25;XXIII, 5; 7; 10; 15; XXIV, 12 – 13; 17; 45; XXVI, 9; XXXIV, 50 (o velikom broju zarobljenih Rimljana i Italika koje su Ahejci otkupljivali da bi ih vratili u Rim); XXXV, 19; *Strab*. V, 4, 13; VI, 1, 5; *Vell*. I, 15, 1; *Frontin. Str*. III, 2, 3; *Val. Max.* V, 2, 6; IX, 2, *ext*. 2; 3, *ext*. 3; Seneka (*de ira*, 2, 5, 4) daje jednu mračnu sliku Hanibala koji zureći u rov ispunjen ljudskom krvlju, izgovara „kakav lijep pogled“ (*o formosum spectaculum*); *Plin. NH,* VIII, 118; *Silius*, I, 70 – 139; V, 66 – 69; VI, 651 . 716; VII, 158 – 271; XIII, 744 – 747; *Plut. Flam.* 13; *Plut. Fab*. 2; *Plut. De fortuna Romanorum* 324B; *Flor*. I, XXII, 1; 14; *App. Hisp* 9; *App. Pun*. 57 - 58; 63 - 64; 134; *App. Han.* 3; 9; 58; *App. Syr.* 10; *Lucian, Dia. Mort.* XII; *Cass. Dio* fr. knjige XIV, 57, 1; fr. knjige XV, 57, 30; *Gell.* II, 6, 7; *Polyaen,* VI, 38, 9; *Sex. Aur. Vic. Vir Ill.* 42, 1; *Amm. Marc*. XV, 10; *Macro. Satur.* VI, 7, 10; *Oros*. IV, 14, 3; 15, 4; 20, 3; *Malal*. 209; *Zonar*, 8, 25; 9, 2; 4.

njene lokalne vijećnike i ostatak stanovništa na vrlo brutalan način dao poubijati. Hanibal je naredio i da se vijećnici Acere (grad i zajednica u Kampaniji) pobacaju u bunare i budu tamo živi zakopani. Hanibalove trupe su odgovorne za uništenje 400 gradova samo u Italiji. Hanibalovi vojnici su bacali ratne zarobljenike u jarke i rijeke, kako bi napravili mostove preko kojih bi prelazili. Zatim bi ih dali izgazati sa slonovima. Posebno su teška bili iživljavanja, kada su zarobljenici bili tjerani da se bore jedan sa drugim, braća protiv braće, očevi protiv sinova. Neposredno prije napuštanja Italije, Hanibal je naredio sustavnu pljačku gradova i zajednica koja je još uvijek držao pod kontrolom ili koji su mu bili saveznički. To je praćeno i sukobima, pokoljima, silovanjima i otmicama žena i djevica i drugim nasiljima. Hanibal je u izvornoj građi optužen i za pokolj sopstvenih vojnika italičkog porijekla, a koji su odbili da mu se pridruže kada je on dobio poziv i naredbu iz Kartagine da se vrati sa svojom armijom u sjevernu Afriku.[311]

Privredni kapaciteti i imovina su bili sustavno uništavani ili pljačkani, bilo od strane invazorske armije, bilo uslijed taktike „spržene zemlje“, i kasnije zbog osvetničkih i kaznenih akcija armija Republike i njoj lojalnih Italika.

Naročito je stradalo seljaštvo, i to i u biološkoj sferi (ljudski gubici su bili enormni – smatra se da je sama Republika izgubila oko 300.000 ljudi – posebno u muškoj populaciji radno sposobne dobi), i u ekonomskoj (uništenja mnogobrojnih imanja, česta izbjeglištva, osiromašenje, gubitak stećenog kapitala) i u društvenoj sferi (slabljenje demokratskog pokreta). Pored seljaštva, stradala je i nobilska elita. Samo nakon bitke kod Kane moralo se naimenovati novih 170 senatora kako bi Senat morao normalno funkcionirati.

[311] *Diod*. fr. knjige XXVII, 9 - 10; *Liv*. XXX, 20; *App. Hann*. 59 - 60.

Moral je pao (što će se u narednim decenijama naročito početi osjećati kada se počeo gubiti stari rimski sustav vrijednosti), a narod bio prilično umoran, a razbojništvo (čete odmetnika/hajduka su bile vrlo brojne) je prosto cvalo na jugu Italije (pojava koja se zadržala sve do modernih vremena).[312] Nekada bogati i cvjetajući jug Italije, koji je uz Etruriju bio temelj razvitka civilizacije na ovom poluotoku, bio je u Hanibalovom ratu nepovratno uništen. Pored pustošenja, uništenja i masovnih ubijanja koja su izazivale Hanibalove trupe i njihovi saveznici, dijelovi Kampanije i juga Italije su bili izloženi i negativnom povratnom reakcijom Republike. Gradovi i područja, na kampanskom i južnoitalijanskom prostoru, koja su se odmetnula od Rima podvrgnuta su egzekucijama, pretvaranju u roblje i drugim kaznama (Kapua, Tarent, Bruti), što je uvijek praćeno konfiskacijom dijela čak i cjelokupnog zemljišta (na koja se naseljavaju rimski i latinski kolonisti). Dodatna negativna posljedica rata, koja se razvila iz činjenice da se dio južnoitalskih saveznika, nakon bitke kod Kane 216. god. p. n. e., odmetnuo od Republike i priključio Hanibalu, je bilo smanjivanje nivoa povjerenja Republike i njenih institucija prema saveznicima. To je onda dovodilo do postupnog pojačavanja kontrole Rima nad drugim članicama Italskog saveza, a sve kako se ne bi ponovila odmetnuća iz doba nakon bitke kod Kane. Inače se mijenjao i opći odnos Rimljana prema italskim saveznicima.[313] Zanimljivo je da

[312] *Liv*. XXVIII, 12

[313] O ratnim zločinima Hanibala i njegove vojske i teškim posljedicama II. punskog rata v. iDonaldson, 2012: 108: „The Italians suffered greatly as a result of the Hannibalic War, both during the conflict through the repeated military campaigns that swept back and forth between the Roman and Carthaginian zones of control and later when a victorious Rome imposed harsh punishments, especially land confiscations, in response to their treachery“; 108 – 109, fus. 211: „Campania was the region of Italy most thoroughly ravaged by the Second Punic War. Both Roman and Carthaginian factions were responsible for this destruction: both, for example, plundered Bruttium at the close of the war, Hannibal in order to punish wavering allies and to provide for

se i pored stravičnih razaranja Italije, i nanošenja golemih patnji njenom stanovništvu, Publije Kornelije Scipion prilično suzdržavao da svojoj vojsci naredi recipročno uništavanje dok je bio npr. na afričkom tlu i feničansko – kartaginskom užem području.

Kao što je rečeno Hanibalov upad u Italiju i boravak kartaginske (ustvari jedne mješavine profesionalnih vojnika, plaćenika i dobrovoljaca najrazličitijeg etničkog porijekla) u njoj, donijeli su sistematska pustošenja, uništavanja i spaljivanja imanja. Ovo se posebno osjetilo na jugu poluostrva, gdje su i ratna dejstva bila i najizrazitija i najdugotrajnija. Posebno su bili osjetljivi po rimsko – italsku zajednicu veliki gubitci među muškarcima u radno sposobnoj dobi.[314]Kada se vojnik – seljak vratio na svoje imanje, zaticao ga je ili razorenog ili bar u stanju zapuštenosti, i da bi ga ponovo osposobio,

---

his army, and the Romans in retribution for supporting the Carthaginians (Appian *Hann.* 56-61). Terina was destroyed by Hannibal when he could no longer defend it (Strabo 6.1.5); the fall of Capua in 211 witnessed the enslavement of the citizens, though the city itself was not destroyed, the whole territory becoming public property of the Romans. Atellia and Calatia also surrendered at this time (Livy 26.16.5-13). The course of the war in southern Italy revolved around sieges and the devastation of farmland, even more than formal battle, once the Romans believed that Hannibal was too dangerous an opponent to attack directly. In 212, for example, the consuls led their men into Campania with the twin goal of destroying both Capua (in reprisal for that city's defection to Hannibal) and the ripening grain that supported it (Livy 25.15.18-19). For war-related devastation, see Brunt 1971, 86, 276-277; for subsequent Roman land confiscations see Brunt 1971, 278-284. Brunt notes that the cultivators of Capuan land probably remained, but "with precarious tenure, paying rent" which led to a general expropriation of their labor power in favor of Rome, leading to a wide impoverishment (282). For more on the long term impact of Hannibal's invasion, see Pedley 1990; Gabba 1994. For a complication of the Toynbean narrative of devastation, see Volpe 1990."; Mesihović, 2015: 375 - 376.

[314] U uvjetima izrazito patrijahalnih koncepcija društava, u kojima su istaknute uloge vojnika i poljoprivrednika a čiji su glavni nositelji muškarci u radno sposobnoj dobi, veliki gubitak u redovima upravo te populacije imao bi znatno veće negativno značenje po stabilnost struktura i sustava tih zajednica nego što bi to pokazivao sam šturi i statistički procentualni pokazatelj.

bio mu je potreban kapital, koji često nije imao. Opadanju snage rimsko-italskog seljaštva doprinijeli su i golemi gubici u ljudstvu. Najveći dio poginulih vojnika u II. punskom ratu poticao je iz reda sitnih i srednjih seljaka, i to u dobu kada su bili najvitalniji i najkorisniji za poljodjelske radove.

Rat i značajni gubici u ljudstvu uvjetovali su i značajniju mobilizaciju seljaka, čime su oni obavljajući vojničku službu, bili odvučeni sa zemlje i više godina. I nakon završetka rata sa Kartaginom, stalno su izbijali novi ratovi koji su odvodili rimske seljake u sve udaljenije zemlje, i na sve duži rok. Teret ratova koje je vodila Republika i ostalih pratećih nedaća padao je tako najviše na zemljoradničku klasu. Ona je snosila i težinu direktnih poreza (tributa; *tributum* ili *stipendium*) sve do 167. god. p. n. e. i indirektnih poreza. Ratovi su prilično oslabili i biološku masu zemljoradničke klase, jer su seljaci bili ti koji su snosili i najveće gubitke u ljudstvu. Ta činjenica o biološkoj degradaciji seljačkog staleža dobiva posebnu težinu kada se ima u vidu da su najčešće ginuli upravo najjači i najzdraviji seljaci radno sposobnih godišta, koji su najviše i mogli doprinijeti razvitku italske privrede.

Mnoge od ovih ekonomskih i socijalnih promjena bile su uvjetovane i prilivom golemoga materijalnog bogatstva i novca u Republiku i Italiju. Rat je inače ljudskoj povijesti često bio i izvor na koji se stjecalo bogatstvo na ovaj ili onaj način (plijen, pljačka, profiterstvo), a za pojedine zajednice, društva i države nekada i bitna privredna djelatnost. Od samih početaka rimskoga svijeta rat je imao veliko značanje. Pored toga što su stalni sukobi i ratovi manjega intenziteta na kraju doveli do sinoikizma i ujedinjenja niza sela i zajednica na rimskom gradskom području u jednu politiju, koja je prerasla u Rimsku državu, ti sukobi su akumulirali i izvjesnu ekonomsku aktivnost. Zarobljavala se stoka, drugi materijalni objekti, metali,

zaposjedala plodna zemlja i pašnjaci, ali i dolazilo do ljudi (preseljavanjem, integracijom, asimilacijom, zarobljavanjem) kao demografskoga i radnoga potencijala. Ratovi su donosili i slavu, na osnovi koje je pojedinac mogao da se uzdiže na hijerarhijskoj ljestvici ili da održava ili ojačava svoju političku, pa samim tim i društvenu, socijalnu i ekonomku poziciju. Tako je u rimskom svijetu vrlo rano bila ustanovljena praksa i tradicija da se rat vidi kao mogučnost za kretanje u okvirima hijerarhijske ljestvice *cursus honorum*, ali i za povećavanje svoga osobnog i familijskog bogatstva. Zato su ratovi zbog mogučnosti sticanja plijena, ljudi i zemlje bili popularni među rimskim građanima, posebno ako je protivnik bio bogat, ležeran, slab ali i dovoljo arogantana i ohol da se upusti u sukob sa Republikom.[315] Kako su ratovi koje je Republika vodila prerastali sa lokalnog nivoa na regionalni, pa na italijanski i na kraju na prekomorski nivo, tako su se sukladno i proporcionalno tome povećavali i dobitci iz pobjedničkih ratova. Posebno su pobjede od posljednjih godina II punskoga rata, pa u narednim ratovima, ratnim plijenom,[316] osvajanjima i nametnutim kontribucijama i porezima enormno povećavale zadobijeno, zarobljeno, oteto bogatstvo, sada poglavito u novcu, plemenitim metalima i zemlji. Obični rimski vojnik nije ni od svoje pobjede mnogo zaradio, jer se glavnina ratnog plijena, bogatstava dobivenih iz kontribucija i ratne odštete koje su isplaćivali

---

[315] Sami ratovi koje je Republika vodila su samim tim imali i neku ekonomsku motivaciju, čak i ako je primarna vodilja u rat bila odbrana, zaštita saveznika i pridržavanje ugovornih obaveza, suprostavljanje vjerolomstvu i izdaji, kršenje običaja (npr. uvrede i napadi na oficijelna izaslanstva), preventivnost, borba protiv razbojništva i gusarenja, defanzivna osvajanja, održanje vojske u stalnoj gotovosti, spremnosti i aktivnosti, zaštita političkih interesa, ili obični, čisti imperijalizam.

[316] O nekim primjerima sticanja i raspodjele ratnoga plijena u periodu nakon II. punskog rata pa do tribunata Tiberija Sempronija Grakha v. *Liv*. XXX, 7; XXXIII, 11; XXXV, 1; 40; XXXVII, 5; 44; XXXVIII, 15; 23; 27; 40; XL, 16; 49; XLI, 11; 28; XLV, 35; 39.

poraženi, i novca i resursa iscijeđenih iz iskorištavanja provincija slijevala u ruke zapovjednika rimskih armija, činovnika, namjesnika i njihovih okruženja, preduzimljivih privatnika i korporacija (*societates publicanorum*) koji su najvećim dijelom dolazili iz redova nobiliteta i vitezova. U posjedu nobiliteta završavao je i veliki broj vrijednih i skupocjenih umjetničkih djela, koja su bivala zaplijenjena u nizu ratova koje je Republika vodila. Tako su ovi pobjednički prekomorski ratovi posebno postali bitni za naglo uvećavanje bogatstva i imovine, te slave i političke pozicije predstavnika elite.

Razmjere naglog priliva velikih količina novca u Republiku i Italiju od posljednje decenije II. punskog rata pa nadalje potvrđuju sljedeći primjeri. Marko Klaudije Marcel je u svojoj ovaciji nakon pobjede na Siciliji nad Sirakuzom i drugim prokartaginskim sicilskim zajednicama dao izložiti veliki plijen, kraljevsko bogatstvo, velike količine srebrnih i brončanih posuda, ostali namještaj i skupe tkanine, zlatne vijence i mnogo vrijednih umjetničkih statua sa kojima je Sirakuza bila ukrašena.[317] Po osvajanju iberske Nove Kartagine, Polibije navodi da je Publije Kornelije Scipion Afrikanac Stariji zaplijenio i predao državi 600 talenata, dok Livije daje preciznije podatke i navodi da je pred rimskoga zapovjednika donesena velika količina zlata i srebra, uključujući teških 287 zlatnih posuda i 18.300 funti srebrnih predmeta i novaca, i da se sve to predalo kvestoru Gaju Flaminiju.[318] Scipion Afrikanac Stariji je nakon pobjede nad

---

[317] *Liv*. XXVI, 21.

[318] *Polyb*. X, 19: μετὰ ταῦτα παρεδίδου τοῖς ταμίαις [τὰ χρήματα], ὅσα δημόσια κατελήφθη τῶν Καρχηδονίων. ἦν δὲ ταῦτα πλείω τῶν ἑξακοσίων ταλάντων
(„Nakon toga je kvestorima predao sav državni novac nađen u gradu /Novoj Kartagini op. S.M./, više od 600 talenata“).
Liv. XXVI, 47: *et auri argentique relata ad imperatorem magna vis: paterae aureae fuerunt ducentae septuaginta sex, librae ferme omnes pondo; argenti infecti signatique decem et octo milia et trecenta pondo, vasorum argenteorum magnus numerus. haec omnia C. Flaminio quaestori adpensa adnumerataque sunt*

Kartaginjanima u Hispaniji, po svome povratku u Rim i Italiju donio 14.342 funte[319] srebra i veliku količinu novčića – srebrenjaka, a sve je to blago pohranjeno u državni trezor.[320] Nakon velike pobjede nad Hanibalovom armijom u bitci kod Zame 202. god. p. n. e. Publije Scipion Afrikanac Stariji je u Rim poslao 10 talenata zlata, 2500 talenata srebra, veliku količinu vrijedne slonovače, dok je ostatak plijena prodao i novac podijelio svojim vojnicima.[321] Kartaginjani su tada morali i da isplate 25.000 srebrnih funti kao odštetu za napad na rimske transporte u vrijeme primirja.[322]

Po pobjedi u II punskom ratu, Scipion Afrikanac Stariji je u trezor unio 123.000 funti srebra, a svakom od vojnika je, uz ratni plijen, dodijelio i po još 40 asa.[323] Nakon poraza u II. punskom ratu, Kartagina je bila obavezna da Republici u toku 50 godina isplati čak 10.000 talenata[324] srebra odštete, i to po 200 eubejskih talenata

---

(„Golema količina zlata i srebra donesena je pred zapovjednika, uključujući 287 zlatnih posuda, skoro sve su bili najmanje funtu teški, 18.300 funti srebrnih tanjira i novca, raniji su se sastojali od velikoga broja posuda. Sve se to odmjerilo i izračunalo i onda predalo kvestoru Gaju Flaminiju...“)

[319] Osnovna mjera za težinu u rimskom svijetu je bila libra/funta, za koju se ne zna precizna vrijednost i uglavnom se proračuni kreću od 322 grama do 329 grama. Najčešće se uzima kao standardizirana mjera 328,9 grama. U ranijim periodima libra/funta se identificirala i sa asom u smislu mjerne težine, a ne novčane denominacije.
O svim mjerama (dužina, površina, volumen, težina) u rimskom svijetu v. Mesihović, 2015: 866 – 871.

[320] *Liv.* XXVIII, 38.

[321] *App. Pun.* 48. Eutropije (III, 23) navodi da je u Hanibalovom taboru nakon bitke kod Zame nađeno 20.000 funti srebra i 800 funti zlata.

[322] *Liv.* XXX, 38

[323] *Liv.* XXX, 45

[324] Talenat ili talent (latinski *talentum*, od starogrčkog τάλαντον = „ljestvica, skala, vaga, balans, ravnoteža“) bio je antička mjera i vrijednost u drevnom i antičkom

godišnje.[325] Lucije Kornelije Lentul je 200. god. p. n. e. po povratku iz Hispanije donio 43.000 funti srebra i 2.450 funti zlata, a svakom od vojnika je, uz ratni plijen, dodijelio i po još 120 asa.[326] Pretor Lucije Furije je (200. god. p. n. e.) nakon pobjede nad Galima u državni trezor unio 320.000 asa i 100.500 komadića srebra.[327] Lucije Manlije Acidinije je (199. god. p. n. e.) iz Hispanije u državnu riznicu unio 1200 funti srebra i 30 funti zlata.[328] Konzul Gaj Kornelije Ceteg je (197. god. p. n. e.) u svojoj trijumfalnoj procesiji (u znak pobjede nad

---

periodu. Izvorno, talenat bi bila masa vode koja je potrebna da se napuni jedna amfora. Sam iznos mase talenta je varirao: atički (koji je bio identičan eubejskom) je iznosio cc 26 kg, eginski je iznosio cc 37 kg, rimski je iznosio cc 32,3 kg; egipatski je iznostio cc 27 kg, babilonski cc 30,3 kg. U vrijednosti novca 1 atički ili eginski talenat iznosio je 60 mina ili 6000 drahmi. Rimski talent je iznosio i 100 *libri*/funti, a 1 libra je iznosila ¾ helenske mine. Egipatski talent je iznosio 80 libri. Osim srebrnih talenata, koristili su se i zlatni talenti koji su bili mnogo vredniji.
Talenti i mine se ustvari nikada nisu stvarno kovale niti proizvodile, to su bile samo predstavljene vrijednosti mjera težine koje su se koristile za artikle kao što su žito, metali (zlato i srebro).

[325] *Polyb.* XV, 18. Po Liviju (XXX, 37), Kartagina je morala platiti ratnu odštetu u iznosu od 10.000 srebrnih talenata, i to u jednakim godišnjim iznosima u toku 50 godina. Po Pliniju Starijem (XXXIII, 51) danak nametnut Kartagini nakon njenog poraza u II. punskom ratu iznosio je 800.000 funti srebra, razdijeljenih na 50 godina. Po Apijanu (*Pun*. 59) danak je iznosio 10.000 eubejskih talenata. Zanimljivo je da nešto ranije Apijan (*Pun*. 54), citirajući govor Publija Scipiona kartaginskim izaslanicima, navodi da je on ponudio mir uz niz uvjeta, od kojih je onaj financijski predviđao isplatu 12.500 eubejskih talenata. Nejasno je li riječ o grešci prepisivača ili je stvarno prvotni iznos danka smanjen za 1/5. Aul Gelije (VII, 5, 1 - 10), pozivajući se na juristu Alfena (*Alfenus*) i XXXIV. knjigu njegovog djela Digeste i II. knjigu njegovih Zbirki, govori kako su Kartaginjani po mirovnom ugovoru sa Republikom morali plačati svake godine Rimljanima izvjesnu količinu *argenti puri puti*. U vrijeme primirja, nakon bitke kod Zame, Kartaginjani su bili dužni da plaćaju neprijateljsku rimsko – italsku armiju i da je snabdjevaju opskrbom.

[326] *Liv*. XXXI, 20.

[327] *Liv*. XXXI, 49.

[328] *Liv*. XXXII, 7.

kartaginskim vojskovođom Hamilkarom i galskim Insubrima i Cenomanima) izložio 237.000 brončanih asa i 79.000 komada kovanog srebra. Svakom vojniku – pješadincu je dao po 70 asa, svakome centurionu 140 asa, a svakome konjaniku po 210 asa.[329] Njegov kolega konzul Minucije je na albanskom gorju održao „trijumf" (u znak pobjede nad Ligurima i galskim Bojima) i dao je nositi 254.000 brončanih asa i 53.200 komadića kovanog srebra. Svakom vojniku – pješadincu je dao po 70 asa, svakome centurionu 140 asa, a svakome konjaniku po 210 asa.[330]

Gnej Kornelije Blasio (*Cn. Cornelius Blasio*) je 196. god. p. n. e., po povratku iz Bliže Hispanije u ovaciji izložio 1515 funti zlata, 20.000 funti srebra i 34.500 srebrenjaka.[331] Lucije Stertinije (*Lucius Stertinius*) je iste godine iz Dalje Hispanije unio 50.000 funti srebra u državni trezor, a od prodaje plijena je podigao dva slavoluka na *Forum Boarium* i jedan slavoluk u *Circus Maximus* i na sva ta tri mjesta je postavio pozlaćene statue.[332] Katon Stariji je svoje vojnike iz pohoda u Hispaniji (195. god. p. n. e.) nagradio sa velikim plijenom, i dao im je i po funtu srebra, govoreći da je bolje da mnogi vojnici odu domu sa srebrom u svojim džepovima nego nekolicina zapovjednika i njihovih prijatelja i suradnika sa zlatom. Izjavio je da njega samog nije dopalo ništa od plijena osim onoga što je popio i pojeo. Katonove izjave o svome ponašanju u provincijama te kako bi se trebali dužnosnici Republike ponašati u provincijama i čemu bi trebali težiti (primarno povećavanju svoje reputacije i ugleda) jasno ukazuju na već prisutnu praksu nagloga bogaćenja kod pojedinih zapovjednika

[329] *Liv.* XXXIII, 23.

[330] *Liv.* XXXIII, 23.

[331] *Liv.* XXXIII, 27.

[332] *Liv.* XXXIII, 27.

Republike koji su prisvajali gro plijena, dok su vojnici (koji su na sebi snosili ubjedljivo najveći teret borbenih kampanja i bili najzaslužniji za te pobjede) dobijali samo vrlo male njegove dijelove.[333] Po svome povratku u Rim (194. god. p. n. e.), Katon Stariji je nagrađen sa trijumfom u kojemu je izloženo bilo 25.000 funti srebrnih poluga, 123.000 srebrnih denara, 540.000 oskanskih srebrnih kovanica i 1.400 funti zlata. Iz plijena, Katon Stariji je dao svakome od svojih vojnika 270 asa i 810 asa svakome konjaniku.[334]

U trodnevnoj trijumfalnoj procesiji Tita Kvinktija Flaminina, u počast pobjede u II. makedonskom ratu nošeno je: brončane i mramorne statue, 18.000 funti nekovanog i neobrađenog srebra, 270 srebrnih posuda, većinom reljefiziranih i neke od visoke umjetničke vrijednosti, brončane posude, 10 srebrnih štitova, 84.000 atičkih tetradrahmi, 3.714 funti zlata, 1 zlatni štit, 14.514 novčića „Filipa“, 114 zlatnih kruna. Svaki pješadinac je dobio 250 asa, centurion 500 asa, a konjanik 750 asa u vidu poklona.[335] Makedonski kralj Filip V morao je poslije poraza da Rimljanima isplati 1000 talenata, pola odmah, a ostatak u ratama u roku od deset godina.[336] Istina, nešto kasnije, Filip je radi svoga neutralnog držanja za vrijeme rimskog rata sa Antiohom III oslobođen dijela duga.[337] U ovaciji iz 191. god. p. n. e., u znak pobjeda Marka Fulvija Nobiliora je nošeno 130.000

---

[333] *Plut.Cat. Mai*. 10; *Mor. Regum et imperatorum apophthegmata*, 199D

[334] *Liv*. XXXIV, 46

[335] *Liv*. XXXIV, 52; Po Plutarhovom životopisu Flaminina (14), a što prenosi iz historiografskog djela Sempronija Tuditana, nošeno je 3713 funti topljenog zlata, 43.270 funti srebra i 14.514 Filipovih dvodrahmi.

[336] *Polyb*. XVIII, 44

[337] *Polyb.*XXI, 3: 11; *Plut. Flam.* 14.

srebrnih denara, 10.000 ili 12.000 funti srebra, kao i 127 funti zlata.[338] Nakon uništavanja i raseljavanja galskog naroda Boja iz Padske doline, Rimljani su donijeli golemo bogatstvo u zlatu i srebru jer su Boji bili iznimno bogat narod.[339] U trijumfalnoj procesiji (u znak pobjede nad Bojima) Publija Kornelija Scipiona Nasike održanoj 191. god. p. n. e. nošeni su: 1.471 zlatna ogrlica tipa torkves, 247 funta zlata, 2.340 funti srebra (u polugama i posudama) i 23.400 srebrnih denara. Svaki pješadinac iz trijumfalne procesije je dobio 125 asa, svaki centurion 250 asa, a svaki konjanik 375 asa.[340]

U veličanstvenoj trijumfalnoj povorci iz 190. god. p. n. e. u znak pobjeda Manija Acilija u balkanskoj Heladi nad Etolcima i Antiohom III nošeno je čak 3.000 funti neobrađenog srebra, 113.000 atičkih tetrahmi[341], 249.000 cistofora[342] i mnoštvo teških vaza od reljefno obrađenog srebra, kao i srebrni kućanski namještaj i veličanstvena odjeća koji su pripadali kralju Antiohu III. Također je bilo 45 zlatnih kruna koje su podarene od različitih savezničkih država.[343] Po mirovnom ugovoru sa Etolskim savezom (iz 189. god. p. n. e.), Republici su Etolci morali odmah isplatiti 200 eubejskih talenata srebra atičkog kvaliteta, s tim da ako žele 1/3 ovoga iznosa mogu

---

[338] *Liv.* XXXVI, 21; 39

[339] O veličini plijena nakon samo jedne rimske pobjede nad Bojima v. *Liv.* XXXVI, 38.

[340] *Liv.* XXXVI, 40.

[341] Atička/atenska tetradrahma je nazivana mala sova (γλαύξ), zbog prikaza ove ptice (ikonografskog simbola boginje Atene) na reversu novčića.

[342] *Cistophorus* je novčić Pergamsko – atalidskog kraljevstva. Zanimljivo je da se ovaj novčić kovao i izdavao u Pergamu i nakon prestanka postojanja Atalidskog kraljevstva, čak sve do vladavine princepsa Hadrijana. Oficijelni njegov kurs na pergamskom području je iznosio četiri drahme, ali je težio samo kao tri atičke/atenske drahme, tj. cc 12,75 grama pa je samim tim njegova vrijednost bila precijenjena.

[343] *Liv.* XXXVII, 46.

isplatiti u zlatu i to po kursu od deset srebrnih mina za jednu zlatnu. U toku narednih šest godina Etolci moraju Republici isplaćivati po 50 talenata godišnje, znači ukupno još 300 talenata.[344]

U trijumfalnoj procesiji (iz 188. god. p. n. e.), u znak pomorskih pobjeda Lucija Emilija Regila u I sirijskom ratu, nošeno je 49 zlatnih kruna, 34.200 atičkih tetradrahmi i 132.300 cistofora.[345] Ubrzo se desio i onaj konačni trijumf za sirijski rat, odnosno trijumfalna procesija Lucija Kornelija Scipiona Azijatika, koja se smatra jednom od najveličanstvenijih u rimskoj historiji. Samo od većih materijalnih vrijednosti u ovoj procesiji su nošene 1.231 kljova bjelokosti, 234 zlatne krune, 137.420 funti srebra, 224.000 atičkih tetradrahmi, 331.700 cistofora, 140.000 zlatnih kovanica „Filipa“, 1.423 funte težine ugraviranog i reljefiziranog srebrnog posuđa i 1.023 funte sličnih proizvoda u zlatu.Svaki legionar je primio 25 denara, svaki centurion 50 denara, svaki konjanik 75 denara. Nakon trijumfa svi oni su primili duple plate i duple obroke žita. Konzul im je već bio dodijelio istu isplatu i ranije, i to odmah nakon bitke kod Magnesije.[346] Smatra se da je ovo bio prvi trijumf u kojem je donacija novca vojsci bila u srebru. Po Pliniju Starijem (*NH*, XXXIII, 150), Lucije Kornelije Scipion Azijatik je u svojoj trijumfalnoj procesiji izložio 1400 funti težine zarobljenog srebra, sa zlatnim posudama, težine koja je iznosila 1.500 funti.

Po Polibiju (XXI, 17; 43), sam Antioh III. je poslije konačnog poraza u sirijskom ratu (koji su mu nanijele armije pod komandom Lucija Kornelija Scipiona, kasnije prozvanog Azijatik/Azijski), bio primoran da isplati 15.000 eubejskih talenata, i to 500 odmah, 2.500 kada rimski

---

[344] *Polyb.* XXI, 30; 32; *Liv*. XXXVIII, 9; 11.

[345] *Liv*. XXXVII, 58.

[346] *Liv*. XXXVII, 59.

narod potvrdi mir, a ostalo u roku od 12 godina i to svake godine po 1000 talenata i to od najboljeg atičkog srebra sa tim da 1 talenat ne bude lakši od 80 rimskih libri/funti. Antioh III. je morao i dati 540.000 modija[347] žita. Prema Salustiju (*His. fr.* Mitridatovo pismo kralju Partije Arzaku 6–7), Antioh III. je morao platiti 10.000 talenata. Po fragmentu Diodorove XXIX. knjige (21), Antioh III. je isplatio 10.500 talenata. Po Liviju (XXXVII, 45; XXXVIII, 38), seleukidsko kraljevstvo je moralo isplatiti Republici 15.000 eubejskih (atičkih) talenata i to 500 odmah po dogovoru sa braćom Scipionima, 2.500 čim Senat i rimski narod potvrde mir, i zatim po 1000 talenata godišnje u toku 12 godina, pod uvjetom da talenat neće težiti manje nego 80 rimskih funti. Seleukidsko kraljevstvo moralo je Rimljanima isporučiti i 540.000 modija žita. Plutarh u životopisu Emilija Paula (7) samo uzgred spominje da je Antioh III. morao platiti 15.000 talenata. Po Apijanu (*Syr*. 38), Seleukidsko kraljevstvo je moralo platiti 500 eubejskih talenata odmah, 2.500 talenata kada Senat ratificira sporazum i 12.000 talenata u roku 12 godina, sa godišnjom ratom od 1000 talenata. Po Eutropiju (IV, 4) Antioh III. je morao isplatiti Republici 10.000 talenata odštete. Jeronim, u svome prepisu kronike Eusebija iz Cezareje, samo kaže da je Antioh III. nakon poraza kod Termopila!? morao plaćati svake godine po 1000 talenata u vidu odštete. I pored neslaganja navedenih antičkih historičara o visini ratne odštete koju je morao isplatiti seleukidski kralj, prednost ipak dajemo podatku Polibija koji je bio najbliži događajima o kojem govori.

[347] *Modius* je bila mjera za volumen suhih tvari, otprilike naših 8,73 l. Šest modija činilo je 1 medimnu. Helenska mjera za količinu koja nije u jednom i čvrstom obliku bila je medimna (μέδιμνος) i njena je veličina varirala zavisno od područja. Atička 1 medimna je np. iznosila 51,84 l, u Lakedemonskoj državi 1 medimna je iznosila 71,16 l. 1 modij se sastojao od 16 sekstarija (*sextarii*), 1 sekstarij je iznosio cc 546 ml., ½ sekstarija je 1 hemina (*Hemina* ili *Cotyla*), 6 sekstarija iznosi 1 kongij (*Congius*), 8 kongija iznosi 1 amforu kvandatral (*amphora quadrantal*).

Inače su rimski zapovjednici na terenu poradi snabdjevanja i plaćanja trupa vršili i česte kontribucije i utjerivanja novca i robe. Upravo u vrijeme neposredno prije sklapanja mira u Apameji, Gnej Manlije Vulso je poslao svoga brata Lucija sa brojnim odredom da od Oroandima (u maloazijskoj pokrajini Pisidiji) utjera milom ili silom novac koji su ovi dugovali po uvjetima ugovora (ὁ δὲ Γνάιος, προσπεσούσης αὐτῷ τῆς τούτων παρουσίας, Λεύκιον μὲν τὸν ἀδελφὸν μετὰ τετρακισχιλίων ἐξαπέστειλε πρὸς τοὺς Ὀροανδεῖς, πειθανάγκης ἔχοντας διάθεσιν χάριν τοῦ κομίσασθαι τὰ προσοφειλόμενα τῶν ὁμολογηθέντων χρημάτων).[348] Isti Manlije je od kapadokijskog kralja Arijarata IV. naplatio 300 talenata i onda ga priznao za „prijatelja rimskog naroda“ (Μάλιος ὁ ἀνθύπατος τριακόσια τάλαντα πραξάμενος παρ᾽ Ἀριαράθου φίλον αὐτὸν ἐποιήσατο Ῥωμαίων).[349]

---

[348] *Polyb*. XXI, 42. Po Liviju (XXXVIII, 18), prilikom Vulsovog galatskog pohoda Oroandi su primorani da isplate 200 talenata srebra: *eo legati Oroandensium cum venissent amicitiam petentes, ducenta talenta his sunt imperata, precantibusque ut domum renuntiarent potestas facta*.
(„Ovdje /maloazijsko selo Tiskon op. S.M./ je stiglo izaslanstvo od Oroanda moleći za mir. Njima je bilo određeno da plate 200 talenata i konzul im je dozvolio da se vrate kućama i izvjeste o ovom zahtjevu svoju vladu“). *Liv*. XXXVIII, 37.

[349] *Polyb*. XXI, 45. Po Liviju (XXXVIII, 37): *et ab Ariarathe rege Cappadocum venerunt ad veniam petendam luendamque pecunia noxam, quod auxiliis Antiochum iuvisset. Huic sescenta talenta argenti sunt imperata*;
(„Arijarat je /sada prokonzulu Manliju Vulsu op. S.M./ također poslao izaslanike iz Kapadokije da moli za oproštaj i ponudi novčano pokajanje za svoju uvredu jer je pomagao Antiohu. Njemu je određeno da plati 600 talenata srebra.“).
Po Apijanu (*Syr*. 42): Ἀριαράθου δὲ τοῦ Καππαδοκῶν βασιλέως, καὶ τοῦδε συμμάχους πέμψαντος Ἀντιόχῳ, δεδιότος τε καὶ δεομένου καὶ διακόσια τάλαντα πέμψαντος ἐπὶ τῇ δεήσει τὴν χώραν οὐκ ἐπέδραμεν
(„Arijarat, kralj Kapadokije, koji je bio poslao vojnu pomoć Antiohu, postao je uznemiren i poslao je molbe i uz to i 200 talenata novca, sa čime je on držao Manlija van njegove zemlje.“).

U trijumfalnoj procesiji Marka Fulvija Nobiliora, održanoj 23. XII. 187. god. p. n. e. u znak pobjede nad Etolcima, nošeno je golemo blago: zlatne krune koje su težile 112 funti, 1.083 funti srebra, 243 funte zlata, 118.000 atičkih tetradrahmi i 12.422 novčića „Filipa“, 780 mesinganih statua i 230 mramorne statue. Svaki vojnik, i Rimljanin i saveznik, je dobio po 25 denara, svaki centurion po 50 denara i svaki konjanik po 75 denara.[350] Gnej Manlije Vulso je u svojoj trijumfalnoj povorci održanoj 5. III 186. god. p. n. e. u znak pobjeda u Maloj Aziji i nad Galatima prikazao 212 zlatnih kruna, 220.000 funti srebra, 2.103 funte zlata, 127.000 atičkih tetrahmi, 250.000 cistofora, 16.320 novčića „Filipa“. Gnej Manlije je svakom vojniku dao po 42 denara, po 84 denara svakom centurionu i po 126 denara svakome konjaniku i dao im je i duple plate. Manlijevi prijatelji su bili sposobni da zadobiju naklonost i naroda. Njihovim naporom Senat je donio dekret, koji je određivao da onaj dio *stipendiuma* koji je priložen od naroda i koji još nije bio uplaćen bude isplaćen iz novca nošenog u trijumfalnoj procesiji. Gradski kvestori, učinivši istinsku i pravednu procjenu, isplatili su 25 ½ asa za svakih 1000 asa.[351] Plinije Stariji (XXXIV, 14; XXXVII, 12) Augustin (III, 21) upravo vežu i za Gneja Manlija i njegovu maloazijsku kampanju značajno unošenje istočnjačkih običaja raskoši i luksuza u Rim i Italiju. Augustin čak izričito kaže da se tada „uvukla u Rim azijska raskoš, gora od svakoga neprijatelja.“

U trijumfalnoj procesiji (184. god. p. n. e.), u čast nagrade Gaju Kalpurniju za pobjede nad Luzitancima i Keltiberima, nošene su 83 zlatne krune i 12.000 funti srebra. Nekoliko dana kasnije Lucije Kvinktije Krispin je proslavio trijumf nad istim narodima i nošena je u

[350] *Liv*. XXXIX, 5

[351] *Liv*. XXXIX, 6 - 7

procesiji slična količina zlata i srebra.[352] U trijumfalnoj procesiji iz 181. god. p. n. e. koju je održao Lucije Emilije Paul u znak pobjede u Liguriji nošeno je 25 zlatnih kruna, a svaki vojnik je dobio po 300 asa.[353] U trijumfalnoj procesiji Kvinta Fulvija Flaka (održanoj 180. god. p. n. e. u znak pobjede u provinciji Bližoj Hispaniji) su nošene 124 zlatne krune, 31 funte zlata i 173.200 oskanskih kovanica. Iz ratnoga plijena su nagrađeni i svi vojnici iz Flakove armije i to: legionari su dobili po 50 denara, centurioni po 100 denara i konjanici po 150 denara. A i isplaćene su im i duplirane plate.[354] Iste nagradne iznose su dobili i vojnici iz reda latinskih saveznika. Isti Fulvije Flak je i od Hispanaca sakupio novac za održavanje igri u čast Jupitera Najboljeg Najvećeg i izgradnju hrama Konjaničkoj Sreći.[355]

Tiberije Sempronije Grakh Stariji je 179. god. p. n. e. hispanskom gradu i zajednici *Certima* nametnuo ratnu odštetu u iznosu od čak 2.400.000 sestercija.[356] Ukupno je on iz Bliže Hispanije prikazao u trijumfu 40.000 funti srebra, a njegov kolega Postumije (namjesnik Dalje Hispanije) u svome trijumfu 20.000. Vojnici armija T.S. Grakha Starija i Lucija Postumija su nagrađeni na sljedeći način: svaki legionar je primio 25 denara, svaki centurion 50 denara, konjanik 150 denara. Saveznički vojnici dobili su iste iznose. Oba trijumfa su

---

[352] *Liv*. XXXIX, 42

[353] *Liv*. XL, 34.

[354] *Liv*. XL, 43.
Nekoliko godina kasnije, Fulvije Flak je proslavio i svoj drugi trijumf, ovaj put nad Ligurima. U procesiji je nošena velika količina zarobljenog neprijateljskog oružja, ali ne i značajna količina novca. Svaki legionar je dobio po 300 asa, svaki centurion po 600 asa i svaki konjanik po 900 asa. *Liv*. XL, 59.

[355]*Liv*. XL, 44.

[356]*Liv*. XL, 47.

održana dan za danom 178. god. p. n. e.[357] Gaj Klaudije Pulher je 177. god. p. n. e. održao trijumfalnu procesiju (u znak pobjeda u Istri i Liguriji) u kojoj je nošeno 307.000 denara i 85.702 viktorijata. Svakom rimskom legionaru je dato 15 denara, centurionu 30 denara, konjaniku 45 denara, dok su saveznički vojnici dobili po 7 ½ denara, svaki saveznički centurion je dobio po 15 denara, a svaki saveznički konjanik po 22 ½ denara.[358]

Apije Klaudije Cento je nakon pobjede nad Keltiberima, održao 175. god. p. n. e. ovaciju u Gradu i u državnu riznicu donio 10.000 funti srebra i 5.000 funti zlata.[359] U kraljevskoj riznici Makedonije Emilije Paul je, nakon Pidne, našao i u ime rimske države zaplijenio više od 6.000 talenata zlata i srebra.[360] Ukupno je Emilije Paul iz Makedonije u Rim unio u državnu riznicu 200 ili 300[361] miliona sestercija. Nakon vjerolomnog, prevrtljivog i divljačkog pustošenja Epira,[362] koje je po završetku III makedonskog rata izvršeno po odluci Senata, stečeno je golemo blago. Iz ove epirske pljačke, prema Liviju (XLV, 34), po 400 denara je bilo dodijeljeno svakom konjanika, a po 200 denara svakom pješadincu. Plutarh u 29. poglavlju životopisa Emilija Paula (koji je

---

357 *Liv*. XLI, 7.

358 *Liv*. XLI, 14.

359 *Liv*. XLI, 28.

360 Emilije Paul od enormnog zaplijenjenog blaga u makedonskim riznicama nije za sebe uzeo ništa, nego je jedino svome zetu Tuberonu (ocu Kvinta Elija Tuberona) dao srebrni pehat od pet funti težine u znak priznanja za njegove velike vrline. I govori se da je ovo bilo prvo srebro koje je ikada našlo svoj put u elijevski dom i da do toga vremena ni muškarci Elijevci ni njihove supruge nisu koristili ni srebro ni zlato. *Val. Max.* IV, 4, 9; *Plin. NH* XXXIII, 142; *Plut. Aem.* 5; 28; *Plut. Mor. Regum et imperatorum apophthegmata,* 198C.

361 *Plin. NH,* XXXIII, 56.

362 Ziolkowski, 1986.

sproveo „sack of Epirus“) daje znatno skromniju cifru, pa po njemu svakoga vojnika nije dopalo više od 11 drahmi[363] iz epirskog plijena. Po romejskoj enciklopediji *Suda* (Λεύκιος Αἰμίλιος), Lucije Emilije je našao, kada je postao gospodar makedonskog kraljevstva, pored drugoga plijena i bogatstava i više od 6.000 talenata zlata i srebra u riznicama. Po Valeriju Antiasu, zlatni i srebrni novac nošen 167. god. p. n. e. u trijumfu Emilija Paula je iznosio do 120 miliona sestercija. Svaki legionar je dobio po 100 denara, centurioni po 200 i konjanici po 300 denara.[364] Gnej Oktavije je po svome trijumfu (održanom 1. XII. 167. god. p. n. e.) podijelio običnim mornarima po 75 denara, pilotima po 150 i kapetanima brodova po 300 denara.[365] U trijumfalnoj procesiji Lucija Anicija, održanoj 17. II. 166. god. p. n. e. u počast pobjede nad ilirsko – agronidskim kraljevstvom, nošeno je 27 funti zlata, 19 funti srebra, 13.000 denara i 120.000 srebrnih ilirskih novčića. Iz plijena je svaki legionar dobio 45 denara, centurioni po 90 i konjanici po 135 denara. Prema Antiasu, 200.000 sestercija se dobilo iz prodaje plijena iz III. ilirskog rata, pored zlata i srebra pohranjenog u riznici.[366]

Marko Klaudije Marcel je po povratku iz Hispanije 168. god. p. n. e. u trezor unio 10 funti zlata i količnu srebra koja je iznosila 1 milion

[363] Drahma (δραχμή) je bila osnovna valuta koja se koristila među Helenima tijekom niza povijesnih epoha. Težina srebrne drahma je načelno iznosila nešto malo više od 4,3 grama („atički standard“), ali je mogla značajno varirati zavisno od polisa, helenističkih država i kasnijih država koje su izdavale drahmu. Podijeljena je bila na šest obola (ὀβολός; ὀβελός). Od većih denominacija vrijedi istaći tetradrahmu (τετράδραχμον) = 4 drahme i dekadrahmu (δεκάδραχμον) = 10 drahmi. U konverziji na rimsku valutu je često izjednačavana sa denarom.

[364] *Liv*. XLV, 40.

[365] *Liv*. XLV, 42.

[366] *Liv*. XLV, 43.

sestercija.[367] Po Pliniju Starijem (*NH* XXXIII, 55), za vrijeme konzulske godine Seksta Julija i Lucija Aurelija (157. god. p. n. e.) u trezoru Republike nalazilo se 17.410 funti neiskovanoga zlata, 22.070 funti srebra i 6.135.400 sestercija.

Svaki novi pobjedonosni rat (u vidu ratnog plijena ili ratne odštete) donosio je ogromne količine novca, plemenitih metala, umjetničkih djela i drugih resursa (uključujući i ljudske) u Italiji. Pobjede u III punskom ratu i Ahejskom ratu, i osvajanje Kartagine i Korinta 146. god. p. n. e. su donijeli u Rim i Italiju enormne količine bogatstva u plemenitim metalima i vrijednim umjetničkim djelima. Scipion Emilijan je u svojoj trijumfalnoj povorci (kao nagradi i odlikovanju za razaranje Kartagine) prikazao 4.370 funti srebra.[368] Nakon osvajanja Korinta, koji je više od pola milenijuma bio generator i centripetalna sila umjetnosti helenskog svijeta, njegov osvajač Lucije Mumije je čitav Rim ispunio statuama.[369] O skoro neprocjenjivom umjetničkom blagu zaplijenjenom u Korintu i Ahaji 146. god. p. n. e. svjedočanstvo pruža anegdota koju prenosi Plinije Stariji (XXXV, 24). Prilikom prodaje plijena pergamsko – atalidski kralj Atal II. je bio spreman platiti 600.000 denara za jednu Aristidovu sliku koja je prikazivala boga Dionisa. Mumije je bio iznenađen cijenom koju je slika postigla i sumnjao je da u toj slici mora biti nešto posebno što mu je promaklo. I tako ju je povukao iz prodaje, uprkos snažnom Atalovom protivljenju, i izložio je u u svetilištu boginje Cerere. Po mišljenju Plinija Starijeg to je bio prvi primjer neke strane slike koja je prešla u vlasništvo države u Rimu.

---

[367] *Liv*. XLV, 4.

[368] *Plin*. *NH*. XXXIII, 141.

[369] *Plin*. *NH*. XXXIV, 36.

Republika je vrlo pazila i na kvalitetu novca koji je u nju stizao u vidu ratnih odšteta ili nameta. Tako su kvestori 199. god. p. n. e. izvijestili da u prvoj tranši (od 200 talenata) nameta koji su Kartaginjani donijeli ¼ iznosa je bila problematična na testiranju kojom su podvrgnuli doneseno. Zato su Kartaginjani taj manjak iznosa novca (od 50 talenata) nadoknadili zaduživši se u Rimu, vjerojatno pod velikim kamatama.[370]

I svako novo izaslanstvo poslano od istočnih kraljeva donosilo je nešto u Rim. Izaslanstva kapadokijskog kralja Arijarata V. i seleukidskog kralja Demetrija I. Sotera su, svako posebno, kao poklon Senatu donijeli vijence od 10.000 zlatnika.[371] I stalni prinosi iz provincija (tributi-direktni i raznorazni indirektni porezi te rudnici metala – posebno oni u hispanskim provincijama) donosili su znatne količine bogatstva. Već od samoga svoga političkog, vojnog i upravnog prisustva na hispanskom/španskom tlu, Rimljani su nastojali da što je moguće više učestvuju u iskorištavanju rudnih bogatstava. Katon Stariji je za vrijeme svoga namjesništva u Bližoj Hispaniji značajnu pažnju posvetio upravno – administrativnim reformama, koje su uključivale i poboljšanja u sustavu i tehnologiji iskorištavanja srebrnih i željeznih ruda, što je neminovno moralo voditi ka povećavanju prihoda. Po Strabonu, III, 2, 10: Πολύβιος δὲ τῶν περὶ Καρχηδόνα νέαν ἀργυρείων μνησθεὶς μέγιστα μὲν εἶναί φησι, διέχειν δὲ τῆς πόλεως ὅσον εἴκοσι σταδίους, περιειληφότα κύκλον τετρακοσίων σταδίων, ὅπου τέτταρας μυριάδας ἀνθρώπων μένειν τῶν ἐργαζομένων, ἀναφέροντας τότε τῷ δήμῳ τῶν Ῥωμαίων καθ᾽ ἑκάστην ἡμέραν δισμυρίας καὶ πεντακισχιλίας δραχμάς. („Polibije govori o rudnicima srebra u Novoj Kartagini, kaže da su veoma veliki i 20

[370] *Liv*. XXXII, 2

[371] *Polyb*. XXXII, 1 – 2; *App. Syr*. 47.

stadija udaljeni od grada i da obuhvataju krug obima 400 stadija. Tamo živi 40.000 radnika – rudara koji su u to vrijeme rimskom narodu svakog dana donosili prihod od 25.000 drahmi.“). Pretpostavlja se da je između 209. i 169. god. p. n. e. sakupljeno ili uzeto od domorodačkih naroda iberijskog poluotoka 800 tona srebra i 4 tone zlata.[372] Moguće je pretpostaviti da je u vrijeme nakon što je Republika došla u posjed vanitalskih zemalja sa rudnim bogatstvima i već razvijenim sustavima njihovih iskorištavanja, Senat jednim svojim dekretom zabranio (ili bar prekomjerno) iskorištavanje rudnih naslaga u Italiji kako bi očuvao njena prirodna bogatstva i zaštitio njenu prirodnu sredinu koja se neminovno degradira uslijed rudarenja.[373]

I bogati „pokloni” poraženih ili onih koji su tražili neku uslugu ili milost rimskog naroda, a koji su uručivani bilo Rimskoj Republici kao cjelini, njenim armijama ili samo pojedinim rimskim dostojanstvenicima i vojskovođama, mogli su biti veliki. Marku Fulviju Nobilioru tako je prilikom ulaska u helenski grad Ambrakiju u jesen 189. god. p. n. e. bio dodijeljen vijenac vrijedan 150 talenata. Nobilior je iz iste Ambrakije odnio veliki broj umjetničkih djela: statua i slika. Pošto je Ambrakija bila prijestolnica kralja Pira, takvih stvari je bilo dosta.[374] Gnej Manlije je prilikom svog pohoda protiv

---

[372] O bogatstvu srebronosnih rudnika u hispanskim provincijama zanimljiv podatak donosi Plinije Stariji (XXXIII, 96 - 97).

[373] *Plin. NH*. III, 138; XXXIII, 78; XXXVII, 202.

[374] *Polyb.* XXI, 30; *Liv*. XXXVIII, 9; 43.
Marko Fulvije Nobilior je bio čuven kao veliki ljubitelj i entuzijasta za helensku kulturu i umjetnost, i donio je mnoga remek–djela helenske umjetnosti u Rim (uključujući i sliku Muza od Zeuksisa iz Ambrakije). Dok je vodio „etolski rat“, Nobiliora je pratio čuveni rimski pjesnik Enije. Zbog svoga filohelenstva, Nobilior je bio kritiziran i to žestoko od Katona Starijeg. Nobilior je dao restaurirati i hram Herkula i Muza u *Circus Flaminius*.

maloazijskih Galata (189. god. p. n. e.), pobijeđivao i utjerivao novac i resurse i od niza drugih maloazijskih zajednica. Tako je od zajednice *Tabae* (u Pisidiji) naplatio 25 talenata srebra i 10.000 medimni žita, od tiranina Kibire (grada i zajednice u jugozapadnoj Maloj Aziji) dobio je zlatnu krunu od 15 funti/libri i prisilno utjerao 100 talenata i 10.000 medimni žita, od gradova i zajednica Termesa, Aspenda i drugih zajednica u Pamfiliji po 50 talenata, a od grada Sagalasa vijenac od 50 talenata kao i 20.000 medimni ječma i 20.000 medimni žita. Inače je u toku ovoga pohoda armija Gneja Manlija zadobila zadobila enormno veliki ratni plijen.[375] Vulsova ekspedicija u samo srce Male Azije je u priličnoj mjeri opustošila ovu zemlju, i utjerivanjem novca, kontribucijom dobara, ali i običnom pljačkom i pljenidbom. Iako, ova ekspedicija na kraju nije kao rezultat imala anektiranje ni stope maloazijskog tla, vojska je toliko nagomilala ratnoga plijena da se zbog toga morala kretati dosta usporeno.

Po Valeriju Antiasu, nakon osude i prodaje imovine Lucija Kornelija Scipiona Azijatika, on je ipak poslan na diplomatsku misiju na istok kako bi riješio sporove između Eumena II i Antioha III. Tom prilikom je on dobio veliku količinu novca i umjetnike od istočnih, poglavito maloazijskih kraljeva i državica, kako bi mogao održao desetodnevne igre na koje se navodno zavjetovao da će ih održati u vrijeme I sirijskog rata.[376]

Natpisi *CIL*VI, 1307 (p 3799, 4677) = *CIL* I, 615 (p 833, 919) = ILLRP 124 (p 320) = D 16 = AE 2013, +46 = EDCS-ID: 17800465 = EDR109068 iz Rima i *CIL* XIV, 2601 = *CIL* I, 616 (p 919) = ILLRP 322 (p 326) = D 17 = EDCS-ID: EDCS-05800580 = iz Tuskula svjedoče o tim otetim umjetničkim djelima iz Ambrakije i Etolije.

[375] *Polyb*. XXI, 35 – 36; Liv. XXXVIII, 13 – 15.
(*Tabae*): *et viginti talenta argenti et decem milia medimnum 15 tritici imperata; ita in deditionem accepti.*

[376] *Liv*. XXXIX, 22

U Italskom savezu, u kojem je Republika bila hegemon, latinske kolonije i drugi *socii* (saveznici) nisu imali financijskih obaveza prema hegemonu, nego su bili dužni slati samo svoje oružane detašmane. Sa sticanjem provincija koje su tretirane kao „posjed rimskog naroda“ (*praedia populi Romani*), njihove zajednice (peregrinske *civitates*), ako nisu bile oslobođene toga, Republici su isplaćivale i direktne poreze (tribute).[377] Nakon II punskog rata pa do plebejskog tribunata Tiberija Sempronija Grakha, u imperiju rimskog naroda kreirano je više provincija, od kojih su neke bile i vrlo bogate.

Influks tako velikoga bogatstva, najčešće u vidu novca, plemenitih metala, ljudi i zemlje je u potpunosti transformirao i Republiku i rimsko – italsku zajednicu, i kreirao glavni uvjet za iniciranje procesa agrarne krize i sve onoga što je proisteklo iz nje kao što su stranačke borbe, staleške i klasne zategnutosti, robovski ustanci, grakhovske i

[377] Porez u provincijama je temeljno počivao na cenzusu, koji je bio sličan onome koji je provođen među rimskim građanima, ali s različitom svrhom. Svaka provincija je i imala svoju blagajnu. Niti su sve provincije imale isti položaj i iste obaveze i prava, niti su i zajednice unutar njih bile uniformno organizirane po sustavu prava i obaveza. Postajala je vrlo precizna ljestvica, neka vrsta fluktuativne hijerarhije, pa su na njoj bile razvrstane i te zajednice zavisno od svoga ponašanja, te stupnja lojalnosti i poštovanja, prema Republici. Tako je svaka zajednica zasebno sa Rimom imala ugovor (*foedus*) koji je određivao nivo slobode (*libertas*), prava i obaveza potčinjene peregrinske zajednice prema Republici. Od toga ugovora je zavisio i stupanj unutarnje autonomije svake peregrinske *civitas*. Veći dio peregrinskih provincijalnih jedinica su bileone (*civitates stipendiariae; civitates decumanae*) koje plaćaju neposredni porez, pokoravaju se namjesniku i zadržavaju autonomiju kod odlučivanja o lokalnim pitanjima. Pored njih, postojale su i slobodne zajednice (*civitates liberae*), koje su se dalje dijelili na više kategorija i to *civitates foederatae* koje su uživale punu autonomiju, nisu plaćale poreze, ali su za vrijeme rata bile dužne davati trupe ili brodove. U pojedinim slučajevima određenoj *civitas* jamčio je slobodu sam Senat. Takvi su gradovi uživali autonomiju, zadržavali pravo gradnje brodova, ali su pritom jedni od njih bili oslobođeni porezâ (*civitates liberae et immunes*), dok su drugi morali polagati određen novčani iznos. O upravi provincijama i posebno u načinima ubiranja poreza u provincijama za vrijeme Republike v. Hopkins, 1980; Brunt, 1981; Mesihović, 2015: 341–346.

druge revolucije, građanski ratovi, saveznički rat. Priliv gotovog novca u javnu riznicu Republike je u tom periodu uveliko nadmašio stanje u prethodnom, III st. p. n. e. Međutim, i taj novac je slabo „kapao prema dnu”, odnosno skromniji slojevi stanovništva nisu osjećali dobit od toga, jer je i taj novac legalnim, legitimnim (koje im je dopuštao i omogućavao sustav) ili čak nelegalnim, pa i korumptivnim metodama poglavito završavao u privatnim „džepovima” bogatih i moćnih pojedinaca.[378] Tako se ovo bogatstvo koncentriralo na vrhu socijalne piramide rimskog i italskog svijeta. Jedino gdje je obični plebs mogao očekivati da se i on značajnije okoristi uvećanim prihodima Republike, bili su javni radovi i izgradnja neophodne infrastrukture. Tu je proletarijat mogao biti angažiran na poslovima, dok je seoski plebs mogao očekivati određene prednosti od te infrastrukture.[379] Tako je np. Publije Kornelije Scipion Afrikanac Stariji, prije nego što je otišao kao pratnja svome bratu Luciju u pohodu protiv Antioha III, dao izgraditi dekorativni svod/slavoluk na vrhu *Clivus Capitolinus*, sa sedam

---

[378] Crawford, 1993: 74: „The financial resources of the Roman state evoked the impassioned admiration of the author of I Maccabees (8, 1–4) and of Polybius, as later of Posidonius (both of these commenting on the Spanish mines). *Tributum* (p.32) was not levied after 167. Much of this wealth passed from public into private hands, in part no doubt quite legitimately, as (perhaps generous) reimbursement for expenses to magistrates and as payment to contractors outside the senatorial order. By the second half of the second century, the treasury was regarded as a source of wealth (Lucilius 456–7 W, compare 1016 W): 'As for me, I need a questor or supplier, who will supply me with gold from the state money-bags.'“

Lucilius, 456–457: *Huic homini quaestore aliquo esse opus atque corago, publicitus qui mi atque e fisco praebeat aurum*

(„Što se mene tiče, potreban mi je kvestor ili dobavljač, koji će me snabdjeti zlatom iz državnih riznica.“).

[379] Republika je u periodu šeste i sedme decenije II. st. p. n. e. potrošila 45 miliona denara na izgradnju vodovoda / akvadukta *Aqua Marcia.* Zanimljivo je da je po Crawfordu, 1993:74, Atena potrošila ekvivalent od 12 miliona denara za izgradnju Partenona, velike statue Atene i monumentalnog ulaza na Akropolj.

pozlaćenih ljudskih statua i dvije konjaničke.[380] Cenzori Kvint Fulvije Flak i Aul Postumije Albin su dali 174. god. p. n. e. da se popoloča *Clivus Capitolinus*. Izgrađen je i portik sa desne strane puta od pravca Saturnovog hrama pa do Kapitola. Za cenzora Katona Starijeg je 184. god. p. n. e. na Forumu izgrađena i Porcijeva bazilika. Bazilika Fulvija i Emilija je počela da se gradi 179. god. p. n. e. po nalogu cenzora Marka Emilija Lepida (*Marcus Aemilius Lepidus*) i Marka Fulvija Nobiliora. Za vrijeme ovih cenzora započelo je i zidanje mosta u Rimu kasnije poznatog kao *Pons Aemilius* (sa polukružnim lukovima). Prvobitno je postojao most sa drvenom konstrukcijom. Prvi kameni most dali su 179. god. p. n. e. graditi tadašnji cenzori, ali nije kompletiran sve do 151. god. p. n. e. Ali tek su 142. god. p. n. e. tadašnji cenzori Scipion Emilijan i Lucije Mumije dali izgraditi zidane kamene lukove, zamjenjujući dotadašnje drvene prolaze. Na sjeveru Italije je izgrađena 187. god. p. n. e. važna komunikacija *Via Aemilia* koja je povezivala *Ariminum* (Rimini) sa *Placentia* (Pjačenca), pa je tako otvorena putna veza Rima (koji je sa *Ariminum* povezan jos ranije preko *Via Flaminia*) sa zapadnom i središnjom Europom preko doline rijeke Po.[381]

Posebno su bili intenzivni javni radovi i golema i kvalitetna građevinska i i infrastrukturna djelatnost, inicirani i vođeni od cenzora Kvinta Fulvija Flaka i Aula Postumija Albina (izabranih za cenzore 175. god. p. n. e.), u Rimu, kolonijama i drugim dijelovima Italije. Tada su se popločavale ceste u Gradu i van njega, gradile pješačke staze sa strana puteva, gradili mostovi, usavršavao *Circus Maximus*, izgradila kolonada od hrama Saturna do Kapitola i dalje prema *Senaculumu* i Hostilijevoj kuriji. Kvalitetnije je dorađena tržnica iza

[380] *Liv*. XXXVII, 3

[381] *Liv*. XXXIX, 2

Porta Trigemina[382], popravljena je Emilijanska kolonada. Ovi cenzori su također potpisali i ugovore za podizanje zidina u gradovima Kalatiji i Auksimu, a novac koji su dobili od prodaje dijela javnoga zemljišta su oni potrošili u izgradnju radnji oko foruma u oba ova grada. Fulvije Flak je dao izgraditi hramove Jupiteru u Pisaurumu i Fundi, i dovesti vodu u Placentiju. Fulvije Flak je posebnu pažnju, na veliko zadovoljstvo kolonista, usmjerio na infrastrukturne projekte u Sinuesi.[383] Cenzor Tiberije Sempronije Grakh Stariji je 169. god. p. n. e. dao da se, javnim novcem, otkupi zemljište i gradi bazilika poznata kasnije kao Sempronijeva bazilika.[384]

Međutim, javni radovi nisu u ovom razdoblju bili toliko teški da su mogli anulirati ili značajnije ublažiti posljedice agrarne krize. Iako su sa pobjedničkih i lukrativnih ratnih pohoda i obični vojnici i niži starješinski kadar donosili svoj ratni plijen i raznorazna vojnička obeštećenja i često uvečane plate, ipak su ovi iznosi bili nemjerljivo manji u odnosu na ono bogatstvo koje su na istim pohodima prisvajali zapovjednici, pripadnici nobiliteta i viši starješinski kadar. Taj nesrazmjer je dovodio, i pored toga što bi obični vojnici nešto i zaradili i dobili u ratovima,samo dodatnom pospješivanju i produbljivanju socijalnog raslojavanja. Tako su zbog nesrazmjernog udjela u ratnom plijenu, bogati postajali još mnogo bogatiji, ali to njihovo bogaćenje nije praćeno ni približno proporcionalnim

---

[382] Jedna od glavnih kapija na Servijevom zidu.

[383] *Liv*. XLI, 27.

[384] *Liv*. XLIV, 16.
Ova bazilika je izgrađena na mjestu gdje se, između ostaloga, nalazila i kuća Tiberijeva već preminuloga punca Afrikanca Starijeg. Postavlja se pitanje da li se ovom prilikom Tiberije Stariji nalazio u nekoj vrsti sukoba interesa, odnosno da li je pogodovao nasljednicima Afrikanca Starijeg, koji su moguće željeli povoljno prodati svoju imovinu. Pošto je on tada već bio ili zaručen ili vjenčan za Korneliju Mlađu, možda je direktno pogodovao i svojoj supruzi, pa samim tim i samome sebi.

povećanjem standarda običnih vojnika. Obični vojnici i niži starješinski kadar bi i brže potrošili ono što bi zaradili i stekli u ratovima u odnosu na svoje visoke zapovjednike, a u uvjetima izrazito liberaliziranog tržišta kakvo je bilo ono tadašnje rimsko – italsko, na kraju bi i veći dio tih zarada završavao u rukama i riznicama bogataša koji su sve više kontrolirali i prozvodnju i tržište.[385]

Uza sve to, boravak u provincijama je za pripadnike upravnog aparata (od namjesnika pa naniže) bio i dobra prilika za osobno bogaćenje na najrazličitije načine. Znatan broj namjesnika i njihovih suradnika u upravljanju provincijama su itekako znali iskoristiti svoje pozicije kako bi se svojim domovima, nakon obnašanja mandata i službi, vratili znatno bogatiji. Metode i sredstva koja su koristili za takve ciljeve mogla su biti i legalna, i moralno dopuštena, i nelegalna, i moralno nedopuštena. Ni samo iznuđivanje nije bila rijetka pojava.[386]

---

[385] Potpuno liberalizirano tržište, sa malo ili nimalo državnih regulativa, zaštita i ograničenja, kroz povijest je najviše pogodovalo onima koji su na samome vrhu hijerarhijskih ljestvica, koji raspolažu sa velikim kapitalom, koji su moćni i mogu kontrolirati, usmjeravati ili manipulirati tim liberaliziranim tržištem u cilju sticanja sve većega profita i onima koji na neki način dominiraju političkim, društvenim, ekonomskim i kulturnim životom. Potpuno liberalizirano tržište je savršen mehanizam za isisavanjem materijalnih bogatstva iz skromnijih slojeva stanovništva, i može se smatrati „kapljanjem sa dna prema vrhu" te za uništavanje privreda zajednica koje se žele potčiniti. Potrebno je razlučiti da liberalizirano tržište nije uopće isto što i slobodno i ravnopravno tržište. Kroz povijest nikada nije postojalo slobodno tržište niti slobodna trgovina, jer ih je uvijek neko kontrolirao, tako da je i to samo još jedna od utopija postmoderne neoliberalne ideologije. Liberalizirano tržište podrazumijeva ekonomsku strukturu u kojoj su zaštitni mehanizmi svedeni na najmanju moguću mjeru i gdje je profiterskoj oligarhiji omogućeno da bez velike muke kontrolira tržište i stiće velike zarade, ne obazirući se uopće ne više interese i ciljeve, niti na potrebe i interese ubjedljive većine stanovništva.

[386] Sve izražajnija praksa zloupotreba u provincijama, posebno u vidu iznuđivanja, nastojala se suzbiti donošenjem *lex Calpurnia de repetundis* (iz 149. god. p. n. e.), predloženom od plebehskog tribuna Lucija Kalpurnija Pisona (*L. Calpurnius Piso*), po kojem je ustanovljeno stalno sudište (*quaestio perpetua*), sa predsjedavanjem pretora, na kojem bi se procesuirale optužbe za iznuđivanje (*Repetundae* ili

Od bogaćenja iz provincija su opet najviše koristi imali predstavnici nobiliteta, jer su namjesnici i njihovi neposredni suradnici u najvećem broju slučajeva dolazili upravo iz senatorskog staleža. Pored njih, finansijske i druge materijalne koristi od provincija imali su i vitezovi (poglavito preko korporacija publikana i zakupnika poreza), dok je udio provincijskih sredstava ponajmanje išao prema plebsu, pogotovu onom seoskom.

Stvaranje poslovnih udruženja, nakon II punskog rata postalo je vrlo rašireno kod Rimljana i Italika, pa i Katon Stariji savjetuje da je bolje uložiti svoj kapital u 50 poduzeća, nego u jedno (koje ako propadne, sve je propalo). Povećanje finansijskih aranžmana i špekulacija direktno je urokovano širenjem rimske hegemonije po mediteranskom svijetu i povećanjem trgovinske aktivnosti. Iako je senatorima po *lex Claudia* iz 218. god. p.n. e.[387] bila ograničena trgovačka aktivnost,

---

Repetundaepecuniae) od strane magistrata i namjesnika. Kasniji zakoni po ovome predmetu bili su *lex Junia* (možda 126. god. p. n. e. na prijedlog plebejskog tribuna Marka Junija Pena/*Marcus Iunius Pennus*), *lex Acilia repetundarum* (123. god. p. n. e.), *lex Servilia Glaucia* (100. god. p. n. e. na prijedlog plebejskog tribuna Gaja Servilija Glaukije), *lex Cornelia de maiestate* (81. god. p. n. e. na prijedlog Kornelija Sule) and *lex Iulia de repetundis* (59. god. p. n. e. na prijedlog Gaja Julija Cezara). O Kalpurnijevom zakonu protiv iznuđivanja v. CIL I, 583 (p 723, 735, 832, 908) = AE 1978, 12 = AE 1998, + 58 = AE 2001, + 64 = EDCS-ID: EDCS-20200006 (Rim); Lucilius, 607–608; Cic. Verr. II, 3, 195; 4, 56; Cic. Mur. 46; Cic. Brut. 106; Cic. de Off. II, 75; Cor. Iuris civilis, Dig. XLI, 1, 48, 1; Schol. Bob. 96; CAH VIII, 131 – 132; OCD_p; Smith W., 1875:986-987; PWRE, 1914, I A. 1, col. 603 – 610; Chester – Coleman-Norton – Bourne, 1961: 38–46; Abbott, 1963:74; Jones, 1972:48-9; Gruen, 1974:215; Gabba, 1976:91; Stockton, 1979:139; Mitchell, 1986:1; Lintott, 1992: 14-6; Isto, 1993: 99-100; Isto, 2003: 108;158.

[387] Po *Lex Claudia*, nazvanom po predlagaču plebejskom tribunu Kvintu Klaudiju (*Quintus Claudius*), nijednom senatoru ili senatorskom sinu nije bilo dozvoljeno posjedovati brod sa kapacitetom od više od 300 amfora (oko sedam tona). Time se nastojalo spriječiti nobilske familije da znatnije učestvuju u visokoprofitabilnoj prekomorskoj trgovini. Pošto je ovaj zakon donesen početkom II punskoga rata, moguće je da je njime plebs nastojao i da spriječi nobilitet u profitiranju zbog prekomorskih ratova. Time bi senatori u ratu donosili odluke koje bi bile na interes

postojali su i načini kako da se izvrda zakoni omogući im se indirektnim putem bavljenje trgovinom i zelenaštvom. Senatori su mogli, a to su u praksi često i radili, da posrednim putem, preko svojih oslobođenika, koji su imali status klijenta, ili čak i osoba koje su još uvijek imale status robova, da posjeduju brodove i da učestvuju u prekomorskoj trgovini. Pošto su senatori imali pravo da pozajmljuju novac uz interes, na taj su način mogli postati i finansijeri velikih trgovačkih pothvata.[388]

Republike, a ne njihovih potencijalnih profita. Oponenti zakona su isticali da se njime krše njihove osobne slobode. Ovaj zakon bio je prvi pokušaj da se razdvoje skupine koje vladaju i one koje se bave komercijalnim poslovima, i time je omogućio klasi vitezova da razviju svoje poslovne aktivnosti i pretvore se u poduzetničku klasu.

[388] *Plut. Cat. Mai.* 21: ἐχρήσατο δὲ καὶ τῷ διαβεβλημένῳ μάλιστα τῶν δανεισμῶν ἐπὶ ναυτικοῖς τὸν τρόπον τοῦτον, ἐκέλευε τοὺς δανειζομένους ἐπὶ κοινωνίᾳ πολλοὺς παρακαλεῖν, γενομένων δὲ πεντήκοντα καὶ πλοίων τοσούτων αὐτὸς εἶχε μίαν μερίδα διὰ Κουϊντίωνος ἀπελευθέρου τοῖς δανειζομένοις συμπραγ ματ ευ ο μὲν ου καὶ συμπλέοντος. ἦν δ᾽ οὖν οὐκ εἰς ἅπαν ὁ κίνδυνος, ἀλλ᾽ εἰς μέρος μικρὸν ἐπὶ κέρδεσι μεγάλοις. ἐδίδου δὲ καὶ τῶν οἰκετῶν τοῖς βουλομένοις ἀργύριον οἱ δ᾽ ἐωνοῦντο παῖδας, εἶτα τούτους ἀσκήσαντες καὶ διδάξαντες ἀναλώμασι τοῦ Κάτωνος μετ᾽ ἐνιαυτὸν ἀπεδίδοντο. πολλοὺς δὲ καὶ κατεῖχεν ὁ Κάτων, ὅσην ὁ πλείστην διδοὺς ἐωνεῖτο τιμὴν ὑπολογιζόμενος. προτρέπων δὲ τὸν υἱὸν ἐπὶ ταῦτα φησὶν οὐκ ἀνδρός, ἀλλὰ χήρας γυναικὸς εἶναι τὸ μειῶσαί τι τῶν ὑπαρχόντων. ἐκεῖνο δ᾽ ἤδη σφοδρότερον τοῦ Κάτωνος, ὅτι θαυμαστὸν ἄνδρα καὶ θεῖον εἰπεῖν ἐτόλμησε πρὸς δόξαν, ὃς ἀπολείπει πλέον ἐν τοῖς λόγοις ὃ προσέθηκεν οὗ παρέλαβεν.
(„/Katon Stariji op. S. M./ upustio se i u najozloglašeniju vrstu davanja zajmova za brodove, uz kamate na sljedeći način: Tražio je od onih koji su od njega uzimali zajmove da pozovu mnoge druge u zajedničko poduzeće, a ako bi se skupilo pedeset poduzetnika i isto toliko brodova, on bi držao samo jedan dio dionica u čitavu poduzeću preko svog oslobođenika Kvinciona koji je poslovao s uzajmljivačima novca i pratio ih na plovidbi. Na taj način rizik nije teretio čitav pothvat nego samo malen. dio uz veliku dobit. Običavao je pozajmljivati novac i onima od svojih kućnih robova koji su to željeli. Oni su njime kupovali dječake, a zatim, pošto bi ih kroz godinu .dana izvježbali i izobrazili na Katonov trošak, ponovo ih prodavali. Mnoge od tih dječaka zadržavao je i Katon priznajući robu najvišu cijenu ponuđenu za njegovog dječaka. Potičući sina na takve postupke, kaže da nije osobina muškarca, nego žene udovice umanjivanje makar i dijela svoje imovine. Ali već je prežestoka ona Katonova riječ kad je pošao tako daleko, da je nazvao čudesnim i božanstvenim čovjeka koji prema obračunima ostavlja više stečene imovine nego naslijeđene.“).

Od prve polovine II st. p. n. e. na helenistički istok prodire i rimsko-italski zelenaški kapital koji, kako vrijeme odmiče, igra sve veću ulogu u ekonomskom životu, a preko njega posredno i u političkom životu Grčke i istočno - mediteranskih zemalja. Nosioci ove ekspanzionističke ekonomske politike bili su rimsko-italski poslovni ljudi (u velikoj većini iz reda vitezova), koji su djelovali ili kao samostalni poduzetnici, ili su bili udruženi u korporacije – *societates publicanorum*. Rimsko-italski poslovnjaci, bilo kao zakupci poreza u provincijama ili kao kreditori, prosto su isisavali novac i ostale resurse (uključujući i ljudske) sa bogatog istoka u velikim razmjerama. Posljedice neopisive pohlepe korporacija imale su potpuno negativan efekat na ekonomski, a posredno i na kulturni i politički život zemalja u kojima su poslovale. U pojedinim „suverenim“ državama čak je u njihovim rukama bila u potpunosti i kontrola budžeta, a i mnogi vladari su bili „do guše“ kreditno zaduženi i uhvaćeni u kamatne „makaze“ kod rimsko-italskih poslovnih krugova. Ipak sva dobit ostvarena u navedenim poslovnim operacijama ostajala je u rukama samo vrlo malobrojnog sloja, tako da najveći dio rimsko-italskog stanovništva oličenog u srednjem i sitnom seljaštvu nije imao nikakve koristi od ovog kapitala. Naprotiv, zelenaški kapital i način rada, ponašanja i morala proistekao iz zelenaštva donijeti će samo štete italsko-rimskom stanovništvu.

I iz svega izloženog vezanost za procese rasta bogatstva Republike i Italije, postaje jasno da su primarni korisnici nastanka prekomorskog imperija i uvođenja panmediteranske hegemonije Republike bili poglavito pripadnici elita tadašnjih rimskog, italskih i provincijskih društava. U prvom redu to se odnosilo na veleposjednike. Dobiti, koje su proizlazile iz činjenica postojanja imperija i uvođenja hegemonije, a koje bi dobijali i pojedinci iz skromnijih slojeva su bile male ili neznatne u odnosu na ono što su dobijali pa i uzimali pripadnici

nobiliteta ili viteškog reda. I te male zarade su se uvjetima potpuno liberaliziranog ekonomskog i socijalnog sustava su se brzo topile.

Širenje rimske domene, uspostava rimske hegemonije na Mediteranu i pretvaranje grada Rima u panmediteransku prijestolnicu stvorili su i tržišni preduvjet za latinfundizaciju. Prodor i zauzimanje Cisalpinske Galije, širenje na Pirinejskom poluotoku su omogučila da i ova područja budu otvorena tržišta za latifundijsku robu. Rimska panmediteranska hegemonija je omogučila stvaranje kakvog – takvog jedinstvenog tržišta od Herkulovih stubova pa do Levanta, u kojem su latifundisti sa svojom komerijalnom robom mogli itekako profitirati. A i sve veća populacija grada Rima i italijanskih gradova predstavljala je bogato i pouzdano tržište. Sva ta tržišta su bila u mogućnosti da apsorbiraju viškove latifundijske produkcije, radi čega je ovaj vid privrede bio iznimno isplativ. Ustvari sam karakter latifundijske proizvodnje je bio vrlo pogodan za nove tržišne uvjete, jer su korištena jeftina radna snaga i specijalizacija uzgoja pojedinih kultura i stoke na velikim zemljišnim prostorima u cilju veleprodaje jedini bili u mogučnost da zadovolje novu tržišnu potražnju. Dotadašnji tradicionalni mali seoski posjedi, koji su dominirali na području Republike i Italije, koji su se bazirali na proizvodnji za sopstvene potrebe i maloprodaju, nisu jednostavno bili pogodni za jedinstveno, uvečano i izbirljivo tržište. Veleposjedi su pored kvantiteta pružali i mogučnosti poboljšanja kvaliteta, jer se težilo da roba sa pojedinih latifundija u prilično liberaliziranom i vrlo konkurentskom tržištu bude što je moguće bolja, pa su se sadile ili razvijale kvalitetnije sorte, uzgajale i odabirale bolje rase pojedinih životinjskih vrsta. Nadzornici, tj. menadžeri, na latifundijama su imali i mogučnosti i sredstava i vremena da se tome posvete, i da predlože vlasnicima i realiziraju bolje upravljanje u latifundijskom menadžmentu, i samim tim i kvalitetniju i profitabilniju proizvodnju.

Uostalom, to im je bio i posao, da donose što je moguće veći profit vlasnicima. Za razliku od njih, sitnoposjednici, u većini slučajeva, jednostavno rečeno, nisu baš bili previše pogodni za ovakve projekte, niti su imali potrebe jer njihovi proizvodi nisu išli na prodaju na to široko, euromediteransko konkurentsko tržište.

Rimsko osvajanje i nametanje hegemonije širom Mediterana donosilo je još jednu negativnost za znatan dio rimskog seljaštva. Rimske provincije, u prvom redu Sicilija, te vazalne i savezničke države kao Egipat, otvorile su svoja plodna žitna polja Italiji. Uvoz žitarica je sada postao jeftiniji nego njegova proizvodnja u Italiji. Provincije su postale i mjesta na koijma se vršila i rekvizicija žita u slučaju vanrednih potreba, imperijalnih interesa i za snabdjevanje armija. Po Liviju (XXXVI, 2), na samome početku rata sa Antiohom III, Marko Emilije Lepid (pretor za 191. god. p. n. e.) je dobio zadatak da izvrši rekviziciju 20% od svoga žita na Siciliji i to pošalje u Grčku, tj. tamošnjim trupama. Drugi pretor (za 191. god. p. n. e.) Lucije Opije Salinator[389] je dobio zadatak da izvrši istu rekviziciju na Sardiniji, ali da žito posalje u Rim (...*eidem praetori mandatum ut duas decumas frumenti exigeret; id ad mare comportandum devehendumque in Graeciam curaret. idem L. Oppio de alteris decumis exigendis in Sardinia imperatum; ceterum non in Graeciam sed Romam id frumentum portari placere*...). Livije (XXXVII, 2) spominje nove rekvizicije (u 190. god. p. n. e.) po kojima su Sicilija i Sardinija morale, svaka posebno, da pošalju 20 % svoga godišnjeg prinosa žita. Žito sa Sicilije je trebalo biti poslano u Etoliju za potrebe vojske, a ono sa Sardinije dijelom u Rim, dijelom u Etoliju (...*Siciliae Sardiniaeque binae aeque ac proximo anno12 decumae frumenti imperatae; Siculum omne frumentum in Aetoliam ad exercitum portari iussum, ex Sardinia pars Romam pars in Aetoliam, eodem quo*

[389] *Lucius Oppius Salinator,*

Siculum...). Tako Livije (XXXVII, 50) navodi za 189. god. p. n. e. da je Republika zahtijevala od Sicilije i Sardinije po 2/10 njihovog prinosa u žitu, i to tako da se 1/10 pošalje trupama u Aziji, a druga trupama u Etoliji (*...quae in ea provincia erat, decreta, et ut duas decumas frumenti novus praetor imperaret Siculis; earum alteram in Asiam, alteram in Aetoliam mitteret. idem ab Sardis exigi atque ad eosdem exercitus id frumentum, ad quos Siculum, deportari iussum*). Livije (XLII, 31) navodi i da je i 171. god. p. n. e. određeno da snabdjevanje hranom flote i legija, predviđenih za III makedonski rat, izvrše Sicilija i Sardinija, pa su namjesnici ovih provincija bili odgovorni da rekviriraju 2/10 žita od provincijalaca, koje bi se onda isporučilo armiji u Makedoniji (*...commeatus classi legionibusque ut ex Sicilia Sardinia <que> subueherentur, praetoribus, <qui> eas provincias sortiti essent, mandari placuit, ut alteras decumas Siculis Sardisque imperarent, quod frumentum ad exercitum in Macedoniam portaretur*).

Ali bilo je i primjera da pojedine države i vladari dobrovoljno nude i daju Republici žito. Tako su na samom početku sirijskog rata, Kartaginjani ponudili 100.000 modija pšenice i 50.000 modija ječma za potrebe rimsko – italske vojske, a numiđanski kralj Masinisa je ponudio 50.000 modija pšenice i 300.000 modija ječma za rimsko – italsku armiju u Grčkoj i 300.000 modija pšenice i 250.000 modija ječma za potrebe stanovnika Grada. Zanimljivo je da je Rimljani prihvatili ponuđeno žito, ali pod uvjetom da ga plate po tržišnim cijenama. Rimljani su tada odbili i ponude makedonskog kralja Filipa V. da ih za rat snabdije sa trupama, novcem i žitom te ptolemeidsko – egipatskog vladara koji je nudio 1000 funti zlata i 20.000 funti srebra. Senat je odbio ove ponude dvojice kraljeva, a izglasana je javna zahvalnost obojici.[390] Senat je izgleda smatrao da

[390] *Liv*. XXXVI, 4.

raspolaže sa dovoljnim sredstvima i resursima za rat sa Antiohom III. i njegovim saveznicima (poglavito Etolskim savezom), i da mu nisu potrebni pokloni, zbog kojih bi onda Republika mogla osjećati neki „dug“ prema nekome. Senat se odlučio držati strogo slova ugovora sa Kartaginom, pa je tada odbio i ponudu Kartaginjana da odjednom isplate svoju ratnu odštetu i snabdjeju flotu. Izgleda da je za tadašnji Senat, kojem je princeps bio Afrikanac Stariji i u kojemu se prilično osjećao duh „scipionovske vizije i doktrine“, vrijedilo pravilo „čist račun, duga ljubav“.

Dok su se armije kretale i borile na teritoriju same Italije, onda su se i snabdjevale sa lokalnih tržišta. Međutim, od završetka II punskog rata, brojne armije i stalniji garnizoni Republike i njenoga Italskog saveza su se ustvari nalazile van Italije, i u prekomorskim provincijama i zemljama. Svoje potrebe za namirnicama te armije i garnizoni su onda, iz čisto tehničkih razloga, namirivali ili sa područja na kojemu su boravili ili uvozeći namirnice i druge resurse iz razloga bolje plodnosti i jeftinoće iz vanitalskih regija.

Činjenica da se i snabdjevanje armija (čak i u slučaju rekvizicija) oslanja sve više na žitne provincije, a ne na same italijanske proizvođače je isto imalo štetan efekt.[391] Vojska je kroz cjelokupnu

[391] U slučaju da nije bilo bogatih provincija, država bi morala nabavljati potrepštine (u najvećem obimu žito) za vojsku među rimsko – italskim seljaštvom. Ali lakše je bilo rekvizicijom ili kupovinom po nižim cijenama nabaviti žito, nego da se od sopstvenog građanstva, latinskih i drugih italskih saveznika kupuje to isto žito po većim cijenama. Država je mislila da je prebacivanjem bremena rekvizicija sa Italije na Siciliju i Sardiniju pomogla domaćem seljaštvu da sačuva svoje proizvode. Međutim, i to je na druge staze donosilo probleme, jer su ove provincije morale sada povećavati proizvodnju kako bi zadovoljili i potrebne rekvizicije, dok se to ne bi dešavalo kod rimsko – italskog seljaštva. Uz to, nije bilo rijetka pojava da su provincijske vlasti ustvari po rekvizicijom podrazumijevale da se od provincijskog novca kupuje to zahtijevano žito, čime bi se stvarao dodatni teret na sve poreske obveznike, a dobitnici su bili veleposjednici.

povijest uvijek bila dobar potrošać i najbolje tržište jer je njeno kvalitetno snadbjevanje bilo esencijalno potrebno. I često su se proizvođaći žita i ostale hrane, kao i drugih potrepština (odjeća, oprema) neophodnih za vojsku, upravo oslanjali na ovo tržište. Međutim, kada se snabdjevanje sve više preusmjeravalo na druga područja, oni u Italiji koji su imali veleposjede počeli su se preorijentirati na uzgoj i proizvodnju drugih kultura ili na stočarstvo, dok su srednji i pogotovu sitni seljaci koji se ne bi prilagodili novim uvjetima počeli gubiti u ovoj tržišnoj utakmici za snabdjevanje oružanih snaga. Iz svega iznesenog jasno je da na jednom skoro do krajnosti liberaliziranom tržištu sa vrlo malo regulacije, sitnoposjednik koji je svoju egzistenciju zasnivao na uzgoju žitarica i prodaji eventualnog viška uroda, nije se mogao nositi sa konkurencijom sicilskog, afričkog i egipatskog žita. Pomorski transport bio je i jeftiniji od kopnenog, što je bio još jedan od činilaca koji je utjecao na cijenu proizvoda koji su dolazili iz prekomorskih zemalja. Tako su rimski seljaci, paradoksalno, kao ključni elementi rimske osvajačke vojske čija je hrabrost, discipliniranost i umijeće najviše doprinijela stvaranju Rimske imperije, sami sebi uništili ekonomsku osnovicu svoje egzistencije.

O naglo stečenom bogatstvu rimsko-italske elite do grakhovskog perioda govorile bi sljedeće brojke. Kada je Lucije Emilije Paul (pobjednik nad Makedonijom i otac Scipiona Emilijana) umro, ostavio je vrijednost od 360.000 denara. Radi uporedbe, u to vrijeme plata legionara je otprilike iznosila 108 denara godišnje. A već tada je sa tom vrijednošću Emilije Paul smatran siromašnim u odnosu na neke druge pripadnike rimsko-italske elite.[392] U narednim decenijama

---

[392] Po romejskoj enciklopediji *Suda* (Λεύκιος Αἰμίλιος) Emilije Paul je bio osoba koja je kao zapovjednik osvajačkih armija zaplijenila enormne količine bogatstva, ali da je ipak okončao svoj život u skromnoj imovinskoj, financijskom i materijalnom stanju.

bogatstvo pojedinaca se još više i više uvećavalo, a socijalni se ponor među klasama produbljivao. Pa je prosječno pristojan dohodak rimskoga senatora iznosio tri miliona sestercija, a imetak viteza dva milijuna sestercija. Imetak najvećeg bogataša iz grakhovskog doba konzula Publija Licinija Krasa je iznosio do 100 miliona sestercija. Ali je i tada bilo skromnijih pojedinaca, pa je tako Scipion Emilijan (dva puta konzul, dva puta proslavio trijumf, najistaknutiji političar Republike skoro dvije decenije), sin spomenutog Emilija Paula, ostavio svome nasljedniku samo 32 funte srebra. Ali već je njegov sinovac Fabije Maksim Alobrogiški je imao u posjedu 1000 funti.[393]

Obogaćeni sloj iz reda nobiliteta bio je prinuđen, zbog *lex Claudia*, da dobar dio svoga naglo uvećanog kapitala, do kojeg su došli ratnim plijenom i iscrpljivanjem provincija, ulaže u zemlju.Kada se govori o ulaganju u zemlju i poljoprivredu, potrebno je naglasiti da se u rimskom svijetu investiranje u zemlju, i bez navedenog zakona, smatralo najboljim načinom investiranja. Tradicionalno je i ulaganje u zemlju smatrano časnim i dostojnim onih sa visokim društvenim ugledom i statusom, dok je zadobijanje bogatstva kroz trgovinu bilo smatrano niže časnim poslovima. Takvo stajalište o časnosti bavljenja poljoprivredom i zarađivanja na osnovi posjedovanja i iskorištavanja zemljišta se jasno vidi u uvodnim odjeljcima (1 - 4) djela Katona Starijeg o poljoprivredi (nastalim u prvoj polovici II. st. p. n. e.). Tako su veleposjednici spojili profitabilnost sa društvenim respektom.

Iz navedenog je jasno i da nije bilo *lex Claudia*, primarnost investiranja u poljoprivredne djelatnosti i zemljišta egzistirala bi

Njegovi biološki sinovi Scipion Emilijan i Kvint Maksim su željeli vratiti drugoj supruzi njihovog oca njen mirat od 25 talenata, i to su mogli učiniti tek nakon prodaje robova i nekih posjeda njihovog preminulog oca.

[393] *Plin. NH.* XXXIII, 141.

među rimsko-italskom nobilskom elitom.[394] A u to vrijeme, zemlja najotvorenija za investiranje bila je *ager publicus*, koji je zbog svoje veličine i stupnja zauzetosti i iskorištenosti nudio velike mogućnosti bogatašima da ulažu svoj sve veći kapital i šire svoje posjede. Pošto je bilo toliko kapitala na raspolaganju, propisana zakonska odredba o limitu korištenja javnoga zemljišta činila se iznimno ograničavajućim faktorom za udio ulaganja. Zato su utjecajni bogataši (i pojedinci i familije), kako bi mogli maksimalno iskoristiti svoj kapital i zadovoljiti svoju želju za što većim profitom i sukladno time i moći i kontroli, jednostavno zanemarili taj limit i praktično uzurpirali velike pojaseve *ager publicusa*, pouzdavajući se vremenom da im je više niko neće uzeti. Ustvari, snaga kapitala i njegovog toka uvijek znaju biti jači od snage bilo kojeg zakona, posebno jednog priličnog staroga propisa, kao što je onaj o limitima držanja javnoga zemljišta. Pored zemljišta u vlasništvu države, na udaru ulaganja, korištenja, pa i prisvajanja od zemljoposjedničkih bogataša našla su se i zemljišta u vlasništvu određene komune, lokalne zajednice ili područja koja su bila na zajedničkom korištenju, np. zajednička ispasišta (*ager compascuus*).

A onda bi na taj način kreirani veleposjednici počeli da prisvajaju i privatna zemljišta srednjih i sitnih posjednika, kupujući ih jeftino, iskorištavajući seljakovu zaduženost ili su se služili čak i golom silom i nasiljem, prosto otimajući zemlju od svojih slabijih i siromašnijih susjeda. Ekonomski i socijalni poremećaji uzrokovani djelovanjima elita (bilo da su vezani sa ratovima ili sa kriminalom ili sa trendom

---

[394] Po Richu, 1983: 296: „That the second century saw important changes in the pattern of Italian agriculture can hardly be doubted. In outline the character of these changes has long been familiar. Rome's foreign wars led to an influx of wealth for which agriculture was the most attractive investment and made available large numbers of slaves. As a result there took place a great expansion of agricultural enterprises whose permanent work force was composed of slaves.“

koncentriranja bogatstva u rukama manjine ili sa komponentom socijalnog raslojavanja) mogli su lako zapaliti varnicu i rušenja političkih institucija, struktura i zakonskoga poretka. U predindustrijaliziranim društvima, gdje je velika većina populacije radila u poljoprivrednoj proizvodnji, elite su imale značajnu prednost nad onim seljacima čija je proizvodnja više – manje zadovoljavala egzistencijalne potrebe njega i njegove familije. Načelno su bogati već u startu bili u poziciji da mogu da povećavaju svoja bogatstva povećavajući svoje posjede. Nasuprot toga, egzistencijalni seljaci su se vrlo lako mogli naći u poziciji da njihova imanja pređu u ruke bogatijih susjeda. Ovo se često dešavalo preko kombinacije dugova i prirodnih, ratnih i drugih katastrofa. Bilo je dovoljno da samo jednom usjevi podbace i urodi budu slabiji, i da se egzistencijalni seljaci nađu u problemima. Tada bi oni morali posuđivati novac od bogataša, a zalog bi bila njihova zemlja.[395] Pritisak moćnih i bogatih, a „gladnih za zemljom i profitom“ na siromašnije sunarodnike kako bi im ovi prodali ili ustupili zemlju, mogao je poprimiti vrlo zabrinjavajuće oblike. Posebno bi pritiscima lakše podlegale one familije kod kojih bi *pater familias* ili dobar dio odraslih muškaraca bio unovačen i poslan

[395] Slične povijesne zakonitosti pojavljuju se i djeluju i u industrijaliziranim društvima, samo što se tu umjesto egzistencijalni seljaka pojavljuju radnici. Svaki ekonomski i socijalni poremećaj koji izazovu elite (privredne i druge krize, ratovi, prirodne nepogode, kriminalizacija, uvećavanje korupcije, koncentriranje bogatstva, raslojavanje ...itd...) dovodio je ponajviše do stradanja radnika. Elite bi uvijek našle način da prežive ili da još dodatno zarade, dok bi slabije zaštićeni radnici masovno gubili. Čak i u slučaju cikličnih slomova na berzama ili financijskih i dioničarskih špekulacija i mahinacija, goleme mase (ni krivih ni dužnih) radnika bi ostajale bez posla. Najbolji primjer sloma industrijaliziranih radnika nude ex-YU zemlje gdje su tzv. tranzicija (uvezana sa korupcijom, kriminalom, špekulacijama, mešetarenjem, najobičnijom pljačkom, kartelima), podjele, ratovi, nacionalističke i fundamentalističke histerije, „karizmatični liderčići“, protektorati su doveli do katastrofične situacije u kojoj je za kratko vrijeme faktički uništena nekada snažna industrija, milioni radnika stradali, a jedna vrlo mala nezasitna elitna skupina, koja je upravo učestovala u ovoj degradaciji radnika i uništavanju industrije, postala još bogatija.

u udaljene zemlje. Na taj su način veleposjednici zaokruživali svoje prostrane posjede, stvarajući latifundije (složenica od lat. riječi *latu*s, 3 = širok i *fundus, i, m* = zemljište, posjed) i apsorbirajući u njih mnoge male posjede. Kako je vrijeme odmicalo, a latifundisti postajali sve bogatiji, njihova „glad za zemljom“ se sve više povećavala, pa je proporcionalno tome rastao i pritisak na siromašnije zemljoposjednike i korisnike zemljišnih državnih ili komunalnih posjeda. Uporedo sa koruptivnim i nezakonitim bogaćenjem, rasla je i neodgovorna, uzurpatorska i samovoljna moć latifundista koja je uticala i na politiku i na pravni sustav. Tako je vremenom pravna jednakost za siromašnije građane postajala sve više ogoljena forma, dok se sadržina gubila na uštrb interesa obogaćene, samodopadne i neodgovorne elite. Kako se pravna zaštita postepeno smanjivala, otvarale su se kapije nasilja, ucjena i pritisaka latifundista na svoje siromašnije građane i susjede, kako bi im oni „prodali“, predali i ustupili zemlju ispod svake realne cijene. Sitni, pa i srednji seljaci su bili u tim uvjetima razbijanja navedenog običajnog koda i nepostojanja jasnih zakona kojii bi štitili sitne seljaka ili sprečavali širenje latifundija, bili prilično ranjivi prema moći znatno bogatih bezkrupuloznih susjeda. Pored kupovine tih zemljišta, sudeći po Apijanovom podatku (*Bell. civ.* I, 7), bilo je i slučajeva da je do prisvajanja dolazilo i korištenjem nasilnog pritiska. Na strani bogataša koji su željeli širiti svoje posjede bili su i novac i moć i bekrupuloznost, a nasuprot sebe nisu imali nikakvog ograničavajućeg faktora. I tako je povećanje latifundija i njihovo umnožavanje bilo u direktnoj korelacija sa istovremenim smanjivanjem broja tradicionalnih sitnoposjednika i srednjoposjednika. Latifundije su direktno izrastale i rasle nezasitno se „hraneći“ sa sitnim i srednjim posjedima u Italiji i Siciliji, a kasnije i u drugim provincijama. Tako je koncentriranje bogatstva u okvirima sloja na samome vrhu socijalne piramide vodilo i ka koncentriranju zemljišta u njihovim rukama, a onda je i to vodilo daljem povećavanju bogatstva

u redovima elite, koja bi ga naravno ulagala ponovo u nova zemljišta. Tako je nastalo „kružno kretanje“ sve većega bogatstva i sve većega širenja zemljišnih posjeda, koje će se međusobno podržavati dok god bude „hrane“, u vidu sitnih i srednjih posjeda te robovske radne snage, za jedno takvo kretanje. I kada se na kraju budu iscrpili svi resursi koje je ovakav nakaradan sustav koristio radi svoga održavanja, došlo je do potpunoga implodiranja sa katastrofalnim posljedicama po Republiku. Ali ni to nije dovelo bila dovoljna pouka, jer nakon određenoga zatišja, i djelimičnoga obnavljanja seoskih posjeda za augustovskog sustava uslijed masovnijih dodjela zemljišnih čestica, ponovo se nastavio proces latifundizacije, koji se naglo širio i kroz provincije. Latifundizacija je pogodila i one provincije u kojima je bio do tada dominantan sitni i srednji posjed.

Pošto su veleposjednici težili samo ostvarivanju što je moguće veće dobiti sa svojih zemljišnjih posjeda, na latifundijama je dolazilo i do promjene uzgoja kultura i općenito namjene zemljišta, kao i načina i metoda njegovog iskorištavanja. Latifundije su se počele specijalizirati prema uzgoju samo određene visokoprofitabilne kulture kao maslina i vinove loze ili su postajale pašnjaci. Stočarstvo je zahtijevalo manje ljudi za rad, a moglo je donijeti veliku dobit. Krave su držane poglavito radi mlijeka i mliječnih proizvoda, ovce poglavito radi vune (glavnog sastojka za izradu odjeće) i mliječnih proizvoda, a svinje radi mesa. Inače je ujedinjavanje Italije pod hegemonijom Republike, dovelo do značajnog razvoja transhumantnog stočarstva, tj. sezonskog kretanja stada i pastira između ljetnih i zimskih pašnjaka.[396] Kod vlasnika velikih stada javila se potreba za širenjem prostora za zimske

---

[396] Ovaj tip polunomadskog stočarstva obuhvata dva smjera kretanja. Za vrijeme toplijeg dijela godine odlazi se u viša planinska područja, a u hladnijem dijelu godine spušta se u nizinske, dolinske krajeve. Stočari sa svojim familijama uglavnom imaju stalno boravište u nizinskim područjima.

pašnjake, a to se moglo desiti jedino na uštrb posjeda sitnih seljaka i *ager publicusa* u nizinama i kotlinama.

Bogati veleposjednici su tržište za robu sa svojih posjeda, poglavito stočarskih proizvoda, nalazili u potrebama rimsko-italskih armija te u područijima koja su pala pod vlast Republike ili se našla u zavisnosti od imperija rimskog naroda. Praktično rečeno, imperijalizam je bio vrlo bitna kategorija koja je omogućavala latifundijsku ekonomiju jer je osiguravao tržišta za njenu robu. I to je bio jedan od razloga napuštanja vizionarske vanjske politike Publija Kornelija Scipiona Afrikanca Starijeg koja se zasnivala na odustajanju od direktnog imperijalizma i teritorijalne ekspanzije na račun civiliziranih zemalja Mediterana. Umjesto nje je baš poradi interesa latifundijske ekonomike prihvaćena politika zvana *Nova sapientia*[397], grubi i ogoljeni teritorijalni imperijalizam i to upravo u pravcu razvijenih i bogatih zemalja koje su mogle nuditi i biti dostojno tržište koje može apsorbirati latifundijsku ekonomiku. Te zemlje su ilatifundijskoj ekonomici, uslijed ratova, dužništva i gusarstva, davale i brojnu jeftinu radnu snagu u vidu robovi. Robovi iz kultiviranijih mediteranskih i srednjoistočnih regija su za latifundiste Italije i Sicilije bili i kvalitetnija roba u odnosu na one koji bi dolazili iz tzv. „barbarskih“ euromediteranskih područja. Zato imperijalizam postaje neizostavni pokretački kotač koji održava i nadalje razvija latifundizaciju. A za vrijeme Kasne Republike, imperijalizam predstavlja i nek vrstu socijalnog oduška, jer nakon marijevske vojne reforme, vojska postaje sredstvo koje proletarijat koristi za osiguravanje svoje egzistencije.[398]

---

[397] O politici nazvanoj *Nova sapientia* v. Mesihović, 2015: 399 – 400; 417; 427- 428; 490; 512; 526.

[398] A za te proleterske vojnike, dostojna egzistencije se može najbolje osigurati lukrativnim ratnim pohodima koji donose bogat ratni plijen, osvajanjem novih

Tranzicija sa umjerene i pravilne politike širenja imperija na grubi, prijetvorni i razarački imperijalizam najbolje se vidi u fragmentu Diodorove XXXII knjige (4, 4-5): Ἐν δὲ τοῖς νεωτέροις χρόνοις Ῥωμαῖοι τῆς τῶν ὅλων ἡγεμονίας ὀρεχθέντες συνεστήσαντο μὲν αὐτὴν διὰ τῆς τῶν ὅπλων ἀνδρείας, πρὸς αὔξησιν δὲ μεγίστην ἤγαγον ἐπιεικέστατα χρώμενοι τοῖς καταπολεμηθεῖσιν. τοσοῦτον γὰρ ἀπέσχον τῆς κατὰ τῶν ὑποπεπτωκότων ὠμότητος καὶ τιμωρίας ὥστε δοκεῖν μὴ ὡς πολεμίοις ἀλλ' ὡς εὐεργέταις καὶ φίλοις προσφέρεσθαι. οἱ μὲν γὰρ κρατηθέντες προσεδόκων τῆς ἐσχάτης τεύξεσθαι τιμωρίας ὡς πολέμιοι γεγονότες, οἱ δὲ κρατοῦντες ὑπερβολὴν ἐπιεικείας ἑτέροις οὐ κατέλειπον. οἷς μὲν γὰρ πολιτείας μετέδοσαν, οἷς δὲ ἐπιγαμίας συνεχώρησαν, τισὶ δὲ τὴν αὐτονομίαν ἀπέδοσαν, οὐδενὶ μνησικακήσαντες πικρότερον τοῦ δέοντος. τοιγαροῦν διὰ τὴν ὑπερβολὴν τῆς ἡμερότητος οἵ τε βασιλεῖς καὶ αἱ πόλεις καὶ συλλήβδην τὰ ἔθνη πρὸς τὴν Ῥωμαίων ἡγεμονίαν ηὐτομόλησαν. οὗτοι δὲ σχεδὸν τὴν ἀρχὴν πάσης τῆς οἰκουμένης ἔχοντες ταύτην ἠσφαλίσαντο φόβῳ καὶ τῇ τῶν ἐπιφανεστάτων πόλεων ἀπωλείᾳ. Κόρινθον γὰρ κατέσκαψαν καὶ τοὺς κατὰ τὴν Μακεδονίαν

---

zemalja i obeštećenjima veterana u novcu ili zemlji. Za unovaćene siromašne građane (proletere i bezemljaše), u nedostatku drugih rješenja, imperijalistički rat postaje primamljiva stvar. Uostalom, I građanski rat (v. Mesihović, 2015: 548 - 552) izbija 88. god. p. n. e. jer je plebejski tribun Publije Sulpicije Ruf proveo zakon kojim je Korneliji Suli oduzeo zapovjedništvo za planirani pohod na pontskog kralja Mitridata VI Eupatora Dionisa i prenio ga na Gaja Marija. Vojnici armije kojom je zapovijedao Sula su se plašili da će Marije povesti druge vojnike u ratni pohod na bogata područja balkanske Helade i Male Azije, pa su odbili ne samo navedeni zakon, nego su pod Sulinom komandom okupirali i sam grad Rim. Optimatski brutalni obračun sa braćom Grakh, prilično umanjivanje značaja ustanove *ager publicusa,* Marijevsko osnivanje proleterskih legija doveli su do toga da za te vojnike, potomke osiromašenih zajednica Italije, rat postaje jedini način na koji mogu riješiti svoje egzistencijalno pitanje. Već do vremena I građanskog rata, ideja da se socijalna pitanja mogu riješiti na jedini pravilan i dobar način donošenjem nekoga civilnoga zakonodavstva tipa *Lex Sempronia Agraria*, postaje *passé*.

ἐρριζοτόμησαν, οἷον τὸν Περσέα, καὶ Καρχηδόνα κατέσκαψαν καὶ ἐν Κελτιβηρίᾳ τὴν Νομαντίαν, καὶ πολλοὺς κατεπλήξαντο.
(„U novijim vremenima, Rimljani, dok su se kretali ka svjetskoj imperiji, došavši joj sa vrijednošću svoga oružja, širili su svoj utjecaj nadaleko i naširoko najljubaznijim mogućim postupkom prema nadvladanima. Toliko daleko, doista, oni su se uzdržavali od okrutnosti i osvete nad onima koje su sebi podvrgnuli da je izgledalo da ih oni tretiraju ne kao neprijatelje, nego kao su oni bili dobročinitelji i prijatelji. Dok osvojeni, kao bivši neprijatelji, očekivali su da budu izloženi užasnim odmazdama, osvajači nisu ostavili mjesta nikome da ih nadvisi u milosti. Neki /bivši neprijatelji op. S. M./ bili su upisani kao sugrađani /pretvoreni u rimske građane op. S. M./, nekima su oni dodijelili pravo međusobnog braka, drugima su oni obnovili njihovu samostalnost, i ni u jednom slučaju oni nisu primijenili ljutnju koja bi bila pretjerano teška. Zbog njihovog nadmoćnog humanizma, dakle, kraljevi, gradovi i cijeli narodi prelazili su pod rimsku vlast. Ali jednom kada su oni /Rimljani op. S. M./ zavladali skoro cijelim naseljenim svijetom, oni su potvrdili svoju moć terorom i razaranjem najeminentnijih gradova. Korint su uništili do temelja, Makedonce (Perseja naprimjer) iskorijenili su. Oni su sravnili Kartaginu i keltiberski grad Numaciju i bilo je mnogih koje su oni zaplašili terorom.”).

I tako je razdoblje nakon II punskog rata donijelo i promjenu u ekonomskim i agrarnim odnosima u Italiji. Nastupio je proces postupnog propadanja rimskih i italskih srednjih i, u većoj mjeri, sitnih posjednika (koji su do II punskog rata bili uvjerljiva većina stanovništva Republike i Italije), što je dovodilo do rascjepa nekadašnje načelne socijalne i ekonomske egalitarnosti koja je bila osnovna karakteristika rimsko-italsko društvo u predhanibalovo doba.

Veliki posjedi omogućavali su i masovniju proizvodnju što je dovodilo i do jeftinije cijene za one proizvode koji su dolazili sa latifundija. Tako se latifundija pokazala kao vrlo profitabilna za njenog vlasnika za razliku od sitnoposjednika. Cilj veleposjednika nije bio izdržavanje porodice, nego prodaja proizvoda na tržištu. I kada se uspješno implementira ulaganje kapitala u veleposjede, njihovi vlasnici postaju još bogatiji nego što su bili prije svoga investiranja, pa onda taj novi uvećani kapital dalje ulažu u za njih najisplativiji način → novu zemlju i novu poljoprivrednu aktivnost kako bi bili još bogatiji. Sa druge strane, zbog ovoga aksioma investiranja, obični bi seljaci postajali sve siromašniji, socijalna provalija između manjine i većine je postajala sve izraženija. Latifundista više nije ni trajno boravio na svojim imanjima koja su služila za sticanje prinosa i profita, a koja bi prepuštao na upravu i brigu nadzornicima *(vilicus)*.[399] Nadzornici su bili u pravom smislu menadžeri koji su se brinuli i o proizvodnji i o svemu ostalom na latifundijama. Zato je za vlasnika bilo itekako bitno da ima pouzdanog i kvalitetnog nadzornika koji bi omogućio zadovoljavajuće funkcioniranje profitabilne latifundije. Rimski priručnici o poljoprivrednoj djelatnosti nude savjete o nadzorniku kakav treba biti, u prvom redu da je oštar, ozbiljan ali i pravedan, marljiv, pouzdan, dovoljno zreo ali i psihički, intelektualno

[399] Primjer odsustvovanja latifundista sa poljoprivrednih dobara na najbolji način oslikava suštinsku transformaciju tadašnjeg rimskog društva u vremenima agrarne krize. U ranijim periodima velikani i visoki dužnosnici Republike cijenili su i rad na zemlji. Cincinat je dočekao delegaciju Senata koja mu je donijela imenovanje za diktatora, dok je orao svoj komad zemlje. Dentat je dočekao sabinsku delegaciju dok je jeo običnu hranu sa pladnja, a Gaj Atilije Regul (*Caius Atilius Regulus*, konzul za 257. i 250. god. n. e.) sijao je sjeme kada su mu javili da je izabran za konzula.
Znatno kasnije Kolumela navodi sljedeće: „...mi smo obrađivanje zemlje prepustili najgorim robovima, kao da smo je predali dželatu da je kazni, dok su se, međutim, najbolji ljudi među našim precima sami bavili njenim obrađivanjem, uz najveće staranje.“

i fizički sposoban za obavljanje menadžerskih i onih poslova koji bi mogli služiti kao primjer drugim radnicima na latifundiji.

Sam vlasnik, veleposjednik je uglavnom živio u gradskim naseljima ili na posjedima koji su služili za užitak (sa parkovima, lovištima, bazenima i ribogojilištima), a ne proizvodnim imanjima. Ovi su ljetnikovci bili i sami u blizini nekog naselja ili morske obale i na području koje odiše lijepim pejzažem i zdravim okruženjem.[400] I vlasnici bi tek povremeno posjećivali svoja proizvodna imanja, kako bi vidjeli da li njihovi „menadžeri" dobro obavljaju poslove za koje su zaduženi. Tako bi vlasnici sebe oslobodili stalnog i neposrednog upravljanja proizvodnjom i poslovima, zadovoljivši se time da samo nadgledaju kako nadglednici upravljaju, kako bi bili sigurni da profit nesmetano dolazi i sve funkcionira na proizvodnim imanjima. To se pokazalo kao vrlo opasna praksa, koja je praktično otuđivala veleposjednički sloj od kvalitetnog uvida u proizvodne i druge odnose koji su im donosili prihode. Pretvarali bi se u tipične rentijere, bez imalo potrebe da se shvati kako funkcionira sustav, dok bi interesi neposrednih proizvođaća za njih postajali sve više strani.

I dok se na jednoj strani odvijao proces stvaranja velikih zemljišnih posjeda, na drugoj se strani kod preostalih sitnoposjednika odvijao proces daljneg usitnjavanja posjeda. Želeći da osiguraju kakvu-takvu egzistenciju kompletnom svom potomstvu, seljaci su razdjeljivali posjede djeci. Ali to je donosilo kontraefekat pošto su posjedi bili sve manji, potrebe seljaka bile su sve veće, a sve manji posjedi nisu bili u mogućnosti da ih zadovoljavaju. Da bi osigurali kakvu-takvu egzistenciju, sitnoposjednici su morali pozajmljivati novac uz kamatu od lihvara, čime su upadali u makaze zaduženja, postajući plijen zelenaša i lihvara. U nemogućnosti da osiguraju kapital, izdrže

[400] *App. de bell. civ.* I, 7; *Sen. epistule,* 14, 2 (90), 39; *Sal. Bell. Iug.* 41, 8–9.

konkurenciju i sačuvaju svoja imanja, došlo je do stihijskog propadanja seoskog plebsa. Nakon svih razloga koji su navedeni, jasno je da je za rimskog i italskog srednjoposjednika, a posebno sitnoposjednika, stanje postalo neizdrživo. Pored seljaka, nešto slično, ali u manjoj mjeri, dešavalo se i sa zanatskim slojem stanovništva, koji je morao izdržavati konkurenciju velikih radionica u kojima su često radili robovi.

Velika količina novca koja se slila u državnu blagajnu nakon pobjede u III. makedonskom ratu, dovela je do toga da su od 167. god. p. n. e. rimski građani oslobođeni izmirivanja[401] direktnih poreza[402] (zemljarina/*tributum solis* i glavarine/*tributum capitis*). Ali čak i ovo je doprinosilo produbljivanju krize. Oslobađanje od plaćanja neposrednih poreza, kao i u svakoj drugoj epohi, i u svakoj drugoj zajednici, i u svakome drugom sistemu, najviše je koristilo upravo najbogatijim. Za proletere ta mjera nije imala nikakvo značenje, jer oni i nisu plaćali porez, a i za siromašnije građane u statusu *assidui* nije imala neko bitnije značenje. Bogataši su zbog oslobađanja od neposrednih poreza mogli još više da akumuliraju svoja bogatstva i da ih ulažu u nove zemlje, korporacije, nove finansijske ili neke druge privredne aktivnosti. Plaćanja indirektnih poreza rimski građani nisu bili oslobođeni, i u kasnijim periodima indirektni porezi će postati vrlo bitni za funkcioniranje finansijskog sustava Rimske države i njene prihode i rashode. U ranom principatu će se njihov broj i povećavati, pa će oni postajati sve veći teret za stanovništvo. Indirektni/posredni

---

[401] *Cic. de Off.* II. 22; *Plin. NH,* XXXIII, 56. To oslobađanje rimskih građana od direktnih poreza zadržalo se i do kraja republikanskog perioda, izuzev vremena konzula Hircija i Panse 43 god. p. n. e. na početku III građanskog rata. (*Plut. Aem.* 38; *Cic. ad Fam.* XII, 30; *Cic. Philip.* II, 37).

[402] *O direktnim porezima i tributu v. Smith W., 1859: 1008–1009; Isto, 1875: 1156-1157.*

porezi[403] (*vectigal, vectigalis, vectigalia*) bili su istoga ili sličnoga tipa kao i danas, u vidu dažbina, carina, zakupnina, raznih razreza na nabavu pojedinih tipova robe, kupoprodaju, naslijeđe, oslobađanje robova itd.[404]

Rimska republika i druge italske savezničke države iz prve polovine i sredine II st. p. n. e. najočigledniji su primjer jednog od ekonomskih paradoksa. Tu se u najboljem svjetlu oslikava pojava kada sve veća privredna aktivnost, njena daljnja specijalizacija i usložnjavanje, stabilizacija monetarnog sistema, povećanje priliva, obrta novca i bogatstva u svim oblicima i povećanje ponude, potražnje i kapaciteta tržišta tj. uopće gledajući u statističkim pokazateljima i vanjskim izrazima trend ekonomskog rasta može proizvesti tolike negativne posljedice po unutrašnju ekonomsku strukturu zajednice da izazove duboku krizu ekonomskog i političkog sistema, da bi se na kraju proces završio i njihovim slomom. Ovaj se paradoks dešava samo u zajednicama u kojima se veći dio dobiti dobiva špekulacijama i iznudom materijalne dobiti, a ne povećanjem lokalne proizvodnje na korist široke populacije ili u slučaju kada sva ova velika dobit, ili bar njen gro prelazi i cirkuliše samo unutar, brojčano gledano, vrlo malog sloja pripadnika jedne zajednice. Tako se tom sloju omogućava primarno učešće u privrednom, a preko njega i u političkom životu zajednice i sloboda špekulacija, zelenaštva i preuzimanja u svoj posjed većine proizvodnih sredstava i kapaciteta i privrednih resursa zajednice, čime polako ostvaruju monopol na ekonomiku svoje zajednice i njen daljnji razvitak. Ta malobrojna grupacija je po prirodi svoga postanka i postojanja nesposobna da sagleda opće i dugoročne

[403] Smith W., 1859: 1035–1036; Isto, 1875: 1184 – 1185.

[404] Dobar primjer razrezivanja indirektnih poreza pruža cenzura Marka Porcija Katona Starijeg kada su uvedeni porezi čiji je osnovni cilj bila borba protiv luksuza. *Liv.* XXXIX, 44.

interese zajednice kojoj pripada, i ona ulaže novac povodeći se striktno samo po tržišnim principima ili zadovoljavanju ličnih želja i potreba. Priliv zlata i srebra je zbog nedostatka razvijenog bankarsko-kreditnog sistema pogodovao razvitku zelenaških vidova finansijskog poslovanja. Za razliku od malobrojne obogaćene i socijalno dobrano raslojene elite, velika većina stanovništva ostaje uskraćena za sve blagodeti privrednog rasta. Ova većina, u rimsko-italskom slučaju, oličena u srednjem i sitnom seljaštvu našla se prva na udaru naglo obogaćene zemljoposjedničke i zelenaške elite i njihovih sve većih i nezajažljivih potreba i zahtjeva. Tako su se, upravo, iz razloga privrednog razvitka koji se odvija na specifičan način našli suprotstavljeni ekonomski (iz čega će ubrzo proizaći i politički) interesi slobodnog seljaštva i nobiliteta, postupno odvajajući od slobodnog seljaštva sredstva za proizvodnju i prenoseći ih na nobilitet. Upravo navedeni razlozi objašnjavaju činjenicu da istočno-mediteranske zemlje i zapadne provincije iz kojih se crpe novac, bogatstvo, ljudi i resursi, sirovine osjećaju manje negativnih posljedica po svoj ekonomski, društveni i politički sistem nego np. Italija u koju se sve to sliva.

U ranijim epohama, osnivanje rimskih i latinskih kolonija na prostorima Italije i Padske nizine je pored strateških i političkih motiva imalo i ekonomsko-socijalni efekat. To je bila i neka vrsta „ispušnog ventila“ za socijalne napetosti, pranapućenost i stremljenja plebsa za zemljom, jer su novi kolonisti postajali *assidui*. U decenijama agrarne krize, ova praksa kao da je zaustavljena, vjerojatno iz razloga što su na prostorima Italije smanjene mogućnosti za nove kolonije, a dijelom i jer tadašnja vladajuća elita nije baš bila raspoložena da osniva kolonije u provincijama. Postojalo je neko uvjerenje da za održanje vlasti i kontrole Republike u provincijama nisu potrebne kolonije (kao što se to radilo prilikom zaposjedanja i

kontrole nad Italijom), nego samo namjesnik sa upravnim aparatom i garnizonske trupe.

Veleposjednici su za obradu prostranih posjeda koristili rad robova, koji je bio mnogo isplativiji, nego rad slobodnih ljudi. U helenističkom dobu, zbog učestalih ratova, rimske ekspanzije, ekonomskih poremećaja, širenja dužništva, pojačavanja gusarske i razbojničke aktivnosti znatno se povećala trgovina i svako drugo poslovanje koje je uključivalo robove. Sve veći broj robova na tržnicama robljem morao je uticati i na prosječnu cijenu roba, koja se sve više smanjivala. Pošto je cijena roba bila mala, a troškovi izdržavanja bili isto mali, robovska radna snaga je bila jeftina. Istina i njegova produktivnost je bila manja od produktivnosti rada slobodnih ljudi, međutim kada se izvede konačna kalkulacija gospodaru se ipak više isplatio robovski rad nego da unajmljuje slobodne ljude.[405]

Robovski rad[406]

Jedna od prvih asocijacija kod većine običnih ljudi kada se spomene klasični rimski svijet jeste sustav gospodar (*dominus*) – rob (*servus*). Marksistička ideologija čak je rimski svijet uzela kao glavnu paradigmu tzv. „robovlasničkog društva“, kao jedne od pet razina historijski determiniranog razvitka ljudskog društva. To je ipak

[405] *Cat. Mai. de agri cultura*, V, 4 (u okviru govora o tome koje su dužnosti nadzornika imanja): *Operarium, mercennarium, politorem diutius eundem ne habeat die*.

[406] O ropstvu u klasičnoj rimskoj civilizaciji v. Ormerod, 1924; Westermann, 1955; Finley, 1960; Schmidt, 1973; Vogt, 1974; Hopkins, 1978; Harris, 1980; Weidemann, 1981; Bradley, 1984; Isto, 1989; Isto, 1994; Isto, 1999; Isto, 2000; Dumot, 1987; Yavetz, 1988; Joshel, 1998; Souza, 1999; Callahan - Horsley, 1998; Roth, 2005; Mavrogannis, 2005; Scheidel, 2005; Serghidou, 2007; Martínez - Lacy, R., 2007; Katsari – Dal Lago, 2008; Strauss, 2010; Bradley - Cartledge, 2011; Mesihović, 2015: 469–485.

prilična pojednostavljena i djelimično pogrešna predstava. Rimski svijet je kroz svojih 12 stoljeća postojanja bio znatno složenija socijalna, ekonomska, politička i kulturološka formacija, nego što bi se to moglo objasniti sintagmom „robovlasničko društvo“ i svijet robovlasnika i robova. Činjenica je da, ustvari, ne postoji stroga, staleška podjela na robovlasnike i robove, kao što je to bio np. slučaj sa crnačkim ropstvom u Sjevernoj i Južnoj Americi. Većina stanovništva rimskog svijeta niti je imala robove u svome posjedu u pravom smislu riječi, niti je pripadala robovskom sloju. Potpuno je besmisleno i tvrditi da je težak fizički rad bio rezerviran samo za robove. Iako je činjenica da je većina robova radila na fizičkim poslovima, i veliki broj slobodnih ljudi – *ingenui* isto je obavljao teške fizičke poslove. Bilo je i dosta robova koji su se striktno bavili samo administrativnim ili intelektualnim poslovima (učitelji, tajnici, savjetnici, prepisivači, ljekari, poslovni posrednici). Nije bilo ništa neobično da pojedini robovi imaju i viši životni standard u odnosu na slobodne ljude, čak i one sa rimskim građanstvom. Usljed agrarne krize značajan broj slobodnih ljudi je pauperiziran i pao u siromaštvo, ali ne gubeći svoja formalna prava i građanstvo. S druge strane, pojedini su robovi uživali visok stupanj povjerenja kod svojih gospodara, pa su imali i bolji standard od tih slobodnjaka.

Uostalom i među samim robovlasnicima i robovima postojalo je podslojeva, da je uopće teško govoriti o nekoj robovlasničkoj ili robovskoj klasi u marksističkom smislu riječi kao zaokruženoj socijalnoj skupini sa razvijenim klasnim identitetom. A i broj robova u prvih pet i po stoljeća rimskog svijeta nije dostizao značajnije brojeve, a u zadnja dva stoljeća već se prelazilo na one oblike gospodarskog uređenja iz kojih će se razviti feudalizam. Iz ovoga se vidi da je i sustav robovlasništva prolazio kroz najrazličitije forme postojanja i funkcioniranja, i da se jednostavno ne smije promatrati i tumačiti samo na osnovi prostog shematizma.

Ni sama ekonomija rimskog svijeta nije bila esencijalno bila vezana za rad robova, kao što je to np. bio slučaj sa južnjačkim državama USA prije građanskog rata. Uostalom, u ovim je državama bio veći procentualni udio robova u ukupnoj populaciji sredinom XIX st., nego što je to bio u Italiji u zenitu Kasne Republike i augustovskog režima, kada se pretpostavlja da je bilo najviše robova. Naravno, izložene teze ne bi trebalo koristiti da se relativizira činjenica da je ropstvo u rimskom svijetu postojalo, da se razvijalo, umnožavalo i smanjivalo u toku cjelokupnog njegovog postojanja. Nekada je igralo veću, a nekada manju ulogu, zavisno od situacije i historijskih uvjeta i okolnosti, ali je uvijek postojalo. Zanimljivo je da u rimskom svijetu nikada nije postojala izražajnija ideja o potrebi ukidanja ropstva, koje se izgleda smatralo uobičajenom stvari.[407]

Na osnovi tradicije i pojedinih pouzdanijih podataka, ropstvo je oduvijek bilo poznato i primjenjivano u rimskom svijetu. Samo su ti rani oblici ropstva bili nerazvijeni i prilično su se razlikovali od onih oblika kakvi će postojati u znatno kasnijim epohama. Sve do kraja III st. p. n. e. broj robova u Republici i uopće u Italiji (izuzev grčkih polisa) bio je zanemarljiv i još uvijek je apsolutno dominirao slobodni čovjek kao osnovni proizvođač. Samim tim i robovlasnički sustav nije bio razvijen i primjenjivan je „patrijahalni oblik ropstva“ u kojem su malobrojni robovi radili zajedno sa gospodarem, gospodaricom i

---

[407] Jedan od najvećih rimskih pjesnika, čiji je opus prilično oblikovao kulturu klasičnog rimskog svijeta bio je Horacije, i sam sin oslobođenika. Horacije je u prvo vrijeme bio uvriježeni republikanac (bio je časnik u vojsci Bruta i Kasija), da bi kasnijepostao blizak najvišem sloju augustovskog režima. I ovaj sin oslobođenika imao je dva roba u gradskom domu, i osam na svome malom imanju u Sabinskoj zemlji. Tacit spominje gradskog prefekta koji je imao 400 robova u svojoj palati, Plinije Starije navodi da je izvjesni Gaj Ceciclije Klaudije Isodor (*Caius Caecilius Claudius Isodorus;* vjerojatno i sam oslobođenik) u oporuci ostavio preko 4.000 robova, Atenej iz II st. n. e. navodi da je bilo pojedinaca koji su posjedovali čak i 10.000, pa i 20.000 robova.

ostalim ukućanima i postupno postajali članovi domaćinstva. Jedan od čestih vidova ropstva u tim ranim periodima bilo je ropstvo radi duga (sve dok nije bilo ukinuto ako se odnosilo na osobe sa rimskim građanstvom). Bilo je i rijetkih slučajeva da *pater familias* proda svoje dijete. Po Dioniziju iz Halikarnasa ovo pravo je uveo sam Romul. Slaba razvijenost ropstva i njegovi „primitivniji“ oblici nisu značili da je ropstvo bilo u tim periodima potpuno potisnuto i da nije bilo i trgovine robovima. Već 357. god. p. n. e. uveden je porez na oslobođene robove. Ovi rani oslobođenici su se brzo utapali, najvećim dijelom, u gradski plebs i bili su zanatlije, trgovci i nadničari.

Međutim, prelaskom na proces dominacije Mediteranom, Rimljani će se naći uvučeni u sustav razvijenog robovlasništva sa velikim brojem uvezenih robova. Sa osvajačkim ratovima od kraja II punskog rata, pa zaključno sa razaranjem Kartagine i Korinta 146. god. p. n. e. došlo je i do enormnog povećanja broja robova i njihove upotrebe u Italiji. Dovoljno je vidjeti brojeve robova dovedenih samo iz dva rata, onog na Sardiniji kada je zarobljeno na desetine hiljada ljudi[408] i porobljavanja Epira kada je 150.000 ljudi odvedeno u ropstvo, da se uvide razmjere priliva robova.[409]

Kao što je već rečeno, uvjerljivo najveći izvor robova bili su ratovi u kojima su rimsko-italske armije dolazile do velikoga broja zarobljenika. Zapovjednici su se željeli riješiti što prije tih velikih masa zarobljenika, pretvorenih u roblje, kako se ne bi morali brinuti o njima i čuvati ih. Zarobljenici su prelazili u ruke kvestora, koji se nalazio pri vojsci, i ovaj ih je prodavao na licitaciji. Sve njih kupovali

[408] *Liv.* XLI, 28, 8. Rat koji je završio rimskom pobjedom i likvidiranjem ili zarobljavanjem 80.000 Sardinaca vodio je kao prokonzul Tiberije Sempronije Grakh Stariji (otac plebejskog tribuna iz 133. god. p. n. e.). Krajem 175. god. p. n. e. se vratio u Rim, gdje je proslavio trijumf.

[409] *Liv.* XLV, 34; *Plut. Aem.* 29.

su veleprodajni preprodavači (*mangones;* koji su uvijek pratili armije). Na mjesto određeno za prodaju roblja zabadalo bi se koplje (*hasta*). Zbog ovog koplja se i aukcija zvala *hasta,* a prostor gdje se ona održavala *hastarium*. Preprodavači su onda kupljenu robu vodili na glavne tržnice robljem, gdje bi se održavala maloprodaja. Oni koji bi bili izloženi prodaji, imali bi vijence na glavi, kao što ih imaju i žrtvene životinje kada se nude na kultnim žrtvovanjima, i tablicu o vratu (*titulus*) na kojoj je ispisana „historija", te prednosti i mane roba ili robinje. Ako gospodar nije garantirao za njega, tada je ovaj imao šešir na glavi. Tako su izrazi *sub hasta venire* i *sub corona venire* imali praktično isto značenje kao i izraz „biti prodan kao robovi".[410]

[410] Trgovci robljem su svoju robu izlagali na javnim dražbama, koje su bile pod supervizijom edila koji su određivale mjesto prodaje i donosili regulativu vezanu za nju. Postojala je i taksa na uvezene robove. Onima koji su bili nuđeni na prodaju, stopala su bila izbjeljena kredom, a oni su sa istoka su imali i probušene uši, što je bio uobičajen znak ropstva na istoku. Robovi su izlagani na platformi, po pravilu goli, kako bi kupac mogao bolje ispitati robu. Nekada bi čak i ljekari pomagali kupcu prilikom kupovine robova. Ako nije bilo natpisa koji bi prezentirao „historiju" i ostalog što se tiče ponuđene robe, na glavu roba bi se stavljala kapa koja bi stavljana na znanje da kupac preuzima na sebe sav rizik kupovine takvog roba. Ako je kupljeni rob imao neki defekt, koji nije bio naveden na titulusu, prodavac je bio dužan da ga uzme natrag u roku od pola godina ili da nadoknadi kupcu njegov trošak. Trgovac robljem je, posebno u slučajevima kada je bila riječ o robovima velike i neobične vrijednosti (npr. vanredne ljepote ili nekog drugog kvaliteta), je mogao ponuditi svoju robu i u privatnom aranžmanu. Ovi robovi ne bi bili izloženi masi na nekom javnom trgu, nego maloj skupini potencijalnih specijalnih kupaca. Moguće su bile i prodaje robova između i samih građana, bez intermedijacije profesionalnih trgovaca, i to se tretiralo kao prodaja bilo kakve druge robe. Dok nije postojala javna stigma na ovu kupoprodajnu aktivnost običnih građana, *mangones* su smatrani zloglasnim i nečasnim zanimanjem. Posebno su odvratnim smatrani *lenones,* odnosno oni koji su prodavali žene samo radi seksualnog užitka ili prostitucije (slično današnjim trgovcima bijelim robljem). Cijena robova je varirala i zavisila od tržišta, ponude i potražnje pa i samog tipa roba koji se prodaje. Preprodavci su kupovali neposredno od zapovjednika roblje za nominalnu cijenu, jer su morali računati na značajan gubitak dok budu robu prebacivali do glavnih tržnica (umiranja od bolesti i iscrpljenosti, samoubistva, bjekstva). Obični fizički radnici su ostvarivali nižu cijenu, a obrazovani robovi (posebno učitelji i ljekari) ili sa nekim umijećem (mehaničari, kovači, stolari,

Zarobljavanje u ratovima je imalo i široki obujam, i nije obuhvatalo samo vojne zarobljenike, nego i mnoštvo civila najrazličitijih pozicija i zanimanja, i godina starosti. Potrebno je reći da je znatan dio roblja, ostvarenog velikim pohodima u privredno i kulturno razvijenijim područijima (posebno na istoku), ustvari poticao iz redova onih koji su već bili robovi, pa su zarobljeni ili oteti od svojih ranijih gospodara (koji bi nerijetko i sami u tim okolnostima bili zarobljeni i pretvoreni u roblje). Po Liviju je na Sardiniji već 231. god. p.n. e. konzul Marko Pomponije Mato (*Marcus Pomponius Matho*) išao sa dresiranim psima u lov na ljude. Nisu samo ratovi donosili robove, nego i dužničko ropstvo (koje se sa razvitkom rimsko-italskog zelenaštva povećavalo, ali samo ako se nije odnosilo na osobe sa rimskim građanstvom). I tek rođena djeca izložena od svojih roditelja su nerijetko kupljena od trgovaca robljem.

Golemom broju robova na tržištu je doprinosila i gusarska i općenito razbojnička djelatnost, kao i profesionalni lovci na robove (slično kao što se radilo u periodu XVI–XIX st. u Africi). Strabon detaljno opisuje uzroke nastanka kilikijske piraterije koja se upravo najvećim dijelom financirala lovom na robove i njihovom trgovinom.[411] Po njemu naglo slabljenje moći seleukidskih vladara i njihove države doveli su do odmetnuća Kilikijaca koji su počeli sve više baviti piraterijom, i to ponajviše u cilju pribavljanja robova za sve veće tržište. Po Strabonu,

---

pekari, zidari, mornari, umjetnici, gladijatori...itd...) su mogli dostići veliku cijenu, kao i osobe vanredne ljepote. Od posljednjih decenija Srednje Republike i za Kasne Republike rasprostranjenost robova dovela je i do pada cijene roba koji se tada mogao prilično jeftino nabaviti. Zapisi iz Pompeja govore o jednom robu koji je na aukciji prodan za 6252 sestercija, dok jedna londonska tablica (koja se datira cc 75. – 125 god. n. e.) tretira kupoprodaju jedne galske ropkinje po imenu *Fortunata* za 600 denara = 2400 sestercija muškarcu po imenu *Vegetus*. Cijene su zavisile i od niza drugih faktora, npr. zemljopisnog područja, onda razloga kupovine, zemlje iz koje potiću robovi, stanja na tržištu.

[411] *Strab.* XIV, 5, 2.

trgovina robova se za pirate pokazala najprofitabilnijom aktivnošću, pa je hvatanje i prodaja robova na tržištu bio jedan od najvažnijih izvora prihoda za pirate. Prvo za ove pirate nisu bili daleko prostori (Sirija i Levant) gdje su oni ponajviše nabavljali i hvatali ljude, drugo nisu im bile daleko ni glavne tržnice robova (na egejskim otocima) na koje su dolazili najčešći kupci robova. Ubjedljivo najveći broj kupaca na ovim tržnicama na kojima su se prodavali Levantinci (Istočnjaci, Orijentalci)[412], a koje su često pribavljali maloazijski Kilikijci, su bili Zapadnjaci (Rimljani i drugi Italici, Sicilijanci, Heleni). Sam Strabon precizno konstatira da je ova velika potražnja za robovima na Zapadu bila uzrokovana time što Rimljani, postavši bogati nakon uništenja Kartagine i Korinta, koristili u sve većoj mjeri jeftini robovski rad. Zato su pirati, shvativši sve zakonitosti odnosa ponude i potražnje, najviše se bavili nabavkom robova, jer je zbog velike potražnje za njima to im donosilo lak i brz profit, posebice jer im se u toj zloj raboti skoro niko nije efikasno suprotstavljao. Seleukidski vladari su sve više bili nemoćni i nesposobni da zaštite sopstvene podanike, a pirati su imali i podršku i saradnju kraljeva Kipra i ptolemeidskog Egipta koji su bili neprijatelji sirijskim vladarima. Tako su cijena i rizici nabavke robova bili mali, a cijena i načini prodaje robova bili veliki i jednostavni. U Strabonovom podatku koji opisuje nastanak i razvoj kilikijske piraterije, nalazi se i jedna informacija koja ukazuje na prilično licemjeran odnos zvanične rimske politike od sredine II st. p. n. e. prema problemu piraterije i njihovih prepada radi nabavke "ljudske robe". Sam Strabon prvo konstatira da zvanična politika Republike u ovo vrijeme nije bila baš previše zainteresirana za situaciju na Levantu i dalje na istoku, ali da su ipak odlučili da se

[412] Operacije kilikijskih i drugih pirata su u ovom periodu II st. p. n. e., pored Levanta, zahvatale i druge maloazijske obale, kao i zonu Helesponta i Propontide, a ulazile su i u crnomorsko područje.

uključe u “rješavanje” ovoga problema. Radi toga je rimski establishment slao tamo zvanične izaslanike, prvo Scipiona Emilijana, kako bi istražili šta se to dešava na istoku. Iako je upravo sve veća rimsko-italska i sicilska potražnja za robovima, uvjetovana procesom latifundizacije i agrarne krize, bila ta koja je izazvala narastanje piraterije sa ciljem trgovine robljem, Rimljani su krivicu za bujanje piraterije i trgovine robljem, koju je ona izazivala, prebacili samo na nesposobnost seleukidskih vladara Sirije i Levanta da joj se odgovorno suprotstave. Tako je rimski establishment “oprao ruke”od svoga značajnog udjela u rastu ovoga zla. Oni su se tako javno i formalno zgražavali nad ovom vrstom piraterije i kao suprotstavljali joj se sa izaslanstvima, optuživanjem drugih (od kojih su neki bili realno nemoćni da je sprijeće) i pravljenjem negativnih izvještaja, a u stvarnosti na drugoj strani su bili njeni najveći i korisnici i samim tim i uzročnici njenog rasta. Strabon na kraju samo konstatira da su Rimljani optužili nesposobne vladare, ali da su se tako i sami osramotili jer su upravo oni značajno (svojom diplomatijom, političkim i vojnim pritiscima, prijetnjama, spletkama i izazivanjima problema) doprinijeli tome naglom slabljenju (u svakom pogledu, a pogotovu vojnom) seleukidske države i njene dinastije, koja zbog toga nije više bila u mogućnosti da se kvalitetno suprotstavi pirateriji.

Najveće tržnice robova bili su egejski otoci Delos i Rodos, koji su bili preplavljeni poduzetnim Italicima koji su kupovali robove, kao i gradska pijaca u Rimu gdje su se oni prodavali. Delos je bio proglašen slobodnom lukom 166. god. p. n. e.,[413] i na njemu se skupljalo po

[413] U sklopu definiranja novih odnosa i nove realnosti u balkanskoj Heladi i egejskom području, nakon pobjede u III. makedonskom ratu, Republika je prvo predala otok Delos atenskom polisu, a zatim ga proglasila za slobodnu luku. *Polyb*. XXX, 20; XXXII, 7; *Syll*. 657. To je urađeno kako bi se nanijela šteta ekonomskim interesima otoka Rodosa na koji su Rimljani bili kivni zbog svoga držanja za vrijeme III makedonskog rata. Proglašenje Delosa za slobodnu luku je kao posljedicu imalo i

10.000 robova dnevno, i svi bi oni do večeri bili prodani.[414] Najveći izvori robova su bili, pored zemalja zahvaćenih rimskim osvajanjem maloazijske i druge istočne (levantske) zemlje, čak i ako su bile i savezničke. Kolapsi velikih kraljevstavana istoku,tamošnji vrlo česti vanjski i unutarnji ratovi i neredi, i politička fragmentacija helenističkog prostora doprinosili su povećanju trgovine robova. Veliki broj robova sa Levanta i Male Azije su posljedica rasapa Seleukidskog carstva. Zakupnici poreza – publikani, regrutovani uglavnom iz staleža vitezova, krajem II st. p. n. e. veliki su broj stanovnika savezničke kraljevine Bitinije pretvorili u roblje.[415] A koliko je još nebrojeno mnoštvo robova dolazilo iz Ilirika,

---

preusmjeravanje znatnog dijela trgovine sa Rodosa. Ono što je Rodos gubio u privrednom i financijskom smislu, dobijala je Atena koja je ušla u posjed Delosa. Sa prepuštanjem Delosa pod vlast Atene, sa njega su morali otići i njegovi dotadašnji stanovnici. Delos se razvio u centar trgovine robova, kojoj su pogodovali skoro kronični ratovi u helenističkom i istočnom svijetu, rimska ekspanzija, sve izražajnija piraterija, raspadajuće stanje pojedinih helenističkih monarhija i država i aktivnosti korporacija publikana. Na otok su se svakodnevno slivale mase robova, poglavito levantskog i orijentalnog porijekla. Zato su raznorazni poduzetnici, od kojih je znatan broj bio rimske ili neke druge italske pripadnosti, koji su se bavili trgovinom robovima, dolazili i boravili na Delosu. Rimsko – italsko uništenje Korinta 146. god. p. n. e., imalo je pozitivno dejstvo na privredu Delosa. Korint je bio glavni trgovački centar Helade, pa je sada bar dio te nekada enormne ekonomske aktivnosti prenesen na Delos. Kao što se može vidjeti iz izloženog, za komercijalni prosperitet Delosa su najzaslužniji Rimljani. Njihove antirodoske odluke i 20 godina kasnije razaranje Korinta su od Delosa stvorili trgovačko čvorište egejskog bazena. U ovom periodu Delos je bio i glavno mjesto italske, pa i zapadne trgovine sa Istokom, i sa onim helenističkim i onim nehelenističkim. Delos je bio i okupljalište i rimsko – italskih zelenaša, lihvara i publikana, čija se uloga u financijskom životu istočnih područja sve više povećavala. O tome svjedoče i na otoku pronađeni epigrafski spomenici. Od početka I Mitridatovog rata (89. – 84. god. p. n. e.; o ovom ratu v. Mesihović, 2015: 553 - 559) pa u narednim decenijama Delos je pretrpio niz nedaća i stradanja, pa je do kraja stare ere Delos ne samo izgubio značenje iz prethodnog stoljeća, nego bio i napušten.

[414] *Strab.* X, 5, 4; XIV, 5, 2.

[415] Fotijev ekscerpt Diodorove XXXVI. knjige (3).

Makedonije, ostatka Helade, Hispanije, Galije, Afrike i drugih zemalja, možemo samo naslućivati.[416] Pored ratova, i gusari su doprinosili povećanju broja robova. Rasprostranjenost robova dovela je i do pada cijene roba koji se sada mogao prilično jeftino nabaviti.[417]

Broj robova nije rastao samo dovođenjem u Italiju, nego i njihovim prirodnim priraštajem. Za robovlasnika je bilo isplativije da na prirodni način povećava broj robova nego da ih stalno kupuje, jednostavno rečeno robovlasnik je uzgajao robove. Izraz „uzgajati" možda zvuči isuviše grubo, ali u tadašnjem svijetu tako bi se na najlakše način mogao opisati odnos robovlasnika prema natalitetu svojih robova. Rob je za gospodara predstavljao ekonomsku kategoriju, a ne humano biće. Međutim, za razliku od novovjekovnog ropstva u Sjevernoj i Južnoj Americi, u rimsko republikansko doba i u vrijeme principata rijetko je ko bio rob u drugoj, a još rjeđe u trećoj generaciji.[418] Razlog tome je ležao i u stalnom prilivu velikog broja

---

[416] U republikansko i postrepublikansko doba su postojala i određena predubjeđenja o kvalitetima robova iz pojedinih područja. Tako su crni robovi, koji su dolazili (uglavnm iz nubijsko – etiopskog područja) preko Egipta i afričkih provincija, smatrani su snažnim i izdržljivim, numidski robovi su smatrani brzim trkaćima, smatralo se da iz grčko – egejskog i helenističkog područja dolaze obrazovani robovi, pisari, računovođe, učitelji kao i lijepe djevojke i dječaci, a iz Ilirije i Epira bi dolazili iskusni pastiri, te iz Kapadokije strpljivi i ustrajni radnici.

[417] Decenijama kasnije će brojevi zarobljenika (koji će biti prodati kao roblje) iz velikih borbenih kampanja narasti na stotine hiljada i to nakon Marijevih pobjeda nad Teutonima, Kimbrima i Ambronima, istočnih ratova Sule, Lukula i Pompeja te galskih ratova Julija Cezara. Rimski i italski zakupnici poreza – publikani krajem II st. p. n. e. su golemi broj stanovnika savezničke kraljevine Bitinije pretvorili u roblje, i to bez bilo kakvih ratnih dejstava.

[418] Robovi rođeni u domaćinstvu (robovi rođeni od robova su se zvali *vernae*) imali su određenu vrijednost, jer se nisu morali aklimatizirati na novo podneblje, jer su od malih nogu usmjeravani i obučavani za zadatke koji im predstoje, jer su poznavali jezik i način života i nije ih se moralo dodatno usmjeravati, jer su razvijali osjećaj pripadnosti za to domaćinstvo i emotivnu vezanost za članove gospodareve familije. Oni su mogli biti od visokog povjerenja i onda bi preuzimali poslove, koji su mogli

novih robova, pa je bilo jeftinije kupiti nove robove, a one starije osloboditi i pretvoriti u klijente. U vrijeme dominata se situacija unešto izmijenila i tada ima više „generacijskih" robova.

Robovi su se načelno dijelili na robove u javnom (*servi publici*) i na robove u privatnom vlasništvu (*servi privati*). U skupinu javnih robova nisu spadali samo oni robovi u vlasništvu Rimske države, nego svi oni koji su bili u vlasništvu javnih institucija bez obzira na to o kojem je nivou teritorijalno-upravne i političke organizacije (provincija, peregrinskih *civitates*, municipalnih jedinica i sl.) riječ. Oni su zapošljavani da brinu o javnim zgradama i drugim objektima, da budu sluge i asistenti i sekretari (državnim, provincijskim, lokalnim) magistratima ili svećenicima. Neki su javni robovi bili obučavani i za vatrogasnu službu, a neki su postajali i zatvorski čuvari, dželati i sl. Kvestori i edili su imali veliki broj robova u svojoj službi, koji su za njih obavljali čitav niz poslova najrazličitije prirode. Za razliku od robova u privatnom vlasništvu, načelno su ovi javni robovi bili u znatno povoljnijem položaju. Oni su raspolagali sa određenim umijećima i iskustvima, pa su postajali neophodniji i samim tim ih je bilo teže preprodavati. Nisu radili preteške fizičke poslove, i nisu bili toliko izloženi kapricima svojih naredbodavaca, kao što je to bio slučaj sa privatnim robovima. Pojedini od njih su imali, zahvaljujući poziciji na kojoj su se nalazili, i značajan utjecaj na javne poslove. Oni iskusniji i mudriji su bili i dobri savjetnici javnim dužnosnicima. Oslobođanje javnih robova bilo je često. Za vrijeme Republike državni robovi su oslobađani odlukom magistrata, nakon što je ona dobila autorizaciju Senata, a u postrepublikansko doba

---

biti i osjetljive i indiskretne prirode. Naravno, to bi dovodilo i do prevelike familijarnosti sa pojedinim članovima robovlasnikove familije, što je onda logično vodilo ka njihovom oslobađanju / manumisiji.

oslobođanje državnih robova je obavljao princeps. Za oslobađanje municipalnih ili *civitates* robova odgovorne su bile odgovarajuće institucije (lokalne magistrature i lokalna vijeća). U odnosu na javne robove, onih u privatnom vlasništvu je bilo znatno više. Privatni robovi su mogli biti u personalnoj, neposrednoj službi gospodara i njegove familije i oni bi se nazivali *familia urbana* (neka vrsta sluga), dok bi se oni koji su držani radi profita mogli podijeliti na (mnogobrojniju) skupinu koja je bila zaposlena poradi dobijanja profita ili prinosa i skupinu koja se iznajmljivala drugima radi obavljanja najrazličitijih poslova. Od ovih zaposlenih robova, najbrojniji su bili oni koji su obavljali poljodjelske poslove (*familia rustica*).[419]

[419] U ranije vrijeme osnovicu *familia urbana* činio je *atriensis* (po opisu posla slično novovjekovnom i modernom batleru), koji je vodio glavnu brigu o kućanstvu. Za vrijeme Kasne Republike, usljed povećanja broja robova, došlo je do određenih promjena. Kućanski robovi sa nazivom *procurator* i *dispensator* preuzeli su odgovornost za nabavku namirnica i vođenje računa, ostavljajući batleru – robu samo superviziju svih poslova. Što je gospodar bio bogatiji, broj njegovih kućanskih robova bio je veći, a njihove specijalizacije raznolikije. Postojao je enorman broj pojedinih specijaliziranosti za kućanske robove da je to nepraktično sve navoditi. Zanimljivo je postojanje roba sa nazivom *nomenclator,* koji je uvijek pratio gospodara ili njegovu nešto stariju djecu, a čija je dužnost bila da napomene na imena ljudi koje bi na putu sretala osobu koju je pratio. Gospodar, gospodarica i njihova djeca ako nisu pješačila, bila su nošena na nosiljci sa nosačima u raskošnoj, livrejskoj odjeći. Ustvari, ove kućanske robove rimskog svijeta je najpribližnije uporediti sa sustavom kućanstva u aristokratskim britanskim familijama XVIII, XIX i početka XX st., sa tim da su britanske sluge teorijski bile slobodne, a rimske bile u statusu robova. Uporedba sa američkim robovskim sustavom je neodgovarajuća, jer zbog rasnih i drugih (np. nivoa obrazovanosti) distinkcija crni robovi nikada nisu u kućanstvu mogli zauzimati ni blizu takve pozicije kao rimski *familia urbana* robovi. Inače su gospodar, gospodarica i njihovi biološki ili adoptivni potomci bili praćeni sa znatnim brojem ovih kućnih robova, koji su mogli steći i znatan utjecaj ali i svoju neprikosnovenu poziciju. Nije bila ni rijetka pojava da gospodar i gospodarica, ako nisu imali živih bioloških ili adoptivnih potomaka, testamentom za nasljednike odrede neke članove kućanskih robova.

Robovi su, inače, mogli biti angažirani, pored poljoprivrede, i u mnogim zanatskim, manufakturnim, građevinskim, trgovačkim, uslužnim i drugim privrednim djelatnostima (kamenolomi, rudarstvo, sječa drveća). Praktično nije bilo djelatnosti u kojoj se ne bi moglo naići na nekoga sa robovskim statusom. Bilo je i slučajeva kada bi neki zanatlija, koji se ne bi mogao smatrati imućnom osobom, uzimao roba za pomoćnika. Čak su i u izdavačkim kućama, uglavnom kao prepisivači i umožitelji rukopisa, radili robovi. Za razliku od novovjekovnog i modernog ropstva, nije postojala zapreka da robovi budu ti koji će i voditi te poslove. Ako je neki rob od povjerenja pokazivao dovoljno upravljačkih vještina ili tehničkog znanja, bio je čest slučaj da odgovornost za određene poslove gospodar prebacuje na njega. Zato i nije bilo neobično sretati da su osobe u robovskom statusu bili neposredni savjetnici i tajnici/sekretari gospodara / gospodarica, upravitelji imanja i manufaktura, rukovoditelji trgovačkih, zelenaško-lihvarskih ili drugih poslovnih operacija čak i ako bi se one odvijale u udaljenim područjima (ni granica rimskog svijeta tu nije bila ograničenje).[420]

Za održavanje ljetnikovaca korišten je veliki broj robova koji su isto bili iz skupine sa određenim vještinama, posebno bi za ovu svrhu bili birani dobri vrtlari. Najviše je robova bilo zaposleno na latifundijama u poljoprivrednim poslovima. Svima njima bi rukovodio

---

[420] U slučaju trgovačko-poslovnih aktivnosti kojima bi rukovodio rob, on bi dobio kapital od gospodara kako bi započeo posao. Nekada bi bilo očekivano da on svome gospodaru isplaćuje fiksiranu svotu zarade (čime bi on mogao da za sebe zadrži izvjesni udio u profitu), a nekada bi on isplaćivao određenu svotu unaprijed gospodaru sa kamatama, a onda bi on bio slobodan u poslovanju i zaradi. Bez obzira na metode, rob koji bi vodio ove aktivnosti bi bio veoma zainteresiran da se posao dobro uradi i ostvari značajna zarada. Od te dobiti, onda bi on mogao otkupiti svoju slobodu i posao nastaviti samo ovaj put svojim osobnim imenom.

vilik / nadzornik ili upravitelj imanja, koji je isto dolazio iz reda robova ili je mogao (u rjeđim slučajevima) da bude oslobođenik ili unajmljeni slobodnjak. Vilik je bio odgovoran za kompletno funkcioniranje veleposjeda (od toga da njemu podređeni budu odgovarajuće hranjeni i smješteni pa do toga da se rad odvija efikasno) i sve odnose (od međuljudskih do poštivanja kultova) na njemu. Nadzornik je u odsustvu gospodara – vlasnika i članova njegove familije bio najvažnija osoba na posjedu, pa je zato bilo značajno da se na ovom mjesto postavi odgovorna, sposobna i povjerljiva osoba. Vlasnik je morao biti siguran da nadzornik neće vršiti pronevjeru. Naravno, to je podrazumijevalo i da vilik bude adekvatno motiviran, pa i privilegiran, da vodi i izvršava svoje poslove kako treba. Ako je veleposjed zahvatao značajno veliki prostor, predstavljao je i prilično samodostatnu autarkičnu zajednicu koja je svoje potrebe rješavala na licu mjestu. Tamo se uz visokoprofitabilne kulture, proizvodila i hrana za robove latifundije, bili su i mlinovi i pekare, tkala se odjeća od vune, popravljale se alatke i podizale se zgrade. Tako su se na latifundijama držali i umješni majstori, koje su znali iznajmljivati i sitnosopstvenički i srednjosopstvenički susjedi latifundija za svoje potrebe. Žene robove je nadgledala supruga vilika koja se nazivala *vilica*. Položaj ovih robova koji su bili izloženi stalno fizičkom radu bio je znatno fizički teži u odnosu na prethodne vrste korištenja robova. Najteži položaj bio je onih robova koji su radili u kamenolomima, koji su bili vezani za galije i posebno kod onih koji su morali raditi najteže poslove u rudnicima, koji su se davali pod zakup preduzimljivim pojedincima ili poslovnim udruženjima.

Mozaik iz tuniskog grada Dougga prikazuje dva roba u tipičnoj robovskoj odjeći kako nose vinske krčage. Rob dječak sa lijeve strane nosi vodu i peškire, a onaj sa desne strane granu i košaru sa cvijećem. Datacija II. st. n. e. Danas se nalazi u Bardo muzeju.

Pravno uzevši, rob je smatran vlasništvom svoga gospodara, spadao je u *res mancipi*, tj. mogao se natjerati na bilo koji zadatak i na bilo koji posao, mogao se prodati, pokloniti, oporučno ostaviti, kazniti, pa čak i ubiti ili otjerati kako bi umro od gladi, starosti i bolesti. Robovi su smatrani oruđima koja govore (*instrumenti genus vocale*). Posebno se loše ili neodgovorno postupalo sa onim robovima koji su živjeli na latifundijama ili radili u kamenolomima, na galijama (kao veslači), rudnicima (koji su se znali davati pod zakup preduzimljivim pojedincima ili poslovnim udruženjima). Ustvari sve veće povećanje latifundijske ekonomike i sukladno sa tim enormno uvećanje broja

robova su bili proporcionalni pogoršavanju uvjeta života robova. Jeftinoća nabavke robova je imala neminovno vodila i ka jeftinoći troškova za održavanje robova. U principu, robovi su smatrani oruđima koja govore. Robovi su izdržavani lošijom hranom i pićem (ali koja se nije razlikovala od onoga što bi jeli siromašni slobodni Rimljani i Italici), a davana im je i lošija, što je moguće jeftinija, obuća i odjeća. Oni su mogli biti i ostavljani i prodavani (za nisku cijenu) ako su ostarili ili se razboljeli. Većina robova stanovala je u prostorima koji su bili niže kvalitete u odnosu na one koje su koristili slobodni članovi familije, ali koji se opet nisu mnogo razlikovali od prostora koji su koristili siromašniji Rimljani (posebno u gradovima). Bilo je i onih robova koji su stanovali u prostoru koji je bio bolji, ali i znatan broj onih koji su nekada preko noći bili zatvarani u ergastulume.[421] U pojedinim slučajevima su robovi bili i okovani u lance i negve, a mogli su biti i žigosani kao stoka, izdržavani lošom hranom i pićem, ostavljani ili prodavani ako su ostarili ili se razboljeli. Bilo je i dosta slučajeva da su robovlasnici, kako bi smanjili troškove držanja velikih masa robova na svojim latifundijama, prepuštali svoje robove da se sami snalaze za svoju odjeću i ishranu, a što je samo povećavalo bezakonje u ruralnim sredinama.[422] Gospodar je tako na

---

[421] Ergastulumi su bile zgrade, većinom podzemne, u kojima su bile smještene veće mase robova.

[422] Po Pareti – Brezzi – Petech (1967: II, 214–215): „Lakoća kojom su se robovi mogli kupiti po niskim cijenama u razdoblju osvajanja i njihovo jeftino uzdržavanje navelo je vlasnike latifundija i srednjih posjeda da se radije služe robovskom negoli slobodnom radnom snagom. S druge strane, nepodnosivi su uvjeti ropstva kod njegovih nesretnih žrtava, naročito onih koji su se rodili slobodni, izazivali snove o slobodi i planove o osveti. Na robove se gledalo kao na obično oruđe, i oni su bili vlasništvo svojih gospodara, koji su nad njima imali pravo života i smrti i koji su mogli nad njima izvršavati bilo kakve okrutnosti, jer ih zakon u tome nije sprečavao; a vlasnik je imao pravo na odštetu ako je neka treća osoba povrijedila njegove robove. S robovima se općenito okrutno postupalo: preko noći zatvarani su okovani u lance u tijesne radionice (ergastula), žigosani kao stoka, hranjeni su lošom i najjeftinijom

robovima štedio i hranu, i odjeću, i piće, a zauzvrat im je uzimao sve: i njihovu snagu, i tijelo, i volju, i duh, i ponos, i čast.[423] Čitav interes držanja robova na latifundijama bio je u tome da se na njima i uštedi što je moguće više, a u isto vrijeme i privređuje što je moguće više.

Opis odnosa prema robovima na poljoprivrednom dobru iz zadnjeg polustoljeća Srednje Republike ostavio je Katon Stariji u svojoj raspravi "O poljoprivredi". Po njemu, odgovoran domaćin i veleposjednik iz robova mora izvlačiti maksimum viška proizvoda. Ako je rob ostario ili se razbolio, ne treba ga više držati, već ga treba prodati kao stara zaprežna kola, stari alat ili nešto drugo suvišno u domaćinstvu. Robovi ne trebaju sjediti bez posla. Ako je kišno vrijeme, treba ih zaposliti na drugim poslovima, np. na pranju bačava, izbacivanju gnojiva, na čišćenju sjemena, pletenju užadi i sl. Robovi nemaju praznika, i na seoske praznike, kad je zabranjeno raditi na njivi, robovi trebaju popravljati ceste, okopavati povrtnjak, čistiti prostorije. Neki robovi, po svemu sudeći, oni nepouzdani, radili su, po kartaginskom primjeru, u okovima. Izdržavanje robova svodi se na minimum. Njima se daje relativno mnogo kruha i to do 5 rimskih funti (rimska funta = 327.5 grama) dnevno u vrijeme teških radova, ali

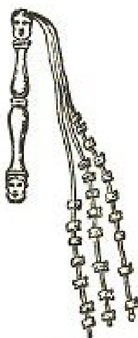
---

hranom i držani polugoli. Kad bi ostarjeli ili se razboljeli, ponovo bi ih prodavali. Tukli su ih gotovo nasmrt, a u njima se razgaralo bjesnilo dok su gledali u kakvom obilju i raskoši žive njihovi gospodari, koji su, škrti kakvi su bili, zatvarali oči kad bi se njihovi robovi snabdijevali odjećom i hranom pljačkajući tuđu imovinu."

[423] Kada se današnji čovjek, koji može dolaziti i iz „najcivilizovanijih" zajednica zgražava nad postupcima robovlasnika nad robovima, potrebno ga je samo podsjetiti na slike nasilja nad čovjekom u modernom i postmodernom vremenu, trgovinu ljudima i njihovu preprodaju na divljim pijacama, surovu i zlu pedofiliju, prisiljavanje žena na prostituciju i velikih masa ljudi oba pola (uključujući, nažalost, često i djecu) na poluropski rad. A naš svijet obiluje nabrojanim zločinima, koji su nerijetko po stupnju izrabljivanja i odsustvu bilo kakve empatije i saosjećanja prema drugom ljudskom biću i mnogo gori nego što su bili u antici.

im se zato ne daje gotovo nikakvo kuhano jelo. Njima se i daje kiselo vino i ulje najgore kvalitete. Od odjeće robovima se daje svega jedna tunika i jedan ogrtač za cijelu godinu. Sam gospodar ne živi uvijek u vili. Imanjem upravlja upravitelj (*villicus*), postavljen iz redova robova. Vilik je bio osoba od visokog povjerenja. Ovaj vilik u odsutnosti gospodara praktično upravlja imanjem, bavi se prinosima, računima, položajem zaposlenika i robova, daje naređenja i uputstva, osiguravanjem resursa itd. Vlasnik iz reda nobiliteta dolazio je samo s vremena na vrijeme, da sve pregleda i uredi, a onda je odlazio da se bavi civilnim ili vojnim dužnostima. Inače, da bi se održala stabilnost na imanju, podupirana je nesloga među robovima, pa i Platon, Aristotel i Kartaginjanin Magon su spominjali da nije dobro zajedno držati robove iste zemlje, iste narodnosti i istog maternjeg jezika, jer se mogu ujediniti i lakše urotiti. Iz pojedinih Katonovih primjedbi možemo utvrditi da je bijeg robova bio obična pojava, a da bi robove držao u pokornosti, Katon je, po Plutarhovim rječima, „stalno nastojao među robovima poticati razdor, jer je slogu smatrao opasnom i bojao je se”. Katon Stariji je u pravom smislu robove tretirao kao korisne stvari. Ustvari, osnovno načelo kojim su se Rimljani rukovodili u odnosu na robove bilo je da oni donose dobit i profit, jer je rob najčešće procjenjivan preko njegovog ekonomskog značenja. I zato je bio nebitan način na koji rob obavlja svoj posao, bilo je važno samo da je lukrativan. U skladu sa takvim shvatanjem i Seneka smatra da rob prema kojem se ima dobar odnos radi bolje, nego onaj prema kome se loše postupa. Zato i ne čudi da se poslovi prepuštaju preduzimljivim i sposobnim robovima, što je tako različito u odnosu na novovjekovno ropstvo crnaca, gdje je rasna granična konstrukcija doprinijela drugačijim rješenjima. Načelo da je najbitniji prinos, dobit i profit vremenom su doveli do toga da se smanjuje kontrola nad djelatnošću robova (posebno na latifundijama) i da se ustaljuje

fiksirana razina novca ili robe koja bi se isporučivala gospodaru, odnosno vlasniku. To se onda polako počelo utapati u osnovu na kojoj će se stoljećima kasnije razvijati euromediteranski feudalni odnosi.

Flagellum

U trgovini robovima porodice su bile razdvajane, a žene i djeca su često mogli postati i žrtve seksualnog nasilja gospodara i nadzornika (koji su isto često bili robovi) ili su prisiljavani na prostituciju. Robovi su radili i u radionicama i manufakturama kao visokospecijalizovane zanatlije. Iako je bilo kažnjavanja robova, ono je u svome principu bilo različito od novovjekovnog crnačkog ropstva. Kažnjavanje se primjenjivalo uglavnom zbog neposlušnosti robova, a ne kao neka arbitrarna odluka (np. u vidu prakse linčovanja).[424] Prisustvo robova,

[424] Najčešća je kazna bila šibanje štapom, palicom ili šibom izrađenom od brijesta. Kada bi prekršaj bio ozbiljniji, na taj štap bi se dodavali komadići kosti, pa čak i metalni dijelovi kako bi razdirali kožu i mišiće, i u tom slučaju bi se taj predmet zvao *flagrum* ili *flagellum*. Druga je vrsta kažnjavanja uključivala izlaganje na podsmijeh tako što bi mu bilo ograničeno kretanje udovima. Varijacija ovakvog kažnjavanja je bila *furca*, koja je postala toliko uobičajena da je *furcifer* postao oznaka za zlostavljanje. *Furca* je bila urađena od drveta u formi obrnutog slova A, i bila je smještena na ramena krivca, čije su ruke bile vezane za krajeve rašlji ovog objekta. Onda bi se krivac tako kažnjen, noseći na sebi teški teret morao kretati okolo kako bi

služio kao upozorenje šta se dobiva za neposlušnost. Nekada bi se rob i šibao dok bi se kretao. Iako je najčešće korištena za kažnjavanje robova, *furca* je bila i sredstvo izvršavanja smrtne kazne nad pojedincima (koji nisu morali biti u statusu roba; posebno u ranijim periodima), tako što bi oni bili prikačeni za nju i onda bičevani do smrti. Slično sredstvo za kažnjavanje i mučenje je zvano *patibulum* i koje je bilo u obliku grčkog slova □□ I *furca* i *patibulum* su bili korišteni i kao križevi na koje bi se kriminalci nižeg statusa nabijali (bez obzira bili robovi ili slobodni ljudi). Izvođenje kazni povjeravano je robovima koji su (ad hoc) nazivani *carnifex* ili *lorarius*, iako ove riječi ne znače da su ti robovi implicitno bili određeni samo za ove poslove kažnjavanja. Riječ *carnifex* je postala i sinonim za zlostavljanje i mučenje, a mogla se koristiti i kao uvreda. Robovi su mogli biti kažnjavani i tako što bi im bilo određivanje težeg ili ponižavajućeg rada, nego što su uobičajeno radili. Za gradskog robaje teška kazna bila i degradacija u status latifundijskog roba. Teška kazna je bila i okivanje u negve i okove, ili prodaja za galije, kamenolome i rudnike. Međutim, gospodari i njihovi nadzornici su morali biti obazrivi da ne pretjeraju sa kažnjavanjem, mučenjem ili iscrpljivanjem robova. Kako je rastao broj robova, i kako su oni obavljali sve bitnije poslove za gospodara i njegovu familiju, rasla je i opasnost i po sam život i imovinu robovlasničke familije. Zato su i gospodari morali prilagođavati svoje ponašanje kako ne bi prevršili mjeru i izazvali svoju smrt, ili čak i bunu robova. A kako bi se zaštitili gospodari, donošene su i zakonske mjere. Robovi su mogli za sud dati važeći iskaz, samo ako bi bili izloženi mučenju. Najteža kazna za robove bilo je razapinjanje za krst, gdje bi kao primjer umirali u teškoj agoniji. Zato je i riječ *crux* (križ) služila među robovima i proklinjanje nekoga → *ad (malam) crucem*. Zanimljiva priča o kažnjavanju roba vezana je za Plutarha, a koju prenosi Aul Gelije u svojim *Atičkim noćima*. Po toj anegdoti Plutarh je imao nevaljala i lijena roba koji je, međutim, često slušao i čitao gospodareve rasprave i predavanja te se tako prilično izvještio u filozofiji. Kada je uradio neku nepodopštinu, Plutarh je naredio da ga svuku i išibaju remenom. Isprva je krivac samo srdito protestirao da nije učinio nikakvo zlo, ali kako se kažnjavanje nastavljalo, počeo je jadikovati da se Plutarh ne ponaša kako priliči pravom filozofu, jer je sramota za njega da se prepušta gnjevu jer je često učio o štetnosti gnjeva, a napisao je o tome i posebnu raspravu, „doista lijepu raspravu k tome". Ono što preporučuje u raspravi slabo se slaže sa njegovim sadašnjim prepuštanjem ružnim emocijama. Tada Plutarh odgovori polagano i blagim glasom: „Misliš da sam srdit. Jesi li zaključio po mom licu, glasu, rumenilu i riječima da sam srdit? Moje riječi ne sijevaju, moj govor nije zbrkan, ja ne vičem; niti mi je pjena na ustima, niti crvenilo na licu. Ne govorim ništa čega bih se trebao stidjeti ili što bih kasnije morao žaliti. Ne drhtim od gnjeva niti se naokolo bacakam u paroksizmu. U slučaju da ti nije poznato, to su znaci napada ljutine." Tada se okrenuo onome koji je šibao krivca i reče mu: „Dok ovaj i ja raspravljamo o tim stvarima, ti samo nastavi."

pogotovu ako bi ih bio veći broj u domačinstvu ili posjedu, je opravdano izazivao strah od robovlasnika. Kako bi držali u pokornosti robove i u sigurnosti svoj i živote svoje familije, robovlasnici su donosili vrlo drakonske i rigorozne zakone koji su predviđali i kolektivnu kaznu u slučaju kada bi bio ugrožen život gospodara. Tako je postojao zakon po kojem bi u slučaju ubistva/umorstva gospodara od strane roba ili robova, trebalo pogubiti sve robove koji su se "našli pod istim krovom", čak i ako bi bili potpuno nevini.[425]

Naravno, bilo je pokušaja bjekstva robova, samo je to bilo teže izvesti u politički ujedinjenom svijetu, nego u partikulariziranoj Grčkoj klasičnog i helenističkog doba. Za razliku od grčkih polisa, u Republici i kasnije Carstvu rob nije mogao naći utočišta (np. refugij na svetom mjestu) i nitko mu nije mogao niti smio pružiti zaštitu. Ipak su izbjegli robovi (*fugitivi*) nekada uspijevali da stvore i bande koje bi razbojničkom djelatnošću nanosile dosta štete. Postojale su i profesionalne družine specijalizirane za hvatanje bjegunaca, jer su često bili izvješane potjernice sa ponuđenom nagradom. Uhvaćeni su bjegunci znali biti teško fizički kažnjavani, preprodavani i slani na najteže poslove, a mogli su biti i označeni na čelu slovom F i imati metalnu ogrlicu oko vrata koje su mogle imati i natpis. Jedan natpis je i sačuvan → FVGI. TENE ME. CVM REVOCAVERIS ME D. M. ZONINO, ACCIPIS SOLIDVM („Ja sam pobjegao, uhvaćen sam, ako me vratite nazad mome gospodaru Zoninu, bit će te nagrađeni.").

Zanimljiv je Plutarhov opis Krasovog odnosa prema robovima: „Tako su brojni i tako sposobni bili oni koje je stekao, čitači, pisari, srebrari, nadstojnici imanja, poslužitelji kod stola, a sam je nadzirao njihovu izobrazbu, posvećivao joj veliku pažnju, osobno ih obućavao i uopće smatrao da je glavna dužnost gospodara briga za svoje robove kao živo oruđe gospodarstva. I u tome je Kras imao pravo ako je, kako je običavao govoriti, smatrao da sve ostalo treba obavljati preko robova, ali da robovima treba da upravlja gospodar sam. Jer vidimo da je gospodarstvo vještina stjecanja utoliko ukoliko se bavi neživim predmetima, ali grana politike kada se bavi ljudima." Ovaj Plutarhov podatak ukazuje da u postupanju prema robovima nije bilo nekog općenitog pravila, nego je to sve zavisilo od indivualnog pristupa gospodara.

[425] Dobar primjer pruža slučaj iz 61. god. n. e. kada je jedan rob ubio svoga gospodara Lucija Pedanija Sekunda (*Lucius Pedanius Secundus*, konzul sufekt u 43. god. n. e., *praefectus urbi* od 56. god. n. e.). *Tac. Ann.* XIV, 42 – 45: *Haud multo post praefectum urbis Pedanium Secundum servus ipsius interfecit, seu negata libertate cui pretium pepigerat sive amore exoleti incensus et dominum aemulum non tolerans.ceterum cum vetere ex more familiam omnem quae sub eodem tecto*

mansitaverat ad supplicium agi oporteret, concursu plebis quae tot innoxios protegebat usque ad seditionem ventum est senatusque obsessus, in quo ipso erant studia nimiam severitatem aspernantium, pluribus nihil mutandum censentibus. ex quis C. Cassius sententiae loco in hunc modum disseruit: 'Saepe numero, patres conscripti, in hoc ordine interfui, cum contra instituta et leges maiorum nova senatus decreta postularentur; neque sum adversatus, non quia dubitarem super omnibus negotiis melius atque rectius olim provisum et quae converterentur in deterius mutari, sed ne nimio amore antiqui moris studium meum extollere viderer. simul quidquid hoc in nobis auctoritatis est crebris contradictionibus destruendum non existimabam, ut maneret integrum si quando res publica consiliis eguisset. quod hodie venit consulari viro domi suae interfecto per insidias servilis, quas nemo prohibuit aut prodidit quamvis nondum concusso senatus consulto quod supplicium toti familiae minitabatur. decernite hercule impunitatem: at quem dignitas sua defendet, cum praefecto urbis non profuerit? quem numerus servorum tuebitur, cum Pedanium Secundum quadringenti non protexerint? cui familia opem feret, quae ne in metu quidem pericula nostra advertit? an, ut quidam fingere non erubescunt, iniurias suas ultus est interfector, quia de paterna pecunia transegerat aut avitum mancipium detrahebatur? pronuntiemus ultro dominum iure caesum videri.Libet argumenta conquirere in eo quod sapientioribus deliberatum est? sed et si nunc primum statuendum haberemus, creditisne servum interficiendi domini animum sumpsisse ut non vox minax excideret, nihil per temeritatem proloqueretur? sane consilium occultavit, telum inter ignaros paravit: num excubias transire, cubiculi foris recludere, lumen inferre, caedem patrare poterat omnibus nesciis? multa sceleris indicia praeveniunt: servi si prodant possumus singuli inter pluris, tuti inter anxios, postremo, si pereundum sit, non inulti inter nocentis agere. suspecta maioribus nostris fuerunt ingenia servorum etiam cum in agris aut domibus isdem nascerentur caritatemque dominorum statim acciperent. postquam vero nationes in familiis habemus, quibus diversi ritus, externa sacra aut nulla sunt, conluviem istam non nisi metu coercueris. at quidam insontes peribunt. nam et ex fuso exercitu cum decimus quisque fusti feritur, etiam strenui sortiuntur. habet aliquid ex iniquo omne magnum exemplum quod contra singulos utilitate publica rependitur.' Sententiae Cassii ut nemo unus contra ire ausus est, ita dissonae voces respondebant numerum aut aetatem aut sexum ac plurimorum indubiam innocentiam miserantium: praevaluit tamen pars quae supplicium decernebat. sed obtemperari non poterat, conglobata multitudine et saxa ac faces minante. tum Caesar populum edicto increpuit atque omne iter quo damnati ad poenam ducebantur militaribus praesidiis saepsit. censuerat Cingonius Varro ut liberti quoque qui sub eodem tecto fuissent Italia deportarentur. id a principe prohibitum est ne mos antiquus quem misericordia non minuerat per saevitiam intenderetur.

(“Malo vremena potom, Pedanija Sekunda, prefekta Grada, ubije njegov rob. Da li zato što je gospodar odbio da mu da slobodu za koju su već bili dogovorili cijenu, ili zato što rob, zaljubljen u jednoga razvratnika, nije trpio gospodara za suparnika. Kako

je, po drevnom običaju, trebalo pogubiti sve robove koji su se našli pod istim krovom, podigne se narod u odbranu tolikih nevinih ljudi i gotovo dođe do pobune. I u samome Senatu dizali su se glasovi protiv tolike svireposti. Većina je, međutim, bila protiv promjena. Prilikom izjašnjavanja, Gaj Kasije /*Caius Cassius Longinus,* konzul sufekt 30. god. n. e. i poznati jurista i pravni teoretičar op. S.M./ koji je zastupao ovo drugo mišljenje, rekao je: "Često sam, oci i upisani, prisustvovao sjednicama na kojima je od vas traženo da novim odlukama izmijenite stare propise i zakone. Do sada nisam ustajao protiv, ne zato što sam sumnjao da su stari postigli bolja i pravilnija rješenja u svakom pogledu tako da svaka izmjena znači istovremeno promjenu na gore, zato da moja velika privrženost starim običajima ne bi bila shvaćena kao želja za isticanjem predmeta mojih studija. Istovremeno sam smatrao da svoj autoritet, koliko ga imam, ne treba da krnjim ustajući često protiv, već da ga čuvam neokrnjenog, ako državi bude nekada zatrebao moj savjet. Taj trenutak je danas došao. Jednoga bivšega konzula ubio je u njegovoj kući, podmuklo, jedan rob. Niko to nije spriječio, niko odao gospodaru, mada je još na snazi zakon koji u takvom slučaju prijeti smrću svim robovima u kući. Donesite odluku da se ostali robovi oslobode kazne; u redu, ali koga će onda štititi položaj ako prefekta Grada nije zaštitio? Koliko robova treba imati da bi čovjek bio siguran kad Pedanija Sekunda nije moglo da zaštiti njegovih 400 ? Kome će ubuduće robovi priteći u pomoć ako se ni sada, pod pritiskom straha, ne brinu jesmo li mi u opasnosti? Ili se to ubica osvetio za učinjenu nepravdu, kako neki imaju obraza da kažu a da ne pocrvene? Valjda mu je od oca ostao novac kojim je htio da se otkupi, ili je od svojih predaka naslijedio roba koga su mu oduzeli? Pođimo još jedan korak dalje i recimo otvoreno da je gospodar zaslužio da bude ubijen. Je li potrebno navoditi još argumenata za nešto što su pametniji od nas već odavno riješili? Pa čak i da prvi put o tome treba da odlučujemo, vjerujete li da je rob mogao naumiti da smakne svoga gospodara i da mu se nije omakla nijedna prijetnja, nijedna nepromišljenja riječ? recimo da je i skrio svoju nakanu, krišom spremio oružje. Ali zar je mogao da prođe mimo čuvara, otvori vrata ložnice, unese lampu, ubije gospodara a da niko o tome pojma nema? Zločinu prethode mnogi znaci, i jedino ako ih robovi odaju, mi možemo živjeti među masom robova, sigurni dok oni drhte pred nama, i samo ako oni treba da plate glavom, nećemo ostati neosvećeni pred krivcima. Naši stari nisu imali povjerenja u robove čak ni onda kada su se ovi rađali na njihovim imanjima, u njihovim kućama, kada im je odmalena ulivana ljubav prema gospodarima. A danas, kada imamo robova raznih narodnosti, koji imaju druge običaje, tuđu ili nikakvu vjeru, taj se šljam jedino strahom može držati pod kontrolom. Tako će stradati i nevini, kažu. Istina je, ali kada vojska pobjegne, pa svaki deseti umire pod batinama, ždrijeb pada i na hrabre, ne samo na kukavice. Svaki veliki primjer ima u sebi nečega nepravednoga, i nepravdu koja pogađa pojedince nadoknađuje korist koju odatle imaju svi." Niko se nije usudio da pojedinačno istupi protiv Kasijeva mišljenja, ali čuli su se poluglasni odgovori. Ljudi su sažaljevali tolike duše, žene, žrtve koje su većinom bile nevine. Ipak prevagu odnese strana koja je glasala za smrtnu kaznu. Ali presuda se nije mogla izvršiti. Masa

Bolje se postupalo sa robovima koji su živjeli u domu gospodara i koji su obavljali specifične zadatke (učitelji, ljekari, tajnici, upravitelji, umjetnici, muzičari itd.). Oni su imali znatno privilegiraniji status, nego ranije spomenute kategorije robova, a neki su uživali i visoko povjerenje, i za gospodare su obavljali povjerljive poslove ili novčane transakcije. Ove grupacije robova, koje su po pravilu bile i najobrazovanije i najstručnije i najumješnije i najsposobnije, su se nalazile na samome vrhu „robovske" hijerarhije i bile su prve na redu u za oslobađanje manumisijom i integraciju u rimsko građanstvo. Bilo je državnih robova, koji su vršili dužnost pisara, arhivara itd. Ustvari, gdje god je postojao neposredniji kontakt gospodara i roba, odnos je po pravilu bio bolji. Literalna vrela i posebno epigrafski spomenici nude čitav niz primjera gdje su pojedini robovi razvijali vrlo bliske veze sa svojim gospodarima, što je onda dovodilo i do znatno humanijeg tretmana nad njima. Tome je pogodovalo sve izraženije i familiziranje sa pojedinim robovima. Postoje i slučajevi kada su pojedini individualni robovi na kraju bili ne samo oslobođeni manumisijom, nego i automatski ili po testamentu adoptirani i kao sinovi i nasljednici. Za razliku od ovih neposrednih odnosa gospodara sa svojim robovima, na latifundijama je vladala neka sasvim druga stvarnost. Tamo nije bilo neposrednog kontakta robovlasnika sa robovima, izuzev sa menadžerom posjeda i njegovim neposrednim okruženjem. I ta činjenica je vodila ka tome da se u očima robovlasnika latifundijski robovi praktično dehumaniziraju i promatraju samo kao oruđe koje donosi profit. Ali to nije bilo

---

se iskupila, prijetila kamenjem i bakljama. Cezar /misli se na principsa Nerona op. S.M./ na to izda edikt, prekori građane i vojskom opkoli put kojim su osuđeni išli na gubilište. Cingonije Varon /*Caius Cingonius Varro* op. S.M./ predloži da se protjeraju iz Italije i oslobođenici koji su živjeli pod istim krovom. Cezar /misli se na principsa Nerona op. S.M./ to spriječi zato da stari običaj koji nije milosrđe ublažilo ne bude svirepošću pooštren.").

otežavajuće samo za robove, nego i za same robovlasnike jer su se oni dehumanizirajući ljudska bića radi sticanja što većega profita i sami sve više degradirali, pretvarajući se u obične korisnike i sakupljaće toga profita i sve većega luksuza, zanemarujući sve više i svoj humanistički bitak i svoje humanističke potrebe, želje, nade i težnje. Robovi koji su imali pesonaliziranu vezu sa svojim robovlasnikom su imali i znatno veće šanse za oslobađanje i prelazak u status libertina/oslobođenika, nego oni koji nisu imali tu direktnu vezu kao što je to bio slučaj sa većinom latifundijskih robova. Posebnu kategoriju robova činili su gladijatori, koji su umirali pozdravljajući rimski narod i čija je smrt služila kao zabava za dokone Rimljane i Italike.[426]

Robovi nisu predstavljali jedinstvenu klasu, stalež ili sloj, među njima je bilo mnogo stratigrafskih slojeva, pa je zato uobičajeno promatranje (često i pod utjecajem ideološko-dogmatskog obrasca) antičkog rimskog društva i ekonomike samo preko odnosa rob – robovlasnik potpuno pogrešno. Čak su i među latifundijskim robovima postojali stratigrafski podslojevi. Na vrhu te hijerarhije latifundijskih robova nalazio se već posmenuti menadžer-nadzornik imanja (u koga je vlasnik imao puno povjerenje), sljedeći podsloj bi bili oni robovi koji su radili, a na da nisu bili okovani, i na samome dnu bi se nalazili okovani robovi.[427]

---

[426] Iako je uvriježeno takvo mišljenje, svi gladijatori nisu bili robovi. Među gladijatorima bilo je i slobodnih ljudi, koji su se dobrovoljno prijavljivali iz raznoraznih (najčešće radi zarade i popularnosti) razloga. Oni gladijatori koji su bili u robovskom statusu, a bili su uspješni i popularni, nagrađivani su slobodom. Gladijatori-robovi bili su i najopasniji robovi, jer su bili obučeni, izvježbani i bili su snažne fizičke građe.

[427] O hijerarhiji, zaposlenju i postupanju nad poljodjelskim robovima precizne upute daju i priručnici Katona, Varona i Kolumele.

Pravno, robovi su ulazili u sastav rimske familije, i zajedno sa porodicom u užem smislu i klijentima koji su živjeli na imanju nalazili su se pod vlašću oca porodice (*pater familias*). Gospodar je nad njim imao pravo života i smrti. Dok se ovo pravo prema drugim članovima familije nije primjenjivalo, dotle su se okrutne kazne i čak pogubljenja robova znale desiti. Iako su se i članovi familije i robovi nalazili pod *patria potestas*, ipak su postojale značajne razlike koje su proizlazile iz „običaja predaka”, zakona i načela *pietas* koji su ipak suštinski odvajali članove familije od osoba u robovskom statusu. Rob (i u gradskom kućanstvu, i u ljetnikovcima i na poljoprivrednim dobrima) je imao i pravo na svoju imovinu – *peculium*, i ukoliko bi ga sakupio u dovoljnoj mjeri, mogao je i otkupiti svoju slobodu. Znalo se desiti da oni robovi koji su obavljali poslovne aktivnosti za svoga gospodara i nad kojima nije ostvarivana kontrola, pa su raspolagali i sa značajnijim sopstvenim sredstvima, mogli i sami kupiti za sebe robove koji bi obavljali neke poslove za njega ili bi bili iznajmljivani. Rob roba je nazivan *vicarius*, i iako je zakonski pripadao gospodaru, javno mnijenje ga je smatralo sastavnim dijelom *peculiuma* roba koji ga je nabavio. Međutim, rob je imao malo koristi od puke štednje, jer on nije mogao svoj *peculium* ostaviti oporukom, a jedini njegov nasljednik (ako u međuvremenu nije bio oslobođen) po zakonu je bio gospodar. Jedino su javni robovi imali privilegiju da ostave oporučno polovinu svoga *peculiuma*.[428]

---

[428] Tek u postrepublikansko doba, djelimično pod utjecajem učenja stoicizma, donošeni su neki zakoni koji bi poboljšavali položaj roba. Stoicizam je zastupao općehumanističke i univerzalističke ideje i da su svi ljudi manifestacija jednog duha i da su po prirodi jednaki. Slični koncepti o humanom tretiranju potčinjenihi robova se nalaze i u kultovima Izide i Mitre koji su se širili rimskim svijetom u toku principata i ranoga dominata. Na početku principata *lex Petronia* je zabranila gospodarima da bez suđenja izručuju robove životinjama. Princeps Klaudije je odredio da se oslobode oni robovi koje su njihovi gospodari radi bolesti ili starosti izložili. Zabranjeno je da se rob ubija samo zato što je previše ostario ili bio previše bolestan kako bi radio. Možda

Širenje institucije ropstva nije lomilo samo ekonomsku i socijalnu bazu Republike, nego je imalo i značajan efekat po druge aspekte života rimsko-italskog svijeta, posebno mijenjajući moralni i vrijednosni sustav elite (koja je i najviše koristila robove). Lomila su se seksualno-ljubavna ograničenja, što je imalo vrlo loše posljedice po čvrstoću rimske familije. Učitelji i njegovateljice su u potpunosti preuzimali brigu nad djecom svojih gospodara, koja su onda preko njih upijala znanja i obrasce ponašanja, a ne više kao u vrijeme Katona Starijeg od svojih roditelja. Zato i ne treba čuditi da su drevne rimske vrline jednostavnosti, skromnosti i umjerenosti nestajale, a preuzimale se tekovine drugih kultura.

Brojnost robova i u republikanskim i u postrepublikanskim epohama je varirala i bila različita i u odnosu na razdoblja i na područja nad kojima se prostirao rimski svijet. Od posljednjeg polustoljeća Srednje Republike pa nadalje, veći procentualni udio robova bio je u samome Gradu, Italiji (posebno južnoj), Siciliji, grčko-egejskom području i općenito u zonama sa latifundijskim uređenjem. U nekim provincijama

na poticaj Seneke (koji je otvoreno tražio da se robovima priznaju ljudske osobine), princeps Neron je donio odluku da gradski prefekt prima i žalbe robova zbog nepravednih postupaka gospodara i da provodi istrage. Odluka Senata iz 83. god. n. e. Zabranila je kastriranje robova, a gospodare koji prekrše zabranu kažnjava oduzimanjem polovine imanja. Princeps Hadrijan je kasnije podvostručio kaznu za ovaj zločin koji je proglašen „kapitalnim" (tj. počinitelj je mogao biti osuđen na smrt). Hadrijan je od Senata tražio i da donese dvije odluke: 1. Zabranjivanje gospodarima da prodaju robove posrednicima zvanim *lenones* i lanistima; 2. Prenošenje na pretorijanskog prefekta ovlasti za odobravanjem izvršenja presuda koje su gospodari izricali svojim robovima. Princeps Antonin Pije je osudio kao čovjekoubojstvo ubijanje roba samo na zahtjev njegova gospodara, i bez odgovarajuće procedure. Izgleda da su ovi zakoni doprinijeli da se rob počne promatrati i kao osoba, a ne više samo kao stvar. Kršćanstvo je kasnije još više izmijenilo položaj roba, tako što ga je načelno olakšalo. Pojedini ranokršćanski "očevi" su pozivali na bolji tretman robova, a robovima je i dozvoljeno da učestvuju u liturgiji. Ranokršćanska tradicija je čak neke rane pape smatrala oslobođenicima.

broj robova je ostao mali, posebno onim koje su duže uspijevale da sačuvaju svoje sitno i srednje seljaštvo.[429]

Uvećavanje broja robova i njihovo koncentriranje i u ekonomskom i u prostornom smislu, poglavito na latifundijama gdje bi predstavljali ili svu njenu populaciju ili bar ubjedljivu većinu, mogli su stvoriti preduvjete za nastanak nekih vrlo loših pojava po robovlasnike, pa i čitav državni i građanski poredak. Takva latifundijska koncentriranja značajnih masa robova u sličnom položaju, i to bez prisustva slobodnjaka u statusu *ingenui*, su pojačavala unutarnje korelacije, interakciju i međusobnu integraciju, smanjivale etničke, narodnosne i druge partikularizme. Korištenje samo latinskog ili grčkoj jezika kao oficijelnog na latifundijama je brisalo i jezičke podjele među robovima. Tako se postupno rađala i oblikovala zajednička svijest latifundijskih robova, a onda taj kolektivitet postaje opasan. I to je bila temelj na osnovi kojega su se kreirale zavjere i konspiracije, pa i izbijale otvorene pobune robova. I ti robovi, bespravni i iskorištavani, su tako postajali strašna politička snaga koja je mogla eksplodirati svaki tren, i čekao se samo povod. Pretjerano iskorištavanje i koncentriranje golemoga broja robova po latifundijama neminovno je moralo voditi izbijanju velikog ustanka robova. Prvi veliki robovski ustanak je izbio 135. god. p. n. e. na otoku Siciliji, provinciji koja je značajno bila zahvaćena procesom latifundizacije i agrarne i svake druge krize. Tri decenije nakon završetka ovoga prvog sicilskog ustanka robova, ovu provinciju je pogodio novi, isto tako strašan ustanak robova.[430] Sama Italija je bila pogođena III robovskim ratom, nazvanim i Spartakovim, po legendarnom i čuvenom tračkom

[429] Na prostoru današnje Bosne za vrijeme klasične historijske epohe, a na osnovi dosadašnje razine znanje, broj robova bio je značajno malen.

[430] O II Sicilskom ustanku robova od 104. do 101. god. p. n. e. v. Mesihović, 2015: 538 – 539.

gladijatoru koji je bio vođa goleme mase pobunjenih robova koji su se kretali uzduž i poprijeko metropole rimskoga imperija.[431] U Kasnoj Republici, posebno njenom posljednjem polustoljeću, velike mase robova bile su korištene u stranačkim borbama (Marije, Sula, Sekst Pompej imali su armije sastavljene od robova koje su oslobađali ili koji bi im prebjegli). U kriznim situacijama, rimski državni vrh je donosio odluke o oslobađanju snažnih robova u vojnim godištima *en masse*, kako bi ih mogao unovačiti u vojsku. I Mitridat je radi rata protiv Rimljana u Aziji oslobađao robove i koristio ih kao vojnike.

Oslobođenici

I pored nasilja i općenito lošeg postupanja sa robovima, rimsko je društvo spadalo ipak u jedno od slobodoumnijih društava u odnosu prema oslobađanju robova. Gotovo kroz cijelo trajanje Rimske države uvijek se gledalo blagonaklono na oslobađanje robova. Rob je bio pravno – ekonomsko – socijalna kategorija prolaznog karaktera, neomeđena ni rasnim, ni vjerskim ni etničkim niti bilo kojim drugim odrednicama. Pošto je status roba bio definiran kao privremeni položaj zavisan od volje gospodara, a ne stalni status određen zakonom (kao što je to bio slučaj sa sjevernoameričkim crncima) osloboditi roba bila je česta pojava.[432] Razlozi oslobađanja robova bili

[431] O Spartakovom ustanku od 73. do 71. god. p. n. e. v. Mesihović, 2015: 591 – 595.

[432] Zbog toga što su robovi predstavljali heterogenu skupinu, postojale su i razlike u stepenu oslobođanja pojedinih skupina robova. Češće i više su se oslobađali robovi koji su pripadali *familia urbana*, posebno oni koji su bili obrazovaniji, sa određenim vještinama i umijećima, koji su obavljali povjerljive tajničke i poslovne dužnosti, učitelji, pedagozi, ljekari, njegovateljice i koji su bili u intimnim odnosima sa gospodarem/gospodaricom ili članovima njihove familije. I djeca koju su gospodari imali sa svojim robinjama su oslobođana, a mnoga su i bila priznavana (kvalitetno različito u odnosu na praksu u južnjačkim državama USA), pa su bila i nasljednici.

su najrazličitije prirode, npr. tako što bi se rob otkupio ili bio otkupljen, što bi ga gospodar oslobodio zbog vjerne službe ili nekih drugih razloga i vrlo često oporučno, i dobrim dijelom su bili motivirani čisto utilitarnim potrebama. Oslobođenik je zatim na svoju glavu stavljao kapu slobode. Oslobođenici su i nakon manumisije[433]

Manje su oslobađali robovi zaposleni na latifundijama i koji su bili obični fizički radnici. Oslobađanje je bilo najrjeđe među robovima koji su radili u kamenolomu, rudnicima ili su bili veslači na galijama. U etničkom pogledu, oslobođenici su najviše poticali iz razvijenijih oblasti, posebno iz zona grčko-helenističke kulture, iako je bilo dosta i oslobođenika iz drugih oblasti. Marije se np. okružio oslobođenicima koji su, vjerojatno, bili ilirskog porijekla. Zavisno od određenog područja, procentualni udio oslobođenika bio je različit. Veći je bio u samom Gradu, većim gradskim centrima i provincijama sa razvijenijim robovlasničkim sustavom, koje i nemaju veći procenat slobodnog sitnog i srednjeg seljaštva. Pored Grada i većih urbanih centara, broj oslobođenika bio je velik i po krupnim posjedima. Na prostoru današnje Bosne za vrijeme klasične historijske epohe, a na osnovi dosadašnje razine znanja, oslobođenici nisu prelazili više od 1,1%.

[433] Kada je gospodar oslobađao svoga roba, to se zvalo *manumissio* (kovanica *manus*/ruka + *mitto*/slati, u značenju da pojedinac izlazi ispod nečije *potestas*). Zvanično oslobađanje po propisima starog civilnog prava robova vršilo se na tri načina: 1. Najsvečanije je bilo ono koje je predstavljalo oblik prividne parnice pred magistratom. Jedan građanin koji bi se zvao *assertor libertatis* bi u prisustvu konzula, odnosno prokonzula ili pretora, odnosno propretora štapom (*vindicta*)dodirnuo roba i proglasio ga slobodnim. Gospodar bi prisustovao tom aktu i šutio bi, te je magistrat onda dao robu slobodu. Takvo dosta formalizirano oslobađanje se zvalo *manumissio vindicta*. Ovaj oblik oslobođanja kasnije je pojednostavljen, tako da je gospodar dao izjavu u zapisnik pred sudom. 2. Zvanično je bilo i oslobađanje unošenjem, po naređenju gospodara, imena robova u listu građana (*manumissio censu*). 3. Oslobađanje testamentom (*manumissio testamento*). Gospodar je to mogao učiniti neposredno (*manumissio testamento directa*) – u oporuci zapovjednim riječima da rob bude slobodan, a rob bi postajao slobodan kada je oporuka pravno stupila na snagu – ili posredno (*manumissio testamento fideicommissaria*) - molba upućena nasljedniku da on oslobodi roba, a rob dobivao slobodu tek kada je zamoljeni izvršio manumisiju.
Ovi oslobođenici dobijali bi status rimskih građana sa umanjenim pravima, i nisu se mogli povratiti u robovski položaj. Postojala je i druga vrsta oslobađanja koja je bila više privatnog, neformalnog karaktera i vršila se primanjem bivšeg roba među prijatelje (*inter amicos*), u prisustvu pet svjedoka ili pismom (*per epistulam*) koje bi potpisalo pet ljudi, za stolom (*per mensam*) itd. Ovo oslobađanje je nazivano pretorska manumisija, jer je su pretori davali zaštitu robovima (*vindicatio servitutis*)

ostajali vezani klijentskim odnosom prema bivšem gospodaru i njegovim potomcima, a prestajala je obaveza kontinuirane brige gospodara za njihovo izdržavanje. Oslobođenici su često bili vrlo pouzdani suradnici i poslovni partneri. Oslobađanjem robova, gospodar se i na vrlo „elegantan“ način i rješavao onih koji su prestarili i nisu više bile sposobni za kvalitetan rad, i čije izdržavanje više nije bilo isplativo. Naravno, bilo je i slučajeva da se robovi puštaju na slobodu i iz filantropskih pobuda, te uz znak zahvalnosti ili zbog specifičnih razloga (ljubavno-seksualna veza, određeno dobročinstvo, ukazano povjerenje). Puštanju robova na slobodu doprinio je i sustav prevođenja robova na pekulij. Kao pekulij, rob je mogao dobiti radionicu, ili dućan. Jedno vrijeme on je plaćao određeni doprinos gospodaru, ali je istovremeno skupljao sredstva i otkupljivao svoju slobodu. Oslobođenici su često bili samo podmetnute osobe, preko kojih su njihovi bivši gospodari sudjelovali u trgovačkim i zelenaškim poslovima.

Broj oslobođenika, oduvijek je bio veliki i stalno je popunjavao gradski plebs, i oni su predstavljali jednu od značajnijih društvenih kategorija rimskog svijeta. Djeca oslobođenika su postajali punopravni rimski građani, a pojedinci iz redova oslobođenika (*libertini*) uspjeli su da se prilično obogate i da svom potomstvu osiguraju sjajnu budućnost. U republikansko doba, istina znatno rjeđe

---

oslobođenim na „privatni način”. Zakon Junija i Norbana (*lex Iunia Norbana*; možda iz 19. god. n. e.), koji je donesen za vrijeme princepsa Tiberija, regulirao je ovu pomalo nesređenu pravnu oblast. Pretori su po njemu davali zaštitu onima koji su oslobođeni sa *manumissio inter amicos et manumissio per epistulam*, i ovakvi oslobođenici na „privatni način” ne bi imali status rimskog građanina i bili su nazivani *Latini Iuniani*, odnosno smatrani su slobodnim dok žive, ali su umirali smatrani robovima (tako nisu imali pravo na nasljedstvo, pa je u trenutku smrti njihova imovina pripadala patronu.). Gospodar je u njihovom slučaju mogao da opozove akt o oslobođenju. Tek je za vrijeme Justinijana uređeno da robovi oslobođeni na ovaj način ostaju slobodni.

nego u carsko doba kada će sinovi oslobođenika postajati i imperatori, znalo se desiti da potomci libertina u drugoj ili trećoj generaciji uđu i u sastav rimskog nobiliteta. Načelno, potomci oslobođenih zakonski su se izjednačavali sa potomcima gospodara. Nemoguće je danas spoznati udio oslobođenika u broju stanovnika rimskog svijeta, jer su oni, a posebno njihovi potomci, potpuno srastali u rimsko društvo.

Manumisija je imala pozitivne efekte. Mogućnost oslobođanja je često bila motivacija robovima da budu ambiciozni, radišni i lojalni. Pošto su robovi poticali iz najrazličitijih zemalja, njihovo oslobođanje i apsorbiranje en masse je samo obogaćivalo i kosmopolitiziralo rimsko društvo te olakšavalo njegovu transformaciju u univerzalistički rimski svijet. I preko ovog sloja su tako sa rimskom kulturom saživljavale neke strane forme različitog tipa i sadržaja. Uobičajeno su se robovi grčkog i orijentalnog porijekla uspješnije adaptirali na date situacije i samim tim su lakše pronalazili puteve ka svome oslobađanju. Pošto su poticali iz zemalja sa višemilenijskim civilizacijskim načinom života, oni su često bili obrazovaniji i umješniji od robova koji bi dolazili iz drugih, zaostalijih predjela. Međutim, ovakva vrsta apsorbiranja u biće rimskog naroda donosila je i neke loše osobine. Veliki broj oslobođenika nije bio toliko vezan za drevne tradicije rimskog političkog života, niti je cijenio državne institucije i prava kao Rimljani i Italici Rane i Srednje Republike. Posebno su Orijentalci, koji su dolazili iz zemalja koje su poznavale samo despotiju kao oblik vladavine, bili slabije upućeni pa i raspoloženi i zainteresirani za kompleksnosti i finese političkih odnosa. Oni jednostavno nisu poznavali suštinu drevnih institucija i zakona, niti su dovoljno razumijevali njihov „duh“ i njihove tradicije. Njihovo utapanje u rimski narod je, uz mnoge druge faktore, doprinosilo procesu uprošćavanja rimskog političkog života i opadanju interesa rimskog naroda za aktivno učešće u političkom odlučivanju, odnosno u

pretvaranju rimskog političkog građanstva u rimsku političku masu koja se zadovoljava malim. Ovaj negativan efekt apsorbcije direktan je rezultat brze, loše, slabe i površne politike integriranja.

Oslobođenik je u svome individualnom smislu i u odnosu prema bivšem gospodaru nosio naziv *libertus*, a kao pripadnik posebnog staleža *libertinus*. On više nije imao gospodara (*dominus*) nego patrona (*patronus*), koji je bio ili njegov bivši gospodar ili njegovi nasljednici. Tako je oslobođenik ulazio u rimski klijentski sustav, odnosno međuzavisni odnos pomoći i podrške klijenata i patrona. Obaveze oslobođenika prema patronu nazivane su *obsequim et reverentia* (poslušnost ipoštovanje). Patron je mogao neposlušnog oslobođenika posebnom tužbom (*accusatio ingrati*) vratiti u ropstvo. Oslobođenik nije mogao tužiti patrona ako nije dobio dozvolu odmagistrata. Uz to je morao obavljati određene radne obveze (*operae*) patronu. Patron je bio zakonski nasljednik ako oslobođenik nije imao srodnike iz prvog nasljednog reda (*sui heredes*). Patronska prava prelazila su na djecu i nasljednike onoga koji je oslobodio, ali oslobođenikova djeca nisubila u patronatskom odnosu, ako su rođena kao slobodni građani. Oslobođenik nije bio u statusu klijenta, ako bi bio oslobođen, adoptiran i pretvoren u gospodarevog nasljednika, bilo za njegovog života ili oporučno. Takva praksa nije bila rijetka.

Zbog različitih razloga i načina oslobađanja, ni socijalni položaj oslobođenika nije bio ujednačen. Pošto nije bilo nikakvih zakonskih ni običajnih ograničenja oslobođenicima da stiču imovinu, neki od njih pripadali su rimskoj plutokratiji.[434] U literarnoj građi ti bogati i moćni

[434] Bogati oslobođenici bili su i dobrotvori, pa i sami patroni niza gradova i zajednica u rimskom svijetu (bez obzira na to bila to mjesta njihovog porijekla ili nastanjivanja), o čemu postoji niz svjedočanstava na epigrafskim spomenicima. Oslobođenik je zaslužan za pompejanski amfiteatar, a vjeruje se da su i braća Vetiji koji su imali jednu od najvećih i najveličanstvenijih kuća u Pompejima bili oslobođenici. Pojedinci

oslobođenici prikazivani su kao beskrupulozne, vulgarne, razmetljive osobe niskog morala, koje su još donedavno bili robovi, a zatim stekli ogromno bogatstvo i utjecaj u društvo, ali zadržali manire iobičaje skorojevića.[435]

Upravo radi masovne manumisije robova, nije se mogla razviti neka zajednička klasna ili staleška svijest robova u trajnijem obliku, niti se stvoriti neka antirobovlasnička ideja. Uglavnom se onaj „elitniji" dio robova (osobe koje su vodile gospodareve poslove, nadzornici, učitelji, ljekari, njegovateljice, robovi u javnoj službi, tajnici i povjerenici gospodara ili njihove djece, ljubavnici ili seksualni partneri) uvijek nada o svome osobnom probitku, odnosno oslobođanju i zgrtanju novca, nego što bi postao nosilac neke idejne antirobovlasničke borbe. Uostalom i sami takvi oslobođenici su posebno u vrijeme principata popunjavali redove najbogatijih slojeva

---

su do velikog bogatstva znali doći koristeći se beskrupuloznim sredstvima. U jednom od svojih govora Ciceron priča o Sulinom oslobođeniku Hrisogonu, koji je, koristeći se zaštitom svoga patrona, za bescjenje pokupovao konfiscirana imanja, stekao ogromnu imovinu, sazidao sebi kuću na Palatinu, okružio se skupocjenim korintskim posuđem i drugim dragocjenostima, pojavljivao se na ulici praćen sjajnom svitom. Pojedini oslobođenici su i sami imali velike mase robova, kao np. Gaj Cecilije Isidor koji je po svojoj smrti ostavio imovinu od 4.116 robova, 3.600 pari volova i 257.000 grla druge stoke i 60 miliona sestercija u kešu. U vrijeme principata oslobođenici su igrali važnu ulogu u neposrednom, dvorskom okruženju. Njima su povjeravane svakojake dužnosti u provincijama, ponekad su čak postavljani za prokuratore. Oslobođenici su služili samog princepsa i njegovu familiju, a ponekad su se, kao što je to bio slučaj u vrijeme Klaudija ili Komoda, pretvarali u moćne favorite.

[435] Jednog takvog oslobođenika, koji u Falernu posjeduje 1000 jugera zemlje, spominje Horacije. Oslobođenik Trimalhion, vlasnik ogromnih imanja, jedna je od glavnih osoba u Petronijevom *Satirikonu*. Trimalhionu slične oslobođenike spominju Marcijal i drugi pisci iz doba principata. Mnogi predstavnici tradicionalnog nobiliteta nisu podnosili te skorojevićke plutokratske oslobođenike, pa su ih ili prezirali ili ih prikazivali kao karikature. Posebno je to došlo do izražaja onda kada su za princepsa Klaudija oslobođenici postajali i okosnica vladajućeg režima. Najbolji primjer je već spomenuti Petronijev opis Trimalhiona.

stanovništva, pa su i sami imali robove. Petronijeva satira Trimalhiona (nekada roba, a tada bogataša) upravo pokazuje primjer jednog takvog oslobođenika. Uostalom, robovi su mogli i sami sebe (i druge robove) otkupiti (ako bi imali dovoljno novca za to), a mogli su biti otkupljeni i od drugih lica.

Raskošna grobna urna izrađena za oslobođenika Tiberija Klaudija Hrisera (*Tiberius Claudius Chryseros*) i dvije žene (*Iulia Theonoes* i *Claudia Dorcas*), vjerojatno njegovu suprugu i kćerku.

Plutokratski oslobođenici su, razumije se, bili manjina. Pojedini oslobođenici bili su i odlično obrazovani i oni bi služili kao učitelji, umjetnici, pisari itd. Bilo je i dosta dobro obučenih i umješnih poduzetnika, trgovaca i zanatlija. Većina oslobođenika stapala se uglavnom sa slobodnim plebsom. Oslobođenici su, prema tome,

predstavljali drugi izvor porasta slobodnog gradskog stanovništva. Bilo je i oslobođenika koji su nastavljali raditi za svoje bivše gospodare isti posao kao kada su bili robovi. Siromašniji oslobođenici su uglavnom služili u mornarici, kao i dobar dio proletera. O ovim skromnijim oslobođenicima bar kakvu-takvu predodžbu daju epigrafski i arheološki podaci. Predodžbe oslobođenika na nadgrobnim spomenicima prikazuju ih kao prosječne ljude, energične i skromne, koji čuvaju svoje osobno dostojanstvo. Oslobođenici su bili produktivan sloj stanovništva rimskog svijeta i oni su, bez sumnje, odigrali veliku ulogu u razvoju njegovog gospodarskog života.

Ako su rimski građani oslobađali robove po rimskim zakonima, oni su postajali rimski građani, ali sa umanjenim pravima. Izuzetak bi činili oni oslobođenici koji su stekli slobodu na već opisani „privatni način" i koji su dobijali status *Latini Iuniani*. Načelno oslobođenici nisu imali određena politička prava, nisu mogli obnašati magistrature, iako su mogli biti službenici (*apparitor* i *scriba*) i sekretari magistrata. Sve veće upošljavanje oslobođenika na ove službeničke poslove moralo je imati efekta po rimske političke strukture. Za vrijeme svoga jednogodišnjeg mandata magistrati su se u velikoj mjeri oslanjali na službenike, jer su oni nesumnjivo posjedovali višegodišnje iskustvo na ovim poslovima. To je moralo dovesti do toga da se polako stvori službenički sloj koji nije bio toliko tradicionalno vezan za rimsko-italsku tradiciju političkog života, a koji je imao realnu (istina posrednu) moć odlučivanja. To navođenje djelovanja magistrata u čijoj su se službi nalazili, a koje nije bilo motivirano interesima drevnog rimskog političkog sustava i „običajima predaka", isto je vodilo degradiranju političkog i društveno-ekonomskog ustrojstva republikanskog rimskog svijeta baziranog na načelima ravnoteže i harmonije u odnosima klasa i slojeva stanovništva, političkih ideja i ideologija, institucija i zakona.

Oslobođenik nije mogao ni da dostigne visoki rang u vojsci, a i nisu se mogli vjenčanjem povezati ni sa senatorskim redom. Iako nisu mogli obnašati visoke svećeničke dužnosti, mogli su biti svećenici određenih kultova. Djeca oslobođenika postajali su punopravni rimski građani, a oni pojedinci iz redova oslobođenika koji su uspjeli da se prilično obogate, svom su potomstvu mogli osigurati sjajnu budućnost. U republikansko doba, istina, znatno rjeđe nego u principatsko i dominatsko doba kada će sinovi oslobođenika postajati i imperatori, znalo se desiti da potomci libertina u drugoj ili trećoj generaciji uđu i u sastav rimskog nobiliteta. Načelno, potomci oslobođenih (ako su bili rođeni u slobodi) zakonski su se izjednačavali sa potomcima gospodara. Ovo pokazuje značajnu liberalnost rimskog svijeta, jer je u mnogim drugim društvima bilo teško zamislivo da djeca oslobođenika postanu zakonski potpuno ravnopravna sa djecom gospodara.

Posljedice

Osiromašenje sitnoga i srednjeg seljaštva

Prva i temeljna posljedica agrarne krize bila je sve veća pauperizacija (osiromašanje) sitnog i srednjeg sloja italskog seljaštva. Taj sloj srednjih i sitnih posjednika predstavljao je uzdanicu Rimske Republike. Italsko seljaštvo je činilo stubove rimske i savezničke vojske koja je predstavljala najvećim dijelom građansku miliciju. Ta narodna milicija branila je domovinu i osvajala, stvarajući rimsku hegemoniju na Mediteranu, ovjekovječujući rimsku vrlinu, nikada se ne predajući i dokazujući snagu i upornost. To je najbolje pokazao II punski rat (218–201. god. p. n. e.), kada je Hanibal u bitkama kod Ticine, Trasimenskog jezera i posebno kod Kane potpuno porazio rimsku vojsku i našao se u blizini Rima, Republika se nije predala niti

se većina saveznika odmetnula od nje, već se njena i saveznička vojska (ovjekovječujući upornost i snagu), sastavljena od italskih seljaka, nastavila boriti protiv Hanibalovog genija i njegovih vojnika-najamnika koji su dolazili iz raznih dijelova Mediterana i južne Evrope (Numidijci, Libijci, Iberi, Heleni, Kelti). Bez srednjeg i sitnog posjeda Rimska Republika nikada ne bi mogla akumulirati takvu snagu da se prvo suprotstavi taktičkom geniju Hanibala i snazi njegovih profesionalnih vojnika, a kasnije i da zagospodari čitavim svijetom Mediterana. Međutim, uzurpacijom javnih zemljišta od strane pojedinaca (uglavnom iz reda nobiliteta), umnožavanjem latifundija i sve većim pritjecanjem robova, srednji i sitni posjed našli su se u teškoj situaciji. Na jednoj strain nisu se mogli nositi sa konkurencijom veleposjednika, a sa druge strane, suočivši se sa susjedstvom velikih posjeda, bili su nerijetko izloženi i nasilju i zloupotrebama, kako bi bili prisiljeni da napuste svoju zemlju. Ne mogavši vratiti dug zelenašima, gubili su svoja imanja.

Spomenuti proces propadanja srednjeg i sitnog posjeda bio je neravnomjerno raspoređen. Kada se govori o širenju i raspoređenosti latifundizacije u vremenu agrarne krize, potrebno je imati na umu i sljedeće činjenice. *Ager publicus* se nalazio samo na području koji je bio smatran državnim teritorijem Republike, i to ponajviše u središnjoj Italiji. Međutim, svi oni procesi koji su se dešavali na teritoriju hegemona, morali su se održavati i imati svoje paralele i na teritorijama italskih saveznika. Tako da latifundizacija nije bila ograničena samo na rimski *ager publicus* i teritoriju Republiku, nego je zahvatila i italske saveznike. A i tamo su nositelji te geneze zla bile i lokalne elite i predstavnici rimskoga nobiliteta, sa kojim su te lokalne elite bile interesno i na druge načine vrlo usko povezane. Međutim, nisu svi italski saveznici bili na isti način pogođeni procesom geneze zla. Tako bi, gledano u cjelini, (uključujući i teritorij

Republike i teritorije svih tipova italskih saveznika) u Italiji genezom zla najviše bili pogođeni južni (koji je i najviše bio izložen razaranjima Hanibalovog rata) i centralni dijelovi (Lacij je trpio dodatno i zbog iscrpljenosti tla), dok su sjeverne oblasti cispadanske i transpadanske Galije pokazale više žilavosti u očuvanju srednjeg i sitnog posjeda. Srednji i sitni posjed se bolje očuvao i u udaljenijim područijima, u brdsko-planinskim zonama i izoliranijim udolinama. Južni i centralni dijelovi Italije postajali su sve zapušteniji i nekadašnje plodne i obradive površine juga poluostrva pretvorene su u prostrane pašnjake. I u provincijama su se dešavala geneza zla. Najviše je njom bila pogođena Sicilija, o čemu će kasnije u djelu biti znatno više riječi. Načelno gledano, latifundizacija se brže odvijala na pristupačnijim i ugodnijim područijima, sa plodnijim i potrebitijim (za pojedine biljne kulture ili vrste stoke) zemljištima, sa razvijenom infrastrukturom, brojnijom populacijom, koja su komunikaciono (cestovno, riječno) bolje uvezana, blizu luka, većih gradova i značajnijih tržnica. Sve su te stvari mogle značajno utjecati i na proizvodnju na latifundijama i na cijenu robe koja se izvozi sa njih. Lokacija je postala bitna za one koji su željeli sticati profit preko latifundijske privrede. Zato su se zemljišta iz fonda *ager publicus* i sitnoposjednici upravo na tim područijima najviše nalazili pod pritiskom latifundizacije. Veleposjednici su pored zaokruživanja svojih posjeda, težili i ostvarivanju pristupa navedenoj infrastrukturi, pa nisu birali sredstva kako bi to i ostvarili, uključujući i kupovinu, zauzimanje i apsorbiranje seoskih gazdinstava koja bi im stajala na putu.

Usljed svih faktora koji su počeli djelovati na rimski i italski agrar, pojavila se i sve veća nezaposlenost slobodnog stanovništva. Veleposjednici su se više voljeli služiti robovima nego slobodnim ljudima, ne samo zato jer je rad robova bio jeftiniji nego i iz razloga

što su robovi bili oslobođeni vojne obaveze, dok su slobodni građani (i oni sa rimskim građanstvom, i oni sa latinskim pravom i oni iz italskih savezničkih državica) bili objekat novačenja i slanja u vojsku, što ih je neminovno odvlačilo sa posla.Ta odsustva u svrhu vojne obaveze su mogla biti sezonska, ali su mogla trajati i više godina u kontinuitetu. II. st. p. n. e. je i obilježeno prekomorskim vojnim kampanjama, kao što su skoro kontinuirani ratovi i sukobi rat na Pirinejskom poluotoku, serija pohoda i ratova na Balkanu (Makedonija, balkanska Grčka, Ilirik) i Maloj Aziji, ratovi u sjevernoj Africi. Sve je to zahtijevalo pojačane napore rimsko – italskog seljaštva koje je činilo temeljnu o najbrojniju komponentu oružanih snaga u ovim ratovima, pohodima i sukobima. Za razliku od njih robovi su nudili zemljoposjednicima radnu snagu na koju su stalno mogli računati. Za državu robovi su smatrani imovinom u posjednu nekoga ili nečega, a ne osobom koja je podlijegala državnim pravima i obavezama. Tako su zemljoposjednici bili oslobođeni straha da bi im neko mogao oduzeti, iz viših interesa, vrlo jeftinu radnu snagu, npr.mobilizacijom.

U očima latifundista, koji su vidjeli samo profit, rad slobodnog čovjeka bio je neisplativ. I samoupravne radničko - seljačke korporacije, čija je osnovna funkcija postojanja kako izgleda bilo osiguravanje sezonskih poljoprivrednih poslova za svoje članove, sve su manje bile u mogućnosti da osiguraju posao za svoje članove (u većini bezemljaše i proletere). Činjenica je da su poljoprivredni poslovi takvoga tipa da se ne odvijaju istim intenzitetom i obujmom u toku cijele godine, nego zavise od godišnjeg doba i ustaljenih sezonskih potreba. Uglavnom u toku zime, vlada određeni zastoj u poslovima. Na manjim poglavito zemljoradničkim imanjima držanje velikoga broja robova u tome periodu bi bilo potpuno neisplativo, i njihovim vlasnicima bi više odgovaralo da zavisno od sezone

unajmljuju određeni broj slobodnih ljudi bilo preko spomenutih samoupravnih radničko – seljačkih korporacija bilo da je riječ o samostalnim radnicima nego da posjeduju veliki broj agrikulturnih robova. Jedina obaveza posjednika prema slobodnim ljudima bila je da im plati njihov rad, dok su robovi bili njegova imovina i vezani su za njega stalno. On ih nije mogao tek tako otjerati u toku zime, i onda ih vraćati u proljeće. Međutim, to se mijenja sa latifundizacijom. Velika imanja, sa specijalizacijom uzgoja pojedinih profitabilnih kultura, su omogučavala i da se uvijek nađu neki poslovi kako bi robovi bili zaposleni u toku cijele godine, čime su se automatski umanjivale potrebe da se na poljoprivrednim poslovima unajmljuju sezonski slobodni radnici. I konačno je za latifundistu bilo isplativije da drži stalne robove– radnike, koji bi se navikli na imanje, mjesto boravka i rad i život na njima, umjesto da sa vremena na vrijeme unajmljuje slobodne radnike. I sve veće dominiranje stočarstva je doprinosilo tome da robovi budu zaposleni u toku cijele godine. Pastiri – robovi su morali biti stalno uz svoja stada i krda i pratiti njihove sezonske potrebe.

U skladu sa tom nekontroliranom opsesijom povećavanja profita, čovjek za profit-makera više nije živo biće, nego postaje samo objekat kojim se služi kako bi se uvećavala imovina. U skladu sa time, život i zdravlje radnika je nebitno. Gubljenje bilo kakvog humanističkog osjećaja onda je moglo voditi latifundiste da ipak angažiraju slobodne ljude na poslovima koji su potencijalno biti vrlo opasni za zdravlje i život tih angažiranih radnika. Varon (*O seoskom gospodarstvu*, I, 17, 3) savjetuje zemljoposjednike, kako bi umanjili svoje troškove: *gravia loca utilius esse mercennariis colere quam servis* („...nezdrava mjesta bolje je obrađivati pomoću najamnih radnika, nego pomoću robova"), jer je rob predstavljao svojinu, i zemljoposjednik bi pretrpio materijalnu štetu ako bi se njegovi robovi razboljeli ili eventualno

umrli. Prema slobodnom najamnom radniku nisu snosili nikakvu odgovornost i ako bi se radnik razbolio, zemljoposjednik ne bi bio oštećen u svojoj imovini. Tako je širenje institucije ropstva, kao posljedica širenja i pobjeda Republike, postalo prokletstvo za tadašnju Republiku, jer je devastiralo i nagrizalo njenu suštinu. Skoro dva stoljeća kasnije veliki rimski enciklopedista Plinije Stariji zaključio je da su latifundije uništile Italiju.

“Agrarna kriza” je u potpunosti devastirala ustaljene agrarne odnose, jer je ona postala i osnova i serije srodnih socijalnih poremećaja koji su svojim efektima uticala na različite formacije poljoprivrednog stanovništva, koji su u pojedinim epohama znali eruptirati u skoro i anarhičnim ili kaotičnim oblicima. To se moglo dešavati jer je agrarna kriza uklonila bilo kakve obzire i višestoljetne vrijednosti i pravila koja su se ticala uobičajenog poljoprivrednog sustava. Koruptivni način ponašanja i djelovanja se uveliko etablirao u ovom sustavu, bezobzirno bogaćenje i iskorištavanje postaju norma, nekada apsolutna pravila koja garantiraju posjedovno vlasništvo polako se rastaću da bi se na kraju u potpunosti relativizirala. Ako je u agrarnoj krizi na udaru bilo javno zemljište, vrlo brzo će se u Kasnoj Republici na udaru naći i privatni posjed. Konfiskacije i nacionalizacije, bezkrupulozno oduzimanje i privatne i javne (poglavito komunalne) imovine i njihovu redistribuciju u vremenima sulinske diktature i samovlade II. triumvira moguće je i shvatiti i objasniti ako se dobro poznaje agrarna kriza i ono što je ona sa sobom donijela. Agrarna kriza je jednostavno brisala i sve ono što je moglo pojedinca sprečavati da se upusti u stvari koje su za Rimljane I druge Italike staroga kova bile nezamislive. Uz to se zbog pauperizacije / osiromašenja značajnog broja onih koje bismo u kontekstu klasične civilizacije smatrali “srednjom klasom” i povećanja broja robova i bezemljaša stvarao i sve veći socijalni pritisak koji se morao negdje ispoljiti u svojoj destruktivnoj formi.

Tako su svi glavni unutarpolitički poremećaji[436] koji su potresali Republiku u periodu od 135. do 30. god. p. n. e. nosili u sebe genetički marker agrarne krize sa kraja Srednje Republike. Time sve te poremećaje treba promatrati i sa stajališta agrarnih pitanja, preciznije rečeno zbog sve snažnijih pritisaka koje je na sebi osjećalo stanovništvo koje se bavilo poljoprivrednim poslovima. Sam obim i intenzitet tih poremećaja su u značajnoj mjeri utjecali na preusmjeravanje rimske, a samim tim i euromediteranske povijesti ka jačanju stvarnih imperijalnih načela, struktura i odnosa koji bi garantirali sigurnost i stabilnost, dvije stvari za kojima u teškim vremenima najviše teži ubjedljiva većina populacije. Sa uspostavom augustovskog režima i principatskog sustava su se i agrarni odnosi stabilizirali.

Logika širenja latifundija i porasta broja robova je bila jednostavna. Pošto je Republika sa svojim Italskim savezom, te najstarijom provincijom Sicilijom, sada bila hegemon mediteranskog prostora, upravo su se ka ovim područijima upučivale mase robova. Italija i Sicilija su postajale tržište koje je tražilo sve više i više robe oličene u jeftinoj radnoj snazi, a zbog sve veće koncentracije novca i bogatstva u posjedu manjine su bili u mogućnosti da kupuju sve veći broj robova. Onda bi ta jeftina, robovska radna snaga ostvarivala značajan višak prihodovne akumulacije, koju bi zatim ti bogataši ulagali u širenje svojih zemljišnih imanja i kupovinu novih masa robova. A kako bi se dobijala nova tržišta za proizvode sa latifundija, nova jeftina radna snaga (robovi) i nova zemljišta, imperijalizam je bio prijeko potreban. I priča bi se onda nastavljala i još više produbljivala, jer se latifundije po prirodi svoga postojanja moraju širiti kao kakav

[436] I Sicilski robovski ustanak, Grakhovska revolucija, stranački sukobi, II Sicilski robovski ustanak, buna Saturnina i Apuleja, Saveznički rat, I građanski rat, III robovski (Spartakov) ustanak, II građanski rat, III građanski rat.

metastazirajući i devastirajući kancer. Tako su uspostava rimske hegemonije i vojne ekspanzije u mediteranskom području doprinijeli latifundizaciji i širenju ropstva, jer su stvorili glavne preduvjete za tako što. I na kraju kada latifundije zagospodare i rasprostru se preko kompletnog raspoloživog zemljišnog prostora, a robovi (bilo u klasičnom položaju ili kao *servi casati*) ili zakupci (*coloni*) postanu ubjedljivo najbrojniji dio proizvodnog stanovništva, neminovno je došlo do sloma društveno – ekonomskog sustava, pa samim tim i države.

Drugi punski rat imao je enorman utjecaj na ubrzani razvoj i preobražaj rimskog monetarnog sustava, njegovih vrijednosti i standardizacije. Od prve faze II punskog rata došlo je do drastične devalvacije novčića asa. I kako bi se monetarna situacija stabilizirala, Republika je uvela srebrni denar[437] (*denarius*) za koji je vezala vrijednost asa (koji do tada vrijedio samo 1/5 svoje predratne vrijednosti). I pored toga što je denar uspio stabilizirati finansijsko

---

[437] Glavna srebrna kovana nominacija rimskog svijeta bio je denar (*denarius*), koji je uveden u upotrebu 211. god. p. n. e. i emitiran u velikim količinama, zahvaljujući srebru zaplijenjenom kao ratni plijen prilikom zauzimanja Sirakuze. Denar je originalno/prvobitno vrijedio 10 asa (pa odatle *deni* = „sadržava deset") i težio je oko 4,5 grama (1/72 rimske funte), i imao je čistoću od 96-97%. Od srebra je bio poludenar nazvan *quinarius* i četvrt denara čuveni sestercij/*sestertius* (od *semis tertius* u značenju 2 ½, jer je originalno toliko vrijedio asa). *Sestertius* je tako iznosio 2 ½ asa. Kvinarij i sestercij bili su originalno sa istom čistoćom srebra kao i denari, samo manji i sa lakšom težinom. Svi su oni nosili na aversu glavu boginje Rome i na reversu dioskure kako jašu (referenca na mit o njihovoj mitološkoj pomoći Rimljanima u bici kod Regilskog jezera). As je isto bio kovan i rađen je od bronze. U ovo doba su se izrađivali i zlatnici vrijedni 60, 40 i 20 asa, koji su svi imali prikaz glave Marsa na aversu i orla sa raširenim krilima kako stoji na munji na reversu. Ovo je izgleda bila privremena mjera u izvanrednim situacijama kakva je np. bio II punski rat. Ovi zlatnici su se koristili samo u jednom kratkom periodu. U isto vrijeme je u upotrebi bio i drugi srebrni novac nazvan *victoriatus*, koji je imao manju čistoću srebra u odnosu na denare i njegove denominacije. Ovi viktorijati su uglavnom izgleda cirkulirali najviše u južnoj Italiji i Siciliji.

stanje bar u nekoj mjeri, i ova denominacija je u narednom periodu gubila na težini, što je rezultat i velikih troškova rata i visokog javnog duga koji je Republika imala nakon završetka II punskog rata. Tako je već 206. god. p. n. e. denar težio 4,2 grama, u periodu 199–190. god. p. n. e. 3,9 grama i 179–170. god. p.n.e. 3,7 grama. Za razliku od smanjivanja težine, čistoća denara i njegovih denominacija u republikansko doba nije se suštinski mijenjala i ostala je iznad 90%, čak i iznad 95%. Oko 141/140. god. p. n. e. denar je redefiniran i od tada je vrijedio 16 asa (kako bi se bolje reflektirao pad težine asa), što je onda automatski značilo da je sestercij vrijedio 4 asa, a *quinarius* 8 asa. Ovaj novi odnos trajat će i u narednim stoljećima, sve dok se ne prestane koristiti monetarni denarski sustav. U isto vrijeme je jedinica računanja promijenjena sa asa na sestercije, što je možda indikator inflacije. Uz denarski sustav nastavili su cirkulirati i viktorijati i postali su kasnije popularni u Cisalpinskoj Galiji gdje su bili u upotrebi zajedno sa masalijanskom drahmom.[438]

Demografska kriza

Rimska država je radi svojih vojnih i financijsko – materijalnih potreba uvela instituciju redovitih i jasno propisanih popisa stanovništva i njihove imovine, statusa i pripadnosti.[439] Ova jedna

---

[438] O razvoju novca u Republici v. Crawford, 1974; Isto, 1985; Burns 1999; Mattingly, 2004; Mesihović, 2015: 105 – 126. O rimskim mjerama i novčanim jedinicama v. Adam – Boyd, 1839: 424-435.

[439] Prije osnivanja institucije cenzora 443. god. p. n. e., za popise su bili odgovorni ranorepublikanski pretori. Iako je *lustrum* trajao pet godina, dužnost cenzora je od 433. god. p. n. e. bila samo u prvih 18 mjeseci od dana stupanja na dužnost i u tome periodu je trebalo i izvršiti i obaviti vezano za popis propisane rituale i objaviti popis. Znači prva godina i pola druge godine su bili mandat cenzora, i tada bi se dešavao i popis.

nadasve korisna institucija je rezultirala sa time da možemo pratiti broj punoljetnih muškaraca, nekada u statusu *assidui,* nekada i sa proleterima kroz cijelo trajanje Republike.[440] Broj građana na osnovi podataka iz literarnih vrela[441] koji donose rezultate tih popisa (cenzusa, lustrum): 508. god. p. n. e. = 130.000,[442] 503. god. p. n. e. = 120.000,[443] 498. god. p. n. e. = 157.700,[444] 493. god. p. n. e. = 110.000,[445] 474. god. p. n. e. = 103.000,[446] 465. god. p. n. e. = 104.714,[447] 459. god. p. n. e. = 117.319,[448] 393/392. god. p. n. e. = 152.573,[449] 340/339. god. p. n. e. = 165.000,[450] 323. god. p. n. e. =

---

440 O popisima stanovništva u Republici v. Nicolet, 1988: 48, Table I.

441 Upravo iz činjenice da su prezentirani podaci iz literarnih vrela, koja su prolazila kroz čitav jedan milenijum prepisivanja, a ne iz originalnih popisnih dokumenata ili njihovih kopija, treba proizlaziti i značajan oprez u prezentiranju i analizi ovih podataka. Sigurno je dolazilo do određenih grešaka uslijed stalnoga prepisivanja, a pojedini autori np. Eusebije iz Cezareje i sv Jeronim imaju i običaj da zaokružuju cifre, a ne da prezentiraju detaljne podatke (kao np. kod Livija).

442 *Dionys. A.R.* V, 20.

443 *Hieron*. *Chron*. 69, 1.
Manjak od 10.000 popisanih građana u odnosu na prethodni popis je rezultat i emigracije onih koji su bili za kralja Tarkvinija Oholog i promonarhijskih elemenata i gubitaka u ratovima za odbranu tek rođene Republike, posebno onoga sa Porsenom, kraljem etrurskog Klusija. O odbrani Republike u ovim godinama v. Mesihović, 2015: 228 – 231.

444 *Dionys. A.R.* V, 75. Povećanje od 37.700 popisanih građana.

445 *Dionys. A.R.* VI, 96. Smanjene od 47.700 popisanih građana je rezultat teških ratova sa latinskim zajednicama u ovome periodu. O tome v. Mesihović, 2015: 231 – 233.

446 *Dionys. A.R.* IX, 36. Smanjivanje se nastavilo za 7.000 popisanih građana.

447 *Liv*. III, 3. Povećanje od samo 1.714 popisanih građana.

448 *Liv*. III, 24; *Eutrop*. I, 16. Povećanje od 12.605 popisanih građana.

449 *Plin. NH,* XXXIII, 16. Povećanje od 35.254 popisana građanina.

450 *Euseb. Chron.* 110, 1. Povećanje od 12.427 popisanih građana.

250.000[451], 294/293. god. p. n. e. = 262.321,[452] cc 289/288. god. p. n. e. = 272.000,[453] 280/279. god. p. n. e. = 287.222,[454] 275/274. god. p. n. e. = 271.224,[455] 265/264. god. p. n. e. = 292.334 ili 382.234,[456] 252/251. god. p. n. e. = 297.797,[457] 247/246. god. p. n. e. = 241.712,[458] 241/240. god. p. n. e. = 260.000.[459]

---

[451] *Liv*. IX, 19.
Naglo povećanje broja popisanih građana (od 85.000 ljudi) između 339. i 323. god. p. n. e. je rezultat dodjele rimskoga građanstva bez prava glasanja (*civitates sine suffragio*) prvo pojedinim latinskim zajednicama u toku i nakon završetka Latinskog rata i 334. god. p. n. e. dodjeljivanjem istoga tipa građanstva *sine suffragio* Kampancima i dijelu Samnita.

[452] *Liv*. X, 47. Povećanje od 12.321 popisanih građana.

[453] *Liv. Perioche* 11. Povećanje od 9.679 popisanih građana.

[454] *Liv. Perioche* 13. Povećanje od 15.222 popisana građanina.

[455] *Liv. Perioche* 14. Smanjenje od 15.998 popisana građanina je rezultat rata sa epirsko – mološkim kraljem Pirom i velikim gubitcima rimske vojske, kao i činjenici da se dio građana nalazio u udaljenijim područijima Italije u okviru oružanih snaga.

[456] Po *Liv. Perioche* 16, na popisu stanovništva iz 264. god. p. n. e. registrirano je 382.234 rimska građanina (*Lustrum a censoribus conditum est. Censa sunt civium capita CCCLXXXII milia CCXXXIIII*). Po Eutropiju (II, 18) na istom popisu je registrirano 292.334 rimska građanina (*Tum inventa sunt civium capita ducenta nonaginta duo milia trecenta triginta quattuor*). Vjerojatno su tačniji podaci iz Eutropijevog djela, dok su oni iz periohe Livijevog djela vjerojatno bili ili greška samoga epitomatora ili kasnijih prepisivaća epitoma, ili moguće čak i prepisivaća onog izdanja Livijevog djela koje je epitomator koristio za svoja sažimanja. Uostalom, teško bi bilo zamisliti i objasniti (u uvjetima kada nije bilo masovnih dodjeljivanja rimskoga građanstva kao u periodu 340. – 334. god. p. n. e.) da se broj popisanih građana od 275. do 264. god. p. n. e. povećao za 111.010 ljudi (ako bi se rukovodilo brojkom iz Livijeve periohe) a ne umjesto pravilnih nešto više od 21.110 popisanih građana ili da se od 264. god. p. n. e. pa do 225. god. p. n. e. broj popisanih rimskih građana smanjio za skoro 56 934, na što bi navodila brojka iz citirane periohe Livijevog djela. Veća je mogućnost da se u istom razdoblju broj popisanih rimskih građana povećao za 32.966 ljudi.

[457] *Liv. Perioche* 18. Povećanje od 5.463 upisana građanina.

Agrarna kriza se najteže odrazila na brojnost populacije. Pauperizacija je sa sobom donosila i pad nataliteta.[460] Ne mogavši da sebi priušte izdržavanje djece, seljaci su bili prisiljeni da ih se lišavaju, što je neminovno dovelo i do naglog pada broja slobodnih stanovnika Italije. To jasno prikazuje i rimska državna statistika, odnosno popisi stanovništva od kraja III st. p. n. e. do druge polovine II st. p. n. e. i njihovi sumarni rezultati koji su ostali sačuvani prvenstveno zahvaljujući prepisima u djelima Livija i Polibija. Podaci koje donose navedeni historičari predstavljali su vjerovatno broj onoga dijela populacije koji se nazivao *assidui*[461]. Riječ je o građanima koji su

---

[458] *Liv. Perioche* 19. Razlog značajnog pada broja upisanih rimskih građana (u iznosu od 56.085 ljudi) u odnosu na prethodni popis je rezultat činjenice da se u ovo vrijeme veliki dio građana nalazio u vojnim jedinicama koje su ratovale u I punskom ratu, često i van prostora Italije, np., na Siciliji, sjevernoj Africi (Regulova ekspedicija) ili u mornarici. Tako da zbog tehničkih razloga ovi građani nisu uvršteni u cenzorske spise.

[459] *Hieron. Chron*. 134, 1. Povećanje za 18.288 upisanih rimskih građana.

[460] *Lucilius*, 678 – 686 M.
Pad nataliteta jedna je od najvećih nesreća koja može zadesiti određenu zajednicu. Ako neka zajednica smatra da nije potrebno da prirodnim putem reprodukuje i obnavlja svoje tkivo, onda sukladno tome nije ni potrebno da takva zajednica i nadalje egzistira. Ako ljudi ne cijene svoju mladost i budućnost, onda će i mladost izgubiti volju i moral da se bori za bolju budućnost svoje zajednice. Gubitak svijesti o potrebi da se zaustavi pad nataliteta i iseljavanje, nezaposlenost, siromašenje i opća apatija, nerestriktivnim i demagoškim metodama, nego racionalnim mjerama, karakteristika je onih društava u kojima je sistem vrijednosti poremećen i u kojem su građani izgubili političku samosvijest i odgovornost, prepuštajući svoju sudbinu u ruke neoficijelnih oligarhijskih grupa koje jedino imaju za cilj svoje lično bogaćenje i probitak.

[461] Izraz *assidui* (ili *adsidui*) bi se najlakše mogao protumačiti kao oni koji raspolažu sa asima, sitnim rimskim novcem čija je visina (izvedena najvećim dijelom iz vrijednosti zemljišnog posjeda) bila mjerna jedinica pripadnosti pojedinca određenim klasama i centurijama. *Assidui* bi po tome bili oni koji su uvršteni u vitezove i pet klasa po servijanskoj, timokratskoj reformi. Po servijanskom sustavu, koji se održao prilično dugo, svi rimski građani bi na osnovi imovine koju bi imali na redovitim cenzusima bili razvrstavani u rang vitezova, u pet definiranih klasa (svaka od njih je imala svoju posebnu imovinsku kvalifikaciju) ili u proletere koji su se nalazili ispod

posjedovali odgovarajuću imovinsku kvalifikaciju neophodnu kako bi služili u legijama, nasuprot proleterima.[462] Izraz *assidui* najlakše bi se mogao protumačiti kao oni koji raspolažu sa asima, sitnim rimskim novcem čija je visina (izvedena najvećim dijelom iz vrijednosti

---

pete, najskromnije od klasa. Ovaj sustav nije bio zatvorena cjelina, nego je bio funkcionalan kao fluktuativna hijerahija unutar koje su se pojedinci i njihove familije mogle kretati u svim pravcima, pa se nečija pozicija i pripadnost imovinskom rangu (vitezovi, bilo koja od pet klasa, proleteri) mogla mijenjati od cenzusa do cenzusa.
O servijanskom ustrojstvu klasa i centurija, njihovom skupštinskom značenju i vojničkom ekvivalentu v. *Cic. de Repub.* II, 39–40 (u pojedinim izdanjima i natuknicama navedeno kao II, 22); *Dionys. A. R.* IV, 16–19; VII, 59, 1–9; *Liv.* I, 43. Ovo ustrojstvo je, uz određene modifikacije i izmjene, trajalo jedan prilično dugi period. Servijansku klasnu organizaciju najviše je nagrizla agrarna reforma, da bi je u velikoj mjeri praktično obesmislila marijevska vojska reforma. Međutim, i pored toga je potrajala u nekoj tradicionalističkoj i rudimentarnoj formi sve do principata.
O terminu *assidui* v. *Cic. Top.* 10; *Festus, s. v. Assiduus, Locupletes*; Smith W., 1859: 710.

[462] Pitanje koga reprezentiraju podaci u poznatim rezultatima rimskih cenzusa – popisa, ni do danas nije razriješeno na općeprihvaćeni konsezus u znanstvenoj, historiografskoj zajednici. Ono što se može sa većom sigurnošću tvrditi jeste da prezentirane brojke otkrivaju da je sigurno korištena različita metodologija popisivanja, registriranja i predstavljanja rezultata cenzusa u odnosu između republikanskog i augustovskog doba.
Rimski republikanski cenzusi građana imaju striktno praktičnu svrhu vojne i porezne evidencije, pa su zato u njihovim registrima historičari, koji su opisivali republikanska razdoblja povijesti rimskog svijeta, nailazili primarno na brojke koje nisu davale informacije o kompletnoj populaciji, nego samo onoj za koju je zainteresirana Država poradi vojnih i materijalnih potreba. Tako da registri cenzusa ne odgovaraju današnjim popisima, niti daju apsolutne brojke o stanovništvu određene zajednice (rimske ili bilo koje druge-italske ili neke peregrinske), nego samo o jednom njenom dijelu. U znanosti je prihvaćeno da poznati rezultati republikanskih cenzusa ne sadržavaju u sebi Rimljanke i rimsku djecu (žensku i mušku do punoljetnosti). Glavno nesuglasje u znanstvenoj zajednici ogleda se u tome da li su u poznatim brojkama republikanskih cenzusa uvršteni svi punoljetni rimski građani – muškarci (i sa punim: *civesoptimo iure* – i sa umanjenim pravima: *cives minuto iure*) ili samo *assidui*, bez proletera. Uz to se pojavljuju i druge dileme kao np. na koji način i da li se u ovim brojkama sadržavaju i Rimljani koji su se nalazili u udaljenim područjima (u vojnoj službi ili kao naseljenici). Činjenica je da su proleteri bili izuzeti iz poreskih opterećenja i službe u legijama.

zemljišnog posjeda) bila mjerna jedinica pripadnosti pojedinca određenim centurijama (izbornim jedinicama u okvirima centurijatskih komicija[463]).

Zbrajanjem brojeva mobiliziranih trupa i onih koji su se još uvijek nalazili na regrutnim listama u 225. god. p. n. e., a koji se nalaze u Polibijevom podatku II, 24, bilo je oko 326.800 rimskih građana (i onih punopravnih i onih sa umanjenim pravima) sposobnih za vojničku službu i 443.000 onih sa latinskim pravom i ostalih italskih saveznika sposobnih za vojničku službu. Na kraju svoga podatka (II, 24) Polibije daje i zbirne cifre Rimljana i saveznika sposobnih za nošenje oružja i to od iznad 700.000 pješadinaca i 70.000 konjanika. Ove ukupne cifre su unekoliko razlikuju od zbrajanja brojeva trupa i onih koji su se još uvijek nalazili na regrutnim listama, a koje Polibije iznosi detaljno u samome ovom podatku, i koji iznosi 769.800 muškaraca sposobnih za nošenje oružja.Polibije je vjerojatno odlučio da zaokruži ovu cifru u zaključku svoga podatka. Sudeći po ovom Polibijevom podatku Republika i njen Italski savez su neposredno prije izbijanja II punskog rata na raspolaganju imali regrutno-mobilizacijsku bazu od više od 700.000 pješadinaca i 70.000 konjanika, što je enormno velika brojka za tadašnje doba, u uvjetima

[463] Rimski politički poredak poznavao je više vrsta skupština (sa zakonodavnim, izbornim, vrhovnim sudskim i nizom drugih ovlašćenja i prava) na nivou same Države. Najstarije su bile kurijatske komicije, zatim su nastale centurijatske komicije, plebejska koncilija i tributske komicije. Zanimljivo je da su ovi različiti tipovi skupština bili funkcionalni istovremeno, sa tim da su postojala različita zaduženja i regule, te različiti opsezi suverenog djelovanja za svaki od navedenih tipova skupština, posebno kada je riječ o izborima magistrata i plebejskih tribuna. Np. konzule su birale centurijatske komicije. O rimskim skupštinama v. Mesihović, 2015: 317–321.
Po tome da je Republika imala istovremeno 4 različite skupštine, čini je iznimno specifičnom u odnosu na druge državne tvorevine koje po pravilu imaju samo jednu skupštinu, možda sa različitim nivoima, domovima i sl.

tadašnjeg općekulturološkog razvitka. Livijeva perioha XX knjige spominje da su u ovom ratu sa Galima, koji je završio sa veličanstvenom pobjedom kod Telamona,[464] Rimljani i njihovi latinski saveznici angažirali 800.000 vojnika.[465] Ovaj podatak o velikome broju vojne sile potvrđuje i Plinije Stariji (III, 138) koji navodi da su konzuli za 225. god. p. n. e. raspolagali sa 700.000 pješadinaca i 80.000 konjanika, za predstojeći rat sa Galima. Nijedna tadašnja politička tvorevina nije mogla da pošalje na front toliku masu muškaraca (bez obzira je li riječ o 769.800, 770.000, 800.000 ili 780.000 vojnika), kao što je to mogla Italija, a niti će uostalom moći poslati ijedna zajednica skoro sve do modernoga doba. To ujedno pokazuje kolika je bila biološka masa i snaga slobodnog sitnog i srednjeg seljaštva. A iz toga je proizlazila i osnova opstojnosti Republike i njenoga Italskog saveza. Posebno je impresivan veliki broj i procent konjanika, jer bi to odražavalo imućnije posjednike.

Međutim, postoji ipak i jedno neslaganje u ciframa popisanih rimskih građana u ovim godinama pred II punski rat. Po periohi XX knjige Livijevog djela u cenzusu koji su proveli cenzori izabrani 220. god. p. n. e. evidentirano je 270.212 rimskih građana.Između Polibijeve brojke od 326.800 sposobnih za vojnu službu (u 225. god. p. n. e.) i brojke od 270.212 iz periohe Livijevog djela (u 220. god. p. n. e.) razlika je od 56.588. Nejasno je kako je ona mogla nastati. Da li je možda riječ o tome da su u Polibijevom podatku nalaze i *assidui* i proleteri, a u periohi Livijevog djela samo *assidui*. Zanimljivo je da se prije govora o rezultatima cenzusa 220. god. p. n. e., u istoj periohi

[464] O ovom ratu v. Mesihović, 2015: 351 – 353.

[465] Pisac koji je napisao ovu periohu, skraćivanjem Livijevog opusa i konkretnih podataka, je gotovo sigurno pod izraz „latinski saveznici“ uvrstio sve saveznike, a ne samo one sa latinskim pravom. Livije ili njegov eskcerptor ili njegovi ekscerptori su isto zaokruživali cifre, u ovom slučaju na 800.000 ljudi.

Livijevog djela spominje da su u ratu 225. god. p. n. e. (na koji se i odnosi Polibijeva brojka) Rimljani i njihovi saveznici raspolagali sa 800.000 vojnika. Sam Polibije (II, 23) govori da su 225. god. p. n. e. Rimljani vrlo brižljivo, detaljno i temeljito skupljali podatke o broju trupa i spiskove muškaraca sposobnih za vojnu službu, jer su željeli su da znaju koliki je ukupan broj snaga sa kojima raspolažu. Radi toga se ova brojka od 325.300 ljudi ne bi smjela odbaciti. Sa druge strane, i statistički podaci koje donosi Livije (u sačuvanom dijelu *Ab Urbe Condita* i u periohama) znatno su precizniji, jer je Livije izgleda donosio brojke koje su bile u zvaničnim, arhiviranim cenzorskim registrima Republike. Vjerojatno je do ove velike razlike došlo zbog različitih metodologija koje su se primjenjivale u popisivanju vojnika i onih sposobnih za vojnu službu u 225. god. p. n. e. i cenzusu 220. god. p. n. e. Ne bi se smjela odbaciti mogućnost da su u periohi XX knjige Livijevog djela ustvari nalazi brojka onih građana u statusu *assidui*[466].

[466] U znanosti su prisutna mišljenja da podaci iz popisa sa kraja III i iz II st. p. n. e. koje prezentiraju Livije i njegov epitomator predstavljaju ne samo one u statusu *assidui*, nego sve punoljetne rimske građane. Po Rich, 1983: 293–294: „Unfortunately our sources give us no indication of how many *assidui* there were. Some scholars hold that the census figures represent *assidui*. If they are right, there cannot have been a shortage of *assidui* in the later second century: although the figures recorded for that period show a decline from the peak reached in 164/3, they are still higher than any earlier figures. However, I cannot accept this view of the census figures. The following argument seems to me decisive. Livy and his epitomator have a standard formula for presenting the figures: *censa sunt (Romanorum) capita tot*. It is natural to conclude that this formula was used by the censors themselves when they published the figure at the close of the *lustrum*. There is no doubt that non-assiduiwere censi, registered by the censors, as the term *capite censi* attests. It is perverse to suppose that the words *censa sunt* were used in the formula in some special sense under which such persons were excluded. Most probably, the figures represent adult male citizens."
Isti autor na stranici 293, u fusnoti 31. navodi učenjake koji smatraju da Livijeve brojke iz cenzusa predstavljaju one u status *assidui*: „This view was originally propounded by E. Herzog, *Commentationes Philologae in Honorem T. Mommseni* (1877), 124–142. Modern writers who have adopted it include Gabba, *ES* 17–21,

Po navedenim informacijama iz obrađivanog Polibijevog podatka i periohe Livijevog djela mogu se izvući sljedeći zaključci o brojnom stanju stanovništva neposredno pred početak II punskog rata. Po Polibijevom podatku ukupno bi svih rimskih građana (uključujući i muškarce i žene i djecu, odnosno rimske građane sa različitim statusima i pravima)u ovom periodu bilo (po formuli x4) ne manje od 1.300.000, a u ostalim savezničkim državicama (i onima sa latinskim pravom i onima bez latinskoga prava) u Italiji bi bilo (po formuli x4) ne manje od 1.800.000 građana tih državica. Ukupno bi tako Italija raspolagala sa (po formuli x4) ne manje od 3.100.000 onih u statusu građanina neke od italijanskih političkih jedinica. Na tu brojku treba dodati i robove i druge stanovnike Italije koji nisu imali neko od tih mnogobrojnih građanstava ili su imali neko od građanstava, ali se iz raznoraznih razloga nisu stigli popisali. Ako bi se pretpostavilo da su u brojci iz periohe Livijevog djela predstavljeni oni rimski građani u statusu *assidui*, onda bi ukupno njih sa ženama i djecom (po formuli x4)

521–535; Earl 35–7; G. Pieri, *L'Histoire du cens jusqu'a la fin de la republique romaine* (1968), 177–182; J. Molthagen, *Historia* 22 (1973), 439–445; Schneider 79–80 n.96, 89–90, 150–6; Shochat 9–45."

Rich, 1983: 294, fus. 34, iznosi još jedno mišljenje o tome koga možda predstavljaju Livijeve brojke iz cenzusa: „So e. g. K. J. Beloch, *Die Bevolkerung der griechisch-romischen Welt* (1886), 312–9;Toynbee 1. 438–479; Brunt, IM 15–25. Another possibility which in my view deserves moreattention than it has so far received is that the figures represent only those adult male citizens whowere *sui iuris* (cf. F. C. Bourne, CW45 (1952), 129–134, 180–2)."

Naše je mišljenje, ipak da brojke iz popisa za vrijeme Rane i Srednje republike najčešće registriraju one rimske građane u statusu *assidui* i koji su se uspjeli popisati na redovni način (ako nisu bili opravdano odsutni, na nekom putovanju, u prekomorskim vojnim ekspedicijama i slično). U prilog toga bi govorile i značajne nagle negativne oscilacije u broju popisanih građana upravo u razdobljima ratova za koje se zna da je u njima rimska vojska imala velike gubitke ili veliku i masovnu regrutaciju i slanje tih trupa u prekomorske ekspedicije i udaljenije krajeve (np. ratovi sa Latinima početkom V. st. p. n. e., rat sa Pirom, I i II punski rat). Pošto su *assidui* okosnica rimske vojske, jasno je da se onda ove negativne oscilacije najviše osjećaju zbog nedostatka na redoviti način popisanih onih u statusu *assidui*.

bilo ne manje od 1.100.000. Vjerojatno i ona razlika od 200.000 građana ne predstavlja samo proletere, jer je činjenica da su seljaci sa stabilnim privređivanjem i svojim posjedom uvijek imali više djece u odnosu na bezemljaše ili gradsko stanovništvo, pa bi možda na one sa statusom *assidui* bilo primjerenije koristiti formulu x5 ili čak x6, a na proletere x3 ili možda čak i x2. Možda stvarno broj proletera ne bi u ovom periodu stvarno prelazio 100.000 ljudi ili manje od 10% ukupne populacije rimskoga građanstva. Pošto su u ovom periodu ovi *assidui* poglavito bili iz reda sitnih i srednjih posjednika, sa vrlo malo krupnih zemljoposjednika, može se sa pravom reći da je gro rimskoga stanovništva pred sami početak II punskoga rata pripadao onome što bi se moglo smatrati srednjom klasom, u kontekstu uvjeta razvitka klasične civilizacije. Ovakvi procentualni odnosi bi se mogli za ovo razdoblje primjenjivati i odnositi i na italske saveznike. Pošto je značajan dio i onih koji su bili konjanici pripadao srednje imućnom sloju, moglo bi se sa pravom reći da jeitalijanska srednja klasa u tadašnjem povijesnom činila uvjerljivu većinu tadašnjeg stanovništva Italije. Nažalost, za samo 100 godina ta slika će se, poradi agrarne krize i pohlepe latifundista, iz temelja promijeniti.

U popisu završenom 209/208. god. p. n. e. popisano je 137.108 rimskih građana u u statusu *assidui*.[467] Ovaj značajno manji broj popisanih, posljedica je i velikih gubitaka koje je Republika pretrpila u prvoj fazi II punskog rata, izbjegličkog talasa i odsustva velikoga broja rimskih građana koji su se nalazili u armijama stacioniranim na vanitalskim područjima i frontovima (Iberija, Sicilija, Cisalpinska Galija, Sardinija, Balkan). U popisu (urađenom vrlo detaljno i profesionalno) i završenom 204. god. p. n. e., registrirano je 214.000

[467] *Liv*. XXVII, 36; *Liv. Perioche* 27.

rimskih građana u statusu *assidui*.[468] Značajno veći broj građana u ovom popisu u odnosu na onaj prethodni je u metodologiji koja se primijenila u cenzusu[469] završenom 204. god. p. n. e., u kojem je cenzorima stalo da popišu sve građane u statusu *assidui*. Izgleda da cenzori iz prethodnog popisa nisu popisali vojnike u udaljenijim armijama (np. u Iberiji, Sardiniji, Siciliji i Cisalpinskoj Galiji, gdje se možda nalazilo 30.000 – 40.000 rimskih građana) i kolonijama i drugim naseobinama. Uz sve to, kako se rat u Italiji stišavao, a Hanibal bio sve više izoliraniji i potiskivaniji, i izbjeglice (kojih je bilo u najžešćim fazama rata enormno veliki broj) su se počele vraćati svojim domovima (pa ih je bilo lakše popisivati). Što se tiče podatka koji se odnosi na popis iz 194. god. p. n. e., postoji u znanstvenoj javnosti i mišljenje da je prezentirana brojka od 143.704 popisanih, rezultat iskvarenosti Livijevog stvarnoga teksta, odnosno da se usljed kasnijih stalnih prepisivanja originalnog teksta negdje izgubilo jedno *C* (rimska brojka za 100). Po toj teoriji bi stvarna brojka iznosila 243.704, a ne 143.704 građana.[470] U popisu završenom 189/188. god. p. n. e. evidentirano je 258.318 rimskih građana u statusu *assidui*.[471] Ovo značajno povećanje u odnosu na 204. god. p. n. e. nije rezultat samo prirodnog priraštaja, nego primarno čitavoga niza činilaca, uključujući i dodjelu građanstva, te povrata građanstva Kampancima.[472]

---

[468] *Liv*. XXIX, 37; *Liv*. *Perioche* 29.

[469] Vrlo sadržajan i dobar prikaz rimskoga cenzusa, posebno u republikanskom periodu, v. Smith W., 1859: 262–263. Zanimljiv podatak koji se tiče cenzusa nalazi se u *Liv*. X, 47.

[470] *Liv*. XXXV, 9.

[471] *Liv*. XXXVIII, 36; Perioha ove knjige navodi cifru od 258.310 rimskih građana u status *assidui*.

[472] Po Franku Tenney, 1924: 331: „The census of 189 shows an increase of over 100.000 in five years. But in this year the Campanians (about 50.000) were again registered for the first time after their defection (Livy xxxviii. 36), and the sons of

U cenzusu provedenom u prvoj polovici treće decenije II st. p. n. e. registrirano je 258.294 građana u statusu *assidui*.[473] Na popisu završenom do 173. god. p. n. e. bilo je 269.015 građana u statusu *assidui*.[474] Po popisu iz 169/168. god. p. n. e. popisano je 312.805 rimskih građana u statusu *assidui*.[475] Na popisu iz 164/163. god. p. n. e. evidentirana su 337.022 rimska građanina u statusu *assidui*.[476] Od ovoga cenzusa nadalje, posljedice krize postaju vidljive i u broju registriranih građana u statusu *assidui*. Na popisu iz 159. god. p. n. e. evidentirano je 328.316 rimskih građana u statusu *assidui*.[477] Već nakon 4–5 godina broj registriranih građana bio je manji za 8.706 ili za cca. 3%. Na popisu iz 154. god. p. n. e. evidentirano je 324.000 rimskih građana u statusu *assidui*.[478] I ovdje je evidentiran pad broja građana *assidui* od 13.022 ili za cca. 4% (u odnosu na 164/163. god. p. n. e.). Na popisu iz 147. god. p. n. e. registrirano je 322.000 rimskih građana u statusu *assidui*.[479] Na popisu završenom do 141. god. p. n. e. evidentirano je 328.442 rimskih građana u statusu *assidui*.[480]

---

freedmen who had suffered from certain disqualifications were enrolled with full rights again (Plut. Flam. xviii). If, as in 204, the registration was extended to the armies in the provinces, the whole number is accounted for without resorting to emendations. Hence there is no reason for altering Livy's statistics for the years 209–8 B. C. and 194–3 B. C."

[473] *Liv. Periocha* 41

[474] *Liv*. XLII, 10; Perioha ove knjige datira *lustrum* u 171. god. p. n. e. i navodi cifru od 267.231 rimskih građana u status *assidui*.

[475] *Liv. Periocha* 45.

[476] *Liv. Periocha* 46; *Plut. Aem.* 38

[477] *Liv. Periocha* 47.

[478] *Liv. Periocha* 48.

[479] *Euseb. Chron*. 158, 3; Crawford, 1993: 96.

[480] *Liv. Periocha* 54.

Na ovom popisu evidentirano je povećanje, ali i dalje nije dostignuta brojka iz 164/163. god. p. n. e. Nije nemoguće pretpostaviti da je zbogovoga povećanja došlo do smanjivanja imovinskog limita koji je određivao ko ima status *assidui*. Na popisu iz 136/135. god. p. n. e. evidentirano je 317.933 rimskih građana u statusu *assidui*.[481] Najradikalniji pad vidi se na rezultatima ovoga popisa i iznosi 19.089 ili cca. 6% u odnosu na 164/163. god. p. n. e. Na popisu iz 131/130. god. p. n. e. evidentirano je 318.823 građana.[482]

Statistički pregled koji pokazuje osiromašenje stanovništva dodatno dobiva na veličini (znači na upropaštavanju seoskog plebsa i njihovom proleteriziranju), ako se ima u vidu da je u toku II st. p. n. e. vršeno konstantno smanjivanje visine (koje će na kraju poprimiti radikalne obime) imovine kojom se određivala kvalifikacija statusa *assidui*.[483] Po podacima Dionizija iz Halikarnasa i Livija[484] u početku je najniža

---

[481] *Liv. Periocha* 56.

[482] *Liv. Periocha* 59.

[483] O smanjivanju imovinske kvalifikacije za status *assidui* v. Rich, 1983: 309–310.

[484] Istine radi, potrebno je reći da i Dionizijevi i Livijevi podaci o iznosima (a koje obojica datiraju u vrijeme kralja Servija Tulija i njegove servijanske, timokratske reforme) koji određuju pripadnost građana vitezovima, klasama i proleterima izazivaju nedoumice, i značajne sumnje i nije još uvijek u znanosti prihvaćeno da oni odražavaju stvarno stanje. Moguće je da su novčani iznosi kojima se reguliraju klase rezultat kasnijeg umetanja i da nisu bile podloga za prvotno stvaranje klasa u okviru „servijanskih reformi“. Uostalom, i Solonova timokratska reforma u tada (VI st. p. n. e.) znatno razvijenijoj Ateni zasnivala se na veličini imanja i prinosa (u robi), a ne u gotovom novcu. Zato je teško povjerovati da je gotov novac služio kao distinkcija klasa u vrijeme njihovog nastanka. Moguće je da je znatno (stoljećima) kasnije načelo gotovog novca zamijenilo veličinu imanja i prinosa (koje je vjerojatno bilo mjerilo za određivanje klasa u prvo doba njihovog postojanja).
U znanosti je prisutno i mišljenje da su Dionizije iz Halikarnasa i Livije vrlo visoke cifre za određivanje imovinskih kvalifikacija vitezova, klasa i proletera za vrijeme uspostavljanja servijanskog uređenje i njegovu prvu verziju uzimali anahronistički i da se te cifre odnose ustvari na znatno kasnija razdoblja nakon radikalne devalvacije asa i njegovog redefiniranja sa 10 asa u 1 denaru na 16 asa u 1 denaru. To bi značilo

imovinska kvalifikacija za pripadnost klasama *assidui* iznosila 12 ½ mina[485] ili 11.000 asa. Polibije navodi da je imovinska kvalifikacija iznosila 400 drahmi (ili 4.000 asa)[486]. Sudeći po kontekstu Polibijevog teksta, ovaj podatak o visini najniže imovinske kvalifikacije bi se trebao odnositi na stanje ili pred II punski rat ili na prvu polovicu II st. p. n. e. Ciceron, Aul Gelije i Non Marcel u svojim djelima imovinsku kvalifikaciju koja dijeli one u statusu *assidui* i one u statusu proletera

---

da se Dionizijeve i Livijeve cifre, bolje rečeno cifre koje donose njihovi izvori, odnose na razdoblja nakon vremena na koje se odnosi Polibijev podatak o imovinskim kvalifikacijama od 10.000 drahmi i 400 drahmi.

[485] Po Aristotelu (Ustav Atenski, X) u Ateni je mina originalno vrijedila 70 drahmi, da bi u okviru svojih reformi Solon povećao njenu vrijednost 100 drahmi.
Po Earnest Cary (Dionizije iz Halikarnasa, 1939: 320–321, fus. 2): „In giving Greek equivalents for the Roman sums involved in the census Dionysius amused himself by stating the amounts alternately in minae and in drachmae (1 mina = 100 drachmae). Assuming equivalence between the drachma and the Roman denarius, he gave to the latter its earlier value of 10 asses. Thus his figures when given in drachmae are just one-tenth as large as Livy's figures expressed in asses. The sums named by the two historians agree except in the case of the fifth class, where Dionysius gives 1.250 drachmae as against Livy's 11.000 asses.“

[486] Rich, 1983, 306–307: „Polybius in his account of the Roman army tells us that only those who had property to the value of 400 *drachmae* or more were liable for military service, and that only those rated over 10.000 *drachmae* wore a *lorica*. Since the *lorica* was restricted to the first class in the Servian system as described by Livy and Dionysius, the second figure is generally taken to be the first class census. It is usually supposed that Polybius was reckoning with the Attic Alexandrian *drachma* and so equated the *drachma* with the *denarius*, and that his figures relate to the period before the retariffing of the *denarius*. In that case, the figures correspond to 4.000 and 100.000 *asses* respectively, and Polybius is in agreement with Livy and Dionysius on the first class, although not on the fifth. It is a difficulty of this view that it requires us to treat Polybius' apparently precise equation at 11.15.6 of 1/2 *as* with 1/4 obol as an approximation. Some writers, starting from this equation, suppose that Polybius'drachma was the equivalent of 12 or 121/2 *asses*, giving figures for the census classes of 4.800 or 5.000 and 120.000 or 125.000 asses respectively. But it seems unlikely that Polybius could have expected his readers to understand without any explicit indication that he was using a weight standard other than the Attic-Alexandrian.“

postavljaju na 1500 asa.[487] Na osnovi njihovih podataka, posebno onog Ciceronovog, već 129. god. p. n. e. granica je bila 1.500 asa. Moguće je da je do smanjivanja imovinske kvalifikacije na 1.500 asa došlo između vremena na koji se odnosi Polibijev podatak i doba

---

[487] Ciceron u djelu *O Republici* navodi da je 1.500 asa bila donja granica za one koje je još kralj Servije Tulije nazvao *assidui*. One koji su imali imovinu ispod 1.500 asa ili su imali samo svoj rad, nazvao je proleterima. Iako Ciceron spominje vrijeme servijanskih reformi i doba kralja Servija Tulija, vrlo je moguće da on donju granicu statusa *assidui* promatra iz vizure znatno kasnijeg razdoblja. Sam podatak o 1.500 asa Ciceron donosi u kontekstu fiktivnog dijaloga koji vode Scipion Emilijan (koji je središnja ličnost djela) i niz njegovih prijatelja i suradnika u toku tri sukcesivna dana na imanju Scipiona Emilijana. Ciceron (I, 14) radnju smješta u period nakon povratka Scipiona Emilijana iz numatinskog rata i njegove iznenadne smrti 129. god. p. n. e., preciznije za vrijeme *feriae Latinae* 129. god. p. n. e., u konzulskoj godini Gaja Sempronija Tuditana (*Caius Sempronius Tuditanus*) i Manija Akvilija (*Manius Aquillius*) → *Nam cum P. Africanus hic Pauli filius feriis Latinis Tuditano cons. et Aquilio constituisset in hortis esse.*Ako je suditi po tome, donja granica za status *assidui* od 1500 asa već bi postojala u doba tribunata Tiberija Grakha i narednih nekoliko godina. Samim tim, pošto je Ciceronova brojka donje granice za status *assidui* znatno manja od one koju je dao Polibije, jasno je da je do smanjivanja limita za status *assidui* sa 4.000 na 1.500 asa dolazilo (u sukcesivno u više navrata) ili došlo u periodu koji neposredno prethodi agrarnoj krizi ili u toku njenoga razvijanja.
Aul Gelije u (u jednom izrazito interesantnom i slikovitom) odlomku XVI, 10 razmatra značenje proletera (*proletarius*) i *capite censi*, takođe i *adsidui* u Zakoniku 12 tablica i etimološko porijeklo riječi. Za proletere se tako navodi da su oni koji nisu na cenzusu prijavili više od 1.500 asa imovine. *Capite censi* su bili oni koji nisu uopće imali imovine, ili skoro da je nisu imali; najniži rang od njih su bili oni sa 375 asa. Po podacima iz ovoga odlomka ni proleteri ni *capite censi* nisu bili unovačeni (izuzev u vanrednim okolnostima), jer su nekada imovina i novac smatrani zalogom lojalnosti državi. *Adsiduus* je u Zakoniku 12 tablica bila osoba sa imovinom koja državi doprinosi sa asima, tj. sa novcem ili od njegove ustrajnosti u davanju doprinosa prema veličini njegove imovine. Potrebno je navesti da se već u Gelijevom odlomku implicite kaže da su u njegovo vrijeme (sredina II st. n. e.) *proletarii et adsidui* (uz niz drugih nabrojanih antikvarnih institucija, običaja i zakona) davno već iščezli. I Non Marcel navodi da su proleteri oni koji na cenzusu ne raspolažu sa više od 1.500 asa. Za razliku od Cicerona, Gelije i Non Marcel ne vežu kvalifikaciju od 1.500 asa za Servija Tulija i najraniju verziju imovinskih kvalifikacija u servijanskom klasno-centurijatskom sustavu.

neposredno prije 141/140. god. p. n. e.,[488] kada je došlo do monetarnog redefiniranja i kada se sa asa prešlo na sestercij kao mjerilo izračunavanja. Mjere smanjivanja imovinske kvalifikacije primarno su se odnosile na veličinu zemljišnog posjeda, kao osnove nečije imovine.[489]

---

[488] Crawford, 1993: 97: „It has been suggested by P. A. Brunt that these figures, if accurate, mask a much more drastic decline in the number of *assidui*, the group within the total citizen body possessed of the property qualification necessary to serve in the legions. There were presumably figures available at the time to document this decline also. In any case, even if wildly inaccurate as a result of careless registration, these and related figures were what Ti. Gracchus and others had available to go on; and other evidence suggests that there was a shortage of *assidui* — for example the growing proportion of Italians recruited into the Roman armies as the second century BC wore on (p. 127) and the progressive lowering of the property qualification of the *assidui*. Once 11.000 asses, it was probably reduced first to 4.000 asses, at a date which is unknown, but which belongs before the mid-second century B. C., and then to 1.500 asses between the period of Polybius' observation of Rome and 141, when asses ceased to be an official unit of account.“

[489] Kolumela (*RR*, III, 3, 8) daje procjenu da se 7 jugera zemljišta može steći za mnogo hiljada sestercija („*cum ipsum solum septem iugerum totidem milibus nummorum partum*”), što bi u prenesenom značenju značilo da je u Kolumelino vrijeme 1 juger načelno vrijedio cc 1000 sestercija ili 250 denara ili 2.500 asa (prije monetarnog redefiranja iz 141/140. god. p. n. e.) ili 4.000 asa nakon monetarnog redefiranja. Iako je cijena zemlja rasla od II st. p. n. e. do Kolumelinog doba, ipak bi se moglo pretpostaviti da ta cijena ipak nije toliko bila različita. Na osnovi Kolumeline procjene cijene jugera:

a) Po podacima Dionizija iz Halikarnasa o visini kvalifikacija u servijanskom klasnom sustavu (prije monetarnog redefiniranja), oni sa najnižom kvalifikacijom za status *assidua* mogli su kupiti 5 jugera zemlje.
b) Po podacima Livija o visini kvalifikacija u servijanskom klasnom sustavu (prije monetarnog redefiniranja), oni sa najnižom kvalifikacijom za status *assidua* mogli su kupiti 4,4 jugera zemlje.
c) Po podacima Polibija o visini kvalifikacija u servijanskom klasnom sustavu (prije monetarnog redefiniranja), oni sa najnižom kvalifikacijom za status *assidua* mogli su kupiti 1,6 juger zemlje.
d) Po podacima Cicerona o visini kvalifikacija u servijanskom klasnom sustavu (prije monetarnog redefiniranja), oni sa najnižom kvalifikacijom za status *assidua* mogli su kupiti 0,6 jugera zemlje.

Mjere smanjivanja donje imovinske granice su sigurno poduzimane u svrhu kompenzacije sve većeg i izražajnijeg gubitka broja *assidui*. Devalvacija vrijednosti *assidui* u imovinskom smislu (od II punskog rata do Tiberija Grakha od čak preko 62%), osiromašenje i smanjivanje srednjeg i sitnog zemljišnog sloja dobiva još mnogo drastičnije vidove, nego što ih može suhoparna statistika izraziti.[490] Ni kratkoročne mjere Rimske države, koje uostalom nisu ni išle za rješavanjem uzroka, nego samo za privremenim pokušajima saniranja posljedica krize, nisu uspijevale da zaustave brojčano smanjivanje.

Jedan od najbitnijih razloga toga neuspjeha održavanja sloja *assidui* bio je evidentni pad nataliteta, jer jednostavno, više fizički, nije bilo moguće bez obzira na ogromno smanjivanje imovinske granice da se nadomjesti gubitak *assidui*, jer se nije samo smanjivao njihov broj, nego i ukupni zbir rimske muške slobodne punoljetne populacije. To posredno dokazuje i Polibije kada kaže da u njegovo vrijeme (sredina II st. p. n. e.), Rimljani nisu mogli da drže broj posada ratne mornarice u onoj veličini kao za vrijeme I punskog rata.[491] Posade brodova ratne mornarice sakupljane su većinom iz redova proletera, tj. onih građana koji nisu imali imovinu koja bi ih uvrštavala u *assidui*, i ako je i mornarica osjećala nedostatak ljudstva, onda postaje jasno da je

---

Ipak je potrebno znati da prilikom cenzusa u imovinsku kvalifikaciju nije ulazila samo vrijednost zemljišnog posjeda, nego kompletna imovina (i novac, i prinosi, i druge robne i materijalne vrijednosti).

[490] Smanjivanje imovinske kvalifikacije ipak je pružalo i priliku ambicioznim pojedincima da se u vojsci poluprofesionalno angažiraju. To pokazuje primjer Spurija Ligustina (*Spurius Ligustinus*), koji se prijavio u vojsku 200. god. p. n. e. i ukupno je služio 22 godine u nizu prekomorskih kampanja do 171. god. p. n. e. On je bio odlikovan više puta i dostigao je čin starijeg centuriona. Ovaj Rimljanin je posjedovao vrlo mali komad zemlje od samo 1 jugera, suprugu, šest sinova i dvije kćerke. *Liv*. XLII, 34.

[491] *Polyb.* I, 64.

depopulacija pogodila kompletno stanovništvo. Ako bi se ovi pokazatelji brojnog stanja punoljetnih muških rimskih građana proporcionalno prenijeli i na ostatak rimskog stanovništva (žene i djecu), kao i na italske saveznike, može se primijetiti da je ne samo prirodni priraštaj bio zaustavljen nego je u jednom kratkom periodu od tri decenije u kome je Italija bila pošteđena ratnih razaranja (između 163. i 136. god. p. n. e.) došlo i do izražene depopulacije što jasno govori o brzini razvoja krize. Depopulacija domaćeg stanovništva nije značila i smanjivanje broja stanovnika Italije, jer kako je opadalo domicilno rimsko-italsko stanovništvo, tako je rastao broj stranih robova, koji su prisilno uvezeni sa svih strana Mediterana. Kako je rastao broj robova, tako je rastao i broj oslobođenika, jer je manumisija bila česta pojava u rimskom svijetu. Oni oslobođenici koji su postajali rimski građani,[492] utapali bi se u plebs. I kako je padao broj starijeg, domorodačkog stanovništva, tako je u rimsko stanovništvo apsorbirano sve više stranaca. Pošto je broj oslobođenika i popunjavanje iznurivanog plebsa bilo veće kod Rimljana, nego kod njihovih italskih saveznika, posljedice pada nataliteta bile su vidljivije kod Italika koji su bili u statusu *socii*.

Dovođenje masa robova i apsorbiranje libertina u rimsko-italsko stanovništvo nesumnjivo je moralo voditi i ka promjeni etničke i kulturološke slike Italije. Ta činjenica je posebno bila zabrinjavajuća, ako se ima u vidu da je veliki broj useljenika dovezen silom (bez obzira na to što su neki od njih kasnije oslobođeni) i da nije imao nikakve poveznice sa starim političkim republikanskim tradicijama i institucijama. Njihova integracija u rimski svijet nije podrazumijevala

---

[492] Ako su oslobođeni voljom gospodara koji su bili rimski građani, već automatski sa činom manumisije oslobođenici dobijaju rimsko građanstvo sa umanjenim pravima, što je podrazumijevalo da nemaju politička prava: aktivno (*ius suffragai*) i pasivno (*ius honorum*) biračko pravo. Njihovi potomci, ako su rođeni u slobodi (*ingenui*), dobijali su politička prava i bili bi punopravni rimski građani.

i da su oni srasli i prihvatili poimanje višestoljetnog političkog i institucionalnog razvitka Republike i njene pozitivne tekovine, posebno ako su im zemlje porijekla bile one sa milenijskom tradicijom despotija ili su pripadali zajednicama na nižim nivoima općekulturnog razvitka u odnosu na rimsko-italsku zajednicu ili helenski svijet. Za njih je vladavina monarhijskog tipa, bez „bremena” složenog sustava institucija, bila nešto što se podrazumijevalo.

Već u vrijeme krize istaknuti i ugledni Rimljani isticali su sve izražajniji problem pada nataliteta. Scipion Emilijan je kao cenzor 142/141. u govoru *O moralu*, kritizirao praksu adopcije sinova jer su se tako mogle vršiti izborne manipulacije (otac glasa u jednom tribusu/izbornoj jedinici, adoptirani sin u drugom) i izbjegavalo se stvarno roditeljstvo.[493] Zanimljivo je da je i sam Scipion Emilijan bio adoptiran i da mu je upravo ta adopcija značajno pomogla u političkoj i vojnoj karijeri. Scipion Emilijan bio je i u dugogodišnjem braku (sa sestričnom osobe koja ga je usvojila) u kojem nije imao biološke djece. U periohi LIX knjige Livijevog djela se navodi: *Q. Pompeius Q. Metellus, tunc primum uterque ex plebe facti censores, lustrum condiderunt. Censa sunt civium capita CCCXVIII milia DCCCXXIII praeter pupillos, pupillas et viduas. Q. Metellus censor censuit ut cogerentur omnes ducere uxores liberorum creandorum causa. Extat oratio eius, quam Augustus Caesar, cum de maritandis ordinibus ageret, uelut in haec tempora scriptam in senatu recitauit.*
(„Prva dvojica plebejskih cenzora: Kvint Pompej i Kvintije Metel proveli su lustrum. Ukupno 318 823 građana su popisana. Štićenici i udovice nisu uključeni. Cenzor Kvint Metel sugerirao je da bi svako trebao biti natjeran da se oženi i da ima mnogo djece. Njegov govor je sačuvan i bio je citiran u Senatu od Augusta Cezara kao da je bio nedavno napisan, kada je on predložio zakon o braku.”)

[493] *Gell.* V, 19, 15–16.

Svetonije u svojoj biografiji Augusta navodi da je prvi rimski princeps ne samo čitao govor Kvinta Metela *O unapređenju nataliteta* pred Senatom, nego ga je proglasom i narodu preporučio.[494] Po Svetoniju, August je time želio ukazati da njegovu borbu za povećanje nataliteta (oličenu u porodičnom zakonodavstvu) nije on prvi pokrenuo, nego da su to radili i dužnosnici iz znatno ranijih perioda. Aul Gelije donosi i sažetak toga govora Kvinta Metela, koji se u Gelijevim *Atičkim noćima* naziva *O braku*.[495] Glavna teza govora je obaveza rimskog građanina da se oženi i ima potomstvo, jer je tako priroda odredila i da Republika ne može preživjeti bez mnogih brakova iz kojih će proizaći potomstvo.[496]

Na popisu iz 125/124. god. p. n. e. evidentirano je 394.736 rimskih građana u statusu *assidui.*[497] Povećanje od skoro 20% popisanih rimskih građana u statusu *assidui*, u odnosu na prethodni popis, nesumnjivo je rezultat dodjeljivanja zemljišnih čestica siromašnim Rimljanima na osnovi *Lex Sempronia Agraria*, za čije je donošenje

---

[494] *Svet. Aug.* 89.

[495] *Gell.* I, 6

[496] Seosko stanovništvo po pravilu ima više djece u odnosu na gradsko, jer djeca u seoskim familijama predstavljaju i jeftinu radnu snagu za poslove na farmi. Seoskoj familiji, ako raspolaže dostatnim posjedom, više djece je jednostavno potrebno kako bi se adekvatno odgovorilo na kontinuirane potrebe za radom u poljoprivrednom ambijentu. Za razliku od njih, gradsko stanovništvo nema toliku potrebu za djecom, a siromašni gradski plebs nema ni prostora u koji bi se mogao smjestiti veći broj djece. Ako se seljačka familija pauperizira ili izgubi posjed, onda ona više nema potrebe za velikim brojem djece. U tom slučaju, djeca postaju samo smetnja i dolazi do suzdržavanja od rađanja djece, što neminovno vodi padu natalitetu. U ranijim epohama mortalitet djece, zbog znatno slabe zaštite od bolesti i drugih nedaća nego što je to slučaj danas, bio je izrazito visok. Samo mali procenat rođene djece doživljavao je odraslu dob, i ako se ne održava vrlo visoki natalitet, neminovno mora doći do pada prirodnog priraštaja.

[497] *Liv. Periocha* 60.

najzaslužniji Tiberije Sempronije Grakh, plebejski tribun za 133. god. p. n. e. Novih 75.913 rimskih građana na popisnoj listi je velikom većinom rezultat uzdizanja građana iz statusa proletera i bezemljaša u status *assidui*. Prirodni priraštaj nije mogao biti toliki da bi se broj popisanih povećao 20% za samo pet godina, a u tom periodu nije zabilježena niti jedna masovnija ili kolektivna dodjela rimskoga građanstva. Ujedno je ova razlika u broju popisanih između cenzusa iz 130/129. god. p. n. e. i 125. god. p. n. e. dokaz da u poznatim i prezentiranim ciframa sa cenzusa iz III i II st. p. n. e. nisu bili uključeni, pored žena i djece, ni proleteri, nego samo *assidui*. Desetine hiljada proletera koji su „unaprijeđeni" u status *assidui* u toku par godina ukazuje i na golemi opseg krize i osiromašenja rimsko-italskog stanovništva do 133. god. p. n. e. U kontekstu razmatranja rezultata ovoga popisa, potrebno je imati na umu da je uz to što je sempronijevska reforma bila izložena stalnim opstrukcijama i pokušajima derogiranja, ona uopće nije ni završena, i da samim tim i planirani zahvat po *Lex Sempronia Agraria* nije ostvario u potpunosti svoj cilj. Zbog toga, znatan broj bezemljaša i proletera nije uopće dobio zemlju. I iz toga se može samo pretpostaviti koliko je bio veliki broj pauperiziranih Rimljana do plebejskog tribunata Tiberija Grakha, kada je i brutalno i kriminalno opstruirana, zaustavljana i na kraju nedovršena reforma ipak imala rezultat od skoro 75.000 novih građana na listama *assidui*. I popis iz 115. god. p. n. e. daje rezultat od 394.336 građana u statusu *assidui*,[498] što ukazuje da se nakon završetka grakhovske revolucije više ništa nije činilo na daljoj realizaciji *Lex Sempronia Agraria* u smislu redistribucije javnoga zemljšta.

---

[498] *Liv. Periocha* 63.

Političke posljedice krize

Ostavljeni bez zemlje, i u nemogućnosti da nađu posao na latifundijama, osiromašeni Rimljani masovno su se slijevali u gradove, posebno prijestolnicu, tražeći zaposlenje ili bilo kakvu drugu mogućnost egzistencije. Kvantitativno povećanje gradskog stanovništva nije sa sobom nosilo i kvalitet. Naprotiv, u ovim predindustrijskim društvima, kao što je bio i antički Rim, ni posla ni mogućnosti za osiguravanje stabilne egzistencije za veće mase pauperiziranog seljaštva u gradovima nije bilo. Novi gradski stanovnici postajali su proletarijat i lumpenproletarijat, koji je sve više „gušio" grad Rim i druga urbana središta Italije. Pored pauperizovanih italskih seljaka, gradski plebs je popunjavan i masovnim oslobađanjem robova, i masovnim doseljavanjem stranaca iz Grčke, helenističkih zemalja, Afrike, Hispanije, koje je privlačio „sjaj" prijestolnice Mediterana. Doseljenici su u gradove donosili sa sobom i svoje najrazličitije običaje i navike. I sva se ova masa, sa sela, iz unutrašnjosti Italije, iz svih dijelova Mediterana, po Salustiju „slila u Rim kao u kakvu smrdljivu baruštinu".

Ova masa je predstavljala i plodno tlo za manipulacije jer je gradski plebs bio dobra i poslušna glasačka mašina, koja se poklonima, laskanjem i obećanjima dala lako pridobiti. Ništa više od demagoških fraza i povlađivanja željama mase nije bilo potrebno, a isticati jasan politički ili ekonomski program sve je više postajalo izlišno. Politička svijest rimskih građana se u tim decenijama prilično degenerisala. Kao patroni mnogih plebejaca, nobili su vješto znali iskorištavati masu, koja je dobrim dijelom i služila ostvarivanju njihovih ličnih interesa. To se najslikovitije vidi u riječima govora Gaja Licinija Macera, plebejskog tribuna iz 73. god. p. n. e. (koji prenosi Salustije u sačuvanom fragmentu svoje *Historije*): „...Zbog toga su se već svi

prepustili vlasti nekolicine ljudi koji su pod izlikom svog vojničkog položaja prisvojili državnu blagajnu, vojske, kraljevstva i provincije, te tako sebi podignuli utvrdu od vašega plijena, dok se vi za to vrijeme, premda brojčano jači, poput kakve stoke prepuštate pojedinima od njih da nad vama gospodare i da vas iskorištavaju, lišeni svega onoga što su vam vaši preci ostavili, osim što sada glasanjem, umjesto nekadašnjih branitelja, sami sebi određujete gospodare." U poslanici o Državi upućenoj Cezaru kaže se: „Tako se narod koji je bio gospodar, vladao nad svim narodima, malo pomalo razišao i umjesto zajedničke vlasti svaki je sebi privatno namakao ropstvo." Salustije je, inače, ostavio najopširnije svjedočanstvo o posljedicama krize tadašnjeg rimskog društva. Vrijedne podatke o korumpiranom stanju rimskog svijeta u tim decenijama ostavili su i Katon Stariji, Livije, Velej Paterkul.

Pored doseljavanja u Rim i druge italijanske gradove, pauperizirani građani su mogli ostajati i u ruralnim sredinama, gdje su radili kao sezonski ili najamni radnici na latifundijama. Oni su se, radi lakšeg zaposlenja i prehranjivanja svojih familija ili opstanka na grubom i surovom tržištu rada, udruživali u specijalističke asocijacije. Ovi stanovnici ruralnih sredina bit će i glavni glasački i drugi oslonac popularskih agrarnih reformi, jer su oni uvijek težili i kao cilj imali dobijanje svoga komada zemlje, kako ne bi bili više samo najamni radnici, sezonci ili zakupci na privatnom posjedu nekoga drugoga. Jedan dio osiromašenih je nastojao nekako da uđe u vojnu službu ili najamničku službu kod bogataša. Nije bilo malo ni onih koji su odlučili napustiti Italiju, tražeći u drugim zemljama sreću i izvor zarade. Oni su odlazili u provincije, helenističke i istočne bogate zemlje ili čak i van granica tadašnjeg mediteranskog svijeta prema evropskoj kontinentalnoj unutrašnjosti. Bilo je i dosta onih propalih seljaka koji se nisu doseljavali u gradove niti su uspijevali naći neko

zaposlenje, nego su se sa svojim familijama potucali po Italiji, tražeći bilo kakvo sklonište nad glavom. Sve veći broj beskućnika i robova pastira neminovno je vodio povećanju razbojništava i uopće svih vrsta kriminala, sve više čineći Italiju nesigurnom.Seljaci koji su izgubili i napustili svoje domove, a nisu se doseljavali u gradove, mogli su sa svojim familijama otići i u dalja, skrovitija i zaklovitija područja gdje bi preživljavali "od zemlje i na zemlji", i u pojedinim slučajevima kako bi osiguravali svoju egzistenciju počeli se aktivnije baviti razbojništvima i hajdučijom. I to će ostati kronična boljka pojedinih dijelova Italije (onih posebno na jugu) i Sicilije sve do modernog doba. Sve brojnija gradska siromašna populacija neminovno je vodila i povećanju stope kriminaliteta i u gradovima. Počele su se i u gradovima organizirati ulične bande. I nesigurnost je zavladala gradskim ulicama, posebno po noći. Vladajuću elitu, koja je mogla računati na robove od povjerenja, klijente pa i plaćenike kao svoju tjelesnu stražu, ta činjenica da se kriminal raširio među siromašnijim slojevima nije uopće brinuo. Opet su ponajviše stradali obični ljudi ili zalutali, nesvjesni i naivni putnici. Kao da su se u tome vremenu stvorile dvije realnosti koje su paralelno egzistirale. Jedan je bio svijet elite, sa svojim svakodnevnim načinom života i potpuno otuđen od onoga drugoga, svijeta običnih ljudi koji je imao svoj, posebni svakodnevni način bivstvovanja.

Jedino što je tim siromašnim slojevima još preostajalo i što im je još donosilo prednost u odnosu na Latine, saveznike i peregrine, pa i oslobođenike, bilo je rimsko građanstvo (a sa tim povezano i pravo glasa koje su mogli prodati). Ta činjenica je dovela do toga da je rimski plebs pokazivao sve više uskogrudnosti i sebičnosti u daljnjem dodjeljivanju prava rimskog građanstva, koje se do tada dijelilo u znatnoj mjeri. Njihovi glasovi u komicijama mogli su da ometu bilo kakvu aktivnost sa ciljem dodjele rimskog građanstva italskim

saveznicima. Ova zapreka je usporila potpunu romanizaciju poluotoka za duže od pola stoljeća, i bio je potreban težak trogodišnji rat da se pravo rimskog građanstva proširi na veliku većinu Italika.

Uvoz neophodnih žitarica značajno je smanjio i njihovu proizvodnju u Italiji, stvarajući prehrambenu zavisnost grada Rima prema Egiptu, Africi i Siciliji koja je trajala sve do nestanka Zapadnog rimskog carstva. Uvećano stanovništvo grada Rima sve više je postajalo i latentna prijetnja javnom redu i miru. Da bi se predupredili nemiri, država je sve više na sebe preuzimala brigu o ishrani stanovništva, subvencionirajući cijenu uvezenog žita. Ali ova mjera je samo pretvarala lumpenproleterske stanovnike grada Rima u parazite.[499]

Pošto više nisu boravili na svojim poljoprivrednim dobrima, nobili su mogli boraviti u Rimu znatno duže nego ranije i u potpunosti se prepustiti drugim poslovima. Pored uživanja i trošenja prihoda sa svojih imanja, nobili su najveći dio svoje energije usmjeravali na bavljenje politikom. Zahvaljujući svojoj ekonomskoj moći nobili su ostvarivali i sve veći utjecaj na sve brojnije nezaposleno gradsko stanovništvo, koje je bilo dobro tlo za manipulacije te poslušna, ali i podmitljiva glasačka mašina. Tome je posebno doprinosio i sustav klijenata. Upravo kao patroni mnogih plebejaca, nobili su vješto znali iskorištavati masu, koja je dobrim dijelom i služila ostvarivanju njihovih ličnih interesa.

Manije Acilije je u vrijeme dosta prljave predizborne kampanje na izborima za cenzore 189. god. p. n. e. bio optužen da je pronevjerio značajan dio zaplijenjenog bogatstva, odnosno da ga nije prikazao u

[499] I Konstantinpolis na Bosforu, naslijedio je ovu otužnu praksu izdržavanja na račun marljivih stanovnika plodnih provincija. Ali parazitizam nije bio monopol antike, potrebno je pogledati svuda unaokolo i vidjeti parasite kako se stalno hrane radom marljivih.

trijumfu niti unio u državni trezor. Iako do osude nije došlo zbog proturječnih svjedočanstava, ipak je Acilije morao odustati od kandidature.[500] Ipak postoje snažne indicije da je Acilije stvarno pronevjerio dio bogatstva zaplijenjenog u taboru Antioha III, što već ukazuje na začetke krize morala i poštenja među rimskim zapovjednicima. U ranijim periodima teško je bilo zamislivo da se desi jedna takva pronevjera javnih sredstava u koju bi bili umiješani visoki komandanti. Naravno, stoji i činjenica da je ova optužba za pronevjeru javnih sredstava dobro došla establishmentu da se riješi Acilija kao kandidata za cenzora. Acilije Glabrio je zbog svoje darežljivosti bio popularan i mogao je računati i na podršku za svoju agendu i kandidaturu i kod mnogih pojedinaca. To je izazvalo nezadovoljstvo kod establishmenta, koji je u neku ruku to smatrao indirektnim podmićivanjem glasača i širenjem političkog utjecaja pomoću novca. U ranijim epohama, širenje političkog utjecaja i moći kao i glasačke baze korištenjem novca nije bilo u nekoj zabrinjavajućoj mjeri prisutno, tako da na tu pojavu sustav nije bio naviknut. Međutim, nove društvene, ekonomske i socijalne okolnosti, a posebno činjenica da se od kraja II punskog rata enormno materijalno bogatstvo slijevalo u Rim i Italiju, i to poglavito u „đepove“ jedne prilično malobrojne skupine počele su da mijenjaju i ranije norme ponašanja vezane za do tada uobičajeni politički proces, uključujući i izbore i odnos prema glasaći. Pojedinci su sada raspolagali sa velikim sredstvima, koja su morali u nešto iskoristiti. Pored ulaganja u širenje i specijalizaciju zemljišta, odnosno latifundijsku ekonomiku, sve se više za novopećene bogataše ukazivala sva korisnost „ulaganja“ i u politički proces. To je ustvari bilo obično korumpiranje političkog procesa, kada se novcem na

[500] *Liv*. XXXVII, 57

direktni ili indirektni način kupovala popularnost, širila sopstvena predizborna kampanja, utjecalo na glasače i općenito javno mnenje. 189. god. p. n. e. su se javljali tek prvi primjeri toga fenomena, koji je u narednim periodima zločudno eskalirao na kompletnom tkivu rimske i italske političke scene.

Kao što je istaknuto, nastanak rimskog imperija i uspostava rimske hegemonije u euromediteranskom području nakon II punskog rata, doveli su do nagloga i vidljivoga bogaćenja nobiliteta, a posebno onih nobila koji su obnašali magistrature i promagistrature. A brzi, relativno lagani i pobjedonosni ratovi u prvim decenijama II st. p. n. e. su donosili su za rimske magistrate koji su bili zapovjednici i promagistrati -namjesnici, pored bogatstava i veliku slavu koja bi se prenosila i na potomke. Tako su magistrature i promagistrature, iako nisu donosile direktnu imovinsku korist (jer se za njihovo obnašanje nije primala nikakva plata, nego samo izmirivali troškovi i dnevnice), ipak indirektno (preko ratnoga plijena, iznuđivanja i povlaštenog poslovanja i u Italiji i posebno u provincijama) mogle u kratkom vremenu pojedincima donijeti golemi profit. Zato je sada obnašanje magistratura, posebno kurulnih i onih koje vode u Senat, samim tim i u nobilitet, postajalo sve atraktivnije i popularnije za one ambicioznije Rimljane. U obnašanju magistratura se sve više vidi mogučnost za bogaćenje, koristoljublje, korištenje moći, protežiranje, slavu, a sve manje časna odgovornost i obaveza kako je to bilo ranije u nekim sretnijim vremenima za rimsko – italsko stanovništvo. Razlozi i kandidiranja i obnašanja magistarskih funkcija nisu više želja za provođenjem određenih političkih i drugih javnih ideja, planova, projekata ili zapovijedanje trupama u svrhu očuvanja ili proširenja Republike i njenih interesa, nego sticanje velikih materijalnih i drugih osobnih pogodnosti.

I kako se vremenski sve više bude odmicalo od kraja II punskog rata, sve se više povećavao i broj kandidata na izborima i podmićivanje i druge koruptivne djelatnosti kako bi se osiguravale izborne pobjede. Uz to sve veći broj kandidata dolazio je iz reda ambicioznih mlađih ljudi koji su težili brzoj karijeri i pogodnostima političkog života. Sve se više težilo da se što je moguće brže prolazi kroz cursus honorum i magistrature. Stvarni smisao zašto postoje magistrature i zašto i radi čega se one obnašaju (u vidu odgovornog, državničkog vođenja Republike i zastupanja i borbe za njene interese) se polako gubio u korist formalizacije čitavog sustava jer je sada u prvi plan izbila materijalna i druga osobna, privatna korist. Javni interesi koji su nekada bili više nego primarni i superiorni u Rimskoj Republici odnosu na privatne interese[501] počinju sada da polagano da odstupaju sa svoga, nekada neprikosnovenog, pijedestala bitnosti za rimskoga građanina.

Pojedini kandidati se u svome kandidiranju i izbornoj kampanji i agitaciji nisu ni ponašali prema ustaljenim normama, a sve u želji kako bi bili izabrani i došli do željene pozicije. Pri tome nisu birali sredstva, često se služeči demagoškim pristupom i običnim povlađivanjem i ulagivanjem masi, a da se nisu nudila nikakva konkretna rješenja ili konkretne ideje i projekte. Te kampanje su tako ličile na obične verbalne ljušture, istina dosta lijepe, povodljive i zavodljive, ali bez ikakve suštinske, konkretne i stvarne sadržine.[502] Sve se manje obraćalo pažnje stvarnim i ozbiljnim temama, projektima,

---

[501] Po tom načelu da je za rimskoga građanina javni interes uvijek nadređen privatnom interesu Republika je bila poznata, cijenjena i hvaljena širom Euromediterana u jednom dugom višestoljetnom razdoblju. Uostalom, ovo načelo je bilo i glavni garant egzistencije, opstojnosti, funkcioniranja i širenja Republike.

[502] U ovom smislu najbolje dolazi do izražaja ona latinska poslovica: *res, non verba* („djela, a ne riječi“).

pa i problemima, a sve više skretalo prema onim temama koje su kratkoročnog, nikakvog ili bizarnog značenja ali u kojima oratorske deklamacije, jezičke akrobacije i demagoške floskule mogu doći do izražaja i uticati na glasače. Jedini cilj takvih „bezizražajnih“ (u kontekstu stvarnih javnih potreba) kampanja je bilo dobijanje dovoljnog broja glasova u komicijama kako bi se domoglo odgovarajuće magistarsku funkcije. Nije nedostajalo među kandidatima ni običnih avanturista, koji su u kandidiranju, izborima pa i mogućem obnašanju funkcija vidjeli i šansu da zadovolje sopstvene sklonosti za malo više uzbuđenja u životu i osobnog dokazivanja. A bilo je sve više i kandidata koji se uopće nisu sviđali establishmentu, makar i poticali iz reda nobiliteta. Establishmentu se posebice nije sviđala brzina sa kojom bi neko nastojao da prođe kroz sustav magistratura.

Problem sa kandidaturama i izbornim procesom je postajao kroničan u tolikoj mjeri da je situacija sa korumpiranjem izbornog procesa dobila takvu narav i obim da je nastala realna opasnost po tradicionalni izborni sustav. Ta ranija tradicionalna tehnologija izbornog sustava, stara i stoljećima, nije imala razrađen i detaljiziran sustav pravila u zakonskom obliku jer ranije, zbog većega nivoa poštenja, poštovanja nekih nepisanih običaja i političke odgovornosti, i nije bilo potrebe za tim. Međutim, u novim uvjetima sve izraženijeg političkog dekadensa, se javila i potreba za zakonskim reguliranjem novih političko – izbornih okolnosti i preciznim kodificiranjem, pa unekoliko i dogmatiziranjem, sustava *cursus honorum*. Uostalom, gdje god postoji previše zakona, normi, pravila, regulacija jasno je da tu ne postoji previše poštenja, odgovornosti, suradnje i pristojnosti.

Već 184. god. p. n. e. zbog jednoga kandidata (Kvinta Fulvija Flaka; *Q. Fulvius Flaccus*; koji je u to vrijeme već bio „izabrani“ kurulni edil) na planiranim prijevremenim vanrednim izborima za upražnjeno

mjesto jednoga od pretora (zbog smrti Gaja Domicija) i njegove izborne kampanje i agitacije, Senat je donio dekret kojim je faktički (ali ne i formalno) spriječio održavanje ovih vanrednih izbora.[503] Time je i praktički potvrđeno da jedna osoba ne može uzastopce ili u isto vrijeme obnašati dvije kurulne institucije.[504] Sa obaveznom pauzom između obnašanja magistratura uvodio se na jedan vrlo proniclјiv, prefinjen i nadasve pragmatičan način period, u kojem je svako onaj ko se istaknutije i učestalije bavio javnim izvršnim poslovima iz domena visoke politike Republike morao da bude privatno lice. Tako se ujedno spriječilo da neko godinu za godinom bude magistrat uživajući kontinuirani imunitet (i tako izbjegava da bude izvrgnut tužbama i sudskim procesuiranjima i eventualnim kaznama zbog onoga što je činio za vrijeme svoga mandata) i da ne postane kontinuirani visoki javni izvršni dužnosnik Republike (pogotovu još ako bi nagomilavao institucije i ovlaštenja) što bi moglo voditi ka jačanju moći pojedinca, smanjivanju utjecaja Senata i komicija, i samim ugrozbi državnog poretka i samoga republikanskog sustava.[505]

---

[503] O tome v. *Liv.* XXXIX, 39 - 40.

[504] U ovom smislu se smatralo da su sukob interesa (odnosno „obnašanje dvije funkcije u isto vrijeme“) i samo prihvatanje magistrature (nakon izbora) sa nošenjem naziva „izabrani/designirani/određeni/imenovani magistrat“ (u periodu od izbora do oficijelnog preuzimanja izabrane magistratske dužnosti i početka mandata) dok se u isto vrijeme obnaša mandat neke druge magistrature, ali i da ste u statusu „izabranog“ magistrata a kandidirate se za drugu magistraturu. I upravo na ovom stavu se faktički onemogučavalo sukcesivno obnašanje kurulnih magistratura. A državne institucije i establishment Republike su bili vrlo neumoljivi i beskompromisni u zastupanju i provođenju ovakvog stava, što se vrlo jasno vidjelo prilikom zbivanja iz 184. god. p. n. e., a vezanih za upražnjeno pretorsko mjesto. Na ovaj način je republikanski sustav vrlo vješto i domišljato, pa može se reći i uspješno i djelotvorno, politički pragmatično sprečavao da neko godinu za godinu obnaša magistrature, a da se pri tome ne donose neki oštri zakoni koji bi na prvi pogled umanjivali „ljudska prava“, slobode izbora i kandidiranja kao i pravo govora.

[505] Senat Republike je uvijek u samom korijenu želio sasjeći bilo kakvu, pa i najmanju mogućnost, za koju bi se procijenilo da bi mogla voditi ka pojavi snažnoga pojedinca,

Sa uvođenjem perioda „mirovanja“ usporavali su se i obeshrabrivali oni, posebice među mlađim naraštajima ambicioznih političara, koji su mislili da mogu za kratko vrijeme da napreduju u političkoj hijerarhiji, idući od edila do konzula.

Tri godine kasnije (181. god. p. n. e.) donosi se zakon *Lex Baebia de ambitu* protiv podmićivanja (*ambitus*) ili bilo kojega drugoga vida korupcije u izbornom procesu.Za donošenje ovoga zakona najzaslužniji je bio Marko Bebije Tamfil (*Marcus Baebius Tamphilus*), konzul *ordinarius* za 181. god. p. n. e., uz podršku svoga kolege konzula Publija Kornelija Cetega (*Publius Cornelius Cethegus*) i uz saglasnost Senata (*ex auctoritate senatus*). Svako ko bi bio osuđen za podmićianje je bio diskvalificiran za obnašanje javnih funkcija i službi u periodu od 10 godina. Ovo je bio prvi zakon u Republici protiv podmićivanja i korupcije u politici i izbornom procesu, i imao je dugotrajni efekt i utjecaj na funkcioniranje rimske središnje i provincijske vlasti. U izvornoj građi se spominje i *Lex Baebia de Praetoribus*, koji regulira izbore pretora i smanjuje brojnost njihovog kolegija sa šest na četiri člana za svaku drugu

premoćnog lidera, samovlašću, tiranidi ili čak regalnim ambicijama. Ustvari, historija je pokazala da je Senat bio u pravu što se tiće opasnosti ako bi neko sukcesivno obnašao magistrature sa imunitetom i imperium ili imao višegodišnji mandat na neku od tih magistratura (protivno tradiciji, običajima, drevnim zakonima i uobičajenom višestoljetnom poretku po kojem su redovite magistrature temeljene na jednogodišnjem mandatu) i sukcesivno obnašao mandate plebejskog tribuna ili samo sukcesivno preuzimao ovlaštenja (*tribunicia potestas*) plebejskog tribunata. Upravo se začetak Principata kao novoga „ustavnog“ poretka legitimizirao na činjenici da je Oktavijan August obnašao kurulne magistrature (konkretno konzulat, kasnije prokonzulat u formi *imperium proconsulare maius*) godinu za godinom ili na višegodišnji (10godišnji) mandat i što je dobio pravo na *tribunicia potestas* koje je imao do kraja svoga života. Sljedeći Augustovi nasljednici na čelu države su jednostavno *imperium proconsulare maius* i *tribunicia potestas* „sinoikizirali“ kao glavne i neotuđive sastavnice institucije principsa. O uvođenju principata u vidu tzv. sporazuma v. Mesihović, 2015: 1313 – 1324.

(naizmjeničnu) godinu, ali koji je donesen godinama ranije (u odnosu na 180. god. p. n. e.) ali se nije primjenjivao sve do 180. god. p. n. e.[506]

Jedan od najvažnijih zakona koji reguliraju izbornu tehnologiju bio je *Lex Villia Annalis* iz 180. god. p. n. e., kojim se konačno utvrđuje red kako i kada se može kandidirati za magistrature, odnosno zaokružen je sustav *cursus honorum.*[507] Najviše magistrature (konzulat, preturu) mogli su zauzimati samo oni koji su prethodno prošli kroz niže

---

[506] U historiografiji i pravnoj historiji postoji i mišljenje/stajalište po kome je riječ o jednom zakonu koji je objedinjavao i *de Ambitu* i *de Praetoribus* ili bar da je njihov predlagač bila ista osoba. Možda je ipak riječ o različitim zakonima, pa i različitim osobama koje su mogle biti oficijelni predlagači ovih zakona. Sam Marko Bebije Tamfil je bio i plebejski tribun za 194. god. p. n. e. i pretor za 192. god. p. n. e., pa je mogao i tada biti donesen zakon o pretorima. Zakon o pretorima je mogao nositi i ime po Markovom bratu Gneju Bebiju Tamfilu (*Cn. Baebius Tamphilus,* o njemu v.), koji je bio konzul za 182. god. p. n. e. ili po ocu Kvintu koji je bio pretor (neposredno prije početka II punskog rata; učestovao i u pregovorima sa Hanibalom i Kartaginom pred sami početak rata) ili po Kvintu Bebiju Tamfilu (*Quintus Baebius Tamphilus*) plebejskom tribunu iz 200. god. p. n. e. koji je možda bio sin ranije spomenutog Kvinta i najstariji brat Marka i Gneja.
O ovim zakonima v. *Liv.* XL, 44; Astin, 1978: 329–331.

[507] *Lex Villia Annalis* donesen je (a nakon i na osnovi ranije vrlo značajne senatske debate) na prijedlog plebejskog tribuna Lucija Vilija (*Lucius Villius,* kasnije prozvanog Anal/*Annalis*). Ovim zakonom se ustanovljavaju minimalne starosne dobi kako bi se neko mogao kandidirati za obnašanje različitih redovitih magistratura, te se tako u potpunosti standardizira i regulira obnašanje redovitih magistratura i zakonski sankcionira *cursus honorum* („staza časti“): za konzula 42 godine, za pretora 39 godina, kurulnog edila 36 godina. Senatorska karijera slijedila je nakon 10 godina vojne službe i počinjala bi sa kvesturom. Između obnašanja magistratura uvodi se period od dvije godine, kako niko ne bi bio na nekoj funkciji svake godine i tako imao stalni imunitet. *Liv.* XL, 44.
Pretendent za prvu magistraturu nije mogao bit mlađi od 28 godina. Izbornim dužnostima mogla je prethoditi vojna služba. Prema tome, pretorom se nije moglo postati prije 40, konzulom prije 43. godine života.
Sa određivanjem starosnog minimuma za magistrature koje nose sa sobom i pravo komandovanja vojskom, Rimljani kao da su se rukovodili tezom švicarskog psihologa i psihijatra Karla Gustava Junga po kome: „Život stvarno počinje u 40. godini, sve do tada vi ustvari vršite istraživanja”.

izborne dužnosti (kvesturu, edilitete). Ovim se zakonom htjelo pomoći nobilitetu u njihovoj borbi protiv ljudi popularnih među plebsom, a koji bi mogli, zahvaljujući pobjedi u izbornim komicijama, doći do najviših magistratura. To je ujedno sužavalo manevarski prostor za uzdizanje iz plebsa sposobnih i nadarenih ljudi iz plebsa, a ujedno omogućavalo prosječnim, pa i nesposobnim pojedincima iz nobiliteta da se lakše uspinju u političkoj hijerarhiji Republike. I Bebijev(i) zakon(i) i Viliev zakon su tako, sudeći po kontekstu i vremenu svoga donošenja, bili sastavni dio zakonodavnih aktivnosti kojim bi se uveo red u sustav izbora i obnašanja magistratura. Po svemu sudeći legislativama iz 181. i 180. god. p. n. e. nastojao se dovesti u jasniji red sustav obnašanja magistratura, koji bi nesumnjivo i onemogućavao naglo uzdizanje pojedinaca (kao u ranijem periodu Publija Kornelija Scipiona Afrikanca Starijeg). Ovim se legislativama učvršćivala i moć nobiliteta koji je sprečavao uzdizanje snažnih personaliteta, jer bi se oni u okvirima sustava *cursus honorum* u potpunosti vremenom utopili u ustaljeni establishment. Rimska elita odlučila se tako zatvarati u šablonima i pravilima. Dugoročno je zakon samo doprinosio jačanju senatorske oligarhije, održavanju moći establishmenta, utjecaja konzervativaca i vlasti plutokratije.

Moguće je da je slučaj smrti konzula Kalpurnija Pizona i posljedični sudski proces njegovoj udovici Kvarti Hostiliji poslužio kao povod za predlaganje Vilijevog zakona kojim je stavljena tačka na redefiniranje i kodificiranje kandidatsko – izbornog sustava za magistrature. Postojala je otvorena sumnja da je Hostilija otrovala svoga supruga, kako bi njen sin iz prethodnog braka (koji je ranije neuspješno učestvovao na tri izborima za konzula) postao konzul sufekt na mjestu svoga očuha.[508] Da bi se spriječilo da se nešto slično ne dogodi u

[508] *Liv.* XL, 37.

budućnosti, ili potpuno utone u anarhiju u kojoj se ne bi birala sredstva kako doći do pozicije magistrata, predložen je i donesen prilično striktan i precizan zakon koji je utvrdio preduvjete koje neko mora ostvariti da bi se mogao kandidirati na pozicije magistrata.

Uz „zasijavanje sjemena“ agrarne i ekonomsko – socijalne krize koja je u krajnoj instanci imala pogubni efekt po Republiku, zbivanja u II. punskom ratu su imale još jednu nesagledivu posljedicu. Ona su postupno dovela do zaustavljanja procesa demokratizacije rimskog i italskog političkog sustava i njegovih institucija i općenito društveno – ekonomskih struktura i hijerarhija, a koji je bio odlika razvitka sve do početka II. punskog rata. [509] Od tada započinje obrnuti proces, pa je u decenijama nakon završetka II. punskog rata postupno jačao utjecaj nobiliteta, prevashodno izražen preko institucije Senata, u političkoj areni i Republike i rimsko – italskog Saveza. U prvom redu, to je rezultat teških poraza u bitkama u kojima su rimsko – italske armije predvodili demokratski lideri Gaj Flaminije i Terencije Varon, zatim zbog masovnih pogibija običnih vojnika regrutiranih iz redova seoskog plebsa i na kraju zbog bolje, brže i efikasnije operativnosti

---

[509] Historijski podaci uistinu ukazuju da su u vrijeme “borbe staleža” od početka V. st. do usvajanja zakonodavnog paketa Licinija i Sekstija, pa i kasnije praktično sve do Hortenzijevog zakona (*Lex Hortensia*) iz 287. god. p. n. e. uglavnom kocensije pravljene od strane patricija prema zahtjevima plebejaca. Nakon *Lex Hortensia*, nastavljen je trend popuštanja prema demokratskim elementima i njihovim interesima. Ovakav polagani proces demokratizacije i socijalizacije Republike i njenoga društva, hijerarhije i institucija je zaustavljen sa II punskim ratom, kada nobilitet izbija na prvo mjesto sa svojim interesima.

Upravo na tu historijsku tradiciju „borbe staleža“ i njenih legislativnih posljedica (u prvom redu zakona Licinija i Sekstija) se u smislu svoga legitimiziranja naslanjala i politika Tiberija Grakha i prvotnog popularskog kružoka. Donaldson, 2012: 240: „It is not accidental that the reformer tribune Tiberius Gracchus based his politics around legislation that dated to the time of the Struggle of the Orders. To Tiberius, the Struggle of the Orders was not only real in a historical sense but ultimately beneficial to the Roman state and its people. It makes sense that he would have looked to the significant events of the past as he attempted to solve the problems of his present.“

Senata (koji je bio središte nobiliteta) kao institucije u odnosu na komicije i plebejsku skupštinu u uvjetima teškoga rata vođenog na matičnom rimsko – italskom tlu. Tako je ovaj rat doveo i do jačanja političkog značaja Senata, jer su ratne prilike uvjetovale postojanje tijela, kao što je bio Senat koje bi bilo efektivno i brzo u odlukama. Nasuprot Senatu, komicije su bile trome i nezgrapne u odnosu na ono što su prilike u II. Punskom ratu zahtijevale. Narodne skupštine su sada samo aminovale već donesene zaključke u Senatu. Senat i pojedini predstavnici iz reda nobiliteta su uspjeli da prvo stabiliziraju situaciju, a onda da vode rimsko – italske armije u pobjede nad armijama Kartagine i njihovih saveznika i na kraju nad armijom koju je predvodio sam Hanibal. Takvu oligarhijsku reakciju primijetio je još u vremenu između bitaka kod Trasimenskog jezera i Kane plebejski tribun Metilije koji je optužio najmoćnije nobile da su izazvali rat samo kako bi srušili demokratiju i Rimsku državu podčinili pod „jaram neodgovorna samovlašća”. A i konačni pobjednik nad Hanibalom je poticao iz jednog od najstarijih i najuglednijih patricijskih rodova, iako je istine radi Publije Kornelije Scipion Afrikanac Stariji bio antipod konzervativnog establishmenta.

I kako je dalje, proporcionalno razvijanju i pogoršavanju agrarne i sukladno sa njom ekonomsko – socijalne krize, slabio seoski plebs (i to u svakom pogledu od ekonomske i društvene pozicije pa do demografije), tako su slabile i demokratske tendencije. Upravo je taj sitni - i srednjoposjednički seoski plebs, koji je u ranijim razdobljima činio uvjerljivu većinu stanovništva i Republike i Italije, bio temeljni oslonac ne samo demokratskih pokreta, nego i pojedinih državnih institucija kao što su vojska, komicije, plebejska skupština i plebejski tribuni i plebejski edili. Socijalno raslojavanje nekada relativno socijalno ujednačenog rimskog i italskog društva, je kao posljedicu imalo i vrlo izraženo i vidljivo financijsko, materijalno i svako drugog

ekonomsko snaženje (proces latifundizacije) nobiliteta. Uslijed toga dolazi i do smanjivanja broja „novih ljudi“ (*homines novi*), koji su proisticali iz redova drugih rimskih slojeva, na čelnim državnim funkcijama. Nobilitet se postupno sve više staleški organičava, iako istine radi, ulazak u njega nikada u toku rimske historije nije bio ni oficijelno ni praktično zatvoren.

Ali i pored toga, rimski i italski nobilitet, iako uvezan preko institucije Senata i čitave mreže isprepletenih rodbinskih i familijarnih veza, nikada u toku cjelokupne historije Rimske Države nije bio jedinstven ni u idejnom ni u staleškom ni u „stranačko - frakcijskom“ smislu. Uvijek su postojale različite frakcije unutar njega, kružoci i ambiciozni pojedinci koji su poradi nekih općih državnih, političko – pragmatičnih ili osobnih interesa znali često iskakati i izvan okvira nobilske staleške solidarnosti. Osjećaj „staleškog ili klasnog zajedništva“ u slučaju rimskog nobiliteta je bio na znatno nižem nivou nego u odnosu na druge istovrsne pojave u euromediteranskoj historiji. Ne samo da su se međusobno često sukobljavali poradi najrazličitijih stvari, nego su u pojedinim situacijama znali iznositi i stavove pa i političke programe i stvarati alijanse u korist demokratskih i narodnjačkih elemenata. Zato se može sa sigurnošću tvrditi da je rimski nobilitet (posebno u vrijeme Republike) bio vrlo proaktivan i turbulentan, definitivno daleko od toga da bude statična, „zakovana“ društvena formacija kao što je to npr. bio slučaj sa feudalnom aristokratijom latinskog Zapada u srednjem vijeku i ranom novom vijeku.

U novonastalim okolnostima u tadašnjem rimskom političkom životu, sve je bilo manje prostora za uzdizanje političkih vođa kao što su bili Manije Kurije Dentat, Fabricije i Gaj Atilije Regul. Tako je bilo sve manje vjerojatnije da se oni neznatnog porijekla i bogatstva, koji su živjeli od rada vlastitih ruku uspinju od „pluga i motike na govornicu”

kao visoki dostojanstvenici i vođe Republike. I rimska politička scena naviknula se da se obazire na visoki i ugledni rod, na veličinu bogatstva, na dijeljenje hrane i izborne manipulacije. Na ukupno 200 konzula u razdoblju 233–133. god. p.n. e. pet gensova je dalo 62 konzula. Rod Kornelija u tom periodu dao je 22 konzula. Između 200. i 146. god. p. n. e. spominju se samo četiri konzula *homo novus*. Za razliku od ranijih perioda, samo su se izuzetni uspijevali probiti na zapovjedničke i više upravne položaje ljudi iz seoskog plebsa. Trebalo je čekati zadnje dvije decenije II st. p. n. e. kako bi se iz italskog sela pojavio jedan Marije. Ovakvim procesom narušena je i ravnoteža u odnosima među staležima i klasama, na kojoj je ležala rimska ustavna struktura, što je neminovno vodilo u neželjenom pravcu.

Stvarajući velike zemljišne posjede, krupni zemljoposjednici zadobijali bi i značajnu ekonomsku moć, iz koje je proisticao i sve veći utjecaj na politički život rimske države i Italije. Nasuprot tome došlo je do proporcionalnog smanjenja političkog i ekonomskog utjecaja srednjih i sitnih posjednika. Pauperizacijom je i smanjena i demokratska sposobnost građana Republike jer je većina rimskih građana i Italika sada mislila samo na osiguravanje gole egzistencije, nemajući vremena da se posvete javnim poslovima. Nasuprot seljaštvu, obogaćeni nobilitet sada je raspolagao i vremenom i novcem u tolikoj mjeri da su se oni komotno mogli posvetiti samo upravljanju državom. Iz redova nobiliteta sada su se u velikoj većini popunjavale magistarske službe, a po njihovoj se volji sada i ratovalo. Tako da su po Salustiju i „državna blagajna i provincije, slave i trijumfi” bili u njihovim rukama. I plebejski tribuni su sada po pravilu bili birani iz redova nobiliteta, i nerijetko su bili zastupnici interesa pojedinih nobila ili nobilskih frakcija. I tako su plebejski tribuni umjesto da brane interese plebsa, bili često pomagači nobilskog staleža. Tako se vlast najvećim dijelom koncentrirala u rukama malobrojnog sloja pojedinih ogranaka pet najuglednijih rimskih rodova (od roda

Kornelija-Scipioni, od Cecilija-Meteli, od Valerija -Mesale, od Emilija-Pauli i od Fabija-Maskimi).

Jačanju političkih pozicija nobiliteta posebno je doprinijelo donošenje (cca. 150. god. p. n. e.) *Lex Aelia et Fufia*,[510] kojim se proširivalo pravo *obnuntiatio*. *Obnuntiatio* je bila deklaracija o „nepovoljnim znacima" kojom se mogla suspendirati, ukinuti ili odgoditi određena akcija (u okviru javnih poslova) ili njeno odvijanje i razvijanje. Proceduru donošenja *Obnuntiatio* mogli su izvesti samo oni dužnosnici koji su imali pravo da promatraju znamenja (*spectio*). Ovo je pravo moglo imati značajnu političku težinu, jer je omogućavalo prekidanje zasjedanja skupština, donošenja zakona, izborni proces, pa čak je i moglo, u određenim uvjetima, derogirati i veće donesene odluke i zakone i provedene izbore. Ovo pravo je ranije bilo rezervirano i privilegija kolegija svećenika augura, ali je zakonom Elija i Fufija prošireno na sve magistrate. Time su nobili, koji su u velikoj većini obnašali magistrature, dobili značajno i moćno oružje u kontroli skupština, buduće legislative i izbora. Ovaj zakon je u značajno mjeri derogiran tek 58. god. p. n. e. sa *Lex Clodia de Auspiciis* u okviru zakonodavne djelatnosti plebejskog tribuna i ekstremnog popularskog lidera Publija Klodija Pulhera.

Korupcija

Agrarna kriza, *nova sapientia* i posljedice tih procesa se sa pravom mogu okarakterizirati kao „geneza zla" koja će uništiti Republiku. Upravo je genije rimskog seljačkog naroda koji je posjedovao čitav niz kvaliteta u svome biću (između ostalog, ozbiljnost, odgovornost,

[510] *Cic. Red. Sen*. 11; *Cic. Har. Resp*. 58; *Cic. Sest.* 33; *Cic. Vat.* 18; 23; *Cic. Pis.* 9–10; *Schol. Bob.* 148.

energičnost, praktičnost, smisao za red i funkcionalnu organizaciju, ali i fleksibilnost) stvorio Republiku i njenu moć. Za Rimljanina je njegov privatni posjed (*ager privatus*), ma koliko bio velik, njegovo utočište, koje mu osigurava i egzistenciju i određuje društveni položaj. Otrgnuti Rimljanina sa njegovog zemljišnog posjeda, ma koliko on bio mali, značilo je istrgnuti korijenje njega samog i narušiti sistem vrijednosti koji su Rimsku republiku doveli na prvo mjesto u svijetu Mediterana.

Time je socijalno raslojavanje, uvjetovano agrarnom krizom, postalo rak-rana na strukturi Republike. Stjecanje tako velike količine moći i bogatstva u rukama jednog malobrojnog sloja, neminovno je vodilo i ka sve većoj dekadenciji i moralnom sunovratu. O pojavi korupcije svjedoči i činjenica da se 181. god. p. n. e. donosi već spomenuti zakon protiv podmićivanja u izbornom procesu. Inače protiv sve raširenije korupcije (ne samo na izborima, nego i u sudskim odlučivanjima) i izbornih manipulacija borilo se i donošenjem zakona koji su uvodili tajno glasanje, kao što su *Lex Gabinia Tabellaria* iz 139. god. p. n. e. i *Lex Cassia Tabellaria* iz 137. god. p. n. e. [511]

Katon Stariji u govoru (*oratio*) *de Sumptu Suo*[512] posebno ističe:

- ✓ „Nikada nisam dijelio svoj sopstveni novac ili onaj od saveznika radi podmićivanja“ (*Numquam ego pecuniam neque meam neque sociorum per ambitionem largitus sum.*)

[511] Kasniji zakoni (*Lex Papiria* iz 131. ili 130. god. p. n. e., *Lex Maria* iz 119. god. p. n. e. i *Lex Coelia* iz 107. god. p. n. e.) donošeni su na prijedloge popularske stranke kako bi se umanjio utjecaj optimatskog nobiliteta.

[512] Prenosi se u pismu princepsa Marka Aurelija upućenom Marku Korneliju Frontu iz 162. god. n. e. (Fronto, *ad Antoninum imperatorem et invicem liber* I, 2, 9 = Loeb izd. Fronto, II Vol. p. 44–47).

- ✓ „Nikada nisam smještao dužnosnike u gradove vaših saveznika da oplijene njihovu imovinu, njihove supruge i njihovu djecu.“ (*Numquam ego praefectos per sociorum vestrorum oppida inposivi, qui eorum bona, <coniuges> liberos diriperent.*)
- ✓ „Nikada nisam dijelio plijen uzet od neprijatelja ili novac od nagrada među moje odabrane prijatelje kako bih opljačkao one koji su ga osvojili.“ (*Numquam ego praedam neque, quod de hostibus captum esset, neque manubias inter pauculos amicos divisi, ut illis eriperem qui cepissent.*)
- ✓ „Nikada nisam dodjeljivao dozvole za rekvizicije po volji /bianco op. S. M./, kako bi se moji prijatelji mogli obogatiti iskorištavajući moju punomoć.“ (*Numquam ego evectionem datavi, quo amici mei per symbolos pecunias magnas caperent.*)
- ✓ „Nikada nisam dijelio novac za vojničko vino među svojim pratiocima i prijateljima, niti bih ih učinio bogatim na javni trošak.“ (*Numquam ego argentum pro vino congiario inter apparitores atque amicos disdidi neque eos malo publico divites feci.*)

Na osnovi ovih rečenica Katona Starijeg, mogao bi se steći utisak da su pojave za koje se ovaj rimski državnik, političar i govornik hvali da ih nije učinio, bivale sve češće. To bi vrlo jasno ukazivalo da su kod dijela rimsko-italske elite iz razdoblja nakon II punskog rata zloupotrebe javnog položaja, radi stjecanja materijalne koristi, postajale nešto što se podrazumijevalo. Stari vrijednosno-moralni obziri su nestajali ili se pretvarali u „školjku“ tradicijskog formalizma

ili moralizatorskih deklamacija.[513] Rimsko - italskom menatlitetu i moralno – vrijednosnom kodu te načinu života bilo je svojstveno određeno stajalište po kojem različitost u dobu, spolu, građanstvu (državljanstvu, podaništvu), statusima, staležima, klasama, imovini, političkoj ili bilo kojoj drugoj poziciji u tadašnjem svijetu nije podrazumijevala niti omogučavala niti opravdavala zlostavljanje ili ono što se tada smatralo nepravednim.Postojala su neka nepisana pravila, koja su regulirala takve odnose i objašnjavala šta je to "dobro", a šta je to "loše" u ponašanju ne samo elite, nego i običnog slobodnog stanovništva (bez obzira na dob, rod, građanstvo, stalež i klasu) i robova, a da uopće ne dolazi relativiziranja tadašnjeg hijerarhijskog, staleškog, klasnog, statusnog, građanskog i socijalno – ekonomskog sustava te državno – građanskog, političkog i zakonsko – ustavnog poretka.[514]

---

[513] To je u velikoj mjeri različito od opisa ponašanja Marka Furija Kamila kao vojskovođe i Gaja Fabricija kao izaslanika Republike epirsko-mološkom kralju Piru, kako su predstavljeni u Plutarhovim *Usporednim životopisima*.
Međutim, ipak ne bi ova odstupanja (u posthanibalovskom periodu) rimskoga establishmenta od moralnih i vrijednosnih agendi koja su ih karakterizirala u ranijim periodima previše radikalno i dogmatski promatrati. Postoji i niz primjera u kojima je upravo u ovom 60godišnjem periodu još uvijek rimski establishment, preko državnih institucija, znao očitovati i u smislu načela slobode, humanizma, milosti, nesebičnosti, podrške i pomoći, a bez da se iza toga krio neki prizemni pragmatični interes. O tome se na osnovi niza primjera govori u *Val. Max.* V, 1, 1. Međutim, to više nije bila primarna i temeljna politika, nego kako vrijeme bude odmicalo, sve više izuzetak od pravila uobičajenog ponašanja predstavnika establishmenta i institucija rimske države. Scipionovski idealizam se postupno gasio i nestajao u bestragu politike *nova sapientia*, koja će u Kasnoj Republici, sa njenim stranačkim i građanskim ratovima, ustancima robova i bezkrupuloznim imperijalizmom dobiti i svoj konačni razalački radikalni oblik koji je na kraju uništio i samu Republiku.

[514] *Dionys. A. R.* XX, 13: Ῥωμαῖοι δὲ πᾶσαν ἀναπετάσαντες οἰκίαν καὶμέχρι τοῦ δωματίου τὴν ἀρχὴν τῶν τιμητῶν προαγαγόντεςἁπάντων ἐποίησαν ἐπίσκοπον καὶ φύλακατῶν ἐν αὐταῖς γινομένων, οὔτε δεσπότην οἰόμενοι δεῖνὠμὸν εἶναι περὶ τὰς τιμωρίας οἰκετῶν οὔτε πατέραπικρὸν ἢ μαλθακὸν πέρα τοῦ μετρίου περὶ

Taj kod je štitio i roba od pretjeranog nasilja i iživljavanja od strane gospodara[515], suprugu od nasilja muža, supruga da ne bude poštovan od svoje zakonite žene, djecu od toga da budu ili ostavljena ili zapuštena ili zapostavljena ili da se sa njima rđavo i grubo postupa, ostarjele roditelje da budu prepušteni sami sebi, klijente da budu prevareni i iskorišteni od patrona, patrona da ude izigran i izdan od klijenta, gosta da ne bude primljen i ugošćen, prijatelja da bude izvaran, nesrećnika da mu ne bude pomognuto, sitnoga seljaka da bude izložen samovolji i pritisku bogatih susjeda. Kod je jednostavno rečeno sprečavao one koji imaju moć i bogatstvo da rade šta hoće i kako hoće, i da ne budu neki „mali tirani“. Ovaj kod je bio i posljednja brana produbljivanju agrarne krize i posvemašnjem dekadensu. I onoga trenutka kada bude, uslijed agrarne krize i svih njenih generisanih posljedica (u ekonomskom, socijalnom, političkom, demografskom, vojnom, općekulturnom smislu) slomljen ovaj set nepisanih pravila koji je držao rimsko – italsku zajednicu u zadatim okvirima funkcioniranja kao jedinstvene cjeline, kapije „geneze zla“ su se širom otvorile. Međutim, sa druge strane, lomljenje ovoga koda od strane onih moćnih i bogatih imati će i svoj drugačiji odraz koji izgleda da nositelji „geneze zla“ nisu očekivali. Kroz ove

---

τέκνωνἀγωγὰς οὔτε ἄνδρα περὶ κοινωνίαν γαμετῆς γυναικὸςἄδικον οὔτε παῖδας γηραιῶν ἀπειθεῖς πατέρων
(„Ali, Rimljani, otvarajući svaku kuću i proširujući nadležnost cenzora čak do spavaće sobe, učinii su ovu funkciju nadzornikom i čuvarom svega šta se dešava u domaćinstvima. Oni su vjerovali da ni gospodar ne bi trebao biti okrutan u kažnjavanju svojih robova, niti otac pretjerano grub ili popustljiv prema odgoju svoje djece, niti suprug u zajednici sa svojom zakonskom suprugom, niti djeca neposlušna prema svojim ostarjelim roditeljima.“) O tome v. i *Varr. RR*, I, 17, 5 – 6; *Seneca, De Clementia*, 16 – 18; Donaldson, 2012: 165 – 166; 181 – 185.

[515] Priručnici o poljoprivrednoj djelatnosti Katona, Varona i Kolumele jasno savjetuju i preporučuju da se robovi nagrađuju za dobro ponašanje, a da pribjegavanje nasilnim metodama bude tek ona posljednja solucija u postupanju sa robovima.

kapije tako nisu prolazili samo „tamne sile“, nego (kao razumljiva reakcija) i vjetrovi koji su lako mogli prerasti u vihore i oluje koje bi mogle oduvati nositelje „geneze zla“. Slabljenje i napuštanje kod-a, stvorilo je i pretpostavke da se ni skromniji slojevi stanovništva (uključujući i slobodnjake – i rimske građane i one koji to nisu – i robove) više ne ustežu niti da budu ograničeni kodom ponašanja, i da se odvaže na podizanje bune, strančarenje, pobuna i otvorene oružane sukobe, pa i ratove. Kada su se jednom povrijedili ovi običaji i kodovi ponašanja, teško je bilo zauzdati ili kontrolirati dekadens. I nakon kasnorepublikanskog kaosa, tek je princeps August nizom zakona i tradicionalističkom politikom pokušao bar na legislativnoj normi obnoviti ovaj nekada drevni kod.

Moralna kriza je zahvatala i sustav rimske familije, nekada jednu od najsnažnijih i najkohezivnijih struktura rimskog društva. U periohi Livijeve XLVIII knjige se navodi: *De veneficiis quaesitum: Publilia et Licinia, nobiles feminae, quae viros suos consulares necasse insimulabantur, cognita causa, cum praetori praedes vades dedissent, cognatorum decreto necatae sunt.* („Bila je i istraga /sredina II st. p. n. e. op. S. M./ o trovanju. Nobilkinje Publilija i Licinija bile su optužene da su ubile svoje supruge, bivše konzule. Nakon saslušanja, one su odredile svoju imovinu za jamčevinu pretoru, ali su bile pogubljene po odluci svojih srodnika.“). Valerije Maksim (VI, 3, 8) o ovom događaju daje nešto opširniji izvještaj: *Publicia autem, quae Postumium Albinum consulem, item Licinia, quae Claudium Asellum viros suos veneno necaverant, propinquorum decreto strangulatae sunt: non enim putaverunt severissimi viri in tam evidenti scelere longum publicae quaestionis tempus expectandum. itaque quarum innocentium defensores fuissent, sontium mature vindices extiterunt.* („Publitija [Publilia], međutim, koja je bila udata za konzula

Postumija Albina,[516] i Licinija koja je bila udata za Klaudija Aselesa, ubile su svoje muževe otrovom, i odlukom svojih srodnika one su bile udavljene. Ni najstroži ljudi nisu mislili da bi one trebali čekati dugo vremena za javno saslušanje suočene sa tako očitim zlom. Budući da je bilo branitelja njihove nevinosti, brzo su pronađeni ljudi koji su nudili pouzdanost /u smislu da su pouzdani svjedoci op. S.M./“).[517]

Postojanje sistema u kojem je grupica povezanih nobilskih familija imala u svojim rukama najveći stepen političke i ekonomske moći i koje su se tom moći služile isključivo u sopstvenu korist, zanemarujući opće državne interese, nije mogla da donese ništa kvalitativno novo. Posljedica takvog stanja bilo je i neumitno degenerisanje i demoralisanje vladajuće klase, porast korupcije koja se manifestovala od klasične podmitljivosti pa sve do kupovine glasova na izborima. I sve veća helenizacija doprinijela je uvođenju podmićivanja, što je na helenističkom istoku već odavno bila standardna praksa u javnom životu. Još je jedan faktor imao značajan učinak na labavljenje kod Rimljana nekada strogih moralnih i vrijednosnih normi. Činjenica je da je strogost i striktnost drevnih moralnih, vrijednosnih i kulturoloških načela djelimično proizlazila i iz stalnog osjećaja predostrožnosti, obazrivosti pa i određenog grča koji su Rimljani osjećali suočeni sa raznoraznim neprijateljima koji bi prijetili ne samo njihovim interesima, nego i samoj egzistenciji Republike i Grada. Zato dok na jednoj strani nije bilo lagodnosti i opuštanja, na drugoj su raznorazni staleži, klase i frakcije bile spremne u konačnici na međusobni dogovorkako ne bi došlo do separacija ili građanskog rata. Zbog osjećaja egzistencijalne prijetnje ljudi su bili spremni da se odreknu i dijela svojih sloboda i interesa i

[516] Moguće *Lucius Postumius Albinus*, konzul za 154. god. p. n. e.

[517] O ovom događaju v. i *Obsequens*, 76; Gaughan, 2010: 83–84.

želja i prohtjeva, te da se prilagođavaju drugima kako bi se ojačali javni interesi i javne snage. Ovakve okolnosti su u značajnoj mjeri suzbijale neželjene moralne, vrijednosne i kulturološke pojave kod većine pojedinaca. Međutim, situacija se mijenja nakon II punskoga rata, i završetka II makedonskog rata i I sirijskog rata, kada su sve realne prijetnje po egzistenciju Rima, Republike i Italskog saveza uspješno odstranjene. Ubrzo umire i Hanibal. Oslobođenost od egzistencijalnog straha, koji je bio prisutan faktički od osnivanja rimske države, je bila i nagla i iznenadna, i rimsko – italsko društvo jednostavno nije bilo spremno da nešto tako u svome kolektivnom biću apsorbira na pravilan način. Bez obazrivosti i predostrožnosti, više nije bilo ni potrebe za nekim ustezanjem u moralnom i vrijednosnom smislu, posebno ako bi riječ bila o ostvarivanju profita, materijalne koristi ili dostizanju određenih političkih pozicija i ostvarivanju slave. Tako je u rimskoj Italiji, oslobođenoj straha od Kartagine i drugih potencijalnih invazora i neprijatelja (np. antigonidske Makedonije i seleukidske monarhije), vrlina sve više ustupala pred korupcijom, koja je napredovala ne naglo, nego postupno. Stara rimska vrlina je neumitno nestajala u dekadenciji nobiliteta, njegovoj korupciji i moralnom padu. Situacija u ovom aspektu života će se još dodatno pogoršati nakon uništenja antigonidske makedonske kraljevine, te razaranja Kartagine i Korinta 146. god. p. n. e. Ni rimsko zakonodavstvo ni rimsko – italsko društvo nisu bili spremni za „politiku deusteziranja“, i novi zakoni će se morati donositi i izgrađivati u „hodu“, praktično više kao reakcija na već izražene posljedice i simptome „deusteziranja“.

Polibije (XVIII, 35) je tu promjenu u političkoj svijesti i moralnim, vrijednosnim i kulturološkim normama kod Rimljana izrazio na sljedeći način: „Kada su Rimljani bili vjerni svojim običajima i zakonima... nijedan Rimljanin ne bi učinio nešto slično (tj. služio se

podmićivanjem), sada već (sredina II st. p. n. e.) ne bi smio da to kažem za sve bez izuzetka.” Tako je rimski politički život koji je u potpunosti zavisio od nobiliteta postajao sve više korumpiraniji. I glasači i magistrate mogli su se kupiti. Timarh, poslanik Antioha Epifana, sa uspjehom je podmitio Senat. „Darivanje“ rimskih senatora postalo je tako obično, daje svima za oči zapelo kada je Scipion Emilijan pred Numancijom u ratnu blagajnu prebacio darove koje mu je poslao seleukidski kralj.

Nije samo korupcija i podmitljivost bila problem, nego i pronevjera javnih sredstava. Kako je nisko pao moral kod tadašnjih Rimljana, dokaz je i to što su kupljeno umorstvo Virijata smatrali uspjehom svoje diplomatije. Zanimljivo je da je i Mancina, koji je nag predan Numantincima, a oni ga vratili, dao da se postavi kip za, tobožnji patriotizam, gdje je predstavljen nag i svezan. Tadašnja rimska elita sve je više preferirala oslanjanje na korupciju, aroganciju i dekadentno ponašanja u odnosu na stare vrline, vrijednosti i moralne osobine. Kada strukture Republike postanu iskvarene, neminovno mora doći do njenog sunovrata.

O začecima toga procesa govorio je i Katon Stariji kada navodi: Ko građanina pokrade, završi svoj život u okovima, a ko orobi državu, umre u zlatu i grimizu. Rijedak je čovjek koji posjeduje dovoljno unutrašnje snage da ne podlegne iskušenju kada se iznenada suoči sa dobivanjem tolikog bogatstva, i da ne izgubi prijašnje vrline. Zato nas ne treba čuditi da se i kod mnogih Rimljana iz nobilskog ili viteškog reda počela javljati iskvarenost. Pa kao što su se i pojedini takvi Rimljani iskvarili, tako ni država u cjelini suočena sa tolikim naglim prilivom bogatstva jednostavno nije imala snage da odoli iskušenjima, koje je bogatstvo donosilo sa sobom, i da sačuva svoje vrline i sistem vrijednosti koji je bio osnovica snage Republike. Slično se desilo i sa

državom Lakedemonjana koja je započela svoje postupno propadanje kada se nakon pobjede u Peloponeskom ratu u nju sručilo značajno bogatstvo.

Dvadeset godina nakon smrti Tiberija Grakha korupcija je poprimila tako velike razmjere da je numidski kralj Jugurta otvoreno mitom kupovao i rimske vojskovođe koje su ratovale protiv njega i rimske magistrate. Na odlasku iz Rima, Jugurta je izrekao antologijsku rečenicu koja najbolje oslikava moralnu iskvarenost rimske oligarhije krajem II. st. p. n. e.: *Et ipse paucis diebus eodem profectus est, iussus a senatu Italia decedere. Sed postquam Roma egressus est, fertur saepe eo tacitus respiciens postremo dixisse: „Urbem venalem et mature perituram, si emptorem invenerit."* („I sam je nakon nekoliko dana pošao onamo jer je od Senata dobio naredbu da napusti Italiju. Pošto je izašao iz Rima, priča se da je, šutke se onamo više puta osvrnuvši, na kraju rekao: 'Podmitljiva li Grada, koji će uskoro propasti samo ako nađe kupca'.")[518]

Socijalno raslojavanje i naglo bogaćenje jednog sloja stanovništva pospješilo je i rast luksuza među do tada relativno skromnim Rimljanima. Livijev podatak XXXIX, 6 vrlo ilustrativno pokazuje nagle promjene, i to u jednom kratkom vremenu u okviru samo jedne generacije, u načinu životu rimsko – italske elite i njeno okretanje prema hedonističkijim, raskošnijim i ekstravagantnijim formama.[519] Ratni pohodi na istok i relativno brze i lake pobjede nad istočnim maloazijskim, levantskim i srednjoistočnim državama i državicama su

---

[518] *Sal. Bell. Iug.* 35, 9–10. Po periohi LXIV. Knjige Livijevog djela: *clam profugit et cedens urbe fertur dixisse: „O urbem uenalem et cito perituram, si emptorem inuenerit."*
(„Govori se da je kada je on /Jugurta op. S .M./ napuštao grad /Rim op. S. M./ prokomentirao: „Kakav potkupljiv grad, propast će čim se nađe neko da ga kupi.“").

[519] O tome v. i *Plin. NH.* XXXIII, 141- 143; XXXIV, 14.

donijeli i materijalne i psihološke mogućnosti za razvijanje toga luksuza. Istočne zemlje, ustvari njihove političke, ekonomske i religijske elite su bile sa pravom smatrane hedoniziranim pa i dekadentnim zahvaljujući svome enormnom bogatstvu koje se poglavito trošilo na i neprimjerenu i nepotrebnu raskoš. Kada su rimsko – italski zapovjednici i njihovi vojnici prodrli na ta područja, nizali pobjede, zarobljavali i plijenili ta bogatstva ostajali su obasnuti luksuzom i raskoši te lagodnostima i lakoći življenja tih elita. Nedovoljno pripremljeni za nešto takvo, oni su brzo podlijegali da dođu u posjed luksuznih proizvoda ili da prihvačaju bar neke oblike načina života istočnih elita. Kada bi se vratili na zapad, oni su sa sobom donosili i te luksuzne predmete, ali i neke obrasce ponašanja sa istoka i navike. Pobjede Lucija Kornelija Scipiona Azijatika i Gneja Manlija donijele su tako na zapad filigranski obrađeno srebro, odjeću od zlatne tkanine i *triclinia*sa intarzijama od bronce.[520] Mumijeva pobjeda donijela je korintsku broncu i slike.[521] Rimsko – italska elita je brzo prihvatala i usvajala istočnjački luksuz. Nisu samo ratni pohodi donosili te luksuzne i skupe predmete i mentalne obrasce ponašanja, nego i velika masa istočnjačkih robova, trgovina sa istokom, te dovođenje ili dobrovoljni dolasci zanatlija i majstora sa istoka koji su razvili proizvodnju nekih od tih luksuznih predmeta ili proizvoda u samoj Italiji. A poradi nagle koncentracije bogatstva u svojim rukama, dio rimsko – italske elite je mogao sebi priuštiti i nabavu tih luksuznih proizvoda, te započeti bar u nekim inicijalnim oblicima i kopiranje istočnjačke raskoši.

Bogatašima je sve više bila neophodna skupa luksuzna roba sa Istoka kako bi mogli uživati u raskoši na koju su se vrlo brzo i lako

[520] *Plin. NH*XXXIV, 14; XXXVII, 12; *Augustin. de Civ. Dei*, III, 21.

[521] *Plin. NH* XXXVII, 12.

navikavali. Iz dalekih istočnih zemalja dolazila su umjetnička djela, radovi primijenjene umjetnosti u zlatu, srebru, dijamantima, draguljima, slonovači; obrazovani ili lijepi robovi i robinje, rijetka i visoko cijenjena vina, začini i mnogi drugi proizvodi. Istančani ukus nove generacije Rimljana sada je nalazio za shodno da uživa u tekovinama civilizacije. Ali da bi se sve to moglo nabaviti, bio je potreban novac. Luksuzna roba je tako na istok slijevala ogromne količine rimskog novca, I to je bio početak procesa koji je na kraju doveo do pojave hroničnog deficit rimskedržave.[522] Nije samo luksuzna roba, poglavito sa helenističkog istoka i općenito Istoka (Male Azije, Levanta, Bliskog i Srednjeg Istoka, Indije i Kine) opterećivala dotadašnji način života na Zapadu, nego je sa povratkom rimsko – italskih armija iz kampanja na istočnom Mediteranu širio se i raskalašeni, hedonizirani, luksuzirani i raspusni način života koji je postajao sve više prijemčiviji za Rimljane i druge Italike. Posebno su se lagodnostima i lakoći života, kakva je tada vladala na istoku, predavali predstavnici elite i omladina iz visokih slojeva. Tako je i Lucije Kornelije Scipion, sin Afrikanca Starijeg, dok je boravio kao „zarobljenik" na dvoru seleukidskog kralja Antioha III bio u značajnoj mjeri zaražen, otrovan ili opijen ovim hedonizirajućim opijumom istoka. I toga se do kraja svoga života nije uspio osloboditi, što je naravno samo štetilo ne samo njegovoj političkoj karijeri, nego i familijskim odnosima. Luksuz je zahvatao i javnu sferu životu, pa su tako tavanice kapitolinskog hrama Jupiteru, Najboljem, Najvećem pozlaćene 142. god. p. n. e.[523]

[522] Pošto je ova pojava postajala sve vidljivija i štetnija, Republika je nastojala da se protiv luksuza i raskoši bori donošenjem zakona. U tu su svrhu izglasavani zakoni kao što su: *Lex Oppia* iz 215. god. p. n. e. (ukinut 195. god. p. n. e.), *Lex Orchia* iz 181. god. p. n. e., *Lex Fannia* iz 161. god. p. n. e., senatorski dekret iz 161. god. p. n. e., *Lex Didia* iz 143. god. p. n. e., *Lex Licinia* iz 142. ili 141. god. p. n. e.

[523] *Plin. NH* XXXIII, 57

U dekadensu političkog života Republike i opadanju moralnih i vrijednosnih normi je veliko značenje imalo i povećavanje javnih igara i svetkovina, jer su kandidati na izborima ili ambiciozni političari i dužnosnici priređivali i sve raskošnije igre, kako bi se ili demagoški privukli glasačima ili sticali popularnost među sve brojnijim gradskim plebsom. Igre su inače kroz čitavo postojanje Rimske države bile vrlo, vrlo popularne u narodu i nerijetko su to bile manifestacije u kojima se pojedinac nastojao politički pokazati priređujući i nudeći narodu igre. Troškovi za priređivanje igara su vrlo rasli. Radi toga je Senat postavljao limite za troškove priređivanja igara te postavljao i druga ograničenja sa ciljem smanjivanja raskošnosti i rastrošnosti.[524] Time je Senat nastojao i da kontrolira i ograničava bilo koga ko bi na ovaj prilično demagoški način nastojao da postiže i povećava popularnost.

Kriza vojske

Utjecaj krize najopasnije se odrazio na borbenu sposobnost oružanih snaga Republike i njenoga Italskoga saveza, koje su u prvoj polovici II st. p. n. e. već predstavljale gospodara Mediterana. Rimska vojska (*exercitus Romanorum*)[525] je za vrijeme Srednje Republike, slično kao i za vrijeme svojih pređašnjih faza → romulijanske i servijanske, predstavljala neku vrstu građanske milicije ili teritorijalne odbrane.[526] Temelj tako formuliranih i funkcionalnih oružanih snaga su činili

---

[524] *Liv.* XL, 44.

[525] O rimskoj vojsci v. Connoly, 1975; 1991; Mesihović, 2015: 219–222; 286–305; 526–533; 1417–1467; 1743–1758; 2193–2218.

[526] O odnosu onih u statusu *assidui*, proleteri, *capite censi*, oslobođenici / libertini prema vojnoj službi u III i II st. p. n e. prije marijevskih vojnih reformi i profesionalizacije v. Rich, 1983. (posebno njegove bogate napomene u fusnotama).

upravo *assidui*, odnosno oni građani Republike koji su raspolagali određenim imetkom (bolje rečeno zemljišnim kriterijem). Oni su većinom bili razvrstavani u legije, dok su proleteri poglavito služili u mornarici.

Općenito gledano, služba u vojsci se primarno odnosila na rimsko-italske srednje i sitne seljake (koji su tada činili gro/veliku većinu rimskog stanovništva) i koji su mogli sebi da priušte vojničko opremanje.[527] Doktrina narodne odbrane kod Rimljana bila je jednostavna i praktična te podrazumijevala da je svako ko je nosilac političkih i drugih prava (koja proizlaze iz njegovog građanstva), ujedno i vojnik. Iz tako temeljene doktrine proizlazilo je i da su oni rimski građani koji posjeduju određenu imovinu aktivno uključeni u odbranu sopstvene zemlje. Zbog toga što je vojna služba direktno bila vezana sa političkim pravima i imovinskim odnosima, ona se (bar formalno i teorijski) i ne smatra obavezom nego pravom, čašću i privilegijom. Ovako konceptualno postavljena oružana sila, bila je borbeno učinkovita za ratove na sopstvenom području ili u njegovoj neposrednoj blizini.

Zahvaljujući činjenici da su činili legijski sastav, srednji- i sitnoposjednici su osiguravali i svoj značaj u javnom životu i državnim poslovima Republike. Ali pošto su upravo ovi slojevi i najviše osjećali negativne posljedice agrarne krize, simptomi slabljenja su se najbrže i najvidljivije ispoljili na stanju vojske, odnosno na njenoj borbenoj gotovosti i posebno na njenom moralu. Od sredine II p. n. e. dolazi do vidljivih negativnih promjena na tkivu

---

[527] Rimski vojnik – milicioner (*miles, militis, m*) kao i vojnik – građanin, milicioner, teritorijalac u helenskim polisima (uključujući atenski bar do IV st. p. n. e.), sam se snabdijevao hoplitskom opremom (oružjem, odjećom, oklopom) i ostalim potrepštinama.

oružanih snaga, posebno kod legijskih postava. Sada seljak nije mogao da osigura svoj zemljišni posjed, a kamoli još i da nabavlja vojnu opremu kako bi učestvovao u nekom dalekom pohodu, u kojem je zalagao svoj život, a mogao je zauzvrat, ako ostane živ, malo dobiti. Regrutacija je upravo najviše pogađala sitne i srednje posjednike, jer je bila bazirana na zemljišnim kriterijima. Seljak-vojnik je dobar u odbrani svoje zemlje, ali nema iste borbene kvalitete u tuđini, na drugom prostoru, posebno u toku kampanja koje su dugo trajale Seljak-milicioner uvijek je težio da se što brže vrati kući kako bi mogao da stigne na prijeko potrebne sezonske poslove na zemlji i kako bi mogao da brine o stoci, i time osigura egzistenciju i sebi i svojoj familiji. U ranijim periodima, kada su ratovi bili lokalnog ili regionalnog karaktera (i tako zemljopisno bliže domu) i nižega intenziteta, sa kampanjama koje su poštivale sezonske okvire, seljaci su mogli kako – tako uskladiti i balansirati svoje vojne obaveze i svoje poljodjeljske poslove. Međutim, kada je Republika prerasla u panmediteransku imperiju, i ti unovačeni seljaci bili slani na daleka područja situacija se promijenila. Odsustva su mogla trajati i više godina bez prekida, pa se sezonski obavezni poljodjelski radovi nisu mogli obavljati. Seljaci nisu ni viđali u tome periodu svoju familiju, i dobijali su malo informacija o njima. Sve je to moglo imati negativne posljedice po rad seoskih domaćinstava i farmersko privređivanje, jer su u poljoprivrednim poslovima osnovica i rada i privređivanja bili muškarci u radnoj dobi (koja se nažalost dobrim dijelom poklapa sa vojničkom dobi). Odustvo samo jednoga fizički i psihički sposobnog mladića ili muškarca i to u dugom vremenskom periodu se itekako osjećalo u radu i privređivanju jedne farmerske familije. Tako za seljake i njihove familije prekomorske operacije predstavljaju sve veće i ekonomsko i socijalno i društveno breme, koje nikakva količina ratnoga plijena i vojničkih plata nije mogla anulirati. Za te obične

vojnike, rat više nije bio staza koja bi ih vodila ka poboljšanju društvenog statusa, socijalne pozicije i imovinskog stanja, nego jedna opasna tegoba.

I paradoksalno, kako se zahvaljujući tim vojnicima – seljacima imperij rimskog naroda širio po euromediteranskim prostranstvima, pohodi su bili sve dalji pa je onda i njihovo odsustvo iz Italije i od familije i od mjesta privređivanja i sredstava za proizvodnju bivalo sve duže. A to se itekako moralo osjećati na bitku vojske čiji su osnovnu kičmu činili ti seljaci – vojnici/milicioneri. I to više nije bila ona uporna i brojna vojna sila, sa snažnom disciplinom i moralom, nego se sve više rastakala u udaljenim ratovima. Uz to je seljak-milicioner imao iznimnih troškova da se opskrbi vojnom opremom, dok su šanse za ratni plijen bile sve manje i manje (a povećavala se pogibelj). Nakon povratka iz vojske, seljak je nalazio svoje imanje zapušteno, zaduženo ili čak izgubljeno. Nekada se znalo desiti da regrutacija zahvati većinu muških članova familije, čime je imanje ostavljeno bez muške radne snage. Vojna služba se sada sve više smatrala teretom, a ne čašću i patriotizmom.[528] To je imalo katastrofalne posljedice po rimsku miliciju jer je njena borbena sposobnost i izdržljivost naglo opala. Rimska vojska je počela pokazivati znake sve većeg slabljenja, unutarnje degradacije, nedostatka motivacije pa i otvorenog izbjegavanja vojne službe. Ratni plijen i dobit više nisu bile tako dobra motivacija za odlazak u prekomorske zemlje, dok su se patriotski moral i osjećaj dužnosti za zajednicu (vrlo snažno prisutni u III st. p. n. e.) prilično već „istopili”.

To se prvi put jasno ispoljilo u teškim hispanskim ratovima.[529] Riječ je o skupu ratova koji su započeli krajem 154. god. p. n. e. i trajali sve

---

[528] *Sal. Bell. Iug.,* 84, 3

[529] Određeni problemi sa novačenjem pojavljivali su se i u vrijeme kada je došlo do zastoja u III makedonskom ratu. Vojni obveznici počeli su izbjegavati da budu

do 133. god. p. n. e. i koji su zahvatili unutarnje i zapadne predjele poluotoka.[530] Dok su ratovi iz prvih decenija II st. p. n. e. trajali kraće i bili odlučivani u bitkama na otvorenom, ovaj sukob u Hispaniji je bio znatno drugačijeg karaktera i tipa. U ratovima koje su Republika i njen Italski savez vodili sukcesivno sa Keltiberima, Luzitancima i Numancijom, rimske oružane snage su se suočile sa gerilsko-partizanskim načinom vojevanja koji su primjenjivali domoroci.[531] Ionako istrošene i sa slabim moralom trupe su se suočavale i sa ovim frustrirajućim ratovima, koji je za rimske legionare i njihove saveznike postajao iscrpljujuća kampanja, mjesto ogromnog trošenja resursa, ljudi i živaca, a u kojem je ratni plijen bio znatno siromašniji

unovačeni i poslani na balkansko ratište ili su čak mnogi koji su bili ranije unovačeni u legije koje su otišle u Makedoniju, bili, ustvari, odsutni iz svojih legija, pa čak boravili i u Italiji. Izmišljani su najrazličitiji razlozi da se ne bude regrutiran ili da se dobije izuzeće, odsustvo ili otpust iz već formiranih vojnih postava. Izgleda da tadašnji konzuli i vojni komandanti na terenu, radi održanja svoje popularnosti, nisu se baš suprostavljali ovim pojavama. Republika je poduzela vrlo odlučne i oštre mjere kako bi se izbjegavanju vojne službe stalo u kraj. *Liv.* XLIII, 14–15.

[530] O ovim ratovima v. *Polyb*. XXXV, 1–6; *Cic. Leg.* III, 20; *Liv. Perio*. XLVIII; *Perio.* LIV–LV; *Oxy. Per.* LIV–LV; *Frontin. Strat.* IV, 1, 20; *Plin. NH*, XXXIII, 141; *App. Iber.* 44–98; *Val. Max.* III, 2, 6; *Oros.* IV, 21, 1–4; 10; Mesihović, 2011: 265–276; 336–337; Isto, 2015: 405–410.
Jedno od najstojanja da se stabilizira stanje u vojsci bilo je i primjenjivanje strogih kazni za prekršioce discipline i vojničkih regula, i to na način koji bi služio za primjer cijeloj vojsci. Za vrijeme regrutacije 138. god. p. n. e., vjerojatno sa svrhom odlaska u Hispaniju, izvjesni Gaj Matijen (*Caius Matienus*) je pred okupljenim regrutima bio optužen, osuđen i kažnjen zbogdezerterstva. On je bio prvo bio ponižen ispod jarma, zatim bičevan, oduzeto mu je građanstvo i na kraju je bio prodat kao rob za jedan sestercij.

[531] Antički pisci ovaj vid vojevanja nazvali su „vatreni rat”, želeći da tim izrazom opišu način ratovanja koji je bio neuobičajen u dotadašnjoj helenskoj i rimskoj praksi ratovanja (temeljenoj na bitkama na otvorenom ili na opsadama). Rimljani i njihovi italski saveznici na takav način ratovanja nisu imali pripremljen odgovor. Inače do kraja svoje historije Rimska država nije znala pronaći djelotvoran način kako bi se suprostavili gerilcima i partizanima.

u odnosu na ono što su donosile ekspedicije prema istoku.[532] O tome ratu u Rim i Italiju su stizale vijesti koje su samo pohranjivale strah i nezadovoljstvo i slabili moral kod vojnih obveznika. Rimski vojni obveznici počeli su u masovnom i zabrinjavajućem obimu da izbjegavaju regrutaciju izmišljajući čitav niz izgovora.[533] Čak se nije javio ni dovoljan broj kandidata za službu vojnih tribuna,[534] iako se ranije javljalo više kandidata nego što je trebalo, a i legati (zapovjednici legija) prestali su ispunjavati naredbe. To se nije nikada ranije desilo. Takva predođba o ratovima u Hispaniji je u rimsko – italskom svijetu dovela do pojave "vijetnamskog sindroma", odnosno slabe spremnosti vojnih obveznika i javnosti za taj rat, pa i njhovog otvorenog negododovanja i defetizma. Da je takvo stanje vezano za hispanske ratove potrajalo (praktično sve do dolaska Scipiona Emilijana na numantinsko ratište 134. god. p. n. e.) dokazuje i primjer iz 145. god. p. n. e. kada je Kvint Fabije Maksim Emilijan (biološki brat Scipiona Emilijana) umjesto da sa sobom na hispansko ratište povede iskusne veterane iz III punskoga rata i ahejskoga rata, regrutirao mladiće koji nikada ranije nisu bili angažirani u nekom ratu

[532] Zapovjednici rimske vojske u hispanskom ratu bili su daleko od časti i ponosa svojih predaka (np. scena sa Kamilom Furijem i Faliscima iz Falerije) i često su se služili prevarom, vjerolomstvom, izvrgavanjem dogovorenih sporazuma, bespotrebnim pokoljima, zavjerama, atentatima na protivničke vođe. A i njihova pohlepa za ratnim plijenom i bogatstvom Hispanaca bila je daleko od rimskih državnika i vojskovođa prethodnih generacija i njihovog osjećaja za pravdu, slobodu i čast.

[533] *Polyb.* XXXV, 4.

[534] Vojne je tribune (više vojne oficire) od 362. god. p. n. e birao narod u tributskim komicijama između prijavljenih kandidata, a kasnije ih je mogao imenovati i vojskovođa. Izabrani od naroda vojni tribuni zvali su se *tribuni comitiati*, a od vojskovođe *tribuni rufuli*. U svakoj legiji nalazilo se po šest vojnih tribuna. Nakon svoga izbora, ovi vojni tribuni su zatim regrutovali (*conscriptio, dilectus*) za legije (pješadijski sastav) muškarce iz pet servijanskih klasa (*ex classibus*). Ovaj sustav će izmijeniti tek Marije krajem II st. p. n. e.

i to u brojnosti od dvije legije.[535] Na odluku Maksima Emilijana da poštedi veterane nove ratne kampanje je sigurno uticalo i slaba, bolje reći nikakva popularnost za hispanske ratove. Pa je bilo i lakše i politički oportunije da se unovače nesvjesni i neiskusni i skoro golobradi mladići, nego da se izazove nezadovoljstvo kod veterana zbog upućivanja na teško ratište.

Problemi u funkcioniranju i djelovanju vojske primjećivali su se i u trogodišnjem III punskom ratu, kao i u istovremenim ratovima u Makedoniji i balkanskoj Heladi. Vrela koja govore o III punskom ratu, spominju (posebno u kontekstu opisa pada Kartagine i njene utvrde Byrse) i značajan broj dezertera koji su za vrijeme ovoga rata prebjegli iz rimsko-italskih snaga na kartaginsku stranu. Upravo su ovi dezerteri bili posljednja skupina koja je pružala organizirani otpor u Kartagini. Stotine dezertera navode na zaključak da moral u rimsko-italskim trupama više nije bio ni približan stanju u ranijim epohama (np. u II punskom ratu, sirijskom ratu, III makedonskom ratu).

Kako je padao moral, tako je i popuštala disciplina. Unovačeni seljaci, koji su ostajali bez zemlje, nisu imali drugoga izbora nego da sa sobom vode u kampanje i vojničke etape i svoje familije. Rimska vojska je tako sve više počela ličiti na glomazne mastodonte sa velikom civilnom pratnjom (trgovci, prostitutke, zabavljači, muzikanti, familije vojnika itd.), što joj je nesumnjivo slabilo manevarsku sposobnost. Praktično, vojska je postala pravi mali putujući grad. Reforma vojske i njena profesionalizacija postajale su neminovnost. Uz to je vladavina nobiliteta bila povezana sa posebno utvrđenim redom kod zauzimanja magistratura i postavljanja na zapovjedničke položaje. Često su najtalentiranije vojskovođe i političari potiskivani u zadnji plan, a na njihova mjesta dolazili su

[535] *App. Hisp*. 65.

utjecajni ljudi bez talenta. Ozbiljan problem postajao je i sve očitiji manjak potencijalnih regruta, zbog smanjivanja broja građana – *assidui*, čak i uz smanjivanje limita kvalifikacije da bi se neko mogao smatrati *assiduus*. Proporcionalno slabljenju uloge vojske i seljaštva u njoj, smanjivao se i politički utjecaj seoskog plebsa na državnu politiku Republike. Stanje u vojsci zahtijevalo je radikalni preustroj, što će se i desiti sa Marijevim vojnim reformama.[536]

---

[536] *Sal. Bell. Iug.*, 84: *At Marius, ut supra diximus, cupientissima plebe consul factus, postquam ei provinciam Numidiam populus iussit, antea iam infestus nobilitati, tum vero multus atque ferox instare; singulos modo, modo universos laedere; dictitare sese consulatum ex victis illis spolia cepisse, alia praeterea magnifica pro se et illis dolentia. Interim quae bello opus erant, prima habere: postulare legionibus supplementum, auxilia a populis et regibus arcessere, praeterea ex Latio sociisque fortissimum quemque, plerosque militiae, paucos fama cognitos, accire et ambiendo cogere homines emeritis stipendiis secum proficisci. Neque illi senatus, quamquam adversus erat, de ullo negotio abnuere audebat. Ceterum supplementum etiam laetus decreverat, quia neque plebi militia volenti putabatur et Marius aut belli usum aut studia vulgi amissurus. Sed ea res frustra sperata: tanta libido cum Mario eundi plerosque invaserat. Sese quisque praeda locupletem fore, victorem domum rediturum, alia huiusce modi animis trahebant, et eos non paulum oratione sua Marius arrexerat. Nam postquam omnibus quae postulaverat decretis milites scribere vult, hortandi causa simul et nobilitatem, uti consueverat, exagitandi contionem populi advocavit. Deinde hoc modo disseruit:*
(„Marije je, kako smo gore rekli, izabran za konzula uz najvruće želje plebsa, pošto mu je narod za provinciju dosudio Numidiju, već otprije ogorčen na nobilitet, stao istom tada uporno i žestoko napadati, vrijeđati, čas pojedince, čas sve zajedno, govoriti kako je konzulat stekao kao ratni plijen iz njihova poraza, a osim toga i drugo štošta, za njega veličanstveno, a za njih uvredljivo. U međuvremenu je najvažnijim smatrao ono što mu je bilo potrebno za rat, zahtijevao dopunsku momčad za legije, pozivao pomoćne čete od naroda i kraljeva, a osim toga iz Lacija i od saveznika okupljao oko sebe one najhrabrije, od kojih je većinu poznavao iz vojne službe, a manji dio po glasu, te je obilazio i nagovarao ljude s odsluženom vojnom službom da pođu s njime. Senat mu se, premda mu je bio protivnikom, nije usuđivao odbiti nijednoga zahtjeva. Uostalom, dopunsku mu je momčad čak i s radošću bio odobrio, jer se smatralo kako ni plebsu vojništvo nije po volji i kako će Mariju nestati bilo sredstava za rat bilo privrženosti svjetine. No, to je bila uzaludna nada; tolika je strast da pođu s Marijem bila obuzela većinu njih. Svako je u sebi razmišljao kako će se obogatiti plijenom, kako će se kao pobjednik vratiti kući i drugo štošta ovakvo, a

Marije ih je svojim govorom u tome uvelike ohrabrio. Kad mu je, naime, sve što je zatražio bilo odobreno i kad je htio novačiti vojnike, sazvao je narodnu skupštinu, da ih osokoli, a ujedno i da, kako je to običavao, oštro napadne nobilitet. Potom je progovorio na ovaj način.“)

Sal. Bell. Iug. 86: *Huiusce modi oratione habita Marius, postquam plebis animos arrectos videt, propere commeatu, stipendio, armis aliisque utilibus navis onerat, cum his A. Manlium legatum proficisci iubet. Ipse interea milites scribere, non more maiorum neque ex classibus, sed uti libido cuiusque erat, capite censos plerosque. Id factum alii inopia bonorum, alii per ambitionem consulis memorabant, quod ab eo genere celebratus auctusque erat et homini potentiam quaerenti egentissimus quisque opportunissimus, cui neque sua cara, quippe quae nulla sunt, et omnia cum pretio honesta videntur. Igitur Marius cum aliquanto maiore numero, quam decretum erat, in Africam profectus paucis diebus Uticam advehitur. Exercitus ei traditur a P. Rutilio legato; nam Metellus conspectum Mari fugerat, ne videret ea, quae audita animus tolerare nequiverat.*

(„Pošto je održao ovakav govor i vidio da su srca plebsa podjarena, Marije brzo nakrca brodove hranom, vojničkim novcem, oružjem i drugim potrepštinama, zapovijedi da zajedno s njima otputuje legat Aulo Manlije. Sam u međuvremenu stane popisivati vojnike, ne po običaju predaka niti po razredima, nego kako je već u koga bila želja, većinu onih po glavi procijenjenih. Jedni su spominjali kako je to učinjeno zbog manjka imućnih, drugi zbog konzulove težnje za ulagivanjem plebsu, zato što je od te vrste ljudi bio proslavljen i uzveličan, a čovjeku koji teži za moću što je ko siromašniji, to je i prikladniji jer mu se njegovo vlastito ne čini dragocjenim, budući da ništa nema, a sve što je za plaću – časnim. Marije, dakle, otputuje u Afriku s nešto većim brojem nego što je bilo odobreno i za nekoliko se dana doveze u Utiku. Vojsku mu preda legat Publije Rutilije. Metel se, naime, bio uklonio Marijevu pogledu, da ne gleda ono što mu srce nije moglo podnijeti ni da čuje.”)

Plut. Mar. 9: ἀναγορευθεὶς δὲ λαμπρῶς εὐθὺς ἐστρατολόγει, παρὰ τὸν νόμον καὶ τὴν συνήθειαν πολὺν τὸν ἄπορον καὶ φαῦλον καταγράφων, τῶν πρόσθεν ἡγεμόνων οὐ προσδεχομένων τοὺς τοιούτους, ἀλλ᾽, ὥσπερ ἄλλο τι τῶν καλῶν, τὰ ὅπλα μετὰ τιμῆς τοῖς ἀξίοις νεμόντων, ἐνέχυρον τὴν οὐσίαν ἑκάστου τιθέναι δοκοῦντος.οὐ μὴν ταῦτά γε μάλιστα διέβαλλε τὸν Μάριον, ἀλλ᾽ οἱ λόγοι θρασεῖς ὄντες ὑπεροψίᾳ καὶ ὕβρει τοὺς πρώτους ἐλύπουν, σκῦλόν τε βοῶντος αὐτοῦ τὴν ὑπατείαν φέρεσθαι τῆς τῶν εὐγενῶν καὶ πλουσίων μαλακίας, καὶ τραύμασιν οἰκείοις πρὸς τὸν δῆμον, οὐ μνήμασι νεκρῶν οὐδὲ ἀλλοτρίαις εἰκόσι νεανιεύεσθαι. πολλάκις δὲ καὶ τοὺς ἀτυχήσαντας ἐν Λιβύῃ στρατηγούς, τοῦτο μὲν Βηστίαν, τοῦτο δὲ Ἀλβῖνον, ἀνθρώπους οἴκων μὲν ἐπιφανῶν, αὐτοὺς δὲ τύχῃ σφαλέντας, ἀποχέμους καὶ δι᾽ ἀπειρίαν πταίσαντας ὀνομάζων, ἐπυνθάνετο τῶν παρόντων εἰ μὴ καὶ τοὺς ἐκείνων οἴονται προγόνους αὐτῷ μᾶλλον ἂν εὔξασθαι παραπλησίους ἐκγόνους ἀπολιπεῖν, ἅτε δὴ μηδὲ αὐτοὺς δι᾽ εὐγένειαν, ἀλλ᾽ ὑπ᾽ ἀρετῆς καὶ καλῶν ἔργων ἐνδόξους γενομένους.

(„Trijumfalno izabran, odmah stade iskupljati vojsku unovačujući protiv zakona i običaja mnogo siromaha i najprostijih ljudi, premda pređašnji vojni zapovjednici nisu primali takve, nego su dijelili oružje, kao što bi i bilo koju drugu čast, samo onima koji su se činili toga dostojnirna, a kao zalog za to smatralo se da svaki pojedinac polaže svoju imovinu /po cenzusu op. S. M./. Nije, međutim, to najviše omrazilo Marija, nego su njegovi drski govori, puni prezira i oholosti, vrijeđali prve ljude u Rimu jer je vikao da svoj konzulat odnosi.kao ratni, plijen od mlitavosti nobila i bogataša i da se on pred narodom može hvaliti vlastitim ranama, a ne nadgrobnim spomenicima umrlih niti tuđim portretima. Također, često po imenu spominjući zlosretne vojskovođe u Africi, sad Bestiju, sad Albina, ljude iz odličnih kuća, ali same loše sreće, za rat nesposobne, čije je neiskustvo prouzročilo njihove poraze, pitao je prisutne ne misle li da bi i preci tih ljudi prije poželjeli da su ostavili potomke slične njemu, jer niti oni nisu postali slavni po svom nobilskom porijeklu, nego svojom vrsnoćom i junačkim djelima. I nisu te njegove riječi bile isprazno hvalisanje niti mu je bila želja da se bezrazložno omrazi kod moćnih, nego ga je narod, uživajući u vrijeđanju Senata i uvijek mjereći nečiju duševnu veličinu razmetljivom zvučnošću njegova govora, kovao u oblake i poticao neka ne štedi uglednike ako hoće ugadati mnoštvu.”)
Exup, 9–13: *Sed cum militem novum scriberet, primum omnium, capite censos cives, infidos atque inutiles duxit ad bellum; ut hac ratione, cum publico detrimento, populo gratiam redderet a quo speratos honores acceperat. Nam populus Romanus per classes divisus erat, et pro patrimonii facultate censebatur. Et hi, omnes quibus res erant, ad militiam ducebantur. Diligenter enim pro victoria laborabant, qui cum libertate bona patria defendebant. Illi autem quibus nullae opes erant, caput suum quod solum possidebant, censebantur, et belli tempore in moenibus residebant. Facile enim poterant existere proditores: quia egestas haud facile habetur sine damno. Hos igitur Marins , quibus non fierat respublica committenda, duxit ad bellum*.
(„Kada je on /Marije op. S. M./ regrutirao nove vojnike, on je bio prvi zapovjednik koji je poveo u rat *capite censi* (‘brojani po glavama’), koji su bili beskorisni i nepouzdani građani. Ovo je bio njegov način pokazivanja zahvalnosti narodu, koji mu je dodijelio počasti za kojima je žudio, ali je to bilo štetno za državu. U to vrijeme je rimski narod bio podijeljen u klase i svaki građanin je bio evidentiran u cenzusu prema veličini svoga posjeda. I oni koji su posjedovali zemlju bili su unovačeni kao vojnici, zato jer bi se oni trudili za pobjedu, braneći svoje starinske posjede, kao i svoju slobodu. Ali građani, koji nisu imali imovine, bili su evidentirani u cenzusu po ‘glavama’, što je bilo sve što su posjedovali i u vremenima rata su ostajali unutar gradskih zidina, zato što bi se lako mogli preokrenuti u izdajnike, jer siromaštvo često vodi prema zlu. Marije je uzeo ove ljude, kojima nisu bili povjereni javni poslovi, da se bore u ratu.”)
O Marijevoj inovaciji u strukturiranju i novačenju vojske v. i *Val. Max.* II, 3, 1; *Flor.* I, 36, 13; *Ps.-Quint. Decl.* III, 5–6; *Lyd. de mag.* I, 48; Gabba, 1989.

Kvalitet vojske ne može se održavati samo demagoškim i patriotskim frazama metafizičkog karaktera. Potrebno je nešto stvarnije kako bi se održavao dobar moral i vojna sposobnost. Ne može se očekivati od građanina da se bori za onu domovinu u kojoj je ugrožena njegova egzistencija, u kojoj je pokraden, u kojoj je izgubio politička prava, u kojoj se smatra samo za meso koje je potrebno na frontu, u kojoj mu komanduju neodgovorni pojedinci, i u kojoj ne vidi svoju budućnost. Marijevo uključivanje u legijske postave dobrovoljaca, uključujući i dosta onih koji nisu imali dovoljno imetka iz reda proletera, nije automatski označilo da je prestala postojati institucija drevne rimske milicije. Novačenja po starom sistemu su se nastavljala s vremena na vrijeme, pa su jedno vrijeme uporedo postojala dva načina skupljanja legionara. Ali činjenica stoji da je Marijevim reformama iz posljednje decenije II st. p. n. e. utemeljana profesionalna stajaća vojska u punom smislu, i koja će na kraju procesa u potpunosti zamijeniti koncept novačenja građana u status *assidui* i nekada herojsku i slavnu rimsku seljačku miliciju.

Tim postupkom, koji je u uvjetima koji su tada vladali bio više nego neophodan,[537] Marije je, vođa stranke populara, upravo iz ruku onih čije je interese zastupao, izbio najvažnije i najmoćnije oružje, a stvarnu moć prebacio na autoritativne i popularne vojskovođe. Nove, profesionalne armije sastavljene od dobrovoljaca, često iz redova proletera, bile su više odane svojim zapovjednicima od kojih su očekivali da im omoguće sticanje plijena, nagrada, plata i veteranskog obeštećanja, nego Republici i njenim institucijama. Kada se lojalnost prenijela sa državnih institucija na pojedince, stekao se i glavni

---

[537] „Proleterske" legije Gaja Marija, zahvaljujući svojoj snazi, disciplini, obučenosti, i lojalnosti, odigrale su ključnu ulogu u nizu ratova koje je Republika vodila između 110. i 100. god. p. n. e. pokorivši Numidiju, porazivši Maure i istrijebivši germanske Kimbre i Teutone.

preduvjet za građanske ratove. A u svemu tome je seoski plebs izgubio svoj glavni oslonac koji je koristio još od prve secesije početkom V st. p. n. e., a to je da, koristeći svoju ulogu u oružanim snagama, mogu utjecati na političke odluke i dobijati koncesije od vladajućih elita (prvo od patricija, kasnije od nobiliteta).

Na kraju je i Oktavijan August izvršio reformu vojske kojom je ustanovio Principatske oružane snage, zasnovane primarno na načelu profesionalne službe. I tako je rimski građanin milicioner zamijenjen plaćenim vojnikom, a to je praćeno i sa odumiranjem demokratskih institucija stare Republike. Inače, u rimskom svijetu vojska je bila uveliko isprepletena sa društvom i državom, i sve društveno-ekonomske i državno-političke geneze, mijene, transformacije i reforme su se uvijek odražavale i na ustrojstvo vojske sukladno tim promjenama.

Jedini koji je mogao biti zadovoljan ovakvim razvojem situacijem bio je Hanibal, jer je od rana koje joj je on zadao Republika počela izdisati. Visoki moralni principi, ozbiljnost i vrline rimskih građana, seljačka upornost, izdržljivost i prkos, osobine za koje se vjerovalo da su vezivno tkivo zgrade rimske države nezaustavljivo su padale i rastakale se. A taj vrtoglavi slom sistema vrijednosti i morala ponajviše je narušio društvenu strukturu Republike. Pohlepa koja je počela pustošiti i razarati sve što je mogla zahvatiti, na kraju kao po zakonitosti odvuče zajedno sa sobom i zaraženu strukturu u bezdan propasti.

Na kraju je teško a ne postaviti pitanje, da li bi Rim i Italija bili možda sretniji da su ostali seljački narod vezan za svoju grudu zemlju, nego što su izgradili Imperiju. Višestoljetna Rimska država je "tražila" reforme i izlaz iz krize. I Rimljani, za razliku od mnogih drugih naroda uključujući i neke u modernom svijetu, nisu željeli da se tek tako predaju u ruke neodgovorne oligarhije, koja je tačno znala šta

hoće za sebe, ali koja nije znala šta hoće za zajednicu i tako su se pojavili "ljudi koji su istinsku slavu pretpostavljali nepravednoj moći."[538]

Pokušaji reformi

Teško stanje seoskog stanovništva i opća kriza postali su vrlo vidljivi oko 140. god. p. n. e. Nezadovoljnici i reformatori bili su započeli snažnu agitaciju, istina prilično neuvezanu. Ta narodna agitacija se najviše izražavala natpisima na trijemovima, zidovima hramova i drugih javnih zgrada i na spomenicima. Ono što je, moguće, ponukalo dio elite da se upusti u pokušaje reformi, bilo je očigledno loše stanje vojske, koja je oslonac rimske hegemonije na Mediteranu.

Te prodemokratske aktivnosti, a koje su inicirali i vodili pojedini prosvijećeni pripadnici elite, u početku su imale simbolički karakter ili je bila riječ o izmjenama određenih procedura u procesima odlučivanja. Uspješnost tih aktivnosti bila je polovična. Već 145. god. p. n. e. plebejski tribun Gaj Licinije Kras[539] predložio je zakon po kojem bi se upražnjena svećenička mjesta popunjavala na izborima, a ne više kooptiranjem. Ovim prijedlogom bi monopol nobiliteta na vrlo bitne svećeničke kolegije bio praktički anuliran.[540] Međutim, ovaj prijedlog nije prošao, ponajviše zahvaljujući govoru tadašnjeg pretora Gaja Lelija, kasnije nazvanog *Sapiens*. Ali nešto kasnije je izvojevana bitna prodemokratska pobjeda, a to je bilo usvajanje *lex Gabinia*

---

538 *Sal. Bell. Iug.* 41, 10

539 *Caius Licinius Crassus.* O njemu v. Smith W., 1867: I, 878; PWRE, 1926, XIII. 1, *col*. 251–252.

540 O ovom zakonu i njegovom značenju v. Mesihović, 2016: 9.

tabellaria iz 139. god. p. n. e., kojim je uvedeno tajno glasanje u centurijatskim komicijama prilikom izbora za magistrate,[541] čime je uveliko umanjena mogućnost nobilskih manipulacija na izborima, tako što bi kontrolirali kako glasaju njihovi klijenti, podložnici ili bilo koji drugi građanin. Dvije godine kasnije, donesen je *Lex Cassia Tabellaria*, kojim je uvedeno tajno glasanje u sudovima, izuzev u slučajevima koji su se ticali izdaje.[542] Međutim, ključna reforma koju je trebalo poduzeti nije bila ni simboličke ni proceduralne naravi, nego je zadirala u problematiku agrarnih, ekonomskih i socijalnih odnosa. A te su činjenice bili svjesni mnogi u tadašnjem Rimu i Italiji. U široj je javnosti bilo veoma rašireno mišljenje o preraspodjeli javne zemlje kao jednom od načina rješavanja krize. Gaj Lelije (prijatelj Scipiona Emilijana) je 140. god. p. n. e. pokušao da riješi krizu predlažući redistribuciju javnih zemljišta. Međutim, kada su se nobili usprotivili, Lelije se uplašio i oprezno povukao, napustivši u potpunosti svoje namjere. Zbog svoje obazrivosti stekao je nadimak *Sapiens*. Snaga onih koji su se suprostavljali reformama, koje bi kao cilj imale rješavanje agrarne krize, bila je dosta i vidljiva i iznimna. Riječ je o bogatim, utjecajnim, moćnim pojedincima sa širokom klijentskom mrežom, i koji su često bili okruženi i družinama, sastavljenim od klijenata, oslobođenika i robova). Međutim, polako se počeo oblikovati i organizirati otpor onima koji su izigravali zakone, zloupotrijebili imovinske odnose i koji su dominirali ekonomskim, društvenim i političkim životom Republike.

[541] Zakon je predložio plebejski tribun Aul Gabinije (*Aulus Gabinius*). O njemu v. *Cic. de Leg.* III, 35; *Cic. Amic.* 41; *Liv. Perio.* LIV; *Plin. Minor, Epistulae,* III, 20.

[542] Zakon je usvojen na prijedlog plebejskog tribuna Lucija Kasija Longina (*L.Cassius Longinus*). O zakonu v. *Cic. Sestio* 103; *de Leg.* III, 35 – 37; *Brut.* 97, 106; *Acad.* II, 13; *Amic.* 41; *Liv. Ep. Ox.* 54; *Ascon.* 78; *Plin. Min. Ep.* III, 20; *Scholia Bobiensia* 135.

O sve zategnutijim i uzavrelijim političkim odnosima na političkoj pozornici Republike i Italije dovoljno svjedočanstvo pružaju ilustrativna dešavanja iz 138. god. p. n. e., kada je došlo do otvorenog sukoba između nositelja najviših državnih institucija i funkcija. Plebejski tribun Gaj Kurijatije je u tamnicu poslao dvojicu konzula Nasiku i Bruta, inače nobile koji su kasnije bili vrlo istaknuti optimati. I u antičkoj i u dosadašnjoj modernoj historiografiji, postupak plebejskog tribuna Gaja Kurijatija koji je naredio hapšenje konzula za 138. god. p. n. e. je bio prilično zanemaren, i to ne samo u kontekstu agrarne krize i izbijanja revolucije, nego i općenito. Međutim, činjenice ukazuju da je ovaj čin imao skoro međašnu ulogu u procesu odvijanja dešavanja koja su vodila ka taktičkom osmišljavanju djelovanja reformatorske frakcije (sa strateškim ciljem usvajanja i realizacije novoga agrarnog zakonodavstva) i izborima za plebejske tribune za 133. god. p. n. e., a samim tim i ka izbijanju revolucije.

Slanje obojice službujućih konzula u tamnicu, i to od strane plebejskog tribuna, je pored toga što je bilo nesumnjivi presedan u dotadašnjem političkom životu Republike, bilo i vrlo znakovito. Pored činjenice da se sada pokazuje buđenje nove sile, koja se počinje aktivno i žestoko suprotstavljati političkom i ekonomskom establishmentu koji se razvio za vrijeme geneze zla, uviđa se i snaga i moć institucije plebejskog tribunata. Ova institucija je imala vrlo širok dijapazon djelovanja, ovlaštenja i prava, i kao što je Gaj Kurijatije i pokazao mogla je da udari direktno, i to čak i zbog relativno minorne stvari, i na same konzule. Građani Republike su tako bili svjedoci toga da je Gaj Kurijatije (u funkciji plebejskog tribuna) svojim činom pokazao kako plebejski tribun može i da najviše državne izvršne dužnosnike pošalje u tamnicu i tako praktično postavi instituciju plebejskog tribuna na tron moći u republikanskom sustavu. Ako bi se ova institucija našla pod punom kontrolom odlučnih reformatora, situacija za provođenje

planiranog projekta mogla je biti značajno olakšana. Zato i plebejski tribunat postaje glavna poluga reformatorske struje (iz koje se razvila prve godine revolucije popularska stranka) u okvirima institucionaliziranog ustavno – zakonodavnog poretka i sustava Republike. Iz svega iznesenog, logično je pretpostaviti zašto je upravo ova institucija bila odabrana od glavnih nositelja prijedloga agrarne reforme kao prostor sa kojega su 133. god. p. n. e. javno pokrenuli realizaciju svoga prezentiranog projekta i programa.

Međutim, čin plebejskog tribuna Gaja Kurijatija je imao i svoj odraz među antireformatorskim elitama. One strukture koje su bile protiv bilo kakvih reformi, sada su znale da se u instituciji plebejskog tribunata krije najveća opasnost po poredak koji su oni smatrali svojim prirodnim habitusom. Jer kao što su reformatori shvatili da se preko plebejskog tribunata mogu uraditi velike stvari, tako su i protivnici reformi uvidjeli koju moć plebejski tribunat može imati u narednim zbivanjima. Zahvaljujući tome, i protivnici reformi su početak revolucije dočekali dobro pripremljeni, a najvažniji segment te pripremljenosti i međusobne organiziranosti bila je prilično uvezana i uspješna konspirativna djelatnost da se za jednog od plebejskih tribuna izabere osoba koja bi u ključnom momentu odigrala potez kojim bi se spriječila bilo kakva agrarna reforma. Prilikom izbora za plebejske tribune za 133. god. p. n. e., na kojima su reformatori odnijeli uvjerljivu pobjedu, jedan od desetorice izabranih bio je Gaj Oktavije. Za reformatore je bilo potpuna tajna da je ovaj novi plebejski tribun ustvari bio "prikriveni igrač" i "trojanski konj" protureformatorske konspiracije. Da su znali kakvi su stvarni stavovi i namjere Gaja Oktavija, tada vrlo popularni reformatori bi sigurno spriječili ne samo izbor, nego i kandidiranje Gaja Oktavija. Ali, reformatori su ne samo bili u "informacijskom mraku" kada se tiče izbora Gaja Oktavija, nego i općenito u odnosu na sve ono što se

odvijalo u "protivničkom taboru". Kao da se stiče utisak da su potpuno zanemarili i potcijenili i snagu i spremnost i organizaciju i spletkarošku sposobnost onih koji su protiv reformi, posebice preraspodjele *ager publicusa*. I to se pokazalo kao ključna taktička greška po interese, akcije i ciljeve reformatora. I tako je činjenica da su protureformatori uspješno vodili konspirativnu akciju, i da reformatori nisu uspjeli apsolutno ništa doznati o namjerama svojih protivnika, predodredila dalje odvijanje dešavanja na političkoj pozornici Republike.

Ali, konspiracija i organizacija protureformatora, koliko god izgledala kao taktički uspjeh, ustvari je imala vrlo negativan odraz u strateškom smislu. Reformatori nisu ustvari uopće željeli revoluciju, nego samo zakonodavnu reformu i to u dosta kompromisnoj formi koja je mogla zadovoljiti sve strane, i koja je uostalom samo potvrđivala, dorađivala i usavršavala već ranija zakonska rješenja. Nije tu bilo nikakvog socijalnog i demokratskog radikalizma, niti akcija za totalnom preraspodjelom bogatstva, nekakvog egalitarizma ili protosocijalističkih ili protokomunističkih postupaka, niti težnji za narušavanjem ravnoteže odnosa u Republici na štetu nobiliteta. Ustvari, reformatori su samo nastojali postaviti stvarno stanje ravnoteže i harmonije odnosa unutar struktura i slojeva Republike, kakvo je bilo prije agrarne krize. Međutim, žestoka reakcija antireformatora na bilo kakvu reformu i njihovo tvrdoglavo odbijanje bilo kakvog kompromisa, a pritom se služeći svim mogućim sredstvima i opstrukcijom, neminovno su morali voditi ka radikalizaciji stanja. Tako je pokušaj mirne reforme pretvoren u dugotrajnu revoluciju.

Inače te 138. god. p. n. se pojavila i inflacija cijene žite, koja je naravno najviše pogodila siromašnije stanovnike u gradovima. I tada je plebejski tribun Kurijatije intervenirao i doveo konzule pred narod kako bi ih natjerao da pred Senat iznesu prijedlog kojim bi se riješilo

pitanje povećanja cijene žita. Međutim, konzul Nasika Serapion je tu namjeru Kurijatija uspio spriječiti svojom govorničkom vještinom i autoritetom.

Zanimljivo je da su nosioci toga otpora, koji su već bili izradili i program djelovanja i reformne aktivnosti, uglavnom dolazili iz reda afirmiranih članova nobiliteta. Ta reformatorska struja, iz koje na početku revolucije proizašla popularska frakcije, nastala je poglavito od onih pojedinaca koji su bili nezadovoljni onime što su oni smatrali pasivnošću i pretjeranim oportunizmom liberalne stranke (čiji su vodeći reprezenti bili Scipion Emilijan i Gaj Lelije) prema agrarnoj krizi. I onda su došle vijesti sa Sicilije koje su, govoreći o pobuni robova koja je započela u gradu Eni, a onda se raširile otokom zbog svoje brutalnosti, šokirale tadašnju rimsku javnost. Za neke pojedince, suštinska reforma je postala esencijalna nužnost koja se više nije mogla odlagati. I tako je došla izborna kampanja za plebejske tribune za 133. god. p. n. e. na kojoj je kao kandidat nastupio mladić Tiberije Sempronije Grakh sa programom donošenja novoga sveobuhvatnog agrarnog zakona koji bi rješavao uzroke i sanirao posljedice agrarne krize. Nakon uvjerljive pobjede na izborima, novi plebejski tribun je odmah na početku svoga mandata skupštini predložio usvajanje *Lex Sempronia Agraria*. I tako je započela revolucija koja je trajala sve do 121. god. p. n. e. i umorstva Gaja, mlađega brata Tiberija Sempronija Grakha.

Skraćenice

AE	L'Année Épigraphique, Paris 1888-
CAH	The Cambridge Ancient History
CIL	*Corpus Inscriptionum Latinarum*
D	H. Dessau, Inscriptiones Latinae Selectae, 3 Bände, Berlin 1892-1916
EDCS	Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby
EDH	Epigraphic Datenbank Heidelberg
EDR	Epigraphic Database Rome
EE	Ephemeris Epigraphica
FGrH[543]	Die Fragmente der griechischen Historiker
Gordon	A.E. Gordon, Album of dated Latin inscriptions, Berkeley 1958

[543] "Die Fragmente der griechischen Historiker" (Fragmenti grčkih historičara) je edicija starohelenskih historičara čija djela su izgubljena, ali su od njih sačuvani određeni fragmenti ili sažetci. Autor edicije je klasični filolog Felix Jacoby, i to uglavnom na temelju ranijeg djela *Fragmenta Historicorum Graecorum,* kojeg je u periodu od 1841. do 1873. godina objavljivao Karl Wilhelm Ludwig Müller. Jacoby je svoje monumentalno djelo započeo 1923. god. i na njemu je radio sve do smrti 1959. god. Čitav je projekat bio podijeljen na pet dijelova, od kojih su objavljena samo prva tri. Prvi je obuhvatao mitografe i najstarije antičke historičare (autori 1–63), drugi dio historičare u užem smislu riječi (autori 64–856), a treći dio autobiografe, lokalne historije i djela o stranim zemljama (autori 262–856). Ta tri dijela objavljena su u ukupno 15 tomova. Četvrti deo (biografija i antikvarska književnost) i peti dio (historijska geografija) nikad nisu napisani. Taj zadatak danas pokušava da obavi grupa urednika (*Die Fragmente der griechischen Historiker. Continued*). *Brill's New Jacoby* (BNJ) objavljuje se na Internetu i daje engleski prevod fragmenata.

ILLRP	A. Degrassi, *Inscriptiones Latinae Liberae Rei Publicae*, Florenz 2. Aufl. 1965.
ILMN	Le Iscrizioni Latine del Museo Nazionale di Napoli, 1: Roma e Latium, Neapel 2000.
InscrIt	*InscriptionesItaliae,* Rom 1931-
LCL	The Loeb Classical Library, London: William Heinemann LTD - Cambridge Mass.: Harvard University Press
MH	MaticaHrvatska, Zagreb
MS	MaticaSrpska, Novi Sad
OCD^3	Oxford Classical Dictionary, 3rd edition (1996), Oxford: Clarendon Press
PWRE[544]	Paulys - Wissowa Real-Enzyclopädie der classischen altertumswi

[544] Paulys - Wissowa Real-Enzyclopädie der classischen altertumswissenschaft ili Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft ili Pauly-Wissowa takođe i Pauly-Wissowa-Kroll (pored PWRE, skraćenice i P.-W. ili RE) je obimna i sveobuhvatna njemačka enciklopedija antičkog svijeta i helensko – rimske klasične civilizacije koja je izlazila od 1893. do 1978. god. PWRE je bila zamišljena kao potpuna dopuna i prerada ranijeg djela pod nazivom Real-Encyclopädie der classischen Alterthumswissenschaft in alphabetischer Ordnung (“Realna enciklopedija klasične nauke o starini uređena po alfabetskom redosledu“) čiji je autor bio August Fridrih Pauli (kojem se pridružilo još 17 autora) i koja je pokrenuta 1837. god., a nastavljena i nakon smrti Paulija (1845. god.) sve do 1852. god. Na osnovi ovoga originalnog enciklopedijsko – leksikografskog djela započeo je Georg Visova sa izdavanjem svoje edicije, a nakon njega su taj posao nastavili Vilhelm Krol, Karl Mitelhaus, Konrat Cigler i Hans Gartner.

PWRE ima 66 tomova, 15 sveski dopuna i dva registra koji su objavljeni do 1980. god., dok je 1997. god. izašao konačni registar u dva dijela po alfabetskom redu i

sistemtiziran. Svaki članak u PWRE pisali su priznati stručnjaci za odgovarajuću oblast. Neki članci s obzirom na dužinu mogu se smatrati i manjim monografijama. Pojedini članci su bili izdati i samostalno.
Pored toga, od 1964. do 1975. god. je izlazilo skraćeno, modernizovano i svima dostupno izdanje — Der Kleine Pauly Lexikon der Antike. Auf Grundlage von Pauly's Realenzyklopädie der classischen Altertumswissenschaft unter Mitwirkung zahlreicher Fachgelehrter herausgegeben von Konrat Ziegler, Walther Sontheimer und Hans Gärtner. (tzv, „Mali Pauly“). Od 1996. izašlo je 12 tomova Der Neue Pauly Enzyklopädie der Antike (tzv. „Novi Pauly“), koji su prošireni sa tri toma historije recepcije i historije nauke, kao i jednom serijom dodataka. Osim antike Novi Pauly u svojim sadržajima bavi se i temama iz osnovne grčko-rimske civilizacije kao i staroorijentalnim kulturama i egipatskom kulturom kao i kulturama okolnih naroda i vizantistikom. U saglasnosti sa savremenim trendovima Novi Pauly više prati transformacije starovekovnog sveta u kasnoj antici i proširuje svoje posmatranje sve do godine 600. pa i dalje.Specifikum za projekat Novog Paulija je izdanje posebnih svezaka koje se odnose na historiju izučavanja antike i klasičnih civilizacija. Najpre je bilo u vidu izdavanje 12 tomova Leksikona antike, 3 toma ka recepciji antike i jedan registar. Umesto 16 tomova na kraju je izašlo 19. Svezak dopuna je izašao 2002. god., a daljih (6 zasada) su u pripremi. Od 2002. u izdavaštvu Bril izlazi i engleska verzija Novog Paulija.

Izdanja izvora/vrela

Amijan Marcelin 1935; 1939-1940.: *Ammianus Marcellinus, Roman History*, J. C. Rolfe, LCL.

Amijan Marcelin 1998.: *Amijan Marcelin, Istorija*, Milena Milin, Beograd: Prosveta.

Ampelije Lucije 1854.: *Ampelius, Liber Memorialis,* ed. Edward Wölfflin, Lipsiae/Leipzig : Teubner.

Ampelije Lucije.: Latinski tekst na http://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Ampelius/Liber_Memorialis*.html

Apijan 1879.: *Appiani, Historia Romana,* Ludovicus Mendelssohn, Lipsiae: Teubneri.

Apijan 1899.: *Appian, The Foreign Wars,The Illyrian Wars*, http://www.perseus.tufts.edu/, bazirano na ed. Appian. The Foreign Wars. Horace White. New York. The Macmillan Company. 1899.

Apijan 1912.: *Appian, Roman History, Volume I: Books 1-8.1*, Horace White, LCL.

Apijan 1912.: *Appian, Roman History, Volume II: Books 8.2-12*, Horace White, LCL.

Apijan 1913.: *Appian, Roman History, Volume III: The Civil Wars, Books 1-3.26,* Horace White, LCL.

Apijan 1913.: *Appian, Roman History, Volume IV: The Civil Wars, Books 3.27-5,* Horace White, LCL.

Apijan 1967.: *Apijan, Građanski ratovi,* Bogdan M. Stevanović, Beograd: Kultura.

Aristotel 1926.: *Art of Rhetoric*, Freese, J. H., LCL.

Aristotel 1932.: *Aristotle, Politics,*H. Rackham, LCL.

Aristotel 1933.: *Metaphysics, Volume II: Books 10-14. Oeconomica. Magna Moralia* , Tredennick, Hugh – Armstrong, G. Cyril, LCL.

Aristotel 1935.: *Metaphysics, Volume I: Books 1-9,*Tredennick, Hugh, LCL.

Aristotel 1937.: *Parts of Animals. Movement of Animals. Progression of Animals*, Peck, A. L. - Forster, E. S., LCL.

Aristotel 1942.: *Generation of Animals*,Peck, A. L., LCL.

Aristotel 1934.: *Physics, Volume II: Books 5-8,* Wicksteed, P. H. - Cornford, F. M., LCL.

Aristotel 1957.: *Physics, Volume I: Books 1-4,* Wicksteed, P. H. - Cornford, F. M., LCL.

Aristotel 1965.: *History of Animals, Volume I: Books 1-3,*Peck, A. L., LCL.

Aristotel 1970.: *History of Animals, Volume II: Books 4-6,*Peck, A. L., LCL.

Aristotel 1988.: *Nikomahova etika*, Tomislav Lađa, Zagreb: Globus.

Aristotel 1991.: *History of Animals, Volume III: Books 7-10,*Balme, D. M., LCL.

Aristotel 1995.: *Aristotle: Poetics,* St. Halliwell, LCL.

Aristotel 1997.: *Aristotel, Ustav Atinski,* Petar Jevremović, Beograd: ΠΛΑΤΩ.

Arnobije 1871.: *The Seven Books of Arnobius Adversus Gentes,* Hamilton Bryce – Hugh Campbell, Ante-Nicene Christian Library, Vol. XIX, Edinburgh : T. & T. Clark.

Arnobije 1949.: *Arnobius of Sicca, the Case Against the Pagans, vol. I.,* George MacCracken, Paulist Press, New York.

Arnobije 2009.: *Arnobius,The Seven Books against the Heathen, I IntraText Edition CT*, http://www.intratext.com/IXT/ENG1008/

Askonije 1907.: *Q. Asconii Pediani orationum Ciceronis quinque enarratio,* ed. Albert Curtis Clark, Oxford.

Askonije 1990.: *Asconius Commentaries on Five Speeches of Cicero,* Simon Squires, Bolchazy-Carducci Publishers.

Augustin, O Božijoj državi 1957.: *Augustine, City of God, Books 1 – 3,* G. E. McCracken, LCL.

Augustin, O Božijoj državi 1963.: *Augustine, City of God, Books 4 –7,* W. M. Green, LCL.

Augustin, OBožijojdržavi 1968.: *Augustine, City of God, Books 8 – 11,*David S. Wiesen, LCL.

Augustin, O Božijoj državi 1966.: *Augustine, City of God, Books 12 – 15,* Philip Levine, LCL.

Augustin, O Božijoj državi 1965.: *Augustine, City of God, Books 16 – 18.35,* Eva M. Sanford - W. M. Green, LCL.

Augustin, O Božijoj državi 1960.: *Augustine, City of God, Books 18.36–20,* W. C. Greene, LCL.

Augustin, O Božijoj državi 1972.: *Augustine, City of God, Books 21 – 22,* W. M. Green, LCL.

Augustin, O Božijoj državi 1982.: *Aurelije Augustin, O Državi božjoj. De civitate dei. sv. I.,* Tomislav Ladan, Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

Augustin, O Božijoj državi 1995.: *Aurelije Augustin, O Državi božjoj. De civitate dei. sv. II.,* Tomislav Ladan, Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

Aul Gelije 1927.: *Aulus Gellius, Attic Nights,* J. C. Rolfe, LCL.

Atenej 1961.: *Athenaeus, The Deipnosophists*, Charles Burton Gulick, LCL.

Ciceron, Govor protiv Lucija Kornelija Pisona.: *Ciceron, Govor protiv Lucija Kornelija Pisona*, www.thelatinlibrary.com i www.perseus.tufts.edu, bazirano na ed. *M. Tullius Cicero. The Orations of Marcus Tullius Cicero,* C. D. Yonge, B. A. London. George Bell & Sons, York Street, Covent Garden. 1891.

Ciceron, *Oratio de haruspicum responso*.: *Ciceron, Oratio de haruspicum response* www.thelatinlibrary.com i www.perseus.tufts.edu, bazirano na ed. M. Tullius Cicero. M. Tulli Ciceronis Orationes: Recognovit brevique adnotatione critica instruxit Albertus Curtis Clark. Albert Clark. Oxonii. e Typographeo Clarendoniano. 1909. Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis.

Ciceron 1829.: *Marcus Tullius Cicero, The Republic of Cicero*, G. W. Featherstonhaugh, New York : G.& C. Carvill.

Ciceron 1840.: Middleton – Melmoth – Heberden, *The Life and Letters of Marcus Tullius Ciceron*, London : Edward Moxon, Dover Street.

Ciceron 1853.: *Treatises of M. T. Cicero, The Nature of the Gods, On Divination, On Fate, On the Republic, On the Laws, And on Standing for the Consulship*, C.D. Yonge, London: Henry G. Bohn, York Street, Covent Garden.

Ciceron, 1891.: *The Orations of Marcus Tullius Cicero*, C. D. Yonge, London. George Bell & Sons.

Ciceron, 1903.: *The Orations of Marcus Tullius Cicero*, C. D. Yonge, London. George Bell & Sons.

Ciceron (Marko i Kvint) 1908 - 1909.: *The Letters of Cicero; the whole extant correspondence in chronological order, in four volumes*, Evelyn S. Shuckburgh. London. George Bell and Sons.

Ciceron 1913.: *On Duties*,Miller, Walter, LCL.

Ciceron 1914.: *On Ends*,Rackham, H., LCL.

Ciceron 1923.: *On Old Age. On Friendship. On Divination*, W. A. Falconer, LCL.

Ciceron 1923.: *Pro Archia. Post Reditum in Senatu. Post Reditum ad Quirites. De Domo Sua. De Haruspicum Responsis. Pro Plancio*,Watts, N. H., LCL.

Ciceron 1927.: *Tusculan Disputations*, King, J. E., LCL.

Ciceron 1927.: *Pro Lege Manilia. Pro Caecina. Pro Cluentio. Pro Rabirio Perduellionis Reo*, Hodge, H. Grose, LCL.

Ciceron 1928.: *The Verrine Orations, Volume I: Against Caecilius. Against Verres, Part 1; Part 2, Books 1-2,* Greenwood, L. H. G., LCL.

Ciceron 1928.: *On the Republic. On the Laws,* Clinton Walker Keyes, LCL.

Ciceron 1930.: *Pro Quinctio. Pro Roscio Amerino. Pro Roscio Comoedo. On the Agrarian Law,* Freese, J. H., LCL.

Ciceron 1931.: *Pro Milone. In Pisonem. Pro Scauro. Pro Fonteio. Pro Rabirio Postumo. Pro Marcello. Pro Ligario. Pro Rege Deiotaro,*Watts, N. H., LCL.

Ciceron 1933.: *On the Nature of the Gods. Academics*, Rackham, H., LCL.

Ciceron 1935.: Cicero, *The Verrine Orations, Volume II: Against Verres, Part 2, Books 3-5*, Greenwood, L. H. G., LCL.

Ciceron 1939.: *Brutus. Orator*, G. L. Hendrickson - H. M. Hubbell, LCL.

Ciceron 1942.: *On the Orator: Book 3. On Fate. Stoic Paradoxes. On the Divisions of Oratory* H. Rackham, LCL.

Ciceron 1948.: *On the Oratorbook 1 - 2*, E. W. Sutton - H. Rackham, LCL.

Ciceron 1949.: *Cicero, On Invention. The Best Kind of Orator. Topics*, Hubbell, H. M., LCL.

Ciceron 1954.: *Cicero, Rhetorica ad Herennium*, Caplan, Harry, LCL.

Ciceron 1955.: Ciceron: *O dužnostima,* III, Vasilije Tomović, Beograd : Kultura.

Ciceron 1958.: *Pro Caelio. De Provinciis Consularibus. Pro Balbo* R. Gardner, LCL.

Ciceron 1958.: *Cicero, Pro Sestio. In Vatinium,*Gardner, R.LCL.

Ciceron 1961.: *Cicero: De Re Publica, De Legibus,* Clinton Walker Keyes, LCL.

Ciceron, 1976.: *Cicero, In Catilinam 1-4. Pro Murena. Pro Sulla. Pro Flacco,* Macdonald, C., LCL.

Ciceron 1987.: *Ciceron, Filozofski spisi (Lelije ili razgovor o prijateljstvu, O starosti, O dužnostima, Scipionov san),* Branko Gavela – Vasilije Tomović, MS.

Ciceron 1998.: *Marko Tulije Ciceron, Beseda za Milona,* Vojin Nedeljković, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Ciceron 1998 -1999.: *Cicero, Letters,* D. R. Shackleton Bailey, LCL.

Ciceron 1999.: *Cicero, Letters to Atticus, Volume I – IV,* D. R. Shackleton Bailey, LCL.

Ciceron 2001.: *Cicero, Letters to Friends, Volume I – III,* D. R. Shackleton Bailey, LCL.

Ciceron 2002.: *Marko Tulije Ciceron, O Govorniku,* MH.

Ciceron 2002.: *Cicero, Letters to Quintus and Brutus. Letter Fragments. Letter to Octavian. Invectives. Handbook of Electioneering,* D. R. Shackleton Bailey, LCL.

Ciceron 2004.: *Marko Tulije Ciceron, Besede,* Beograd: Mono & Manana.

Ciceron 2004.: *Marko Tulije Ciceron, O Prijateljstvu,* Grigorije Lazić, Čigoja.

Ciceron, 2009.: *Marko Tulije Ciceron, Pisma Atiku 1,* Jelena Savić, Milica Kisić, Noel Putnik, Fedon.

Ciceron 2010.: *Cicero*, *Orations, Philippics 1-6,* D. R. Shackleton Bailey, LCL.

Ciceron 2010.: *Cicero*, *Orations, Philippics 7-14,* D. R. Shackleton Bailey, LCL.

Ciceron, 2013.: *Marko Tulije Ciceron, Pisma Atiku 2,* Goran Vidović, Jelena Savić, Dragana Dimitrijević, Fedon.

Ciceron, 2013.: *Marko Tulije Ciceron, Druga Filipika protiv Marka Antonija, Boris Pendelj*, Fedon.

Ciceron, 2016.: *Marko Tulije Ciceron, Pisma Atiku 3,*Tatjana Zdravković Stojanović, Anđelka Nastić , Fedon.

Corpus iuris civilis 1888.: *Corpus juris civilis I - III,* Vol. I. *Institutiones,* Paul Krueger; *Digesta,* Theodor Mommsen.- Vol. II. *Codex,* Paul Krueger.- Vol. III. *Novellae,* Rudolf Schoell et Wilhelm Kroll, Berolini (Berlin).

Diodor 1933.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume I: Books 1-2.34,* C.H, Oldfather, LCL.

Diodor 1935.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume II: Books 2.35-4.58,* C.H, Oldfather, LCL.

Diodor 1939.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume III: Books 4.59-8,* C.H, Oldfather, LCL.

Diodor 1946.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume IV: Books 9-12.40*, C.H, Oldfather, LCL.

Diodor 1950.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume V: Books 12.41-13*, C.H, Oldfather, LCL.

Diodor 1954.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume VI: Books 14-15.19,* C.H, Oldfather, LCL.

Diodor 1952.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume VII: Books 15.20-16.65,* Sherman Charles L., LCL.

Diodor 1963.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume VIII: Books 16.66-17,* Welles, C. Bradford, LCL.

Diodor 1947.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume IX: Books 18-19.65*, C.H, Geer, Russel M., LCL.

Diodor 1954.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume X: Books 19.66 - 20*, Geer, Russel M., LCL.

Diodor 1957.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume XI: Fragments of Books 21 – 32,*Walton Francis R., LCL.

Diodor 1967.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume XII: Fragments of Books 33 - 40,* Walton Francis R., LCL.

Dionizije iz Halikarnasa 1937.: *Roman Antiquities, Volume I,* Earnest Cary, LCL.

Dionizije iz Halikarnasa 1939.: *Roman Antiquities, Volume II,* Earnest Cary, LCL.

Dionizije iz Halikarnasa 1940.: *Roman Antiquities, Volume III,* Earnest Cary, LCL.

Dionizije iz Halikarnasa 1943.: *Roman Antiquities, Volume IV,* Earnest Cary, LCL.

Dionizije iz Halikarnasa 1945.: *Roman Antiquities, Volume V,* Earnest Cary, LCL.

Dionizije iz Halikarnasa 1947.: *Roman Antiquities, Volume VI,* Earnest Cary, LCL.

Dionizije iz Halikarnasa 1950.: *Roman Antiquities, Volume VII,* Earnest Cary, LCL.

Dionizije iz Halikarnasa 1974.: *Dionysius of Halicarnassus: Critical Essays, Volume I. Ancient Orators. Lysias. Isocrates. Isaeus. Demosthenes. Thucydides,* Stephen Usher, LCL.

Dionizije iz Halikarnasa 1985.: *Dionysius of Halicarnassus, Critical Essays,Volume II. On Literary Composition. Dinarchus. Letters to Ammaeus and Pompeius,* Stephen Usher, LCL.

Galen 1821 – 1833; 1964 – 1965.: *Claudii Galeni Opera Omnia*, Leipzig: C. Cnobloch, 1821–1833, Kühn, C.G. (ed.) rpt. Hildesheim: Georg Olms, 1964-5. (Greek, Latin trans.) *Editio Kuchniana Lipsiae*

Granije Licinijan 1856.: *Gai Grani Liciniani Annalivm qvae svpersvnt ex codice ter scripto mvsei Britannici Londinensis nvnc primvm,* K.A. Pertz (eds.), typis et impensis Georgii Reimer.

Granije Licinijan 1899/1900; 1902; 1904.: *Granius Licinianus. Eine text-, sprach- und quellenkritische Untersuchung*, M. Flemisch (eds.)

Granije Licinijan 1981.: *Annales Grani Liciniani Reliquiae*, ed. N. Criniti. Vidjeti i http://attalus.org/translate/granius.html#8

Granije Licinijan 1983.: *Grani Liciniani : reliquiae : introduzione, commento storico e traduzione,* B. Scardigli - A. R. Berardi, Firenca.

Enije 1935.: *Remains of Old Latin, Volume I, Ennius and Caecilius,* Eric Herbert Warmington, LCL.

Eusebije iz Cezareje 1818.: *Eusebii Pamphili, Caesariensis episcopi, Chronicon Bipartitum, nunc primum ex armeniaco textu in latinum conversum adnotationibus auctum Graecis fragmentis exornatum, graeco – armeno – latinum, pars I,* Baptista Aucher Ancyranus, Venecija.

Eusebije iz Cezareje 1818.: *Eusebii Pamphili, Caesariensis episcopi, Chronicon Bipartitum, nunc primum ex armeniaco textu in latinum conversum adnotationibus auctum Graecis fragmentis exornatum, graeco – armeno – latinum, pars II,* Baptista Aucher Ancyranus, Venecija.

Eusebije iz Cezareje 1845.: *Ecclesiastical History, The Life of the Blessed Emperor Constantine in Four Books from 306 to 337 AD by Eusebius Pamphilus with the Oration of Constantine to the Assembly of Saints,* London: Samuel Bagster and Sons.

Eusebije iz Cezareje 1903.: *Eusebius of Caesarea: Praeparatio Evangelica (Preparation for the Gospel),* Edwin Hamilton Gifford, Oxford University Press.

Eusebije iz Cezareje 1926.: *Eusebius: Ecclesiastical History, Volume I, Books 1-5,*Lake, Kirsopp, LCL.

Eusebije iz Cezareje 1932.: *Eusebius: Ecclesiastical History, Volume II, Books 6-10,* J. E. L. Oulton, LCL.

Eusebije iz Cezareje 1999.: *Life of Constantine*, Averil Cameron and Stuart G. Hall, trans. Oxford: Clarendon Press.

Eusebije iz Cezareje 2008.: *Eusebius' Chronicle*, Translated from Classical Armenian by Robert Bedrosian For my sister Karen Bedrosian Richardson, Sources of the Armenian Tradition, Long Branch, New Jersey.

Eutropije 1886.: *Eutropius's Abridgement of Roman History*, John Selby Watson, London : George Bell and Sons, York street, Covent Garden.

Eutropije 1993.: *Eutropius, Breviarium,* H.W. Bird, Liverpool: Liverpool University Press.

Etiopis, 1914.: *Hesiod, the Homeric Hymns, and Homerica*, Hugh G. Evelyn-White, LCL.

Etiopis 2003.: *Homeric Hymns. Homeric Apocrypha. Lives of Homer*, Martin L. West, LCL.

Etiopis 2003.: *Greek Epic Fragments*, Martin L. West, LCL.

Fasti Kapitolinski 1954.: *Attilio Degrassi, Fasti Capitolini*, Torino: G.B. Paravia.

Flor 1947.: *Lucius Annaeus Florus*, *Epitome of Roman History*, Edward Seymour Forster, LCL.

Flor 2005.: *Lucije Anej Flor, Dvije knjige izvadaka iz Tita Livija o svim ratovima u sedam stotina godina*, Josip Miklić, Zagreb: Latina et Graeca.

Fotije 1606.: *Photii Bibliotheca. Sive Lectorum à Photio librorum Recensio, Censura atque Excerpta, Philologorum, Oratorum, Historicorum, Philosophorum, Medicorum, Theologorum*, Andreas Schottus, Augusta Vindelicorum / Augsburg: Mangus.

Fotije 1824-1825.: *Bibliotheca*, *Photius (Constantinopolitanus)*, Immanuel Bekker, Berolini/Berlin : Reimer.

Fotije 1920.: *The Myriobiblion more commonly known as the Bibliotheca of Photius, patriarch of Constantinople volume one*, John Henry Freese, The Macmillan company : New York.

Fragmenta Historicorum Graecorum 1851 : *Fragmenta Historicorum Graecorum, Carolus Mullerus, Parisi*is/Pariz.

Fragmenta Historicorum Graecorum 1848, 1849, 1851, 1868: *Fragmenta Historicorum Graecorum*, Karl Otfried Müller, Karl Müller, Philologue, Theodor Müller, Letronne (Antoine-Jean), Parisiis/Pariz. http://www.archive.org/search.php?query=fragmenta%20historicorum%20graecorum

Fragmenti rimskih historičara 2013.: *The Fragments of the Roman Historians, Vol. I–III,* General Editor T. J. Cornell, Oxford University Press.

Frontin 1925.: *Frontinus: Stratagems. Aqueducts of Rome,* C. E. Bennett - Mary B. McElwain, LCL.

Frontin 1950.: *Frontinus, The Stratagems,* Charles E. Bennett, LCL.

Frontin 2004.: *Frontinus :De aquaeductu Urbis Romae,* Cambridge University Press.

Fronto, Marko Kornelije 1919.: *Correspondence, Volume I*, Haines, C. R., LCL.

Fronto, Marko Kornelije 1920.: *Correspondence, Volume II*, Haines, C. R., LCL.

Herodijan 1961.: *Herodian of Antioch's History of the Roman Empire*, Edward C. Echols, Berkeley and Los Angeles

Herodijan 1969/1970.: *Herodian, History of the Empire from the Time of Marcus Aurelius*, C.R.Whittaker, vols. I-II, LCL.

Higin 1960.: *The Myths of Hyginus*, Mary Grant. University of Kansas Publications in Humanistic Studies, no. 34, Lawrence: University of Kansas Press.

Higin 2007.: *Apollodorus' Library and Hyginus' Fabulae: Two Handbooks of Greek Mythology*, Smith, R. Scott - Trzaskoma, Stephen M., Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing.

Historia Augusta 1921.: *Historia Augusta, Volume I: Hadrian. Aelius. Antoninus Pius. Marcus Aurelius. L. Verus. Avidius Cassius. Commodus. Pertinax. Didius Julianus. Septimius Severus. Pescennius Niger. Clodius Albinus,* David Magie, LCL.

Historia Augusta 1924.: *Historia Augusta, Volume II: Caracalla. Geta. Opellius Macrinus. Diadumenianus. Elagabalus. Severus Alexander. The Two Maximini. The Three Gordians. Maximus and Balbinus,* David Magie, LCL.

Historia Augusta 1932.: *Historia Augusta, Volume III: The Two Valerians. The Two Gallieni. The Thirty Pretenders. The Deified Claudius. The Deified Aurelian. Tacitus. Probus. Firmus, Saturninus, Proculus and Bonosus. Carus, Carinus and Numerian,* David Magie, LCL.

Historici Graeci Minores 1870.:, *Historici Graeci Minores, Vol. I, Ludovicus Dindorfius* (Ludwig August Dindorf), *Lipsiae*/Lajpcig: Teubneri; http://www.archive.org/details/historicigraecim01dinduoft

Homer, Ilijada 1924.: *Homer: The Iliad, Books I-XII,* Murray, A.T. - Wyatt, William F., LCL.

Homer Ilijada 1925.: *Homer: The Iliad, Books XIII-XXIV,* Murray, A.T. - Wyatt, William F., LCL.

Homer, Ilijada 1965.: *Homer, Ilijada*, Tomo Maretić, MH.

Homer, Odiseja 1990.: *Homer, Odiseja,* Miloš Đurić, MS.

Homer Ilijada 1985.: *The Iliad: A Commentary: Volume I, Books 1-4,* Kirk, G.S., Cambridge University Press.

Homer Ilijada 1990.: *The Iliad: A Commentary: Volume II, Books 5-8,* Kirk, G.S., Cambridge University Press.

Homer Ilijada 1991.: *The Iliad: A Commentary: Volume V, Books 17–20*, Edwards, Mark W. - Kirk, G.S., Cambridge University Press.

Homer Ilijada 1992.: *The Iliad: A Commentary: Volume IV, Books 13-16*, Edwards, Mark W. - Janko, Richard - Kirk, G.S., Cambridge University Press.

Homer Ilijada 1993.: *The Iliad: A Commentary: Volume III, Books 9-12*, Hainsworth, Bryan - Kirk, G.S., Cambridge University Press.

Homer Ilijada 1993.: *The Iliad: A Commentary: Volume VI, Books 21–24*, Richardson, Nicholas - Kirk, G.S., Cambridge University Press.

Horacije 1926.: *Horace: Satires, Epistles and Ars Poetica*,H. Rushton Fairclough, LCL.

Horacije 1958.: *Horacije,Satire i Epistule*, Juraj Zgorelec, MH

Horacije 2004.: *Horace, Odes and Epodes*, Niall Rudd, LCL.

Horacije 2011.: *Horace: Odes IV and Carmen Saeculare*, Richard F. Thomas, Cambridge Greek and Latin Classics.

Sv. Jeronim 1842.: *Sancti Eusebii Hieronymi Stridonesis Presbyteri Opera omnia 1*, D.Vallarsius-T.Maffeus, PL 22.

Sv. Jeronim 1933.: *Jerome,Select Letters*, F. A. Wright, LCL.

Sv. Jeronim 1958.: *Jerome's Commentary on Daniel*, Gleason L. Acher Jr, Grand Rapids 6, Michigan: Baker Book House..

Sv. Jeronim 1990.: *Sveti Jeronim, Izabrane poslanice*, I, I.Marković-M.Križman-J.Bratulić (Svjedočanstva 15), Split : Književni krug

Sv. Jeronim 2005.: *The Chronicle of St. Jerome*, preuzet engleski prijevod sa http://www.tertullian.org/fathers/jerome_chronicle_00_eintro.htm

Sv. Jeronim 2006.: *Hieronymus Sanctus, Ecclesiae Patres Latini, De Ecclesiae Patribus Doctoribusque, Documenta Catholica omnia*, http://www.documentacatholicaomnia.eu/20_40_0347-0420-_Hieronymus,_Sanctus.html

Jovan iz Lidije, 1898.: *Johannes Laurentius Lydus, Liber de mensibus*, ed. Ricardus Wuensch, Lipsiae : Teubner.

Jovan iz Lidije, 1971.: *John the Lydian, De Magistratibus. On the Magistracies of the Roman Constitution,* T. F. Carney, Coronado Press.

Jovan iz Lidije, 1983.: *John the Lydian, On powers, or, The magistracies of the Roman state / Ioannes Lydus*; introduction, critical text, translation, commentary, and indices by Anastasius C. Bandy. Series: Memoirs of the American Philosophical Society, v. 149, Philadelphia: American Philosophical Society.

Jovan iz Lidije, 2013.: *The Works of Ioannis Lydus*, *Vols. I–IV*, New critical translations of *De Mensibus, De Ostentis* and *De Magistratibus* by Anastasius Bandy. Co-edited by Anastasia Bandy, Demetrios J. Constantelos and Craig J. N. de Paulo, Edwin Mellen Press.

Jovan Malala, 1831.: *Ioannis Malalae, Chronographia,* Impensis ed. Weberi, Bonnae/Bon

Jovan Malala 1986.: *The Chronicle of John Malalas: A Translation,* Byzantina Australiensia 4, Elizabeth Jeffreys - Michael Jeffreys - Roger Scott et al. Melbourne: Australian Association for Byzantine Studies.

Julijan Apostata 1913.: *Julian, Volume I: Orations 1–5*, Wright, Wilmer C., LCL.

Julijan Apostata 1913.: *Julian, Volume II: Orations 6–8. Letters to Themistius, To the Senate and People of Athens, To a Priest. The Caesars. Misopogon*, Wright, Wilmer C., LCL.

Julijan Apostata 1923.: *Julian, Volume III: Letters. Epigrams. Against the Galilaeans. Fragments,*Wright, Wilmer C., LCL.

Julije Eksuperantije, 1902.: Die Epitome des Iulius Exuperantius, u: *Archiv für lateinische Lexikographie und Grammatik. Band 12*, 561–578.

Julije Eksuperantije, 1982.: *Iulii Exuperantii opusculum*. Leipzig.

Justin 1886.: *Justin's Epitome Of The History Of Pompeius Trogus*, John Selby Watson, London : George Bell And Sons, York Street, Covent Garden.

Justin 1997.: *Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus 1*. Yardley, J. C. - Heckel, Waldemar, Oxford: Oxford University Press.

Justin 2010.: *Iustinus. Trogi Pompei Historiarum Philippicarum Epitoma*, Nabu Press

Kasije Dion 1914.: *Dio Cassius, Roman History, Volume I:Books 1 - 11,*Cary, Earnest - Foster, Herbert B., LCL.

Kasije Dion 1914.: *Dio Cassius, Roman History, Volume II:Books 12 - 35,*Cary, Earnest - Foster, Herbert B., LCL.

Kasije Dion 1914.: *Dio Cassius, Roman History, Volume III:Books 36 - 40,*Cary, Earnest - Foster, Herbert B., LCL.

Kasije Dion 1916.: *Dio Cassius, Roman History, Volume IV:Books 41 - 45,*Cary, Earnest - Foster, Herbert B., LCL.

Kasije Dion 1917.: *Dio Cassius, Roman History, Volume V:Books 46 - 50,*Cary, Earnest - Foster, Herbert B., LCL.

Kasije Dion 1917.: *Dio Cassius, Roman History, Volume VI:Books 51 - 55,*Cary, Earnest - Foster, Herbert B., LCL.

Kasije Dion 1924.: *Dio Cassius, Roman History, Volume VII:Books 56 - 60,* Cary, Earnest - Foster, Herbert B., LCL.

Kasije Dion 1925.: *Dio Cassius, Roman History, Volume VIII:Books 61 - 70,*Cary, Earnest - Foster, Herbert B., LCL.

Kasije Dion 1927.: *Dio Cassius, Roman History, Volume IX:Books 71 - 80,*Cary, Earnest - Foster, Herbert B., LCL.

Kasiodor 1886.: *Letters of Cassiodorus Being a Condensed Translation of The Variae Epistolae of Magnus Aurelius Cassiodorus Senator*, Thomas Hodgkin, Oxford : Horace Hart, Printer to The University.

Kasiodor 1894.: *Cassiodori Senatoris Chronica ad a. DXIX.*, *Chronica Minora Saec. IV. V. VI. VII.*, vol. 2, *Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi* (*Auct.* ant.) 11, ed. Theodor Mommsen, Berlin.

Kasiodor 1992.: *Cassiodorus: Variae*, S.J.B. Barnish, Liverpool: University Press.

Kasiodor 2006.: *The Letters of Cassiodorus, Magnus Aurelius Cassiodorus*, Echo Library.

Katon 1934.: *Cato and Varro, On Agriculture,* W. D. Hooper-H. B. Ash, LCL.

Kiprija, 1914.: *Hesiod, the Homeric Hymns, and Homerica*, Hugh G. Evelyn-White, LCL.

Kiprija 2003.: *Homeric Hymns. Homeric Apocrypha. Lives of Homer*, Martin L. West, LCL.

Kiprija 2003.: *Greek Epic Fragments*, Martin L. West, LCL.

Kolumela, O stvarima poljoprivrede 1941.: *Columella: On Agriculture, Volume I, Books I-IV*, Harrison Boyd Ash, LCL.

Kolumela, O stvarima poljoprivrede 1954.: *Columella: On Agriculture, Volume II, Books 5-9*, E. S. Forster - Edward H. Heffner, LCL.

Kolumela, O stvarima poljoprivrede 1955.: *Columella: On Agriculture, Volume III, Books 10-12.*, E. S. Forster - Edward H. Heffner, LCL.

Konstantin Porfirogenit 1903.: *Excerpta historica iussu Imp. Constantini Porphyrogeniti, Vol. I, Excerpta de legationibus Romanorum ad Gentes, Excerpta de legationibus gentium ad Romanos,* Berlin : Weidmann.

Konstantin Porfirogenit 1905.: *Excerpta historica iussu Imp. Constantini Porphyrogeniti, Vol. III, Excerpta de insidiis,*Berlin: Weidmann.

Konstantin Porfirogenit 1906.: *Excerpta historica iussu Imp. Constantini Porphyrogeniti, Vol. II, pars 1,Excerpta de virtutibus et vitiis I*, Berlin: Weidmann.

Konstantin Porfirogenit 1906.: *Excerpta historica iussu Imp. Constantini Porphyrogeniti, Vol. IV, Excerpta de sententiis*, Berlin: Weidmann.

Konstantin Porfirogenit 1910.: *Excerpta historica iussu Imp. Constantini Porphyrogeniti, Vol. II, pars 2,Excerpta de virtutibus et vitiis II*, Berlin: Weidmann.

Kvintilijan 2002.: *The Orator's Education*, *Volume I: Books 1-2*, Donald A. Russell, LCL.

Kvintilijan 2002.: *The Orator's Education, Volume II: Books 3-5*, Donald A. Russell, LCL.

Kvintilijan 2002.: *The Orator's Education, Volume III: Books 6-8*, Donald A. Russell, LCL.

Kvintilijan 2002.: *The Orator's Education, Volume IV: Books 9-10*, Donald A. Russell, LCL.

Kvintilijan 2002.: *The Orator's Education, Volume V: Books 11-12*, Donald A. Russell, LCL.

Livije 1912.: *Livius, Ab urbe condita*, Canon Roberts, New York.

Livije 1919.: *Livy, History of Rome, Volume I: Books 1-2*, Foster, B.O., LCL.

Livije 1922.: *Livy, History of Rome, Volume II: Books 3-4*, Foster, B.O., LCL.

Livije 1924.: *Livy, History of Rome, Volume III: Books 5-7*, Foster, B.O., LCL.

Livije 1926.: *Livy, History of Rome, Volume IV: Books 8-10*, Foster, B.O., LCL.

Livije 1929.: *Livy, History of Rome, Volume V: Books 21-22*, Foster, B.O., LCL.

Livije 1940.: *Livy, History of Rome, Volume VI: Books 23-25*, Moore, Frank Gardner, LCL.

Livije 1943.: *Livy, History of Rome, Volume VII: Books 26-27*, Moore, Frank Gardner, LCL.

Livije 1949.: *Livy, History of Rome, Volume VIII: Books 28 - 30*, Moore, Frank Gardner, LCL.

Livije 1935.: *Livy, History of Rome, Volume IX: Books 31 -34*, Sage, Evan T., LCL.

Livije 1935.: *Livy, History of Rome, Volume X: Books 35-37*, Sage, Evan T., LCL.

Livije 1936.: *Livy, History of Rome, Volume XI: Books 38-39*, Sage, Evan T., LCL.

Livije 1938.: *Livy, History of Rome,Volume XII: Books 40-42*, Sage, Evan T. - Schlesinger, Alfred C., LCL.

Livije 1951.: *Livy, History of Rome, Volume XIII: Books 43-45*, Schlesinger, Alfred C., LCL.

Livije 1959.: *Livy, History of Rome, Volume XIV:Summaries. Fragments. Julius Obsequens. General Index*, Schlesinger, Alfred C., LCL.

Livije 1987.: *Livy XIV*, Alfred C. Schlesinger, LCL.

Livije 1991. : *Istorija Rima od osnivanja Grada*, Miroslava Mirković, Beograd: Srpska književna zadruga.

Livije 1995. : *Istorija Rima od osnivanja Grada, drugo petoknjižje,* Miroslava Mirković, Beograd: Srpska književna zadruga.

Lucilije 1938.*: Remains of Old Latin, Volume III: Lucilius. The Twelve Tables, Eric Herbert Warmington, LCL.*

Lukan 1928.: *Lucan, The Civil War (Pharsalia)*, J. D. Duff, LCL.

Lukijan iz Samostate 1913.: *Phalaris. Hippias or The Bath. Dionysus. Heracles. Amber or The Swans. The Fly. Nigrinus. Demonax. The Hall. My Native Land. Octogenarians. A True Story. Slander. The Consonants at Law. The Carousal (Symposium) or The Lapiths*, Harmon, A. M., LCL.

Lukijan 1915.: *The Downward Journey or The Tyrant. Zeus Catechized. Zeus Rants. The Dream or The Cock. Prometheus. Icaromenippus or The Sky-man. Timon or The Misanthrope. Charon or The Inspectors. Philosophies for Sale*, Harmon, A. M., LCL.

Lukijan iz Samostate 1921.: *The Dead Come to Life or The Fisherman. The Double Indictment or Trials by Jury. On Sacrifices. The Ignorant Book Collector. The Dream or Lucian's Career. The Parasite. The Lover of Lies. The Judgement of the Goddesses. On Salaried Posts in Great Houses*, Harmon, A. M., LCL.

Lukijan iz Samostate 1925.: *Anacharsis or Athletics. Menippus or The Descent into Hades. On Funerals. A Professor of Public Speaking. Alexander the False Prophet. Essays in Portraiture. Essays in Portraiture Defended. The Goddesse of Surrye*, Harmon, A. M., LCL.

Lukijan iz Samostate 1936.: *The Passing of Peregrinus. The Runaways. Toxaris or Friendship. The Dance. Lexiphanes. The Eunuch. Astrology. The Mistaken Critic. The Parliament of the Gods. The Tyrannicide. Disowned*, Harmon, A. M., LCL.

Lukijan iz Samostate 1959.: *How to Write History. The Dipsads. Saturnalia. Herodotus or Aetion. Zeuxis or Antiochus. A Slip of the Tongue in Greeting. Apology for the "Salaried Posts in Great Houses." Harmonides. A Conversation with Hesiod. The Scythian or The Consul. Hermotimus or,* Kilburn, K, LCL.

Lukijan iz Samostate 1961.: *Dialogues of the Dead. Dialogues of the Sea-Gods. Dialogues of the Gods. Dialogues of the Courtesans,*MacLeod, M. D, LCL.

Lukijan iz Samostate 1967.: *Soloecista. Lucius or The Ass. Amores. Halcyon. Demosthenes. Podagra. Ocypus. Cyniscus. Philopatris. Charidemus. Nero,* MacLeod, M. D, LCL.

Lukijan iz Samostate 1974.: *True History & Lucius or The Ass,* Paul Turner, Indiana University Press.

Makrobije.: *Macrobije, Saturnalije,* http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Macrobius/Saturnalia/home.html bazirano na kritičkoj ediciji od Ludwig von Jan, izdavač Gottfried Bass, Quedlinburg and Leipzig, 1852.

Mala Ilijada, 1914.: *Hesiod, the Homeric Hymns, and Homerica,* Hugh G. Evelyn-White, LCL.

Mala Ilijada 2003.: *Homeric Hymns. Homeric Apocrypha. Lives of Homer*, Martin L. West, LCL.

Mala Ilijada 2003.: *Greek Epic Fragments,* Martin L. West, LCL.

Marcijal 1993.: *Martial, Epigrams,* D. R. Shackleton Bailey, LCL.

Marcijal 1998.: *Marko Valerije Marcijal, Epigrami*, Marina Bricko, Zagreb: MH

Marcijal.: *Valerius Martialis, Epigrammator libri X, LXXVIII, stihovi I i V,* www.thelatinlibrary.com

Maur Servije Honorat 1881.: *Servii Grammatici qui feruntur in Vergilii carmina commentarii*; *Vol. I, Aeneidos librorum I-V commentarii*, recensuerunt Georgius Thilo et Hermannus Hagen. Leipzig. B. G. Teubner.

Maur Servije Honorat 1884.: *Servii Grammatici qui feruntur in Vergilii carmina commentarii*; *Vol. II, Aeneidos librorum VI-XII commentarii*, recensuerunt Georgius Thilo et Hermannus Hagen. Leipzig. B. G. Teubner.

Maur Servije Honorat 1887.: *Servii Grammatici qui feruntur in Vergilii bucolica et georgica commentarii*; *Vol. III,* recensuerunt Georgius Thilo. Leipzig. B. G. Teubner.

Maur Servije Honorat 2011.: *Servii Grammatici Qui Feruntur in Vergilii Carmina Commentarii,* (Cambridge Library Collection - Classics) (Latin Edition), editors: Georg Thilo - Hermann Hagen, Vol. I - III. (prvi put izdano u Njemačkoj između 1878. – 1902. god.).

Minucije Feliks, Oktavije, 1885.: *The Writings of the Fathers Down to A.D. 325. Ante-Nicene Fathers, Volume IV: Fathers of the Third Century, Tertullian, Part Fourth; Minucius Felix; Commodian; Origen, Parts First and Second.* Translated by Philip Schaff, Sydney Thelwall et al. Chronologically arranged, with brief notes and prefaces, by A. Cleveland Coxe, T&T Clark Edinburgh.

Nepot 1929.: *Cornelius Nepos*, J. C. Rolfe, LCL.

Nepot 1999.: *Kornelije Nepot,Iz knjige Kornelija Nepota o latinskim povjesnicima*, Josip Miklić, MH.

Nepot 1999.: *Kornelije Nepot, O istaknutim vojskovođama stranih naroda*, Josip Miklić, MH

Nepot, Iz pisama Kornelije, majke Grakha.: Kornelije Nepot, *Verba ex epistula Corneliae Gracchorum matris ex eodem libro cornelii nepotis excerpta*, http://www.thelatinlibrary.com/nepos/nepos.fragmenta.shtml; http://www.sas.upenn.edu/

Orosije 1976.: *Historia adversus paganos*, Verona: Fondazione Lorenzo Valla/Arnoldo Mondadori.

Orosije 1981.: *The Father of the Church,The Seven Books of History against the Pagans*, R. J. DeFerrari, The Catholic University of America Press.

Orosije 2010.: *Orosius, The Seven Books of History against the Pagans*, A.T. Fear, Liverpool University Press.

Ovidije 1914.: *Ovid, Heroides. Amores,* Showerman, Grant, LCL.

Ovidije 1924.: *Ovid,Tristia. Ex Ponto,* A. L. Wheeler, LCL.

Ovidije 1929.: *Ovid, Art of Love. Cosmetics. Remedies for Love. Ibis. Walnut - tree. Sea Fishing. Consolation*, Mozley, J. H., LCL.

Ovidije 1977; 1984.: *Ovid, Metamorphoses,*Frank J. Miller, LCL.

Ovidije 1907, *Metamorfoze*, Tomo Maretić, MH.

Ovidije, Fasti, 1959.: *Ovid, Fasti,* James George Frazer, LCL.

Ovidije, Fasti, 1989.: *Ovid, Fasti,* James George Frazer, LCL.

Pad Troje, 1914.: *Hesiod, the Homeric Hymns, and Homerica*, Hugh G. Evelyn-White, LCL.

Pad Troje 2003.: *Homeric Hymns. Homeric Apocrypha. Lives of Homer*, Martin L. West, LCL.

Pad Troje 2003.: *Greek Epic Fragments,* Martin L. West, LCL.

Pausanija 1913.: *Description of Greece*, James Frazer (edited with commentary and translated).

Pausanija 1989.: *Pauzanija, Opis Helade*, Uroš Pasinij, Split: Logos.

Pavle Đakon 1846.: *Festus grammaticus, De la signification des mots Livres I et II / Sextus Pompeius Festus,* trad. pour la première fois en français par M. A. Savagner, Panckoucke.

Pavle Đakon 1889.: *De verborum significatu quae supersunt cum Pauli epitome. Edidit Aemilius Thewrewk de Ponor. Pars 1*. Budapest: Acad. litt. Hungarica.

Pavle Đakon 1913.: *Sexti Pompei Festi De verborum significatu quae supersunt cum Pauli epitome*. Leipzig: Teubner. *reprint*. Hildesheim: Olms. 1965.

Petronije, Satirikon, 1913.: *Satyricon. Apocolocyntosis*, Heseltine, Michael - Rouse, W. H. D., LCL.

Petronije 1930.: *The Satyricon by Petronius*, Alfred R. Allinson, The Panurge Press, New York.

Petronije 1986.: *Petronius. The Satyricon*. Penguin Books.

Petronije, 1986.: *Petronije Arbiter, Satirikon ili Vragolaste pripovijesti*, Antun Slavko Kalenić, Grafički zavod Hrvatske.

Plaut 2011.: *Casina. The Casket Comedy. Curculio. Epidicus. The Two Menaechmuses*, Wolfgang de Melo, LCL.

Plaut 2011.: *Amphitryon. The Comedy of Asses. The Pot of Gold. The Two Bacchises. The Captives*, Wolfgang de Melo, LCL.

Plaut 2011.: *The Merchant. The Braggart Soldier. The Ghost. The Persian*, Wolfgang de Melo, LCL.

Plaut 2012.: *The Little Carthaginian. Pseudolus. The Rope*, Wolfgang de Melo, LCL.

Plaut 2013.: *Stichus. Three-Dollar Day. Truculentus. The Tale of a Traveling-Bag. Fragments*, Wolfgang de Melo, LCL.

Plinije Mlađi 1969.: *Letters, Volume I: Books 1-7*, Betty Radice, LCL.

Plinije Mlađi 1969.: *Letters, Volume II: Books 8-10*, Panegyricus, Betty Radice, LCL.

Plinije Stariji 1857.: *The Natural History. Pliny the Elder. Vol. VI,* John Bostock - H.T. Riley, London. Taylor and Francis, Red Lion Court, Fleet Street.

Plinije Stariji 1866.: *Naturalis historia*, Berlin: ed. Weidmannos.

Plinije Stariji 1938.: *Natural History, Volume I: Books 1-2,* Rackham, H., LCL.

Plinije Stariji 1942.: *Natural History, Volume II: Books 3-7,* Rackham, H., LCL.

Plinije Stariji 1940.: *Natural History, Volume III: Books 8-11,* Rackham, H., LCL.

Plinije Stariji 1945.: *Natural History, Volume IV: Books 12-16,* Rackham, H., LCL.

Plinije Stariji 1950.: *Natural History, Volume V: Books 17-19,* Rackham, H., LCL.

Plinije Stariji 1951.: *Natural History, Volume VI: Books 20-23,* Jones, W. H. S., LCL.

Plinije Stariji 1956.: *Natural History, Volume VII: Books 24-27,*Jones, W. H. S., LCL.

Plinije Stariji 1963.: *Natural History, Volume VIII: Books 28-32,*Jones, W. H. S., LCL.

Plinije Stariji 1952.: *Natural History, Volume IX: Books 33-35,* Rackham, H., LCL.

Plinije Stariji 1962.: *Natural History, Volume X: Books 36-37,* Eichholz, D. E., LCL.

Plinije Stariji 2004.: *Plinije Stariji, «Zemljopis starog svijeta»,* Uroš Pasini, Split: Književni krug.

Plinije Stariji 2015.: *Plinije Stariji, Istorija prirode* (na osnovi *Pliny the Elder – Natural History: A Selection*, objavljeno u poznatoj biblioteci „Penguin Classics“, koje potpisuje prof. John Healy. Beograd: Dosije.

Plutarh, 1914.: *Lives, Volume I: Theseus and Romulus. Lycurgus and Numa. Solon and Publicola*, Perrin, Bernadotte, LCL.

Plutarh, 1914.: *Lives, Volume II: Themistocles and Camillus. Aristides and Cato Major. Cimon and Lucullus*, Perrin, Bernadotte, LCL.

Plutarh, 1916.: *Lives, Volume III: Pericles and Fabius Maximus. Nicias and Crassus*, Perrin, Bernadotte, LCL.

Plutarh, 1916.: *Lives, Volume IV: Alcibiades and Coriolanus. Lysander and Sulla, Perrin*, Bernadotte, LCL.

Plutarh, 1917.: *Lives, Volume V: Agesilaus and Pompey. Pelopidas and Marcellus, Perrin*, Bernadotte, LCL.

Plutarh, 1918.: *Lives, Volume VI: Dion and Brutus. Timoleon and Aemilius Paulus, Perrin*, Bernadotte, LCL.

Plutarh, 1919.: *Lives, Volume VII: Demosthenes and Cicero. Alexander and Caesar, Perrin*, Bernadotte, LCL.

Plutarh, 1919.: *Lives, Volume VIII: Sertorius and Eumenes. Phocion and Cato the Younger*, Perrin, Bernadotte, LCL.

Plutarh, 1920.: *Lives, Volume IX: Demetrius and Antony. Pyrrhus and Gaius Marius*, Perrin, Bernadotte, LCL.

Plutarh, 1921.: *Lives, Volume X: Agis and Cleomenes. Tiberius and Gaius Gracchus. Philopoemen and Flamininus*, Perrin, Bernadotte, LCL.

Plutarh, 1926.: *Lives, Volume XI: Aratus. Artaxerxes. Galba. Otho. General Index*, Perrin, Bernadotte, LCL.

Plutarh 1927.: Moralia, Volume I : *The Education of Children. How the Young Man Should Study Poetry. On Listening to Lectures. How to Tell a Flatterer from a Friend. How a Man May Become Aware of His Progress in Virtue*, Frank Cole Babbitt, LCL.

Plutarh 1928.: Moralia, Volume II: *How to Profit by One's Enemies. On Having Many Friends. Chance. Virtue and Vice. Letter of Condolence to Apollonius. Advice About Keeping Well. Advice to Bride and Groom. The Dinner of the Seven Wise Men. Superstition*, Frank Cole Babbitt, LCL.

Plutarh 1931.: Moralia, Volume III: *Sayings of Kings and Commanders. Sayings of Romans. Sayings of Spartans. The Ancient Customs of the Spartans. Sayings of Spartan Women. Bravery of Women*, Frank Cole Babbitt, LCL.

Plutarh 1936.: *Moralia, Volume IV: Roman Questions. Greek Questions. Greek and Roman Parallel Stories. On the Fortune of the Romans. On the Fortune or the Virtue of Alexander. Were the Athenians More Famous in War or in Wisdom?*, Frank Cole Babbitt, LCL.

Plutarh 1936.: *Moralia, Volume V: Isis and Osiris. The E at Delphi. The Oracles at Delphi No Longer Given in Verse. The Obsolescence of Oracles*, Frank Cole Babbitt, LCL.

Plutarh 1939.: *Moralia, Volume VI:Can Virtue Be Taught? On Moral Virtue. On the Control of Anger. On Tranquility of Mind. On Brotherly Love. On Affection for Offspring. Whether Vice Be Sufficient to Cause Unhappiness. Whether the Affections of the Soul are Worse Than Those of the Body*. Helmbold, W. C., LCL.

Plutarh 1959.: *Moralia, Volume VII: On Love of Wealth. On Compliancy. On Envy and Hate. On Praising Oneself Inoffensively. On the Delays of the Divine Vengeance. On Fate. On the Sign of Socrates. On Exile. Consolation to His Wife*, De Lacy, Phillip H. - Einarson, Benedict, LCL.

Plutarh 1969.: *Moralia, Volume VIII: Table-talk, Books 1-6,* Clement, P. A. - Hoffleit, H. B., LCL.

Plutarh 1961.: *Moralia, Volume IX: Table-Talk, Books 7-9. Dialogue on Love*, Minar, Edwin L. - Sandbach, F. H. - Helmbold, W. C., LCL.

Plutarh 1936.: *Moralia, Volume X: Love Stories. That a Philosopher Ought to Converse Especially With Men in Power. To an Uneducated Ruler. Whether an Old Man Should Engage in Public Affairs. Precepts of Statecraft. On Monarchy, Democracy, and Oligarchy. That We Ought Not to Borrow. Lives*, Fowler, Harold North, LCL.

Plutarh 1965.: *Moralia, Volume XI: On the Malice of Herodotus. Causes of Natural Phenomena*, Pearson, Lionel - Sandbach, F. H., LCL.

Plutarh 1957.: *Moralia, Volume XII:Concerning the Face Which Appears in the Orb of the Moon. On the Principle of Cold. Whether Fire or Water Is More Useful. Whether Land or Sea Animals Are Cleverer. Beasts Are Rational. On the Eating of Flesh*, Cherniss, Harold - Helmbold, W. C., LCL.

Plutarh 1976.: *Moralia, Volume XIII:Part 1: Platonic Essays*, Cherniss, Harold, LCL.

Plutarh 1976.: *Moralia, Volume XIII:Part 2: Stoic Essays*, Cherniss, Harold, LCL.

Plutarh 1967.: *Moralia, Volume XIV:That Epicurus Actually Makes a Pleasant Life Impossible. Reply to Colotes in Defence of the Other Philosophers. Is "Live Unknown" a Wise Precept? On Music*, Einarson, Benedict - De Lacy, Phillip H., LCL.

Plutarh 1969.: *Moralia, Volume XV: Fragments*, Sandbach, F. H., LCL.

Plutarh 2004.: *Moralia, Volume XVI: Index*, O'Neil, Edward N., LCL.

Plutarh 1978.: *Plutarh, Slavni likovi antike II*, Miloš N.Đurić, MS.

Plutarh 1988.: *Plutarh, Usporedni životopisi* (I - III) Zdeslav Dukat, Zagreb: A. Cesarec.

Polibije 1962.: *Histories. Polybius.* Evelyn S. Shuckburgh, London, New York. Macmillan. 1889. Reprint Bloomington 1962.

Polibije 1988.: *Polibije, Istorije,* Marijana Ricl, MS.

Polibije 2010.: *The Histories, Volume I: Books 1-2,* Paton, W. R., LCL.

Polibije 2010.: *The Histories, Volume II: Books 3-4*, Paton, W. R., LCL.

Polibije 2011.: *The Histories, Volume III: Books 5-8*, Paton, W. R., LCL.

Polibije 2011.: *The Histories, Volume IV: Books 9-15*, Paton, W. R., LCL.

Polibije 2012.: *The Histories, Volume V: Books 16-27*, Paton, W. R., LCL.

Polibije 2012.: *The Histories, Volume VI: Books 28-39*, Paton, W. R., LCL.

Polijen 1994.: *Polyaenus: Stratagems of War, Books I-V*, Peter Krentz - Everett L. Wheeler, Chicago : Ares Publishers.

Polijen 2009.: *Polyaenus's Stratagems Of War (1793)*, Richard Shepherd, Kessinger Publishing, LCL.

Pomponije Mela 1997.: *Pomponius Mela, De Chorographia*, Paul Berry, Lewiston: Edwin Mellen Press

Povratci, 1914.: *Hesiod, the Homeric Hymns, and Homerica*, Hugh G. Evelyn-White, LCL.

Povratci 2003.: *Homeric Hymns. Homeric Apocrypha. Lives of Homer*, Martin L. West, LCL.

Povratci 2003.: *Greek Epic Fragments*, Martin L. West, LCL.

Pseudo – Kvintilijan, 1905: *Quintiliani quae feruntur Declamationes XIX maiores, ed. Georgius Lehnert*, Lipsiae: Teubneri.

Pseudo - Kvintilijan 2006.: *Quintilian: The Lesser Declamations I*, D. R. Shackleton Bailey, LCL.

Pseudo - Kvintilijan 2006.: *Quintilian: The Lesser Declamations II,* D. R. Shackleton Bailey, LCL.

Regioni 1871.: Henri Jordan, in his *Topographie der Stadt Rom im Alterthum, II*, 539-574.

Regioni 2000.: *The Regionaries: A Fourth-century Description of the 14 Regions of Rome*, Chicago University.

Romejska enciklopedija Suda/Σοῦδα[545] online: http://www.stoa.org/sol/

Rufije Fest 1967: *Rufius Festus, Breviarium rerum gestarum populi Romani in: The Breviarium of Festus,* London: ed. J.W. Eadie.

Salustije Krisp, Jugurtin rat 1998.: *Gaj Salustije Krisp, Djela,* Josip Miklić, MH.

Salustije Krisp, Katilin rat (O zavjeri Katiline) 1998.: *Gaj Salustije Krisp, Djela,* Josip Miklić, MH.

Salustije Krisp, Historije 1998.: *Gaj Salustije Krisp, Djela,* Josip Miklić, MH.

Salustije Krisp, Dvojbena djela 1998.: *Gaj Salustije Krisp, Djela,* Josip Miklić, MH.

[545]Za antičku literarnu i drugu baštinu značajnu vrijednost ima i romejska enciklopedija Σοῦδα / *Suda,* nastala stoljećima nakon završetka rimske historijske epohe. Ova masivna leksikografska enciklopedija sa oko 30.000 natuknica o drevnom mediteranskom svijetu je možda završena krajem X. st. Ona u sebi sadrži i pozivanje na mnoga drevna djela i izvore, uglavnom sa grčkog jezičkog područja, koji su sada izgubljeni ili prilično fragmentirani.

Scholia Bobiensia 1907.: *Scholia in Ciceronis orationes bobiensia,* Paul Hildebrant, Leipzig.

Scholia Bobiensia 1912.: *Ciceronis orationum scholiastae,* Thomas Stangl. Leipzig.

Sekst Aurelije Viktor 1911.: *Sextus Aurelius Victor*, edd. F. Pichlmayr i R. Gruendel, Leipzig: Teubner.

Sekst Aurelije Viktor 1961.: *Pseudo - Aurelius Victor, Epitome de Caesaribus*, Leipzig: edd. F. Pichlmayr i R. Gruendel.

Sekst Aurelije Viktor 1973.: *Deeds of famous men (De viris illustribus),* Walter K. Sherwin, Norman: University of Oklahoma Press.

Sekst Aurelije Viktor 1984.: *Sextus Aurelius Victor: A Historiographical Study*, H. W. Bird, Francis Cairns Publications.

Sekst Aurelije Viktor 2000.: *A Booklet About the Style of Life and the Manners of the Imperatores. Abbreviated from the Books of Sextus Aurelius Victor.* Thomas M. Banchich, Buffalo, New York: Canisius College.

Sekst Aurelije Viktor ili Anonim 2004[546].: *ORIGO GENTIS ROMANAE. The Origin of the Roman Race,* Kyle Haniszewski - Lindsay Karas - Kevin Koch - Emily

546 Djelo "Porijeklo rimskog naroda" se pripisivalo dugo Sekstu Aureliju Viktoru, međutim posljednja istraživanja sve više daju na vjerodostojnosti tezi da on ipak nije stvarni autor ovoga jednog vrlo zanimljivog sažetka o rimskim početcima. Djelo je nastalo vjerojatno u drugoj polovici IV. st. n. e. O tome v. Sekst Aurelije Viktor ili Anonim 2004: ii-iii, v.

Parobek - Colin Pratt - Brian Serwicki, Buffalo, New York: Canisius College Translated Text.

Sekst Pompej Fest 1839 i 1880.: *Sexti Pompei Festi De verborum significatione quae supersunt cum Pauli Epitome*. Leipzig. *reprint*. Hildesheim: Olms. 1975.

Sekst Pompej Fest, 1846.: *Festus grammaticus, De la signification des motsLivres I et II / Sextus Pompeius Festus,* trad. pour la première fois en français par M. A. Savagner, Panckoucke.

Sekst Pompej Fest 1889.:*De verborum significatu quae supersunt cum Pauli epitome. Edidit Aemilius Thewrewk de Ponor. Pars 1*. Budapest: Acad. litt. Hungarica.

Sekst Pompej Fest 1913.: *Sexti Pompei Festi De verborum significatu quae supersunt cum Pauli epitome*. Leipzig: Teubner. *reprint*. Hildesheim: Olms. 1965.

Seneka, Apokolokintosis 1913.: *Satyricon. Apocolocyntosis,* Heseltine, Michael - Rouse, W. H. D., LCL.

Seneka, Epistule1917.: *Epistles, Volume I: Epistles 1-65,*Richard M. Gummere, LCL.

Seneka, Epistule1920.: *Epistles, Volume II: Epistles 66-92,* Richard M. Gummere, LCL.

Seneka, Epistule1925.: *Epistles, Volume III: Epistles 93-124,* Richard M. Gummere, LCL.

Seneka 1928.: *Moral Essays, Volume I: De Providentia. De Constantia. De Ira. De Clementia,* John W. Basore, LCL.

Seneka 1932.: *Moral Essays, Volume II: De Consolatione ad Marciam. De Vita Beata. De Otio. De Tranquillitate Animi. De Brevitate Vitae. De Consolatione ad Polybium. De Consolatione ad Helviam,* John W. Basore, LCL.

Seneka 1935.: *Moral Essays, Volume III: De Beneficiis*, John W. Basore, LCL.

Seneka 1971.: *Natural Questions, Volume I: Books 1-3*, Thomas H. Corcoran, LCL.

Seneka 1972.: *Natural Questions, Volume II: Books 4-7*, Thomas H. Corcoran, LCL.

Seneka 1986.: *Seneca. The Apocolocyntosis*, Penguin Books.

Seneka 1987.: *Lucije Anej Seneka, Pisma prijatelju*, Albin Vilhar, MS

Seneka 2002.: *Tragedies, Volume I: Hercules. Trojan Women. Phoenician Women. Medea. Phaedra,* John G. Fitch, LCL.

Seneka 2004.: *Tragedies, Volume II: Oedipus. Agamemnon. Thyestes. Hercules on Oeta. Octavia*, John G. Fitch, LCL.

Seneka, O kratkoći života, Odabrana pisma Luciliju, 2005.: *Seneka i Epiktet*, Zoran Peh, Nova Akropola, Zagreb.

Seneka Stariji 1974.: *Declamations, Volume I: Controversiae, Books 1-6*, Michael Winterbottom, LCL.

Seneka Stariji 1974.: *Declamations, Volume II: Controversiae, Books 7-10, Suasoriae. Fragments,* Michael Winterbottom, LCL.

Silije Italik 1961.: *Silius Italicus, Punica,I – II,* J. D. Duff, LCL.

Solin Gaj Julije 1895.: *C. Iulii Solini, Collectanea rerum memorabilium*, Berlin: Weidmannos

Stacije 2003.: *Statius: Silvae*, D. R. Shackleton Bailey, LCL.

Stacije 2004.: *Statius: Thebaid, Volume I: Books 1-7*, D. R. Shackleton Bailey, LCL.

Stacije 2004.: *Statius: Thebaid, Books 8-12. Achilleid*, D. R. Shackleton Bailey, LCL.

Strabon 1917.: *Strabo, Geography, Volume I: Books 1-2,*Jones, Horace Leonard, LCL.

Strabon 1923.: *Strabo, Geography, Volume II: Books 3-5,*Jones, Horace Leonard, LCL.

Strabon 1924.: *Strabo, Geography, Volume III: Books 6-7,*Jones, Horace Leonard, LCL.

Strabon 1927.: *Strabo, Geography, Volume IV: Books 8-9,*Jones, Horace Leonard, LCL.

Strabon 1928.: *Strabo, Geography, Volume V: Books 10-12,*Jones, Horace Leonard, LCL.

Strabon 1929.: *Strabo, Geography, Volume VI: Books 13-14,*Jones, Horace Leonard, LCL.

Strabon 1930.: *Strabo, Geography, Volume VII: Books 15-16,*Jones, Horace Leonard, LCL.

Strabon 1932.: *Strabo, Geography, Volume VIII: Books 17. General Index,* Jones, Horace Leonard, LCL.

Strabon 1954.: *The Geography of Strabo,* H. L. Jones, LCL.

Svetonije 1978.: *Gaj Svetonije Trankvil, Dvanaest rimskih careva*, Stjepan Hosu, Zagreb: Naprijed.

Svetonije 1914.: *Lives of the Caesars, Volume II: Claudius. Nero. Galba, Otho, and Vitellius. Vespasian. Titus, Domitian. Lives of Illustrious Men: Grammarians and Rhetoricians. Poets (Terence. Virgil. Horace. Tibullus. Persius. Lucan). Lives of Pliny the Elder and Passienus Crispus*, Rolfe, J. C., LCL.

Tacit, Agrikola 1889.: *Tacit, Agrikola,* Milivoj Šrepel, Zagreb: MH

Tacit, Dijalog o govornicima 1914.: *Tacitus: Agricola. Germania. Dialogue on Oratory*, M. Hutton - W. Peterson, LCL.

Tacit, Historije 1925; 1931.: *Tacitus, Histories,* Clifford H. Moore, LCL.

Tacit, Anali, 1970.: *Tacit, Anali*, Jakov Kostović, MH

Tacit, Historije 1987.: Tacit, Historije, Josip Miklić, Zagreb: *Latina et Graeca*

Tacit, Germanija 2002.: *Tacit, Germanija*, Veselin Čajkanović, Beograd: Poligraf

Telegonija 2003.: *Greek Epic Fragments*, Martin L. West, LCL.

Tukidid 1919.: *History of the Peloponnesian War, Volume I: Books 1-2*, Smith, C. F., LCL.

Tukidid 1920.: *History of the Peloponnesian War, Volume II: Books 3-4*, Smith, C. F., LCL.

Tukidid 1921.: *History of the Peloponnesian War, Volume III: Books 5-6*, Smith, C. F., LCL.

Tukidid 1923.: *History of the Peloponnesian War, Volume IV: Books 7-8*, Smith, C. F., LCL.

Tukidid, 1957.: *Tukidid, Povijest Peloponeskog rata,* Stjepan Telar, Zagreb.

Uskršna kronika (*Chronicon Paschale*) 1865.: *Patrologiae cursus completus*, Migne 92.

Valerije Maksim 1888.: *Valerii Maximi Factorum et dictorum memorabilium libri novem cum Iuliii Paridis et Ianuarii Nepotiani Epitomis,* ed. Carolus Kempf, Lipsiae: Teubneri.

Valerije Maksim 2000.: *Valerius Maximus, Memorable Doings and Sayings, Volume I: Books 1-5,* D. R. Shackleton Bailey, LCL.

Valerije Maksim 2000.: *Valerius Maximus, Memorable Doings and Sayings, Volume II: Books 6 - 9,* D. R. Shackleton Bailey, LCL.

Valerije Maksim 2004.: *Memorable Deeds and Sayings: One Thousand Tales from Ancient Rome,* Henry John Walker, Hackett Publishing Company, Inc., Indianapolis/Cambridge.

Varon 1934.: *Cato and Varro, On Agriculture,* W. D. Hooper - H. B. Ash, LCL.

Varon 1938.: *Varro: On the Latin Language, Volume I, Books 5-7,* Roland G. Kent, LCL.

Varon 1938.: *Varro: On the Latin Language, Volume II, Books 8 - 10. Fragments,* Roland G. Kent, LCL.

Velej Paterkul 1955.: *Velleius Paterculus, Compendium of Roman History,* Frederick W. Shipley, LCL.

Velej Paterkul 2006.: *Gaj Velej Paterkul,rimska povijest,* Josip Miklić, Zagreb: Latina &Graeca.

Vergilije 1871.: *P. Vergili Maronis opera with a Commentary, vol. III.,* London: Whittaker & Co., Ave Maria Lane, George Bell, York Street, Covent Garden.

Vergilije 1876.: *P. Vergili Maronis opera. P. Vergili Maronis Opera. The works of Virgil, with a Commentary by John Conington*, London. Whittaker and Co., Ave Maria Lane.

Vergilije 1896.: *Eneida*, Tomo Maretić, MH.

Vergilije 1915.: *The Georgics and Eclogues of Virgil*, Williams, Theodore Chickering, LCL.

Vergilije 1934.: *P. Vergili Maronis Opera. The works of Virgil, Volume II, Notes*, ed. A. Sidgwick, Cambridge University Press.

Vergilije 1964.: *Eneida*, Mladen Atanasijević, Beograd : Prosveta.

Vergilije 1999.: *Virgil, Eclogues. Georgics. Aeneid: Books 1-6,* Fairclough, H. Rushton, LCL.

Vergilije 1999.: *Virgil, Aeneid: Books 7-12, Appendix Vergiliana,* Fairclough, H. Rushton, LCL.

Vergilije 2004.: *Publije Vergilije Maron, Ekloge,* Toma Maretić, Beograd: Liber-Ukronija.

Vergilije 2005.: *Vergilije, Eneida*, Bratoljub Klaić, Zagreb: Globus media.

Vergilije 2008.: *Vergil's Aeneid: Hero - War - Humanity: Hero, War, Humanity,* G. B. Cobbold, Bolchazy – Carducci Publishers Inc.

Vitruvije 1999.: *Vitruvije, Deset knjiga o arhitekturi*, Zagreb: Golden Marketing.

Vitruvije 2014.: *Vitruvije, Deset knjiga o arhitekturi*, Beograd: Orion Art.

Zonara, 1868/1869/1870.: ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΖΩΝΑΡΑ, Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν / IOANNIS ZONARAE, Epitome Historiarum, Vol. I – III, Ludovicus Dindorfius, Lipsiae: Teubneri.

Zonara 2009.: *The History of Zonaras: From Alexander Severus to the Death of Theodosius the Great*, Thomas Banchich, Eugene Lane, New York: Routledge.

Muza Klio, zaštitnica historije. Freska iz Pompeja.

Literatura

Abbott, Frank Frost, 1963, *A History and Descriptions of Roman Political Institutions* (3 ed.), New York: Biblo and Tannen.

Adam Alexander – Boyd James, 1839, Roman Antiquities: Or, An Account of the Manners and Customs of the Romans, Glasgow: Blackie&Co.

Astin, Alan, E., 1978, Cato the Censor, Oxford : Clarendon Press.

Badian, Ernst, 1958, *Foreign Clientelae 264-70 B.C.*, Oxford.

Badian, Ernst, 1972, *Publicans and Sinners*, Oxford.

Badian, Ernst, 1972 A, Tiberius Gracchus and the Beginning of the Roman Revolution, *Von den Anfängen Roms bis zum Ausgang der Republik 1*, 724–726.

Bagnall, Nigel, 1990, *The Punic Wars*.

Bellón, Juan Pedro - Carmen Rueda - Miguel Ángel Lechuga - María Isabel Moreno, 2016, An Archaeological Analysis of a Battlefield of the Second Punic War: the Camps of the Battle of Baecula." *Journal of Roman Archaeology* 29.

Beness, J. Lea, 2005, Scipio Aemilianus and the Crisis of 129 B.C., *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte Bd. 54, H. 1*, 37-48

Botsford, George Willis, 1909, The Roman Assemblies*: From Their Origin to the End of the Republic*, The Lawbook Exchange, Ltd.

Bradley, Keith R., 1984, *Slaves and Masters in the Roman Empire: A Study in Social Control*. Brussels: Latomus.

Bradley, Keith R., 1989, *Slavery and Rebellion in the Roman World, 140 B.C.-70 B.C.*, Bloomington: Indiana University Press.

Bradley, KeithR., 1994, *Slavery and Society at Rome.* Cambridge: Cambridge University Press.

Bradley, Keith R., 1999, On the Roman Slave Supply and Slavebreeding, in M. I. Finley ed., *Classical Slavery*, *2nd Ed*, 43-81.

Bradley, Keith R., 2000, Animalizing the Slave: The Truth of Fiction, *The Journal of Roman Studies*, *Vol. 90*, 110-125.

Bradley, Keith R. - Cartledge, P., eds, 2011 , *The Cambridge World History of Slavery. Volume 1: The Ancient Mediterranean World*, New York.

Briscoe, John, 1974, Supporters and Opponents of Tiberius Gracchus, The Journal of Roman Studies 64, 125-135.

Broadhead, Will, 2007, Colonization, Land Distribution, and Veteran Settlement, *A Companion to the Roman Army*, ed. Erdkamp, Paul,Malden – Oxford – Carlton : Blackwell Publishing, 148 – 163.

Brought, T. Robert, S., 1951, *The Magistrates of the Roman Republic I*, New York: American Philological Association.

Brought, T. Robert, S., 1952, *The Magistrates of the Roman Republic II*, New York: American Philological Association.

Brunt, P.A., 1962, The Army and the Land in the Roman Revolution, *The Journal of Roman Studies*, *Vol. 52, Parts 1 and 2*, 69-86.

Brunt, P.A., 1971, *Italian Manpower 225 B.C.-A.D. 14*. Oxford: Clarendon Press.

Brunt, P.A., 1971 A, *Social Conflicts in the Roman Republic*. New York: W.W. Norton & Company.

Brunt, P.A., 1981, The Revenues of Rome, *Journal of Roman Studies* 71, 161-172.

Burdese, A., 1952, *Studi sull'ager publicus*, Turin.

Burns A. R., 1999, Money and Monetary Policy in Early Times, *The History of Civilization*, Publisher : Routledge.

Callahan, A.D. - Horsley, R.A., 1998, Slave resistance in classical antiquity, *Semeia 83/4*, 133-152.

Campbell, B., 2000, *The writings of the Roman land surveyors*, London.

Chester, Allan Johnson - Coleman-Norton Paul Robinson – Bourne, Frank Card, 1961, Ancient Roman Statutes. *A Translation with Introduction, Commentary, Glossary, and Index*, Austin: University of Texas Press.

Connolly, Peter, 1975, *The Roman Army*, Macdonald Educational.

Connolly Peter, 1991, *Rimska vojska*, Ljubljana - Zagreb: Mladinska knjiga.

Cornell, Timothy J, 1995, *The Beginnings of Rome: Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c. 1000-264 BC)*, The Routledge History of the Ancient World. Routledge.

Cornell, Timothy J, 2008, The recovery of Rome, in *Cambridge Ancient History, vol 7, part 2 : The Rise of Rome to 220 BC, 2nd edition*, Cambridge University Press.

Crawford, Michael Hewson, 1974, *Roman Republican Coinage, I – II.* London : Cambridge

Crawford, Michael Hewson, 1985, *Coinage and money under Roman Republic: Italy and mediterranean economy*, Methuen & Co Ltd, London.

Crawford, Michael Hewson, 1990, Origini e sviluppi del sistema provinciale romano, in H. Clemente, F. Coarelli, and E. Gabba eds, *Storia di Roma II.I*, Turin, 91-121.

Crawford, Michael Hewson, 1993, *The Roman Republic*, Cambridge, Massachusetts.

Crawford, Michael Hewson, ed., 1996, *Roman statutes, vol. I: 113–80,* London.

Daly, Gregory, 2002, *Cannae: The experience of battle in the Second Punic War*. New York: Routledge.

David, J.M., 1997, *The Roman Conquest of Italy*. Trans. Antonia Nevill. Oxford: Blackwell.

Dodge, Theodore Ayrault, 1891, *Hannibal,* Cambridge, Massachusetts: Da Capo Press

Donaldson, Adam, 2012, *Peasant and Slave Rebellions in the Roman Republic*, PhD Dissertation, University of Arizona.

Dumot, J., 1987, *Servus: Rome et l'esclavage sous la République*. Roma, Italie: Ecole française de Rome.

Duruy, Victor[547], 1879 – 1885, *Histoire des Romains depuis les temps les plus reculés jusqu'à la mort de Théodose,* I-V. vol, Paris.

[547] U Francuskoj je u doba cara Napoleona III. rimskoj povijesti posvećivana velika pozornost. Jean Victor Duruy (živio 1811. – 1894. god.) je napisao djelo „Histoire des Romains et des peuples soumis à leur domination” u sedam tomova (objavljeno 1843 – 1844. god.). Za vrijeme vladavine Napoleona III. bio je ministar prosvjete čiji se mandat odlikovao kreativnim, sekularnim, svestranim i naprednim reformama obrazovnog sistema. Nakon toga je objavio revidirano izdanje svoje rimske historije, koje se pojavilo u značajno većem obimu u pet volumena pod naslovom „Histoire des Romains depuis les temps les plus reculés jusqu'à la mort de Théodose” (objavljeno u periodu 1879 - 1885). Njegova “Histoire des Grecs” u tri volumena je objavljena od 1886 do 1891. god. Pored ovih djela, napisao je još čitav niz drugih historiografskih

Gabba, Emilio, 1969, *Republican Rome*, *The Army and the Allies*. University of California Press.

Gabba, Emilio, 1976, Esercito E Società Nella Tarda Repubblica Romana. University of California Press.

Gabba, Emilio, 1989, The origins of the professional army at Rome: the proletarii and Marius' reform, *Republican Rome: the army and the allies*, Trans. P.J. Cuff. Oxford: Oxford University Press.

Gabba, Emilio, 1994, *Italia Romana*. Como: New Press.

Gaughan Judy E., 2010, *Murder Was Not a Crime: Homicide and Power in the Roman Republic*, Austin : University of Texas Press.

Gargola, J. Daniel, 1997, Appian and the Aftermath of the Gracchan Reform, *The American Journal of Philology, Vol. 118, No. 4*, 555-581.

Gargola, J. Daniel, 2010, Mediterranean Empire (264-134, *A Companion to the Roman Republic*, eds. Nathan Rosenstein - Robert Morstein-Marx, Malden – Oxford – Chichester: Blackwell Publishing, 147 – 166.

Garnsey, P.D.A. - Rathbone, Dominic, 1985, The Background to the Grain Law of Gaius Gracchus, *The Journal of Roman Studies*, *Vol. 75*, 20-25.

Goldsworthy, Adrian, 2000, *The Punic Wars*, London: Cassell.

Goldsworthy, Adrian, 2003, *The Complete Roman Army*, London.

Goldsworthy, Adrian, 2006, *The Fall of Carthage*.

knjiga i radova. Iako nije bio istraživač u pravom smislu, Duruy je ipak dobro poznavao izvore, a njegovo izlaganje odlikovalo se živošću.

Graves, Robert, 1966, *The Greek Myths Vol. I-II*, Penguin Books

Graves, Robert, 1999, *Grčki mitovi,* Beograd

Graves, Robert, 2012, *Grčki mitovi,* Beograd: Admiral Books

Gruen Erich S., 1974, The Last Generation of the Roman Republic, University of California Press.

Eckstein, A. M., 2006, *Mediterranean Anarchy, Interstate War, and the Rise of Rome*. Berkeley: University of California Press.

Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica e orientale, I – VII vol. 1958 – 1966, Istituto Della Enciclopedia Italiana. Roma,

Supplementi :

- Supplemento 1970. 1973
- Atlante dei complessi figurati e degli ordini architettonici. 1973
- Indici dei nomi e delle cose notevoli dei volumi I-VII e del primo supplemento. 1984
- Secondo Supplemento 1971–1994
- Vol. 1: A–Carro. 1994
- Vol. 2: Carsoli–Gwalior. 1994
- Vol. 3: Ḥabūba Kabira–Neoatticismo. 1995
- Vol. 4: Nepal–Roma. 1996
- Vol. 5: Romana, Arte–Zuglio. 1997
- Atlanti sussidarii
- Atlante delle forme ceramiche.

- Vol. 1: Ceramica fine Romana nel bacino mediterraneo, (medio et tardo impero). 1981
- Vol. 2: Ceramica fine Romana nel bacino mediterraneo, (tardo ellenismo e primo impero). 1985
- Pompei. Pitture e mosaici. Vol,. 1–11, 1990–2003
- Riscoperta di Roma antica. 1999

The Encyclopedia of Ancient History, 2013, First Edition. Edited by Roger S. Bagnall, Kai Brodersen, Craige B. Champion, Andrew Erskine, and Sabine R. Huebner, Blackwell Publishing Ltd.

Erdkamp, P., 1998, *Hunger and the Sword: Warfare and Food Supply in Roman Republican Wars (264-30 B.C.).* Amsterdam: J.C. Gieben.

Erskine, A. 2010, ed. *Roman Imperialism*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Evans, J.K., 1980, Plebs Rustica: The Peasantry of Classical Italy, *American Journal of Ancient History*, *5*, 134-173.

Evans, J.K., 1981, Wheat Production and its Social Consequences in the Roman World, *Classical Quarterly 31*, 428-442.

Evans, J.K., 1988, Resistance at Home: The Evasion of military service in Italy during the second century B.C., T. Yuge and M. Doi, eds., *Forms of Control and subordination in antiquity*. Tokyo, 121-140.

Ferrary, J., 1988 ,*Impérialisme: Aspects idéologiques de la conquête romaine du monde hellénistique*, Rome.

Finley, M.I., 1960, *Slavery in Classical Antiquity: Views and Controversies*. Cambridge: Heffer & Sons LTD.

Flower, H., 2010, *Roman Republics*. Princeton: Princeton University Press.

Fraccaro Plinio, 1914, Studi sull'età dei Gracchi*: La tradizione storica sulla rivoluzione graccana*, S. Lapi.

Fraccaro Plinio, 1967, Studi sull'età dei Gracchi*: La tradizione storica sulla rivoluzione graccana*, L'Erma di Bretschneider.

Fritz, Kurt von, 1950,The Reorganisation of the Roman Government in 366 B.C. and the So-Called Licinio-Sextian Laws, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte, Bd. 1, H. 1,* 3-44.

Fronda P. Michael, 2010, Between Rome and Carthage*:* Southern Italy during the Second Punic War, Cambridge University Press.

Hands, A.R., 1976, Land and Citizenship, 125-122 B.C., *Mnemosyne, Fourth Series, Vol. 29, Fasc. 2,* 176-180.

Hart, Liddell B. H., 1926, *Scipio Africanus, Greater Than Napoleon*, Da Capo Press.

Harris, W. V., 1979, *War and Imperialism in Republican Rome, 327-70 B.C.* Oxford: Clarendon Press.

Harris, W. V., 1980, Towards a Study of the Roman Slave Trade, *Memoirs of the American Academy in Rome*, *Vol. 36, The Seaborne Commerce of Ancient Rome: Studies in Archaeology and History,* 117-140.

Hölkeskamp, Karl-J., 2010, History and Collective Memory in the Middle Republic, *A Companion to the Roman Republic*, eds. Nathan Rosenstein - Robert Morstein-Marx, Malden – Oxford – Chichester: Blackwell Publishing, 478 – 495.

Hopkins, K. 1978, *Conquerors and Slaves*, Cambridge: Cambridge University Press.

Hopkins, K., 1980, Taxes and Trade in the Roman Empire (200 B.C.-A.D. 400), *The Journal of Roman Studies, Vol. 70,* 101-125.

Howarth, R. S., 1999, Rome, the Italians, and the Land, *Historia: Zeitshrift fur Alte Geshichte, Bd. 48, H. 3 (3rd Qtr.),* 282-300.

Hoyos, Dexter, 1998, *Unplanned wars: The origins of the First and Second Punic Wars.* Berlin: de Gruyter.

Hoyos, Dexter, 2003, *Hannibal's dynasty: Power and politics in the western Mediterranean 247–183 BC.* New York: Routledge.

Hoyos, Dexter, ed. 2011, *A Companion to the Punic Wars,* Oxford: Wiley-Blackwell.

Hoyos, Dexter, 2015, Mastering the West: Rome and Carthage at War, Oxford: Oxford University PressHülsen, Christian, 1905, Il Foro Romano – Storia e Monumenti, Ermanno Loescher & Co.

Hülsen, Christian, 1906, *The Roman Forum - Its History and Its Monuments,* Ermanno Loescher & Co.

Jiménez A. - Carrillo J. R., 2011, *Corduba Colonia Patrici*: the colony that was founded twice, *Roman Colonies in the First Century of their Foundation,* Oxbow Books : Oxford and Oakville, 55 - 74.

Jones, A.H.M., 1972, *The Criminal Courts of the Roman Republic*, Oxford.

Joshel, S., 1998, *Women and Slaves in Greco-Roman Culture: Differential Equations.* London: Routledge.

Katsari, C. - Dal Lago, E., eds, 2008 , *From Captivity to Freedom: Themes in Ancient Slavery,* Leicester.

Keaveney, A., 1987, *Rome and the Unification of Italy.* London: Croom Helm.

Keaveney, A., 2007, *The Army in the Roman Revolution*. London: Routledge.

Konrad, C. F., 2010, From the Gracchi to the First Civil War (133-70), *A Companion to the Roman Republic*, eds. Nathan Rosenstein - Robert Morstein-Marx, Malden – Oxford – Chichester: Blackwell Publishing, 167 – 189.

Lazenby, J.F., 1978, *Hannibal's War: A Military History of the Second Punic War*. Warminster: Aris & Phillips.

Lazenby, J.F., 1996, *The First Punic War: A Military History*. Stanford: Stanford University, Press.

Lewis, Andrew Dominic Edwards, 1999, Ager publicus, in Simon Hornblower & Anthony Spawforth (eds.), *The Oxford Classical Dictionary, 3rd Edition*, Oxford.

Ligt, Luuk de - Northwood, S.J., (eds), 2008, People, Land, and Politics*: Demographic Developments and the Transformation of Roman Italy 300 BC-AD 14*, Brill.

Lintott, Andrew, 1992, *Judicial reform and land reform in the Roman Republic: a new edition, with translation and commentary, of the laws from Urbino*, Cambridge University Press.

Lintott, Andrew, 1993, *Imperium Romanum: Politics and Administration*, London.

Lintott, Andrew, 2003, *The Constitution of the Roman Republic*. Oxford: Oxford University Press.

Lomas, K., 1993, *Rome and the Western Greeks 350 B.C.-A.D. 200: Conquest and acculturation in southern Italy.* London: Routledge.

Mahaney, W.C, 2008, *Hannibal's Odyssey, Environmental Background to the Alpine Invasion of Italia,* Gorgias Press, Piscataway, N.J, 221 pp.

Martínez - Lacy, R., 2007, Fear as a factor in slave revolts, in A. Serghidou ed., *Fear of Slaves – Fear of Enslavement in the Ancient Mediterranean*, Franche-Comté, 35 - 38.

Maškin, N.A., 1978, *Istorija starog Rima*, Naučna knjiga, Beograd.

Mattingly, Harold, 2004., From Coins to History: Selected Numismatic Studies, University of Michigan Press

Mavrogannis, T., 2005, Rébellions d'esclaves et reactions politiques de 137 à 88 av. J.-C., in A. Serghidou ed., *Fear of Slaves – Fear of Enslavement in the Ancient Mediterranean*, Franche-Comté, 422-434.

Mesihović, Salmedin, 2011, *Revolucije stare Helade i Rimske Republike*, Sarajevo : Filozofski fakultet.

Mesihović, Salmedin, 2015, ORBIS ROMANVS *(Udžbenik za historiju klasične rimske civilizacije*), Sarajevo.

Mesihović, Salmedin, 2015 A, Gaj Blosije i uloga stoičke filozofske misli na političku djelatnost plebejskog tribuna Tiberija Sempronija Grakha i nastanak popularske platforme i pokreta, *Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 44, Akademija nauka i umjetnosti BiH*, 249 - 265.

Mesihović, Salmedin, 2016, *Liberalna frakcija rimskog nobiliteta – Gaj Lelije i Scipion Emilijan* -, Sarajevo.

Mesihović, Salmedin, 2016 A, Aristonik i Država Sunca. I. dio, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, knjiga XIV - XIX*, 103 – 129.

Mesihović, Salmedin, 2017, Aristonik i Država Sunca. II. dio, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, knjiga XX*, 17 – 48.

Mesihović, Salmedin, 2017 A, *Geneza zla. Agrarna kriza : ekonomski i socijalni pad Republike,*Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih klasičnih civilizacija BATHINVS, Sarajevo.

Mesihović, Salmedin, 2017 B, *Liberalna frakcija rimskog nobiliteta – Gaj Lelije i Scipion Emilijan* -, II (printano) izdanje, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih klasičnih civilizacija BATHINVS, Sarajevo.

Mesihović, Salmedin, 2017 C, Helenističke protokomunističke utopističke ideje i filozofska učenja, *Prilozi 46, Institut za historiju u Sarajevu*, 13 – 52.

Mesihović, Salmedin, 2019, *Kraljevstvo pobunjenih robova*, S. O. R. Mentor, Sarajevo.

Mesihović, Salmedin, 2019 A, *Epizoda iz povijesti montiranih sudskih i političkih procesa. Progon braće Publija i Lucija Kornelija Scipiona*, S. O. R. Mentor, Sarajevo.

Mesihović, Salmedin, 2019 B, *Publije Mucije Skevola, jurista, historičar, revolucionar*, S. O. R. Mentor, Sarajevo.

Mesihović, Salmedin, 2019 C**,** CORNELIA AFRICANA MINOR, FILIA SCIPIONIS ET MATER GRACCHORVM. Prilog izučavanju revolucionarne uloge žena u politici klasične civilizacije“, S. O. R. Mentor, Sarajevo.

Mesihović, Salmedin, 2019 D, LEX SEMPRONIA AGRARIA. Prilog historiji revolucionarnog zakonodavstva“, S. O. R. Mentor, Sarajevo.

Millar, Fergus, 1984, The Mediterranean and the Roman Revolution: Politics, war and the economy.” *Past and Present, No. 102,* 3-24.

Millar, Fergus, 1989, Political Power in Mid-Republican Rome: Curia or Comitium?, *The Journal of Roman Studies, Vol. 79,* 138-150.

Mitchell, T.N., 1986, *Cicero: Verrines II. 1*, Warminster.Mommsen, Theodor[548], 1865-1875, *Histoire de la Monaie Romaine* tom I, Bologna: Forni Editore.

548 Christian Matthias Theodor Mommsen (živio 1817. - 1903.) bio je sin jednog njemačkog luteranskog pastora, i može se slobodno (do danas) smatrati najznačajnijim historiografom i najvećim učenjakom za rimsku epohe i civilizaciju. On je bio jedna svestrano obrazovana ličnost koja je svojim marljivim, studioznim i metolodoškim radom obilježila ne samo historiografiju, nego i njemu suvremene političke, društvene i pravne procese i postavila historiografske standarde. Njegovo glavno djelo je nezavršena „Rimska historija“ koja je objavljivana sukcesivno u tri toma 1854, 1855 i 1856. god. i obuhvatala je period od osnivanja Rima pa do 44. god. n. e. Glavna ideja "Rimske historije" stoji u tijesnoj vezi sa ideološkom tendencijom njemačke historiografije sredine XIX. st. Ovo djelo je vrlo brzo postalo veoma popularno i raširilo se tadašnjom Europom. I pored značajanih pohvala, rad je dobio i kritike. Četvrti tom "Rimske historije" (koji je trebao da obuhvati doba principata i dominata) nije ugledao svjetlo dana. To je došlo dijelom zbog slučajnih okolnosti (požar od 7. VII. 1880. koji je uništio dobar dio Mommsenove građe), dijelom zbog prebacivanja fokusa rada na skupljanje i sistematizaciju latinskih natpisa, a dijelom, vjerojatno, i jer se Mommsen razočarao u jaku vladu jedinstvene Njemačke carevine. Mommsenov IV. tom je rekonstruiran na osnovi njegovih predavanja (u periodu 1882 – 1886. god. na Univerzitetu u Berlinu) zapisanih od strane studenata Sebastijana Hensela i Paula Hensena. Ove studentske bilješke su bile otkrivene 1980. Ova rekonstrukcija je objavljena 1992. god. Onda se 1885. g. pojavio odjednom peti tom (koji se publicira nekada i kao zasebno djelo pod nazivom „Provincije Rimskog Carstva od Cezara do Dioklecijana“), koji se po svojoj metodologiji razlikuje od prva tri. U njemu Mommsen proučava sve rimske provincije, on donosi historiju uprave pojedinih provincija i izlaže njihov kulturni život. Od drugih Mommsenovih važnijih djela treba spomenuti:

Mommsen, Theodor, 1865-1875, *Histoire de la Monaie Romaine* tom III, Bologna: Forni Editore .

Mommsen, Theodor, 1865-1875, *Histoire de la Monaie Romaine* tom IV, Bologna: Forni Editore .

Mommsen, Theodor, 1887, *The Provinces of the Roman Empire from Caesar to Diocletian*.

Mommsen, Theodor, 1887 – 1888, *Römische Staatsrecht I – III. vol.*

Mommsen, Theodor, 1894, *The History of Rome vol II.* London: Richard Bentley And Son.

---

1. „Rimska kronologija do vremena Cezara“ (1858. god.), napisana zajedno sa njegovim bratom Augustom.
2. „Rimsko ustavno pravo“ (1871. – 1888. god.) u tri volumena. Umjesto fragmentarnih podataka i zapažanja o rimskom političkom poretku, Mommsen je prvi pokušao rekonstruirati čitav sustav rimskog državnog prava. U tom djelu dat je sustavan pregled rimskih državnih institucija (magistratura, komicija, Senata, municipalnih vijeća).
3. „Rimsko krivično pravo (1899. god.).

Od velikog je značenja Mommsenova izdavačka djelatnost. Važan poduhvat predstavljalo je izdavanje latinskih natpisa kome je Mommsen pristupio 1858. god. On je izvršio reviziju dotada objavljenih natpisa i za mnoge od njih dao je važne komentare; neki od njih predstavljaju nove, samostalne studije. Već 1863. g. izašao je prvi tom, koji je obuhvatio stare republikanske natpise i konzulske faste. Od tog vremena tomovi "*CIL*“- a počeli su izlaziti redovito. Pod Mommsenovom redakcijom izašli su "Teodosijev kodeks”, (*Codex Theodosianus*), "Digeste" (*Digestae*) i dr. Theodor Mommsen je ukupno publicirao preko 1500 radova. Theodor Mommsen je bio vrlo aktivan i u tadašnjem političkom životu Njemačke, često sa opozicionih pozicija vladajućim establishmentima. Za svoj rad Theodor Mommsen je 1902. god. dobio i Nobelovu nagradu za književnosti. Njegov rad na izučavanju rimske povijesti i pojedinih njenih aspekata, do danas je neprevaziđen i služi kao osnova svih historiografskih izučavanja.

Mommsen, Theodor, 1894, *The History of Rome vol III.* London: Richard Bentley And Son.

Mommsen, Theodor, 1894, *The History of Rome vol V.* London: Richard Bentley And Son.

Mommsen, Theodor, 1901, *The History of Rome vol I.* London: MacMillan and Co.

Mommsen, Theodor, 1906, *Rome, from Earliest Times to 44 B. C.*

Mommsen, Theodor, 1909, *Philologische Schriften*, Berlin: Weidmanshe Buchandlung.

Mommsen, Theodor, 1984, *Le Droit Public Romain tom I,* Paris: Diffusion de Boccard.

Mommsen, Theodor, 1984, *Le Droit Public Romain tom II,* Paris: Diffusion de Boccard.

Mommsen, Theodor, 1984, *Le Droit Public Romain tom III*, Paris: Diffusion de Boccard.

Mommsen, Theodor, 1984, *Le Droit Public Romain tom IV*, Paris: Diffusion de Boccard.

Mommsen, Theodor, 1984, *Le Droit Public Romain tom V,* Paris: Diffusion de Boccard.

Mommsen, Theodor, 1985, *Le Droit Public Romain tom VI/1,* Paris: Diffusion de Boccard.

Mommsen, Theodor, 1985, *Le Droit Public Romain tom VI/2,* Paris: Diffusion de Boccard.

Mommsen, Theodor, 1985, *Le Droit Public Romain tom VII*, Paris: Diffusion de Boccard.

Mommsen, Theodor, 1996, *A History of Rome under the Emperors* , Bonn: C.H. Beck.

Mommsen, Theodor, 2001, *Römische Geschichte*. 8 Volumes. dtv, München.

Mommsen, Theodor, 2005, *History of Rome under the emperos*, New York – London.

Mommsen, Theodor; Marquardt, Joachim,1888, *Manuel des Antiquites Romaines* , Paris: Ernest Thorin.

Mouritsen, Henrik, 2006, Cives Sine Suffragio, *Historia: Zeitshrift fur Alte Geshichte, Bd. 55, H. 4*, 418-425.

Morley, Neville, 2010, Social Structure and Demography, *A Companion to the Roman Republic*, eds. Nathan Rosenstein - Robert Morstein-Marx, Malden – Oxford – Chichester: Blackwell Publishing, 293 - 323.

Nicolet, Claude, 1988, The World of the Citizen in Republican Rome, translated by P.S.Falla, University of California Press, Berkeley – Los Angeles.

North, A. John, 2010, The Constitution of the Roman Republic, *A Companion to the Roman Republic*, eds. Nathan Rosenstein - Robert Morstein-Marx, Malden – Oxford – Chichester: Blackwell Publishing, 256 – 277.

Ormerod, H.A., 1924, *Piracy in the Ancient World*, Liverpool.

Pareti, Luigi i suradnici Brezzi, Paolo i Petech, Luciano, 1967, *Stari svijet od 1200 god. pr. n. e. do 500 god. pr. n. e.*, Edicija Historija čovječanstva, kulturni i naučni razvoj, svezak II, knjiga 1., Zagreb: Naprijed.

Pareti, Luigi i suradnici Brezzi, Paolo i Petech, Luciano, 1967 A, *Stari svijet od 500 god. pr. n. e., do početka nove ere*, Edicija Historija čovječanstva, kulturni i naučni razvoj, svezak II, knjiga 2., Zagreb: Naprijed.

Pareti, Luigi i suradnici Brezzi, Paolo i Petech, Luciano, 1967 B, *Stari svijet od početka nove ere do 500 god. n. e*., Edicija Historija čovječanstva, kulturni i naučni razvoj, svezak II, knjiga 3., Zagreb: Naprijed.

Pedley, J.G., 1990, *Paestum: Greeks and Romans in Southern Italy*. London: Thames and Hudson.

Platner, Samuel Ball, 1904, The Topography and Monuments of Ancient Rome, Allyn and Bacon.

Platner, Samuel Ball – Ashby Thomas, 1929, *A Topographical Dictionary of Ancient Rome*, Oxford University Press.

Platner, Samuel Ball– Ashby Thomas, 2002, *A Topographical Dictionary of Ancient Rome*, Oxbow.

Raaflaub, K. 2005, *Social Struggles in Archaic Rome*. Oxford: Blackwell.

Rich, John, 1996, The origins of the Second Punic War, In *The Second Punic War: A reappraisal*. Edited by Tim Cornell, Boris Rankov, and Philip Sabin, 27–54. London: Univ. of London, Institute of Classical Studies.

Rich, J. W., 1983, The Supposed Roman Manpower Shortage of the Later Second Century B.C., *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte, Vol. 32, No. 3*, 287-331.

Rich, J. - Shipley, G., 1993, *War and Society in the Roman World*. London and New York: Routledge.

Rosenstein, N., 2004, *Rome at War: Farms, Families, and Death in the Middle Republic.* Chapel Hill: University of North Carolina Press.

Roselaar, Saskia T., 2008, *Public land in the Roman Republic: a social and economic history of the ager publicus*, PhD thesis Leiden University.

Roselaar, Saskia T., 2008 A, Regional Variations in the Use of the Ager Publicusin: People, Land, and Politics*: Demographic Developments and the Transformation of Roman Italy 300 BC-AD 14*, Brill, 573 – 602.

Roselaar, Saskia T., 2010, *Public land in the Roman Republic: a social and economic history of the ager publicus, 396-89 BC*, Oxford.

Rostovtzeff, M. (Rostovcev, Mihail), 1926, *The Social and Economic History of the Roman Empire*. Oxford: Clarendon Press.

Rostovtzeff, M. (Rostovcev, Mihail), 1957, *The Social and Economic History of the Roman Empire* , vol. 1 Oxford: The Clarendon Press.

Rostovtzeff, M. (Rostovcev, Mihail), 1957 A, *The Social and Economic History of the Roman Empire*, vol. 2 Oxford: The Clarendon Press.

Rostovcev, Mihail, 1990, *Istorija staroga sveta*, MS.

Roth, U., 2005, Food, status, and the peculium of agricultural slaves, *JRA 18*, 278- 292.

Salmon, E.T., 1970, *Roman Colonization under the Republic*. New York: Cornell University Press.

Santangelo, Federico, 2007, A survey of recent scholarship on the age of the Gracchi (1985-2005), *Topoi, volume 15/2,* 465-510.

Scheidel, W., 2005, Human Mobility in Roman Italy, II: The Slave Population, *The Journal of Roman Studies, Vol. 95*, 64-79.

Schmidt, J., 1973, *Vie et mort des esclaves dans la Rome antique*, Paris: A. Michel.

Schochat, Y., 1980, *Recruitment and the Programme of Tiberius Gracchus*, Brussels: Latomus, Bruxulles: Latomus.

Serghidou, A., ed. 2007, *Fear of Slaves – Fear of Enslavement in the Ancient Mediterranean*, Franche-Comté.

Shotter, D., 2005, *The Fall of the Roman Republic*. New York: Routledge.

Smith, William,[549] 1849, *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology, Vol. I – III*, London: Taylor, Walton, and Maberly,

[549] William Smith (20. V. 1813. – 7. X.1893. god.) je bio britanski leksikograf koji je najzaslužniji za objavljivanje niza epohalnih leksikografskih rječnika koji su se bavili baštinom klasične grčko – rimske civilizacije:

1. Prvo je 1842. god. objavljen „A Dictionary of Greek and Roman Antiquities". Drugo veće i poboljšano izdanje je iz 1848, a i kasnije izlazio u editiranim izdanjima sve do 1890. Veći dio ovoga rječnika za grčke i rimske starine je sam William Smith napisao.
2. Zatim je 1849. slijedio „Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology" u tri volumena. Ustvari ovo djelo je originalno objavljeno 1844. pod nešto drugačijim naslovom. Uz urednika W.Smitha u stvaranju ovoga rječnika grčke i rimske biografije i mitologije je učestvovalo još 35 autora (učenjaka klasične civilizacije) članaka, natuknica i definicija.
3. I na kraju „Dictionary of Greek and Roman Geography". Prvi tom rječnika za grčku i rimsku geografiju je izašao 1854, a drugi tom 1857. god. Uz urednika W.Smitha u stvaranju ovoga rječnika grčke i rimske geografije je učestvovalo još 17 autora (učenjaka klasične civilizacije) članaka, natuknica i definicija.

Iako su na ovim leksikografskim rječnicima radili i mnogi drugi učenjaci, u bibliografiji, natuknicama u glavnom tekstu i fusnotama ovoga djela oni se navode kao Smith, W. godina izdanja, tom, broj stranice. Stvarni autor citiranog članka ili natuknice se uvijek nalazi u inicijalima na kraju članka u konkretno korištenim rječnicima. U slučaju da iza članka/natuknice nema inicijala autora, onda je clanak/natuknica napisan od Editora/urednika = Smith, 1867: I, vi: „The Articles which have no initials attached to them are written by the Editor".

Upper Gower Street and Ivy Lane, Paternoster Row: John Murray, Albemarle Street.

Smith, William, 1854, *Dictionary of Greek and Roman Geography, Volume I,* London : Walton and Maberly, Upper Gower Street and Ivy Lane, Paternoster Row: John Murray, Albemarle Street.

Smith, William, 1857, *Dictionary of Greek and Roman Geography, Volume II,* London : Walton and Maberly, Upper Gower Street and Ivy Lane, Paternoster Row: John Murray, Albemarle Street.

Smith, William, 1859, *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, Boston : Little, Brown and Company.

Smith, William, 1867, *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology, Vol. I – III,* Boston : Little, Brown and Company.

Smith, William, 1870, *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, Boston : Little, Brown and Company.

Smith, William, 1875, *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, London : John Murray.

Smith, William, 1890, *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, London : John Murray.

Sordi, M., 1960, *I rapporti romano-ceriti e l' origine della 'civitas sine suffragio*', Rome.

Souza, de P., 1999, *Piracy in the Graeco-Roman World,* Cambridge.

William Smith je zaslužan i za objavljivanje nekoliko školskih rječnika, zatim seriju „Principia“ za učenje starogrčkog i latinskog jezika, „Student's Manuals of History and Literature“, „Latin–English Dictionary based upon the works of Forcellini and Freund“ (završeno 1855. god.), „Dictionary of the Bible“ (1860–1865), „Dictionary of Christian Antiquities“ (1875–1880), „Dictionary of Christian Biography“ (1877–1887), „The Atlas“ (1875).

Spurr, M.S., 1986, *Arable Cultivation in Roman Italy, c. 200 B.C.-c. A.D. 100*. Society for the Promotion of Roman Studies.

Stockton, David, 1979, *The Gracchi*. Oxford: Clarendon Press.

Strauss, B., 2010, Slave wars of Greece and Rome, in *Makers of ancient strategy*, ed. V. D. Hanson, Oxford, 185-205.

Syme, Ronald., 1939, *The Roman Revolution*, Oxford: Oxford University Press.

Syme, Ronald., 2002, *The Roman Revolution*, Oxford: Oxford University Press.

Tenney, Frank, 1924, Roman Census Statistics from 225 to 28 B. C., *Classical Philology, Vol. 19, No. 4 (Oct., 1924)*, 329-341.

Toynbee, Arnold, 1965, *Hannibal's Legacy*: *The Hannibalic War's Effects on Roman Life*. London: Oxford University Press.

Treggiari, S., 2002, *Roman Social History*. New York: Routledge.

Truesdell, S. Brown, 1947, Greek Influence on Tiberius Gracchus, *Classical Journal 42*, Classical Association of the Middle West and South, Inc. (CAMWS), 471 – 474.

Verbrugghe, G. P., 1973, The Elogium from Polla and the First Slave War, *Classical Philology 68*, 25–35.

Vogt, J.,1974, *Ancient Slavery and the Ideal of Man*, Wiedemann, T. (trans.), Oxford. Originally published in German as 1965, Sklaverei und Humanität: Studien zur antiken Sklaverei und ihrer Erforschung, Wiesbaden.

Volpe, G. 1990, *La Daunia Nell'Eta Della Romanizzazione: Paesaggio Agrario, Produzione, Scambi*. Bari: Edipuglia.

Weber, M., 2008, *Roman agrarian history, translation of Ro¨mische Agrargeschichte (1891*), by R. I. Frank. Claremont, CA.

Weidemann, T., 1981, *Greek and Roman Slavery*. Baltimore: John's Hopkins University Press.

Westermann, W.L., 1955 , *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity*, Philadelphia.

Ziolkowski, A., 1986, The Plundering of Epirus in 167 B.C.: Economic Considerations, *Papers of the British School at Rome, Vol. 54*, 69-80.

Yavetz, Z., 1988, *Slaves and Slavery in Ancient Rome*, Oxford.

Muza Klio, zaštitnica historije. Freska iz Pompeja.
Danas se nalazi u muzeju Louvre.

Životopis

Salmedin Mesihović je rođen 5. IV. 1975. god., u Sarajevu gdje je završio osnovnu školu i gimnaziju. U akademskoj 1995/1996. god. upisuje studij historije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, na kojem je i diplomirao u oktobru 1999. god., na temu „Glasinačka kultura“. Od aprila 2000. god. zaposlen je na istom Odsjeku kao asistent. Poslijediplomski studij iz arheologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu upisao je krajem 2001. god., i magistrirao na temu «Problem kulturne i etničke zajednice Autarijata» 7. VI. 2004. god. u Zagrebu. Naredne 2005. god. nastavio je školovanje na jednogodišnjem doktorskom studiju iz stare povijesti na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Doktorirao je na temi «Dezitijati: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba» 30. I. 2007. god. u Zagrebu. U martu 2009. god. izabran je u zvanje docenta na oblast stari vijek na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta, a u septembru 2013. god. je izabran u zvanje vanrednog profesora za istu oblast. U zvanje redovnog profesora za nastavne predmete iz drevnih civilizacija, klasične civilizacije i ilirskih studija prof. dr. sc. Mesihović Salmedin je izabran 2. VII. 2019. godine.

U dosadašnjem naučno - istraživačkom radu Salmedin Mesihović je objavio 44 naučna rada, kao i sljedeće knjige:

1. ANTIQVI HOMINES BOSNAE.

2. Revolucije stare Helade i Rimske Republike.

3. Rimski vuk i ilirska zmija. Posljednja borba.

4. Progresivizam.

5. Popratna djela. Sabrani članci, opservacije, 34 komentara.

6. Zemlje antičkog Ilirika prije i poslije Milanskog edikta, koautorstvo.

7. Historija Autarijata.

8. PROCONSVLES, LEGATI ET PRAESIDES. Rimski namjesnici Ilirika, Gornjeg Ilirika i Dalmacije.

9. Ilirike.

10. ORBIS ROMANVS (Udžbenik za historiju klasične rimske civilizacije).

11. Filipike.

12. Historija Ilira, koautorstvo sa Amrom Šačić.

13. Helenske apoikije u Italiji i Siciliji.

14. Liberalna frakcija rimskog nobiliteta – Gaj Lelije i Scipion Emilijan.

15. Tito i mi – jučer, danas, sutra, koautorstvo.

16. Drugo izdanje knjige "Tito i mi – jučer, danas, sutra", koautorstvo.

17. Helenske apoikije u Italiji i Siciliji", II (printano) izdanje.

18. Liberalna frakcija rimskog nobiliteta – Gaj Lelije i Scipion Emilijan, II (printano) izdanje.

19. Geneza zla. Agrarna kriza: ekonomski i socijalni pad Republike.

20. Hrestomatija. *Origines*. Izbor iz izvorne građe o nastanku rimskog svijeta.

21. Bitka za Ilirik.

22. Kraljevstvo pobunjenih robova.

23. Epizoda iz povijesti montiranih sudskih i političkih procesa – Progon braće Publija i Lucija Kornelija Scipiona.

24. Publije Mucije Skevola. Jurista, revolucionar, historičar.

25. Preci u nama. Genetičko blago Bosne i Hercegovine. Koautorstvo sa Damir Marjanović i Dragan Primorac.

26. CORNELIA AFRICANA MINOR, FILIA SCIPIONIS ET MATER GRACCHORVM. Prilog izučavanju revolucionarne uloge žena u politici klasične civilizacije.

27. LEX SEMPRONIA AGRARIA. Prilog historiji revolucionarnog zakonodavstva.